

Universitat Autònoma de Barcelona

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi queda condicionat a l'acceptació de les condicions d'ús establertes per la següent llicència Creative Commons: http://cat.creativecommons.org/?page_id=184

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis queda condicionado a la aceptación de las condiciones de uso establecidas por la siguiente licencia Creative Commons: <http://es.creativecommons.org/blog/licencias/>

WARNING. The access to the contents of this doctoral thesis it is limited to the acceptance of the use conditions set by the following Creative Commons license: <https://creativecommons.org/licenses/?lang=en>

EL FÒRUM ROMÀ DE *IULIA LIBICA* I L'ARQUEOLOGIA URBANA DE LLIVIA (CERDANYA)

Tesi doctoral

Autor: Jordi Guàrdia Felip

Dirigida pels Drs. Josep Guitart Durán i Oriol Olesti Vila

Programa de Doctorat Interuniversitari en Arqueologia Clàssica

Departament de Ciències de l'Antiguitat i l'Edat Mitjana. Universitat Autònoma de Barcelona

gener de 2018

UAB
Universitat Autònoma
de Barcelona

ICAC^R
Institut Català
d'Arqueologia Clàssica

UNIVERSITAT
ROVIRA I VIRGIL

Agraiments

Hola, sóc en Jordi. Una persona que intenta ser humil i normal, com la resta de la gent, però que a més és arqueòleg. I sovint treballa en un poble molt bonic del mig dels Pirineus, que de vegades creu conèixer millor que el poble on viu. Es tracta de Llívía.

Encara recordo la primera vegada que hi vaig anar, enviat per l'empresa on jo treballava l'any 1997, Arqueociència. Allà em vaig trobar en Jordi Campillo, antic company de facultat però sobre tot un gran amic. En J. Campillo dirigia una intervenció arqueològica al costat oriental de l'església parroquial de Llívía i hem vaig integrar al seu equip. Es van fer infinitat de sondejos en aquella zona, molts de positius, i fins i tot vam començar a excavar en extensió un tros del que aviat seria conegut com la zona B de Les Colomines. Érem un grup de deu o dotze joves de les més diverses procedències: professionals, restauradors, estudiants de la UAB, lliviencs i gent de Puigcerdà, i ens ho passàvem força bé.

Un dia trist en Jordi C. va dir que marxava, havia trobat una feina segura que li reportaria un futur millor. Com que llavors l'excavació ja tenia entitat, des de Barcelona li van preguntar qui havia de continuar, i ell va dir que jo. Perquè jo? Hi havia grans arqueòlegs famosos que haurien continuat la seva feina, sens dubte. Llavors ell em va dir dues coses que recordaré sempre: " perquè has estat al meu costat i t'ho coneixes, i els altres, per més bons que siguin, encara no ho han vist" I també: "potser encara n'has d'aprendre, però això s'aprèn amb el temps, com tot, però tu ets bona persona, i d'això no se'n pot aprendre, es neix.

Entre el final de 1997 i el 1998 vam excavar en extensió la zona B de Les Colomines la Sara Aliaga, en Martí Grau, de la UAB i jo. La Sara era arqueòloga, a l'igual que el seu marit, l'Oriol Mercadal, que a més era el director del museu de Puigcerdà, i es coneixien la comarca de dalt a baix. En aquell temps vaig conèixer tres persones que en un futur serien de gran importància en la meua vida: en Cèsar Carreras, de la UAB, que va venir a Llívía a veure unes àmfores; l'Oriol Olesti, gran especialista del territori cerdà d'època antiga conjuntament amb l'O. Mercadal, que va venir a visitar les excavacions i, dins el marc d'una Tribuna d'Arqueologia sobre Llívía, en Josep Guitart, que feia de mediador. Crec que aquesta època va ser la més feliç per a mi: va coincidir amb un dels Col·loquis de Puigcerdà, i la Sara i l'O. Mercadal, com si em coneguessin de tota la vida, em van començar a presentar investigadors tan reconeguts com en Josep Padró, en Pere Campmajó o la Christine Rendu.

La intervenció més important es va fer en extensió entre els anys 2001 i 2003 a la zona A de Les Colomines, el que després havia de ser el fòrum. Allà vaig co-dirigir l'excavació amb la Marta Maragall, companya d'Arqueociència. La campanya finalitzà l'hivern de 2001, precisament després de l'excavació de la tomba d'un macaco, feta per l'O. Mercadal, la Sara i la Marta.

Com ja és sabut per alguns, a partir de l'any 2013 i fins l'actualitat, dins d'un programa científic que inclou la UAB per una banda, l'Ajuntament de Llívía i la Diputació de Girona i l'Ajuntament de Llívía en conveni amb l'ICAC, s'han reiniciat les intervencions que han possibilitat avui dia reconèixer la zona A com el fòrum de la ciutat romana.

Tot ha canviat respecte deu anys enrere, s'ha professionalitzat molt. Ara treballem amb arqueòlegs.cat, una empresa molt eficient amb uns arqueòlegs de primer nivell: gràcies Oriol Achón, Oscar Trullàs i Jordi Morera i sobre tot en Patxi Ozcoz, que sempre has estat al meu costat. I darrerament Tati i Judith. Gràcies també a en C. Carreras, amb qui porto l'excavació, i sobre tot a en J. Guitart, director del Projecte, pels seus savis i experimentats consells en moments de dubte, que són molts. I per suposat a la Marta Ramon, la meva dona, que sempre ha portat la planimetria del jaciment. Sí, ara venim cada campanya uns quants, també amb estudiants de la UAB, dirigits per en Cèsar.

Però hi ha una cosa que no canvia. Jo sempre hi sóc. De vegades crec que els habitants de Llivia s'han cansat de mi, d'en Jordi "l'arqueòleg" o d'en Jordi "el jefe dels arqueòlegs" com em diuen. Sí, de vegades crec que conec Llivia millor que el meu poble.

Vull agrair sincerament a Llivia totes les facilitats el que m'han donat, i el que encara em donen. A la gent de museu (Maribel, Marc i Esther), de l'Ajuntament (Joan, Rosa, Imma, Cristina, els de la brigada), alcaldes anteriors, (Josep Pous i Silvia Orriols) i actual (Elies Nova) i regidors actuals (en Tomàs, en Tuset i en Pous). També a la resta del poble de Llivia, en especial al Manolo i en Jordi, d'Extrans.

I a tots els investigadors i amics que d'una manera o altra us heu vist implicats i ajudant-me en tot moment en aquesta història que ha durat 20 anys: Cèsar Carreras, Christine Rendu, Pere Valiente, Josep Padró, Oriol Mercadal, Sara Aliaga, Jordi Nadal, Lidia Colominas, Isabel Rodà, Anna Gómez, Magí Miret, Oriol Achón, Esther Rodrigo, Gemma Hernández, Anna Gutiérrez, Josep Castells, Carme Subiranas, Jordi Galbany, Jordi Morera, Jordi Ros, Susana Manzano, Marta Ramon, Júlia Miquel, Clara Arbués, Lluís Bayona, Pau De Soto, Roser Vilardell, Antoni Caballé, Joaquim Pera, Eduard Sánchez, Lluís Obiols, Francesc Florensa, Jaume Buxeda, Mireia Catot, Martí Grau, Cesc Busquets, Marta Maragall, Adrià Cubo, Marisol Madrid, Cira Crespo, Josep Maria Vila, Noemí Escayola, Maria Clúa, Pere Campmajó, Joaquín Ruiz de Arbulo, Ainhoa Pancorbo, Oscar Trullàs, Albert Martín, Ramon Cardona, Miquel Cura, Joan Oller, Marta Fàbregas, Josep Castany, Jordi Campillo, Núria Clúa, Lluís Sant, David Asensio, Xavier Valiente, Jordi Principal, Núria Romaní, Tatiana Pizza, Maite Mascort, Clara Masriera, Josep Mª Macias, Francesc Tuset, Judith Sedano, Gemma Caballé, Montse Duràn, Olga Castro, Montse Mataró, Patxi Ozcoz i Maite Miró i els de molts i molts que em deixo.

Per suposat, també als meus directors de tesi, els Drs. J. Guitart i O.Olesti.

Del que he explicat al principi algú pot pensar que en Jordi Campillo ha estat una persona a qui aprecio molt. És cert. Però hi ha una altra persona que ha estat igualment important per a mi, i que potser no li he sabut expressar mai amb claredat. Es tracta d'en Jordi Morera, autor de la tesi doctoral defensada el 2016 "Territori i poblament de Cerdanya a l'Antiguitat: La romanització de la vall cerdana", dirigida per O. Olesti. Aquesta tesi ha estat la meva guia pel període republicà, que tan bé coneix. Però no és bàsicament per això perquè me l'aprecio. Me'l aprecio perquè hem estat companys d'empresa, d'estudis, de feina, perquè un dia em va salvar la vida quan vaig tenir un accident i, sobre tot, perquè tot i el gran arqueòleg en què s'ha convertit, és una gran persona que conserva la seva humilitat.

De nou, moltes gràcies a tots. Sou molt bona gent!

En Memòria d'Oriol Mercadal

Per en Gerard, la Laia, en Bernat i la Marta
la meva família

ÍNDIX

Introducció	10
El Marc geogràfic	14
La Cerdanya.....	14
Llívia.....	17

Primera part: Topografia arqueològica de *Iulia Libica*

Primeres troballes i intervencions	23
Els diferents sectors	24
Camí Ral.....	25
Cal Meranges.....	28
Cal Doctor.....	29
Carrer dels Forns.....	30
Hort de la Falona.....	34
Camp del Canonge.....	37
Camp d'en Corones.....	38
Sòl urbanitzable no-Programat "NP-2" i Sector no Urbanitzable "NU".....	38
Puig del Castell.....	39
Castell de Llívia.....	40
Les Colomines	45
La zona B	51
Descripció	51
Fase 1 (finals del segle I a.C. - inicis del segle I d.C)	53
Fase 2 (primera meitat del segle I d.C).....	56
Fase 3 (segona meitat del segle I d.C. - segle II d.C).....	75
L'Hort de la Rectoria	92
Cal Barrier	96

Segona part: La zona A. El fòrum de *Iulia Libica*

La intervenció de 1997. La continuïtat (2013-2017)	104
Fase 1 (finals segle I a.C.-segle II d.C.).....	108
Resultats de les intervencions de 2001-2003	108
La confirmació del fòrum	126
La cala 1.....	132
La cala 2.....	139
La cala 3.....	147
Els murs perimetrals i la continuació del fòrum cap al sud	155
La cala 5.....	155
La cala 4.....	158
Les cales 6 i 7.....	161
L'exedra	163
Excavacions a l'interior del fòrum	172
El mur 70.....	172
El peristil.....	179
Els elements del pòrtic oriental.....	181
La porta	183
El temple	194
La descoberta del temple.....	194
El procés inicial de delimitació i excavació.....	196
La cel·la	202
La part meridional.....	202
La part septentrional. Les restes d'alçat i pavimentació in situ.....	207
El conjunt de fragments d'escultures de marbre.....	222
Estructures i nivells al costat del temple.....	231
La pronaos	239
Característiques i significat del temple del fòrum de <i>Iulia Libica</i>	258
Prospecció geofísica a les parts occidental i meridional del fòrum	266

Fase 2 (segles III-IV d.C.).....	271
Fase 3 (segles V-VI d.C.).....	274
Canvis estructurals.....	274
Altres estructures. L'habitació 3.....	277
El tresoret de monedes.....	280
La tomba del macaco.....	284
Els murs de les cales 6 i 7.....	290
L'àmbit extern.....	292

Tercera part: Conclusions. Evolució històrica

Introducció	301
Els antecedents de la ciutat	302
L'època preromana	302
El període republicà	305
El territori als segles II-I a.C.	308
L'escriptura ibèrica	308
L'arribada dels romans	310
La política de'exploació i control del territori	312
Guerres Sertorianes, Guerra Civil de Cèsar i Pompeu i revoltes ceretanes	328
El període augusteu i la primera meitat del segle I d.C.	330
El nom de la ciutat de Llivia	330
Cronologia del moment de la fundació de <i>Iulia Libica</i>	332
Cronologia de la ciutat i del fòrum de <i>Iulia Libica</i>	334
El programa decoratiu del fòrum de <i>Iulia Libica</i>	347
Les dimensions del fòrum de <i>Iulia Libica</i>. Els paral·lels històrics	352
Motius de la fundació de <i>Iulia Libica</i>. Causes estratègiques i geopolítiques	358

La inscripció llatina d'Oceja. Els QUATTVORVIRI.....	368
La política fundacional d'August.....	370
Tipologia del fòrum de <i>Iulia Libica</i> . Fòrums d'època augustea i Julia-Claudia...	385
Significació del fòrum.....	391
Situació del fòrum respecte a la ciutat.....	392
El fòrum i les vies de comunicació.....	393
Morfologia de la ciutat.....	397
<i>Iulia Libica</i> i les rutes comercials. Els productes.....	400
Alternatives productives per mantenir la ciutat de <i>Iulia Libica</i>	413
L'evolució del fòrum i de la ciutat.....	429
La segona meitat del segle I i el segle II d.C.....	430
Estructures i materials.....	430
La ceràmica sigil·lada hispànica de producció local.....	432
Les darreries de la Fase altimperial.....	436
El territori de <i>Iulia Libica</i> als segles I-II d.C.....	439
Els segles III-IV d.C.....	450
Els segles V-VI d.C.....	454
El territori de <i>Iulia Libica</i> als segles III-VI d.C.....	468
Bibliografia.....	477

Primera part: Topografia Arqueològica de *Iulia Libica*

Introducció

Aquesta tesi té un precedent, el treball de Màster d'Arqueologia Clàssica "*Iulia Libica. Les darreres excavacions i el replantejament de la seva topografia urbana*", realitzat per jo mateix l'any 2012 sota la direcció del Dr. Josep Guitart, en el marc del Màster interuniversitari d'Arqueologia Clàssica, impartit per l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, la Universitat Autònoma de Barcelona i la Universitat Rovira i Virgil (Guàrdia, 2012) ¹. En aquest treball es van descriure i interpretar de manera global diverses excavacions arqueològiques fetes en extensió al casc urbà de Llivia entre els anys 1997 i 2007. També es desenvolupà la hipòtesi que les restes romanes d'un d'aquests indrets, el de la zona A de Les Colomines, podien correspondre al *forum* de la ciutat, segons la tipologia de les estructures, la seva orientació, proximitat a l'església de la vila i el tipus de troballes efectuades, de caràcter arquitectònic i ornamental. El paral·lel morfològicament més proper era el *forum* de *Ruscino*.

En només cinc anys, les novetats arqueològiques s'han anat succeint de manera gairebé vertiginosa, en paral·lel al progrés de les excavacions. Aquestes novetats justifiquen l'elaboració d'aquesta tesi doctoral.

La Cerdanya i la vila de Llivia en particular, fins fa poc més d'uns quinze anys, eren considerats un territori marginal dins els estudis del món romà. En aquest marc, la romanització es considerava lleu i superficial degut a l'especificitat d'aquest territori, poc permeable a les influències foranies. Tanmateix, algunes troballes efectuades al nucli de Llivia semblaven indicar que aquesta hipotètica escassa romanització de la comarca era sobretot una qüestió de manca d'investigació (Padró, 1984) ². Als darrers anys aquest panorama havia canviat, sobre tot gràcies a les excavacions fetes a Les Colomines, l'Hort de la Rectoria i Cal Barrier, entre els anys 1997 i 2007, que van possibilitar la documentació d'importants estructures i materials d'època altimperial que, relacionades amb altres troballes més disperses, efectuades en el passat al mateix nucli, mostraven una presència romana molt més profunda i significativa del que s'havia pensat.

En aquest sentit, val a dir que aquelles primeres hipòtesis sobre el moment de la fundació i el desenvolupament posterior de l'assentament de *Iulia Libica*, basades en poques i parcials evidències, es van anar confirmant de manera majoritària per l'arqueologia més recent.

¹ J. Guàrdia: "*Iulia Libica. Les darreres excavacions i el replantejament de la seva topografia urbana*", treball final Màster d'Arqueologia Clàssica (ICAC, URV, UAB), 2012, inèdit

² J. Padró: "*Les vies de comunicació romanes al Pirineu català*". *Hannibal Pyrenaeum transgreditur*. XXII centenari del pas d'Annibal pel Pirineu, 218 a.C., V Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, p. 61-87, 1984

Els indrets on s'havien identificat estructures i materials de cronologia romana de Llívía coneguts amb anterioritat al 1997 van ser publicats de forma conjunta pel Dr. Josep Padró (Padró, 2000). Tanmateix, les darreres excavacions (Les Colomines zones A i B, Hort de la Rectoria i Cal Barrier) resten encara inèdites pel que fa a la seva publicació en forma monogràfica, tot i que han aparegut alguns articles que documenten de manera parcial algunes de les troballes o resultats més destacats (Campillo, Grau i Guàrdia, 1998³; Guàrdia, Grau i Campillo, 2000; Guàrdia i Maragall, 2002 i 2004; Rojas, 2002; Moix, 2010). En canvi, la troballa d'un tresoret de monedes i de la tomba d'un macaco d'època tardoromana a la zona A de Les Colomines sí que s'han vist reflectides en publicacions més específiques (Guàrdia *et al.*, 2007; Olesti *et al.*, 2013; Guàrdia *et al.*, 2014⁴; Guihard *et al.*, 2016⁵). Actualment s'acaba de publicar l'article "Circuits comercials de *Iulia Libica* (Llívía): Visions a partir de les ceràmiques i els marbres", de J. Guàrdia, C. Carreras i P. De Soto⁶, sobre els materials luxosos d'importació trobats a *Iulia Libica*, i es troben en premsa "The Roman City of *Iulia Libica* (Llívía): latest archaeological news 2014-2017", de C. Carreras i J. Guàrdia, i "Les escultures del fòrum de Llívía", de J. Guàrdia, J. Guitart i C. Carreras. Fins el moment de la confirmació del fòrum, l'article que millor reflectia probablement l'estat de la qüestió sobre la Llívía romana sigui "El fin del sueño urbano de *Iulia Livica*" (Olesti, Guàrdia i Mercadal, 2014)⁷.

La nova intervenció arqueològica de l'any 2013 demostrà novament no només aquesta entitat urbana de Llívía en època altimperial, sinó que també va permetre aprofundir en les característiques constructives i funcionals de l'edifici públic de la zona A de Les Colomines, fins al punt d'arribar-se a la confirmació que es tracta realment de l'antic *forum* altimperial de la ciutat romana (Carreras *et al.*, 2014; Guàrdia *et al.*, 2017). Una altra novetat cabdal per entendre l'esdevenir del món romà en aquesta part abans tan denostada de l'Imperi ha estat la descoberta del temple que hi ha al fòrum durant les excavacions arqueològiques dels anys 2016 i 2017, i també la possible fundació augustea de la ciutat amb categoria de municipi de dret llatí.

³ J. Campillo, M. Grau i J. Guàrdia.: "Primers resultats de les excavacions dutes a terme a la zona de Les Colomines de Llívía, Cerdanya", XI Congrés Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, p. 285-294, 1998

⁴ J. Guàrdia, M. Maragall, O. Mercadal, O. Olesti i J. Galbany i J. Nadal.: "Mourir dans les Pyrenees. Enterrement d'un macaque de l'antiquité tardive en *Iulia Libica* (Llívía, la Cerdagne, Catalogne, Espagne)" Sources, 2, p. 73-93, 2014

⁵ P.M.Guihard, O. Olesti, J. Guàrdia, O. Mercadal: "Soutenir l'usage monétaire dans la péninsule Ibérique au VIe siècle: le cas du dépôt d'imitations et d'espèces nord-africaines de l'antique *Iulia Livica* (Llívía, Espagne), a Produire et Recycler la Monnaie au Bas-Empire. Rencontres internationales de numismatique I, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mayence (Allemagne), maig de 2014, Mainz, 2016

⁶ J.Guàrdia, C. Carreras, P. De Soto (en premsa): "Circuits comercials de *Iulia Libica* (Llívía): visions a partir de les ceràmiques i els marbres". A: Revista Arqueològica de Ponent

⁷ O. Olesti, J. Guàrdia, O. Mercadal: "El fin del sueño urbano en *Iulia Livica* (Llívía, Cerdanya)". A: S. F. Ramallo Asensio & A. Quevedo Sánchez (eds.): Las ciudades de la Tarraconense oriental entre los s. II-IV d.C. Evolución urbanística y contextos materiales, Universidad de Murcia, Servicio de Publicaciones, Murcia, p. 61-88, 2014

El Projecte inicial d'investigació sobre la situació i determinació de l'entitat de les estructures romanes que hi ha al subsòl de Llúvia es troba inclòs dins el Pla Quadriennal de Recerca en Arqueologia i Paleontologia 2014-2017/100660 del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, amb el títol "Implantació i precedents del model de ciutat del *Conventus Tarraconensis*. Els jaciments arqueològics de *Iesso* (Guissona), Can Tacó-Turó d'en Roina/Mons Observans (Montmeló-Montornès del Vallès) i *Iulia Libica* (Llúvia)", que inclou la Universitat Autònoma de Barcelona i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Al cas de Llúvia és el director del Projecte el Dr. Josep Guitart (UAB-ICAC) i en són investigadors els Drs. Oriol Olesti i Cèsar Carreras (UAB) i l'arqueòleg Jordi Guàrdia. El Projecte compta amb el finançament que proporcionen l'Ajuntament de Llúvia i la Diputació de Girona. L'any 2017 l'Ajuntament de Llúvia ha signat un conveni amb l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Darrerament s'ha incorporat al Projecte el Servei de Monuments de la Diputació de Girona, que aporta un nou Projecte arqueològic i urbanístic que preveu una important reforma de la part vella de Llúvia afectada per l'existència del fòrum, que és on, de fet, i degut a la seva importància, se centra el procés d'excavació, documentació i interpretació des de fa anys.

La tesi s'estructura en tres grans parts: Topografia Arqueològica de *Iulia Libica*, La zona A. El fòrum de *Iulia Libica*, i Conclusions: Evolució històrica.

A "Topografia Arqueològica de *Iulia Libica*", dins del procés descriptiu i interpretatiu de la trama urbana de *Iulia Libica*, s'ha tingut en compte la importància de la representació gràfica de les excavacions i la seva ubicació respecte al nucli urbà, així com també la visió de la Llúvia romana per etapes cronològiques, amb els enclavaments corresponents a cada fase, acompanyats, on apareixen les dades relatives a la seva situació, característiques, descripció, cronologia i materials.

"La zona A. El fòrum de *Iulia Libica*" ocupa íntegrament la segona part. No cal dir que el conjunt del fòrum és de bon tros la part millor estudiada, per la seva importància edilícia i històrica, la seva significació i la gran quantitat de dades que progressivament aporta aquest edifici, del qual es compleixen ara vint anys de la seva troballa i cinc de la seva identificació com a fòrum de reduïdes dimensions. De fet, fa tan sols dos anys que coneixem l'existència del seu senzill temple. Tanmateix, moltes troballes d'elements escultòrics i arquitectònics procedents d'arreu de l'Imperi són l'indici que *Iulia Libica* va ser un centre important.

A "Conclusions: Evolució Històrica" s'ha intentat donar una visió interpretativa de l'estadi cultural en què es trobava la població ceretana abans de la fundació de *Iulia Libica* amb la proliferació dels *oppida* ibèrics i el procés de romanització encapçalat pels militars i que va tenir lloc a partir de mitjans del segle II a.C., seguint les pautes d'explotació i control del territori i de les vies de comunicació per part dels *praesidia* i les *turris*. És evident que bona part del que sabem sobre aquest tema és gràcies a Jordi Morera, autor, l'any 2016, d'una tesi doctoral sobre els ceretans i la romanització de la Cerdanya (Morera, 2016), però també, en general, a totes les investigacions realitzades als darrers anys pel Projecte PATCA⁸, amb els qui, per raons òbvies, fa temps que hem establert una intensa col·laboració mutua que ens beneficia a tots.

⁸ El Projecte "Paisatge i Territori a la Cerdanya Antiga", dirigit per O. Olesti, té com a principal objectiu l'estudi de les dinàmiques de poblament i ocupació del territori a les comarques de la Cerdanya i l'Alt Urgell en època antiga

A continuació s'ha fet un detallat estudi de l'evolució de *Iulia Libica* des del moment de la fundació i al llarg del segle I d.C., el moment del seu màxim esplendor, aprofundint en temes com la situació, tipologia i característiques del fòrum i el temple, amb paral·lelismes o característiques comunes (context històric de la fundació, tipus d'urbanisme, distribució dels espais, funcionalitat de les estructures excavades, àrea d'influència i troballes) entre *Iulia Libica* i d'altres nuclis propers al vessant gal del Pirineu: *Lugdunum Convenarum* (Esmonde-Cleary, 2008) i *Ruscino* (Barruol i Marichal, 1987) i també amb les característiques i l'evolució de nombrosos fòrums i temples de la Tarraconesa (*Emporiae, Tarraco, Labitola, Clunia*). En relació amb això, no deixa de ser curiós com *Iulia Libica* i *Ruscino*, ciutats petites en època romana, s'han mantingut ben conservades, integrades en pobles, mentre altres nuclis més grans i de més entitat han quedat emmascarats degut a l'evolució d'extenses ciutats modernes. No obstant, l'actual entramat urbà de Llívia encara condiona la recerca i la interpretació arqueològica d'alguns jaciments, fet que no ocorre al cas d'altres centres, com *Lugdunum Convenarum* o *Ruscino*, on l'evolució del poblament amb posterioritat al període romà s'ha efectuat fora dels límits de la ciutat antiga.

Pel que fa al territori de *Iulia Libica*, s'ha elaborat una síntesi paral·lela a l'evolució històrica de la ciutat i unes conclusions sobre les relacions de la *urbs* amb el seu entorn des d'un punt de vista socio-econòmic, un dels temes desenvolupats ja des de fa molts anys pel Dr. Oriol Olesti i per Oriol Mercadal (Mercadal i Olesti, 2005). Quant a aquesta qüestió, només avançar que si bé la ciutat va tenir una etapa d'esplendor relativament curta d'un segle i mig o dos segles, pel que fa al seu territori o àrea d'influència, aquesta decadència del centre principal sembla que no va significar l'abandonament definitiu de les formes de vida romanes en cap dels seus aspectes. Dins l'àmbit territorial cerdà, als darrers anys destaca també la feina continuada de diversos investigadors, historiadors i arqueòlegs (Sara Aliaga, Pere Campmajó, Cira Crespo, J. Morera, Joan Oller i Christine Rendu).

A mode de conclusió d'aquesta introducció, es pot dir que tenim molta informació del període que va des de la fundació de la ciutat de *Iulia Libica* fins la crisi de la *urbs* altimperial a finals del segle II o inicis del segle III d.C. També disposem de suficients dades per caracteritzar degudament els esdeveniments que s'inicien a partir del segle V d.C.; en canvi, els lapse de temps que transcorre entre aquests dos moments ens és encara força desconegut.

El marc geogràfic

La Cerdanya

La Cerdanya és una comarca situada en ple Pirineu Oriental, amb una clara unitat geogràfica. Rodejada per diferents conjunts muntanyosos que superen els 2.000 m d'alçada (Carlit, Puigpedrós, Puigmal i Cadí), es caracteritza per estar vertebrada entorn d'una àmplia plana, situada a uns 1.200 msnm, única en aquesta part del Pirineu, que li dona la seva especificitat.

Fig. 1. Situació de l'Alta i la Baixa Cerdanya dins el conjunt de les comarques catalanes

A diferència de la resta de valls pirinenques, aquesta és d'origen tectònic: es tracta d'una cubeta enfonsada, provocada per una gran falla doble que s'estén des del Rosselló fins a l'Alt Urgell –i que ha convertit aquest sector en un passadís transpirinenc seguint els rius Tet i Segre. Aquesta zona durant el Miocè fou ocupada per un gran llac.

Tot això fa que la vall cerdana tingui algunes característiques diferenciadores, com ara el fet que el seu fons és pla i no fa pendent, al haver estat una conca lacustre. Igualment, és una plana molt àmplia, de 20 km de llargada per 10 d'amplada, i es troba orientada est-oest, en el sentit de les carenes, per la qual cosa gaudeix d'una gran insolació.

Els trets climàtics i paisatgístics són també peculiars, doncs al clima continental se li afegeixen trets mediterranis. En aquest sentit, cal destacar la gran pluviositat a la zona de muntanya (1000 mm/any) que contrasta amb la baixa de la plana (600 mm/any), el que fa que sigui important l'aprofitament mitjançant recs i sèquies de l'aigua per a l'agricultura.

Aquestes característiques orogràfiques i climàtiques van condicionar la forma de vida d'aquest territori en època romana. És evident que en el cas de la Cerdanya, les característiques inherents a una comarca pirinenca comportaren unes limitacions importants al desenvolupament econòmic, per exemple en el terreny agrícola, però també obriren interessants possibilitats complementàries en altres camps, com podien ser l'aprofitament dels recursos ramaders o forestals. Caldrà veure per cada període quines foren les formes d'explotar la diversitat de recursos existent, quins canvis suposaren aquestes intervencions sobre el propi medi ambient, i per tant quina fou la relació entre els habitants i el seu medi, que no pot considerar-se lineal i homogeni.

També cal destacar el paper de la comarca com a lloc de pas. Pel coll de la Perxa, a l'extrem de llevant de la comarca, comunica amb el Conflent seguint la vall del riu Tet que articula tot aquest territori. El riu, en el decurs d'un descens ràpid, arriba a Prades de Conflent, capital d'aquesta zona, a uns 30 km de l'inici del coll, ubicat a uns 350 m d'alçada. A partir d'aquí comença la gran plana que mena a les terres del Rosselló.

Per l'estret d'Isòvol i després pel Forat de la Seu, seguint el curs del Segre, comunica amb l'Alt Urgell i la Noguera. Pel coll de Pimorent, amb el País de Foix vers Tolosa; pel coll de Quillana, amb el Capcir vers Carcassona; pel coll de Jou, amb el Berguedà; pel coll de Toses i de Maians amb el Ripollès vers Barcelona. Es tracta d'una "autèntica placa giratòria distribuïdora de tota mena de contactes humans en totes direccions" (Padró, 1984).

Fig. 2. Mapa actual de la Cerdanya amb les diferents vies de comunicació. Font: Catalunya Romànica vol. VII

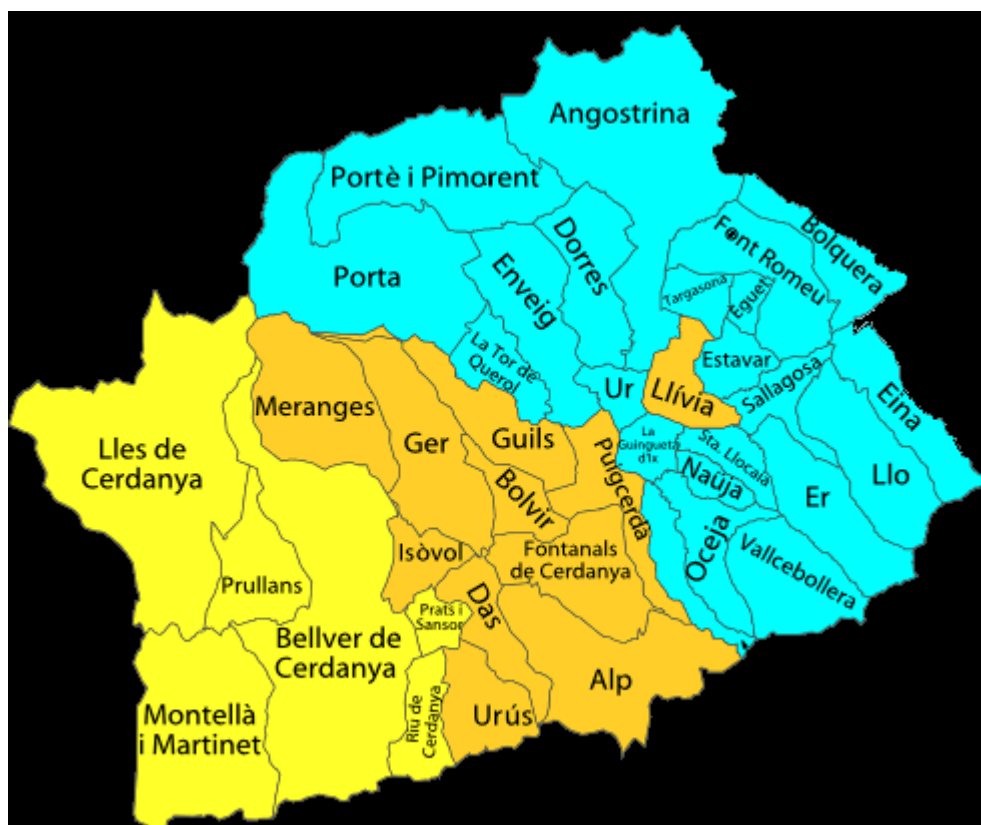

Fig.3. Municipis de Cerdanya. En groc, municipis de la província de Lleida; en taronja, municipis de Girona; en blau, municipis francesos

Llívia

La vila de Llívia -un enclavament en territori francès després del Tractat dels Pirineus (1659), la posterior Conferència de Ceret (1660) i el Tractat de Llívia (1660) -està situada a la Baixa Cerdanya i ocupa una posició preeminent a la vall, doncs es troba ubicada al peu del Puig del Castell, que domina el pas del riu Segre i la via que creua la comarca, tot estenen-se pel pla de Fontanelles. Els seus 1223 m d'alçada li van conferir un caràcter excepcional en el context de les ciutats romanes del nord-est Peninsular.

Fig. 4. Situació de Llívia

Al seu territori destaquen el Puig de Llívia (1357,5 m) –també anomenat Puig del Castell–, el Serrat de Baladre (1428 m), i el Pla del Tudó (1403 m), a més de la Roca Canal i el Serrat de Palmanill, tot formant una petita serra prolongada en direcció a Targasona i Angostrina, i sobresortint de la fèrtil plana que envolta la vila. En l'actualitat el municipi, amb una extensió de 12,84 km², està integrat, a més de Llívia, pels pobles de Gorguja i de Cereja, el caseriu de Gorguja Petita -mas de Travis- i el mas Joncar. A més, s'hi troba l'església de Sant Guillem de la Prada. El Segre creua el terme municipal, entrant-hi per Estavar. Al seu pas per Llívia, rep les contribucions fluvials dels rius Er, Targasona i Éguet.

Fig. 5. Situació del municipi de Llivia, un enclavament català en territori francès

Fig. 6. Situació de la part vella del poble de Llivia amb el Puig del Castell. Font: ICC

Fig. 7. Vista aèria del cim del Puig del Castell i de part del poble de Llívia amb l'església parroquial, abans de descobrir-se les restes romanes a Les Colomines. Font: Del Romà al Romànic

Fig. 8. Puig del Castell. Imatge: O. Mercadal

Figs. 9 i 10. D'esquerra a dreta: Perspectiva general de la vila de Llívia des d'un dels seus accessos meridionals, amb l'església de Santa Maria al fons, en una imatge de principis del segle XX (9). Detall del campanar (10)

Pel que fa referència al seu casc urbà, cal separar dues parts ben diferenciades: el nucli antic, que es troba al nord-est de la vila, en la seva part més elevada, al peu del Puig de Castell, i els barris nous que hi ha cap a l'oest i en sentit meridional, on es troba la plana del Segre. Quant al nucli antic, el fonament d'algunes de les actuals cases es remunta al segle XIII. En aquesta zona hi sobresurt, al capdamunt, l'església parroquial de Santa Maria. Aquest temple és una obra típica del gòtic català tardà, i fou construït al llarg del segle XVI, fins el seu acabament definitiu l'any 1617. Es tracta d'un edifici de nau única i campanar adossat, que integra elements d'èpoques diverses, amb portalada renaixentista i, a l'interior, un retaule barroc i la figura d'un Sant Crist datat entre els segles XIII i XIV. També conserva restes de les frontisses d'època medieval. El seu recinte fortificat inclou la Torre de Bernat de So, de planta circular i originària de finals del segle XVI, un conjunt de laudes sepulcral i la creu de Toret.

Fig. 11. Torre de Bernat de So

Cal fer esment també al paper del carrer dels Forns, veritable eix vertebrador en sentit nord/sud de la part més vella del nucli, i situat sobre una de les zones més importants de l'assentament romà, al peu del Puig del Castell. Darrerament, la remodelació de part del nucli antic mitjançant l'edificació de noves vivendes a l'esquerra de l'església, ha estat el factor desencadenant de l'aparició de restes arqueològiques, sobre tot als solars de la part de muntanya del carrer dels Forns (zones de Cal Doctor, Carrer del Forns, Hort de la Falona i Hort de la Rectoria).

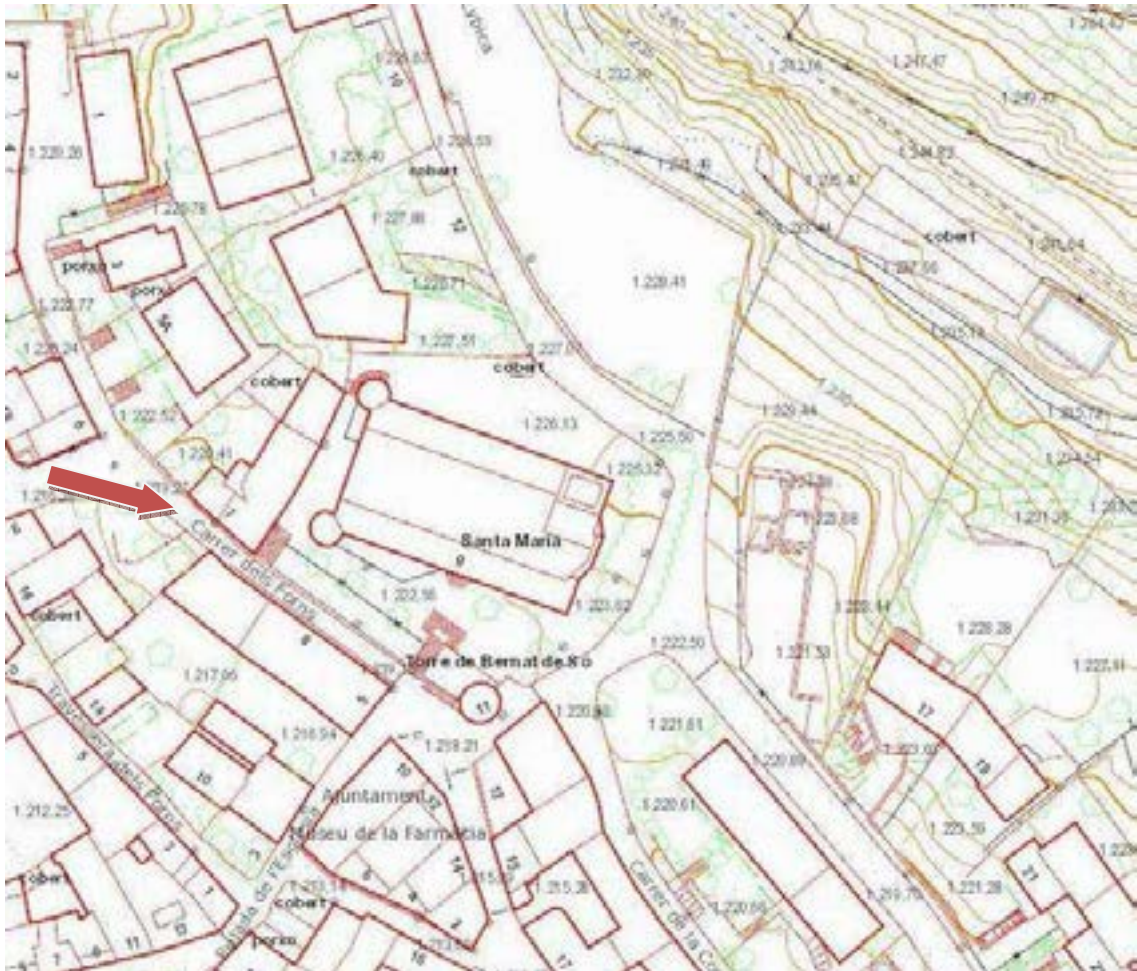

Fig. 12. Plànol parcial de l'actual centre urbà de Llívia, amb la ubicació del carrer dels Forns . Font: I.C.C. E 1:1000

Primera part: Topografia arqueològica de *Iulia Libica*

Primeres troballes i intervencions

La tradició erudita local recordava els orígens antics de Llúvia, com la presència de la figura d'Hèrcules Líbic com a fundador de la ciutat a l'escut de la vila que obre el *Llibre Ferrat* del 1476 (Baraut, 1985) o la del mateix Hèrcules i Juli Cèsar a l'altar major barroc de l'església parroquial, cremat durant la Guerra Civil l'any 1936.

Fig. 13. Llúvia i el seu castell a la primera plana del *Llibre Ferrat* (segle XVI), on s'explica que la vila va ser fundada per Hèrcules Líbic l'any 1678 a.C. Font: Padró, Ferran i Cura, 1977. Imatge: J. Rovira

Des de principis del segle XX, la troballa de materials romans altimperials en diversos punts de la població (monedes, àmfores i ceràmiques sigil·lades), permeté formar un museu a l'edifici dels Germans de les Escoles Cristianes, desaparegut en iniciar-se la Guerra Civil. Entre les monedes procedents del Puig de Castell, s'havia recuperat una moneda celtíbera de la seca d'Arsaos, i peces datades en època tardorepublicana i altimperial (Mateu, 1953). Entre aquestes troballes destaca la localització d'un sarcòfag paleocristià de marbre blanc amb decoració estrigil·lada a la Travessera del carrer de Cereja, l'any 1936, en fer-hi una rasa per instal·lar-hi el proveïment d'aigües, i que fou trencat a cops de mall (Anglada, 1956).

El 1971 es van realitzar dos sondeigs arqueològics: un a l'interior del Castell, on es detectà la presència d'estructures i materials medievals, i l'altre a Les Feixes de la Colomina, amb troballes de ceràmiques de l'Edat del Ferro (Padró, Ferran i Cura, 1977). Però caldria esperar a mitjans dels anys setanta, amb els treballs de Miquel Oliva i J. Padró, per obtenir els primers indicis arqueològics de tipus científic referents a la ciutat romana de Llúvia. Es tractava d'intervencions puntuals motivades per la pressió immobiliària, que permeteren documentar algunes estructures, sense que poguem parlar d'una recerca sistemàtica.

Els diferents sectors

Les diverses zones amb restes romanes localitzades a Llívia des de la dècada dels anys setanta del segle XX, tot i trobar-se la majoria molt properes les unes amb les altres a la banda nord-occidental de l'església parroquial, eren físicament aïllades entre sí, aparegudes dins els límits del casc antic com a conseqüència de reformes urbanístiques i que en el millor dels casos propiciaven la recuperació de material arqueològic i de vegades la possibilitat d'alguna intervenció arqueològica de caràcter limitat. Fins aquest punt resultava evident que l'entramat urbà condicionava la recerca i la interpretació arqueològica. La dispersió de les estructures, per força inconnexes, arribà a posar en dubte la veritable existència d'un centre urbà i, per tant, la d'espais de tipus públic equiparables als d'altres ciutats romanes coetànies. Des del 1997, l'inici de les intervencions a Les Colomines i l'Hort de la Rectoria, i posteriorment a Cal Barrier, de característiques molt diferents, van modificar aquest plantejament.

Camí Ral

Els anys 1974, 1975 i 1979 s'excavà al Camí Ral, indret situat a uns 400 m al sud-oest del centre de la vila, on en un futur s'efectuarien la majoria de les troballes romanes. En aquella època, aquest lloc es trobava a les afores, a la sortida del carrer de Fontcitrana.

Fig. 14. Plànol parcial de l'actual centre urbà de Llívia, amb la ubicació del sector del Camí Ral on es van efectuar les troballes. Font: I.C.C. E 1:5000

Fig. 15. Llívia i el Castell vistos des del Camí Ral. Al fons, a la dreta, el Coll de la Perxa. Font: J. Padró, A.Mª Ferran i M. Cura, 1977. Imatge: J. Rovira

Amb motiu d'unes obres, l'any 1974 van aparèixer les restes d'una sitja amb una vora d'àmfora bètica Dress 7/11 i tres gerres senceres de ceràmica comuna romana al seu interior. A uns 10 m es va localitzar in situ un tros de paviment d'*opus signinum* relacionat amb ceràmica sigil·lada sudgàl·lica (Drag 18, 24/25, 29b, 30 i Ritt 8 (Oliva, 1976, 138). L'any següent es van documentar al mateix sector diverses estructures també fragmentades, entre les que destacaven les restes d'una habitació pavimentada amb *opus signinum*, separada per una paret de pedra seca que incloïa una cantonada, d'un altre àmbit amb un mosaic de tesselles blanques i negres intercalades dibuixant una quadrícula. Juntament amb aquests vestigis va aparèixer àmfora itàlica Dress 1C, ceràmica a mà i un fragment de vora de ceràmica àtica de vernís negre de la forma Lamb 42 (*Castulo Cup*, v.p.303 fig.398) d'inicis del segle IV a.C. que evidenciava contactes amb la zona costanera (Mercadal *et al.*, 1995, 712)

Finalment, el 1979 s'excavà en un terreny proper una habitació amb un sòlid mur de façana paral·lel al traçat del camí ral, que semblava demostrar l'antiguitat d'aquesta via. Per sota d'aquesta estructura hi havia un mur anterior, de molt poca qualitat arquitectònica, testimoni d'una primera fase constructiva. A part de la localització d'una llar de foc i un nivell de carbons que podria correspondre a un incendi en un sondeig proper, el material associat al mur més antic era compost per molta ceràmica feta a mà de tradició local, incloent peces de perfil en "S" i d'altres amb incisions i cordons aplicats. En canvi, el material relacionat amb el mur superior era d'època altimperial i consistia en ceràmica ibèrica pintada, grisa de la costa catalana, sigil·lada sudgàl·lica (Drag 18a i Ritt 8b), parets fines i comuna romana. A la vista d'aquest resultat i segons J. Padró, el material del nivell més antic devia correspondre a una edat de Ferro que es devia prolongar fins l'etapa romana, donada l'absència de peces a torn en aquest estrat (Padró, 2000, 15-20).

Destaca també la troballa en aquesta zona, l'any 1980, d'un as ibèric procedent de la seca de *Neronken* (Campillo i Mercadal, 1996-1997).

A nivell interpretatiu, per Padró aquestes estructures justificaven l'existència d'una via romana i preromana que passava per aquest indret (Padró, 1976, 142)⁹.

⁹ En un primer article publicat l'any 1976, Padró creia que la via principal ceretana passava pel mig del municipi de Llívia i en sortia pel carrer Fontcitrana, i que els murs documentats en formarien part; anys més tard, el mateix Padró va reconèixer que possiblement la via romana transcorreria per un punt més centrat de la vall i que la connexió amb Llívia pel Camí Ral seria un ramal secundari (Padró, 1984, 68)

Fig. 16. Camí Ral. Restes d'habitació amb *opus signinum*. Font: J. Padró, 2000

Fig. 17. Camí Ral. A dalt, sigil·lada sudgàl·lica. A baix, gerres. Font: J. Padró, 2000

Cal Meranges

Es tracta d'un indret situat a la part alta del poble, al peu del Puig i a tocar de l'angle que formen el carrer dels Forns i la Travessia del carrer de Cereja, relativament a prop de l'església, on hi havia l'antic solar seu dels edificis del Convent dels Germans de la Doctrina Cristiana. Al seu subsòl existia una necròpolis amb tombes fetes amb lloses, coneguda des de feia anys (Padró, Ferran i Cura, 1977).

El 1979, en funció d'unes obres de construcció que destruïren bona part de les restes, es van delimitar de manera parcial en aquest indret diversos enterraments que contenien inhumacions, algunes en connexió anatòmica. En aquesta zona també s'hi van trobar fragments d'àmfora, ceràmica a mà, un fons de ceràmica campaniana A (Lamb 5/7), ceràmica amb engalba blanca i pintura de color roig vinós ¹⁰, emporitana tardana, sigil·lada indeterminada, parets fines, una vora de sigil·lada africana clara A i *tegulae*. Cap d'aquests elements, però, es podia considerar com a aixovar de les tombes. A la part més septentrional del solar apareixien les restes d'un mur, amb presència d'àmfora ibèrica, àmfora indeterminada i ceràmica a mà. L'estudi estratigràfic del tall permeté interpretar les restes habitacionals com anteriors a la necròpolis (Padró, 2000).

L'any 1980 s'inicià una excavació d'urgència, consistint en dues cales que van posar de manifest les característiques de la necròpolis, datada en època tardoromana per Aurora Martín, i formada per enterraments en fosses allargades folrades amb lloses de pissarra cobertes amb el mateix material, amb la posició del cossos en decúbit supí, orientats d'est a oest. Les troballes de ceràmica, sense relació directa amb les tombes, van ser escasses, destacant una nansa d'àmfora, ceràmica sigil·lada africana clara D i comuna romana. Destacà la identificació, al costat d'una de les tombes, d'una possible llar de foc ritual feta mitjançant una cubeta de terracuita i lloses (Martín, 1981).

¹⁰ Sobre la ceràmica amb engalba blanca i pintura de color roig vinós, v.p.71 fig.82, núm. 1-7 i p.335 nota 44

Cal Doctor

El mateix any 1980 es van detectar, a pocs metres en sentit nord-est de Cal Meranges, en un sector del mateix solar també afectat per les obres, el nomenat Cal Doctor, la presència d'unes taques circulars de color fosc plenes de material, que eren a la vista degut a les remocions de terreny efectuades i que semblaven perdre's per sota el mur de separació amb l'Hort de la Rectoria.

En tractar-se d'estructures arrasades, no fou possible identificar clarament les restes, però podria tractar-se, a partir de la naturalesa de les estructures i els materials localitzats i segons J. Padró, bé de llocs d'habitació –fons de cabanes-, o bé d'una antiga necròpolis d'incineració de llarga perduració. Dins el conjunt d'elements recuperats trobem àmfora punicoebusitana i itàlica, ceràmiques de la tradició indígena iniciada a l'Edat de Bronze, que perduren fins època romana, fetes a mà, de perfil en "S" i brunyides, que de vegades semblen imitar les importacions campanianes, i també ceràmica feta a mà amb decoració de cordons, mugrons i incisions. Igualment aparegué ceràmica amb engalba blanca i pintura de color roig vinós, peces d'importació de campaniana A del taller de Roses (Lamb 40, v.p.303 fig.399), campaniana B, dos perfils sencers de plat de sigil·lada itàlica i sudgàl·lica, sigil·lada sugàl·lica (Drag 18), parets fines, africana clara A (Hayes 8 b), africana de cuina (Hayes 197), una fusaiola, un molí barquiforme de granit i *tegulae* (Padró, 2000).

Fig. 18. Cal Doctor. De dalt a baix, africana de cuina i plats de sigil·lada itàlica i sudgàl·lica. Font: J. Padró, 2000

Carrer del Forns

Aquest enclavament aparegué al centre neuràlgic de les troballes romanes fetes a Llúvia, a la cara nordoccidental de l'església, molt a prop del jaciment de Cal Meranges i immediatament a continuació del jaciment de Cal Doctor per la banda oriental. El solar en qüestió, el darrer situat a la dreta del carrer dels Forns abans del seu encreuament amb la Travessia del carrer Cereja, havia format part de l'hort del Germans de la Doctrina Cristiana i havia passat a propietat municipal. A l'iniciar l'Ajuntament les obres per fer-hi un magatzem es va produir la descoberta de les restes, que per primera vegada a Llúvia, van ser excavades de manera planificada entre 1980 i 1984 seguint la metodologia de cales de sondeig.

A més de la documentació d'estructures i gran quantitat de material arqueològic, va aparèixer una estratigrafia relacionada amb aquests elements i de caire complex, que va permetre diferenciar clarament un total de set fases ocupacionals.

La Fase 1 correspon a dos fons de sitges amortitzades en terraplenar-se l'indret abans del bastiment de les primeres estructures romanes, datades al segle I a.C. Si bé J. Padró ho qualifica de part d'un camp de sitges, també podrien haver estat associades a estructures d'hàbitat arrasades.

A la Fase 2 apareixen les primeres estructures d'hàbitat construïdes sobre el substrat natural aterrat. En aquest període es documenten diverses restes d'habitacions i un pou, mentre el material representatiu consta d'elements tardorepublicans (àmfora tarraconesa Pasc 1, ceràmica ibèrica pintada, ceràmica amb engalba blanca i pintura de color roig vinós, campaniana A i B i emporitana tardana). Referint-se a aquesta moment, J. Padró parla "d'un establiment colonial romà pur, idèntic a qualsevol establiment contemporani de la costa, sense cap presència d'elements de la cultura material ceretana" i proposa una datació de finals del segle I a.C. (Padró, 2000). Aquesta Fase acaba amb un nivell d'incendi generalitzat.

La Fase 3 suposa la reutilització de les estructures després de l'incendi, on s'amortitza el pou i s'ubica al mateix punt un *dolium*, i se situa cronològicament entorn el segle I d.C., en un moment marcadament altimperial. Aquesta ocupació proporciona com a elements d'importació àmfora tarraconesa (Dress 2/4) i bètica (Dress 7/11), olles de vora exvasada i cos globular i plats fondos de ceràmica grollera reduïda i brunyida externament, ceràmica d'engalba blanca i pintura de color roig vinós, comuna itàlica de roig intern pompeïà (Goud 15), sigil·lada itàlica, un ampli repertori de sigil·lada sudgàl·lica (Drag 15/17, 24/25, 27, 29a, 29b, 30, 33, 37, Hermet 25 i Ritt 8), sigil·lada *marmorata* (Drag 18) i parets fines. La ceràmica comuna romana (on s'inclou una vora d'una forma del taller de Llafranc: Casas *et al.*, 1991) destaca per la presència sobre tot de gerres, encara que també apareix una vora de morter.

La Fase 4 ja només ocupa un sector del jaciment, amb noves estructures arquitectòniques que impliquen una reducció de la zona habitada, entre els segles II i III d.C., amb presència d'àmfora africana, ceràmica sigil·lada hispànica (Drag 24/25, Hisp 7), africana clara A (Hayes 15 i 16 i A1) i especialment africana de cuina (amb les formes Hayes 22, 23 B, 183, 196 i 197). A partir d'aquest moment s'inicia un progressiu declivi, com ho testimonia la presència de materials que arriben al segle V d.C. (ceràmica africana clara D i africana de cuina de la forma Atlante CVII, 11-12, molt abundant).

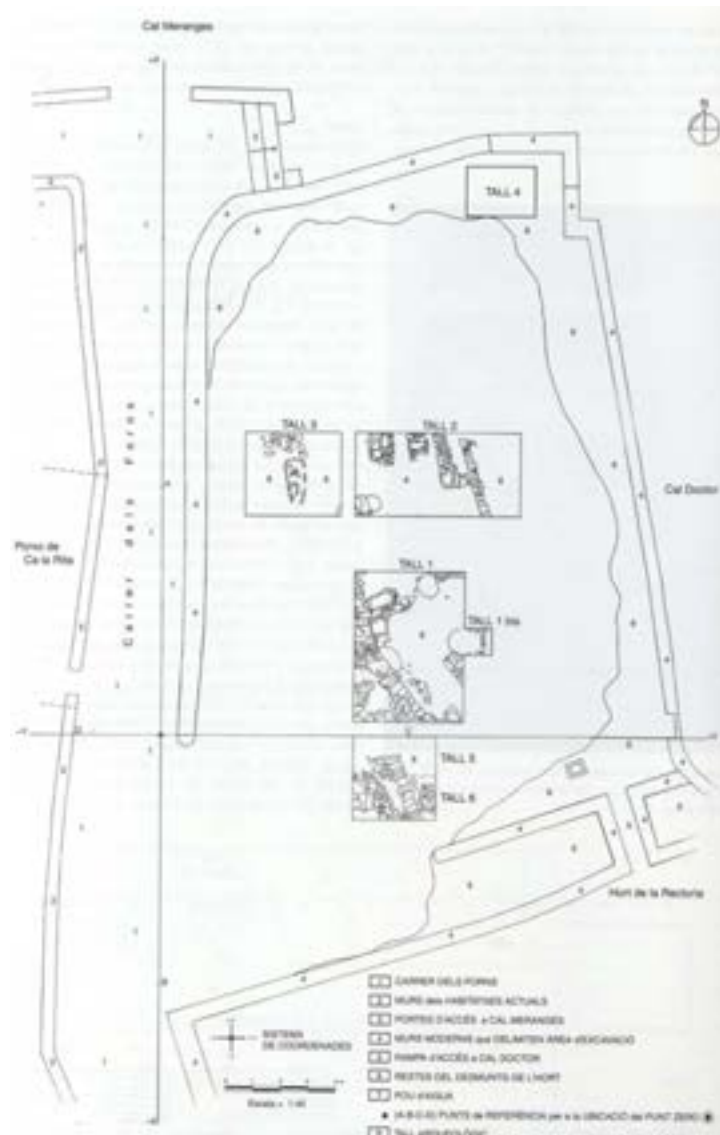

Fig. 19. Carrer dels Forns. Situació dels sondejors. Font: J. Padró, 2000

A nivell de materials, és interessant destacar la identificació per primera vegada d'una possible producció local de ceràmica sigil·lada hispànica a la Fase 4 del Carrer dels Forns i a la mateixa Llúvia, i com aquesta probable variant autòctona de la Cerdanya era força superior en nombre a la de la ceràmica sigil·lada hispànica procedent de tallers indeterminats. Les formes representades són les Drag 27, 35, 37, Hisp 7, que aparegué profusament, i les inèdites Cerdanya 1 (molt nombrosa i similar morfològicament a la Drag 37) i Cerdanya 2 (Campillo, 2000).

Sobre aquest hàbitat, ja en la Fase 5, es documenta un extens cementiri (de no menys de 50 m de llargada només a la zona excavada), format per un conjunt de 27 tombes de lloses amb les mateixes característiques que les de Cal Meranges. Les inhumacions s'adossen en alguns casos a les estructures preexistents. La seva datació és difícil per l'absència de material relacionat directament amb els enterraments, però podria iniciar-se a partir del segle IV d.C. i funcionar encara en època altmedieval. Un cop abandonada la necròpolis s'hi van superposar dos moments més d'habitació medieval (Fases 6 i 7) amb murs i fogars, destacant la gran quantitat de ceràmica grisa medieval datable als segles XII i XIII.

Fig. 20. Carrer dels Forns. Imatge general d'una part de la planta de l'assentament. Font: J. Padró, 2000

Fig. 21. Carrer dels Forns. Secció estratigràfica. Font: J. Padró, 2000

Fig. 22 i 23. Carrer dels Forns. Imatges de detall d'algunes estructures romanes tallades per tombes medievals. Font: Catalunya Romànica vol. VII

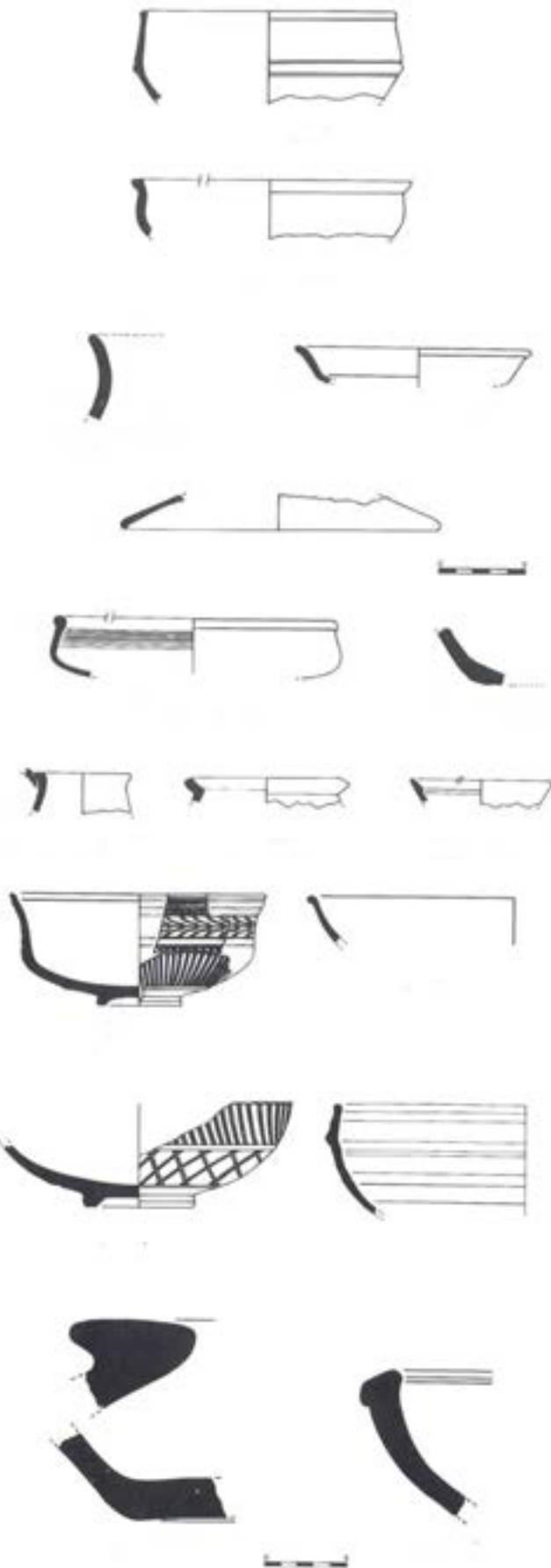

Fig. 24. Carrer dels Forns. Materials. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: ceràmica sigil·lada hispànica procedent de taller local, africana de cuina, grollera reduïda, sigil·lada hispànica Drag 18 procedent de taller local, africanes de cuina Hayes 196 i Hayes 197 de cuina, grollera reduïda, emporitana tardana i campaniana B. Font: J. Padró, 2000

Fig. 25. Carrer dels Forns. Materials. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: ceràmica sigil·lada sudgàl·lica (Drag 29), marmorata, *dolium* i morter. Font: J. Padró, 2000

Hort de la Falona

Aquest indret va ser descobert accidentalment l'any 1987, amb motiu de la construcció d'uns edificis en un solar ubicat al nord-oest de l'església parroquial, al peu del Puig del Castell i a continuació dels jaciments de Cal Doctor i del Carrer dels Forns, amb els quals es podria relacionar. En aquell moment s'hi destruïren els vestigis i l'estratigrafia d'època romana, encara que es va poder recuperar un grup de material descontextualitzat datable en un primer moment tardorepublicà i altimperial, entre els inicis de l'últim terç del segle I a. C. fins a finals del segon terç del segle I d.C. La importància de l'Hort de la Falona rau en el fet que per primera vegada en les intervencions fetes a Llúvia ens trobavem davant un conjunt ceràmic amb una cronologia que abasta un període de temps força precís (Campillo, 1995a).

Aquest grup ceràmic inclou àmfores produïdes a la Tarraconesa (Pasc 1, Dress 2/4) i a la Bètica (Dress 7/11 i 20A), ceràmica amb engalba blanca i pintura de color roig vinós (d'època augustea o poc posterior), roig intern pompejà, ceràmica micàcia i de vernís negre, emporitana tardana (bicònics i pateres), algun fragment informe de ceràmica sigil·lada itàlica (un dels quals conserva parcialment una cartela del taller d'ATEIVS), sigil·lada sudgàl·lica llisa (Drag 15/17, 24/25, 27 i Ritt 8) i decorada (Drag 29, 30 i 37), parets fines (Mayet 33 i 35), un ungüentari, una llàntia de disc (decorada amb una imatge de cacera on un gos ataca un cérvol) i tapadores i olles de ceràmica comuna romana, conegudes en època augustea i gran part del segle I d.C. (Casas *et al.*, 1990).

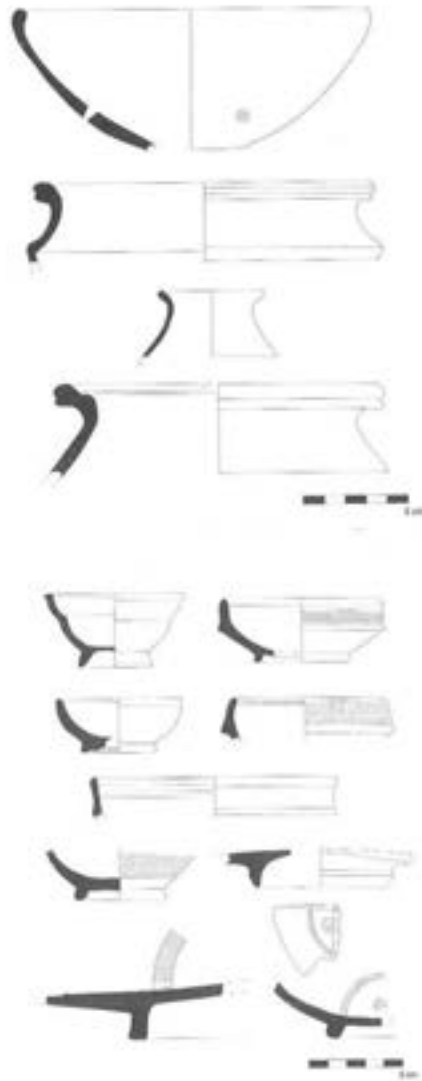

Fig. 26. Hort de la Falona. Materials. A dalt, ceràmica emporitana. A baix, vores de sigil·lada sudgàl·lica (Drag 27, 24/25, Ritt 8, 24/25 i 15/17) i diversos fons de sigil·lades sudgàl·liques (Ritt 8, 15/17) i un de sigil·lada itàlica amb el segell (v.p.34). Font: J. Campillo, 1995a

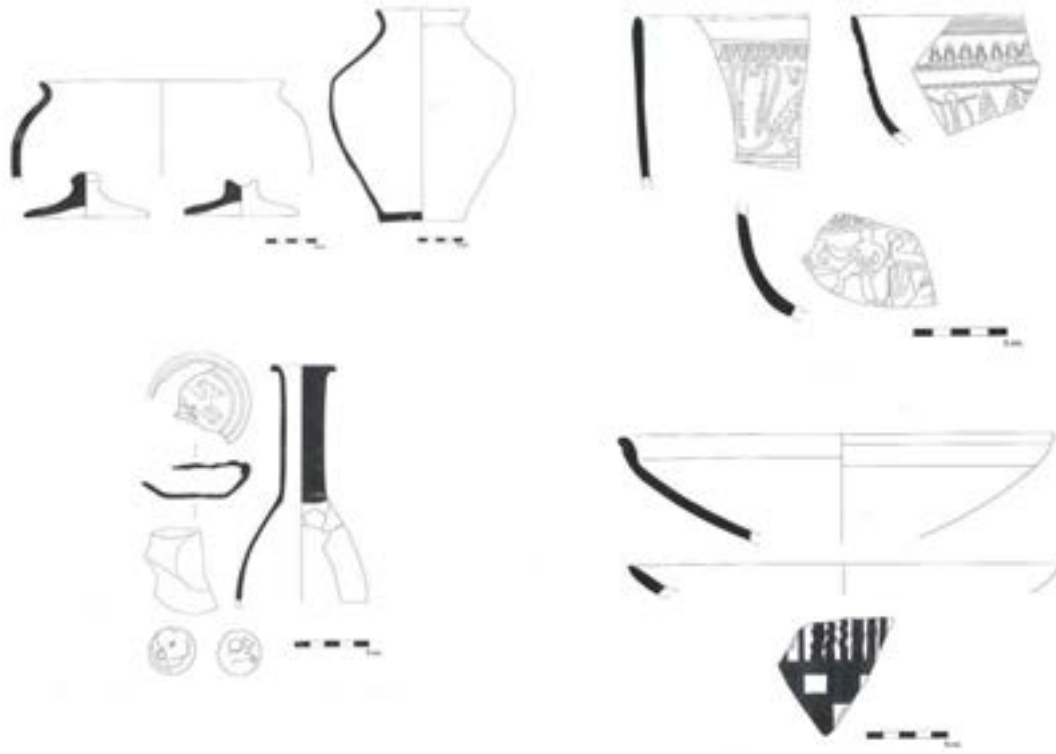

Fig. 27. Hort de la Falona. Materials. A dalt a l'esquerra, ceràmica grollera de cuina. A dalt a la dreta, ceràmica sigil·lada sudgà·lica decorada (Drag 29, 30 i 37). A baix a l'esquerra, llàntia, unguentari i moneda de la seca de *Narbo* (v.p.34) A baix a la dreta: bols de ceràmica micàcia i de vernís negre i fragment informe de ceràmica d'engalba blanca i pintura de color roig vinós. Font: J. Campillo, 1995a

Camp del Canonge

Al vessant occidental del Puig del Castell, en terres propietat del canonge Despujol, es va trobar als voltants de l'any 1960 un grup de ceràmica romana al procedir-se a fer una plantació d'arbres fruiters. El Sr. Casanovas va ser alertat pels jornalers i va recollir tota la ceràmica sense localitzar estructures, de manera que probablement es tractava d'una sitja. Els materials més significatius d'entre els continguts al possible reblliment van ser identificats per J. Padró com a àmfora itàlica (Dress 1), ceràmica sigil·lada itàlica (Drag 15/17, 17 i Goud 23), sigil·lada sudgàl·lica (Drag 15/17 i 24/25), amb presència també de ceràmica comuna romana. La cronologia del material és de primera meitat del segle I d.C. (Padró, Ferran i Cura, 1977).

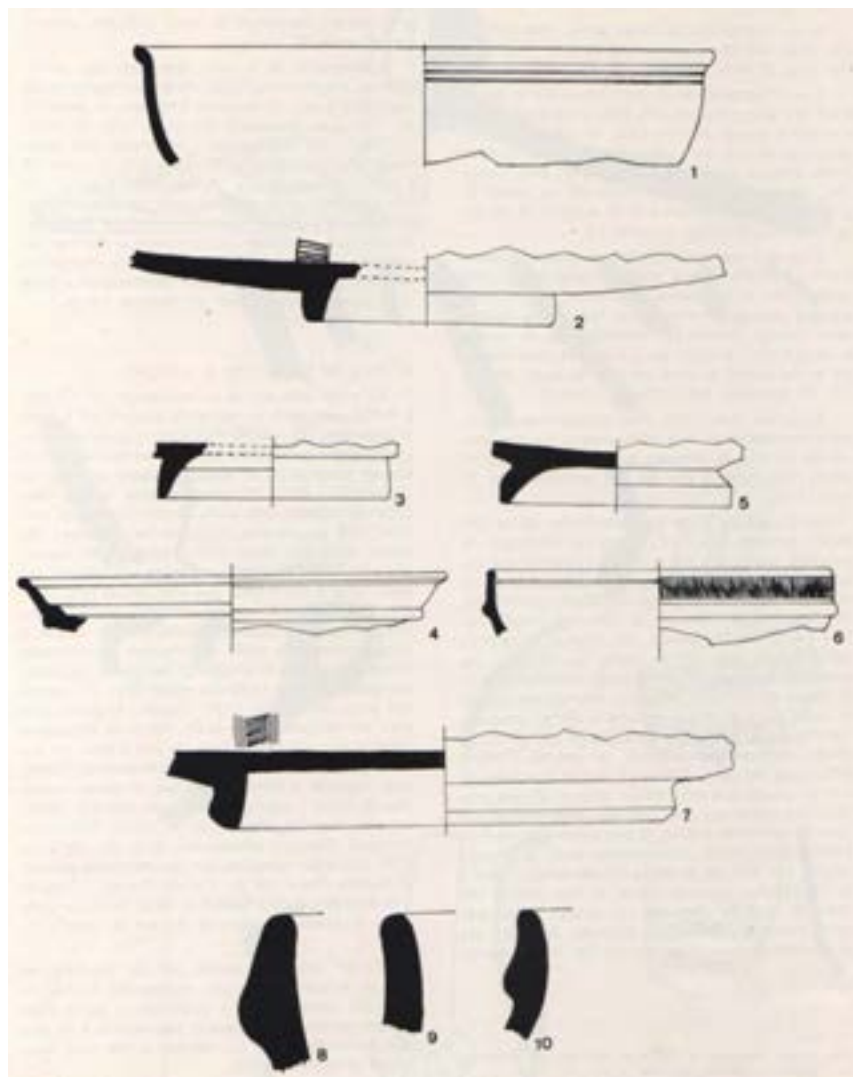

Fig. 28. Camp del Canonge. Possible sitja romana. Col·lecció Casanovas. Ceràmica sigil·lada itàlica: 1: Goud 35; 2, 5 i 7: Drag 15/17 i 17; 3: fons. Ceràmica sigil·lada sudgàl·lica: 4: Drag 15-17; 6: Drag 24/25; 8-10: àmfora itàlica Dress 1. Font: J. Padró, A.Mª Ferran i M. Cura, 1977

L'estiu de 1997, amb motiu d'unes obres projectades en aquest solar, s'hi van efectuar tres sondejors, apareixent el terreny natural a 2 m de fondària, amb resultat negatiu. En el decurs del control de rebaixos tampoc no es van poder documentar estructures, però es van localitzar, entre d'altres materials moderns, diversos fragments de *tegulae*, així com un fragment de fons de ceràmica sigil·lada sudgàl·lica datat al segle I d.C., amb un *sigillum* on es llegeix SENO (Codina, 1997). Aquesta marca podria correspondre als artesans SENOME (La Graufesenque, Jonquères o Saint Saturnin), SENONIO (Lezoux), SENOV (Lezoux), o SENOVIR (La Graufesenque) (V.V.A.A., 1986).

Fig. 29. Camp del Canonge. Fragment de fons de sigil·lada sudgàl·lica amb *sigillum* SENO. Imatge: Marc Delcor

Camp d'en Corones

Indret ubicat al pla que s'estén a l'oest de la vila, al nord de la carretera que va de Llivia a Puigcerdà, a la part meridional del camí ral. En aquests terrenys, llaurats al llarg de molts anys, van anar apareixent en superfície diversos materials d'època romana. M. Anglada destacava, entre d'altres troballes, fragments de ceràmica, diversos molins de mà i trossos de *tegulae* (Anglada, 1962).

Sòl urbanitzable no-Programat "NP-2" i Sector no Urbanitzable "NU"

Són uns camps de conreu situats al nord de Llivia, en les partides anomenades "Les Colomines" i "Els Pradells", on els anys 2008 i 2009 es van fer dues prospeccions superficials que van proporcionar fragments molt rodats de ceràmica ibèrica i romana.

Puig del Castell

Es tracta d'un turó avançat de la plana cerdana que hi ha al marge esquerre de Llívia, elevant-se uns 150 m. Els vestigis es van localitzar al sector sud-oriental, al voltant de l'anomenada "Torre d'Estavar". Entre els anys 1967 i 1969 el Servei de Repoblació Forestal va efectuar una plantació de pins sobre el terreny i, segons testimonis orals, van arrassar unes restes estructurals. De les terreres que s'havien format, els Srs. Casanovas, Anglada i Bech, veïns de Llívia, van recuperar, entre d'altres materials preromans, àmfora ibèrica, púnico-ebusitana, itàlica (dues de procedència de la Campania i una de Brindisi), ceràmica ibèrica, ceràmica amb engalba blanca i pintura de color roig vinós i sigil·lada sudgàl·lica.

Fig. 30. Puig del Castell. Torre d'Estavar

Fig. 31. Plànol parcial de l'actual centre urbà de Llívia, amb la ubicació del sector del Puig del Castell on es va trobar el material ceràmic esmentat. Font: I.C.C. E 1:5000

Castell de Llivia

El castell medieval de Llivia es troba a la part superior del Puig del Castell, a la zona més septentrional de l'altiplà, al lloc de màxima visibilitat.

Les troballes ocasionals, al llarg del primer terç del segle vint, de diverses monedes per tota la superfície del Puig, algunes de les quals es van localitzar específicament al peu de la muralla meridional del castell (Anglada, 1956) havien representat un primer indici de l'ocupació romana d'aquest indret (Martí Sanjaume, 1926; Anglada, 1962). En concret, hi ha notícies d'una peça de Juli Cèsar, un *auri* d'August (Sutherland, 1984, 140-141) i alguns denaris també d'August, un bronze a nom de Tiberi, sense cap indicació de si es tractava d'una emissió imperial o provincial, un bronze d'Herodes Agripa, que podria ser un exemplar de Judea a nom d'Agripa I o II (Volk, 1997), una o varies monedes de Neró, i un sesterci de Roma a nom de Septimi Sever (Mattingly i Sydenham, 1962, 794; Volk, 1997). Aquest conjunt de monedes van ser recollides pels Germans de la Doctrina Cristiana però es van perdre l'any 1936. Sembla que una d'elles portaria la llegenda *Kere* o *Kerre* (Delcor, 1976, 149)¹¹.

L'any 1962 el castell fou explorat per Jaume Casanovas qui, entre d'altres, va reuperar ceràmiques ibèriques i romanes: fragments d'àmfora i de plats, pateres (Drag 18) i copes (Drag 24/25, 27 i 29) de ceràmica sigil·lada sudgàl·lica (Rovira, 1977, 102).

Recentment, les excavacions arqueològiques dutes a terme des dels anys noranta al castell, no han documentat estructures romanes al seu interior, però si que han aparegut murs datats als segles IX i X, que no coincideixen amb la planta del castell. Això significa que quan es va construir la fortalesa medieval aquest murs anteriors, d'una orientació totalment diferent, no van ser aprofitats com a fonamentació, sinó que van quedar inclosos dins el perímetre de la nova edificació, mentre que la resta van quedar eliminats per les infraestructures de caràcter defensiu.

Fig. 32. Plànol parcial de l'actual centre urbà de Llivia, amb la ubicació del sector del Castell de Llivia. Font: I.C.C. E 1:5000

¹¹ La notícia d'aquestes monedes tan sols ha arribat per fonts orals; per tant, no han estat mai publicades en cap article o revista

Fig. 33. Castell de Llivia. Imatge aèria

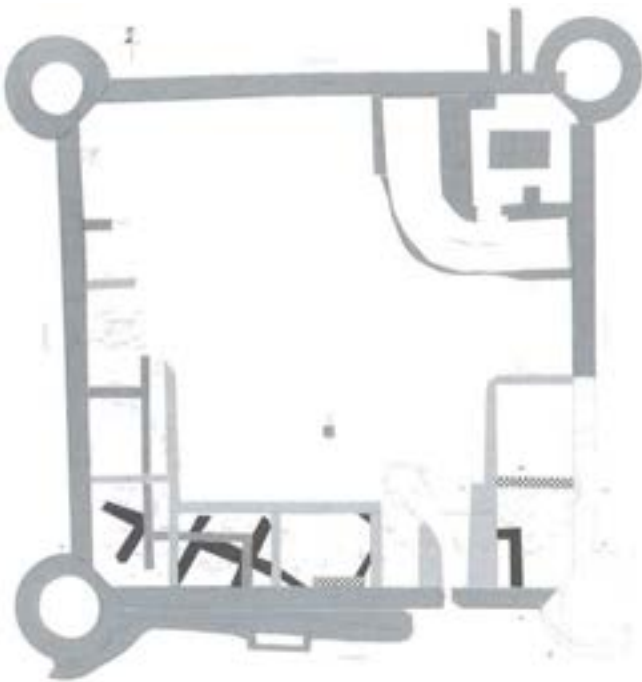

Fig. 34. Castell de Llivia. Planta general amb indicació de les estructures més antigues en color fosc. Font: S. Aliaga, G. Caballé i C. Subiranas, 2003

Cal interpretar aquest conjunt ceràmic com indicis d'un assentament de caràcter defensiu si a més tenim en compte la troballa de material constructiu (*opus signinum, tegulae, imbrex*), amb la intenció de dominar, des d'un punt estratègic com és la part alta del turó, el pas del Segre i el camí que va des del Coll de la Perxa fins la plana cerdana. Seguint aquesta línia, caldria situar de manera hipotètica una possible torre o *castrum* romà al mateix indret on hi ha la torre sobirana del castell, que és on s'ha trobat la major concentració de materials romans.

Probablement, aquesta mena d'enclavament seria l'evolució d'un primer assentament ceretano-ibèric de tipus *oppidum* enclavat al mateix lloc i mencionat per algunes fonts com *Libia* o *Libica*, amb funció de capital dels ceretans (v.p.304 i 305)¹². La ubicació de la ciutat romana al costat del Puig fa pensar en la possibilitat que el tipus d'ocupació no tan sols es tractés d'un *oppidum* indígena sinó de l'assentament poblacional més important dels ceretans¹³.

¹² De ser això cert, la ubicació de l'*oppidum* s'hauria de situar, per lògica homonímica, al costat de la *Iulia Libica* romana (Morera, 2016)

¹³ Alguns autors opinen que les ciutats romanes fundades al segle I a.C. prioritzen la seva ubicació final en virtut de la presència d'un centre indígena important i significatiu. La fundació de *Iulia Libica* podria haver seguit aquest paràmetre. En el cas de Cerdanya, i seguint aquesta pauta, la implantació de la *civitas* potser va poder estar condicionada per la prèvia existència d'un assentament de rellevància comarcal, del qual n'hauria heretat el nom, *Libia/Libica*. (Olesti, 2010, 44 i ss.).

El 26 de maig del 2016 es va realitzar una prospecció elèctrica al cim del Puig del Castell, abans de la campanya d'excavacions, que tenia com a objectiu veure el potencial arqueològic de l'espai que es troba davant l'entrada sud del castell de Llivia, una plataforma superior amb un relleu relativament suau que podia ser la continuïtat d'una sèrie d'estructures medievals trobades a l'interior del castell i que possiblement arribarien fora de les muralles. La presència de dos molins ibèrics i de material romà republicà i altimperial entre les troballes del castell podia ser l'indici de l'existència d'alguna estructura d'aquestes cronologies en la part superior del Puig (Guàrdia i Carreras, 2018).

Fig. 36. Castell de Llivia. Imatge de la zona concreta on va tenir lloc la prospecció elèctrica

En la prospecció es va cobrir una extensió de dos quadres de 30 x 30 m davant de l'accés al castell, lloc on es van documentar un gran nombre d'anomalies. Algunes són producte de la pròpia destrucció del castell en època moderna, i són visibles en superfície, però d'altres són anomalies de tipus lineal que segurament responen a estructures soterrades. Algunes d'elles tenen una mateixa orientació, i d'altres presenten orientacions diferenciades. Per confirmar la tipologia d'aquestes possibles restes i sobretot per determinar la seva naturalesa, estratigrafia i cronologia, caldria fer algun tipus de sondeig de comprovació per confirmar els resultats, i avaluar d'aquesta manera la distribució espacial dels vestigis en aquest indret.

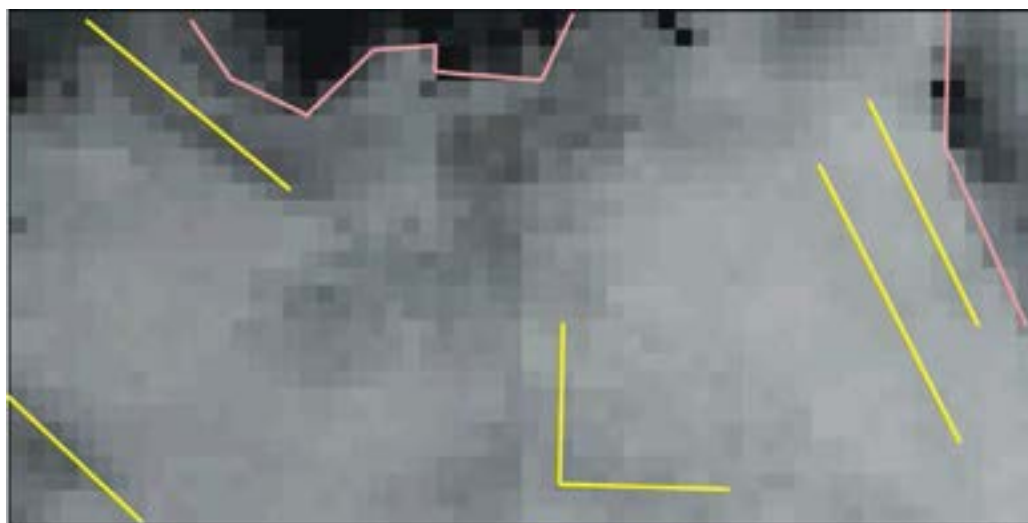

Fig. 37. Castell de Llivia. Resultats de la prospecció

Les Colomines

Els primers treballs efectuats a Les Colomines, entre els anys 1997 i 2003, van suposar l'excavació arqueològica més extensa efectuada a Llivia fins llavors, i tant des del punt de vista de la documentació de les estructures exhumades com del material recuperat, es va anar acumulant un volum d'informació i unes possibilitats d'interpretació desconegudes a la Cerdanya fins aquell moment. L'excavació d'aquest jaciment ha esdevingut la font més important sobre el coneixement de l'evolució de la ciutat en època romana i ha significat també la possibilitat d'ampliar els nostres coneixements en la reconstrucció històrica de la comarca, així com incidir especialment en les característiques de la presència romana en aquest territori i en el Pirineu. La causa principal d'aquest fet és la situació d'aquest jaciment, fora de l'actual casc urbà, i per això no sotmès a les limitacions de l'arqueologia urbana, però també la magnitud del projecte immobiliari que va permetre la seva descoberta i possibilità la seva excavació en extensió.

El jaciment de Les Colomines es troba a 1224 m snm, en una àmplia franja de terreny que és propietat de l'Ajuntament, situada al peu del vessant sud-oest del Puig del Castell, a la part septentrional del nucli actual de Llivia, limitada per la zona de protecció paisatgística del mencionat Puig al nord, l'església parroquial a l'oest, i els solars urbanitzats de la part alta de la població per la seva banda meridional. Es tracta d'un espai d'uns 5000 m², que fou dedicat a treballs agrícoles fins el segle XX: en tenim testimoni en els conductes de rec que creuen el jaciment i que tallen en diversos punts estructures romanes.

Fig. 38. Les Colomines. Imatge de principis del segle XX. A sota de l'església s'observa el poble i, en primer terme i sobre una terrassa, una gran extensió de terreny erm on posteriorment apareixerien les restes romanes

En època altmedieval el “condomini” és un sistema d'explotació de la terra pel qual el senyor es reservava la utilització directa de la part més fèrtil, la “colomina” o “coromina”. Aquest sistema d'explotació sembla haver estat heretat del Baix Imperi romà. En qualsevol cas, el topònim fa referència sempre a terres de bona qualitat, i potser això explica que hagin estat ja ocupades com a mínim des d'època romana (Aliaga et al., 1998).

Aquest espai, situat en pendent, ha patit l'erosió del puig, així com el procés de desgast fruit de l'activitat agrícola a la qual va estar destinat sembla que ja des d'època antiga, ja que al trobar-se a redós del castell queda protegit del vent, i és molt apte climatològicament pels horts. El subsòl, que va condicionar el tipus de construcció, és d'argiles miocèniques de color groc-verdós i blau, molt plàstiques, i també argiles de color marró fosc amb un important component d'esquistos i de gran duresa.

La campanya de prospecció

La localització de restes arqueològiques a Les Colomines va tenir lloc com a resultat d'un projecte que preveia la urbanització de tota l'àrea situada al peu del Puig del Castell i a la dreta de l'església. Per aquest motiu, i degut a l'estratègica situació de l'indret i a la llarga tradició de troballes arqueològiques fetes a Llivia, al llarg de l'any 1997 es van fer diversos sondejos de prospecció al subsòl de forma prèvia a l'inici de les obres, dins un ampli espai d'uns 5000 m². L'aparició de diverses estructures i material d'època romana en la majoria de les cales evidenciava de forma clara l'existència d'una important ocupació d'aquest lloc ¹⁴. Posteriorment es va delimitar l'espai que ocupava el jaciment en extensió, i es va dividir en dues zones. La zona A era el sector més proper a la façana sud-est de l'església, que no estava afectat directament per les construccions, mentre la zona B, ubicada al sud-est de la zona A i separada d'aquesta per un espai d'uns 50 m on es van efectuar diverses cales negatives, era el sector destinat pel projecte als habitatges.

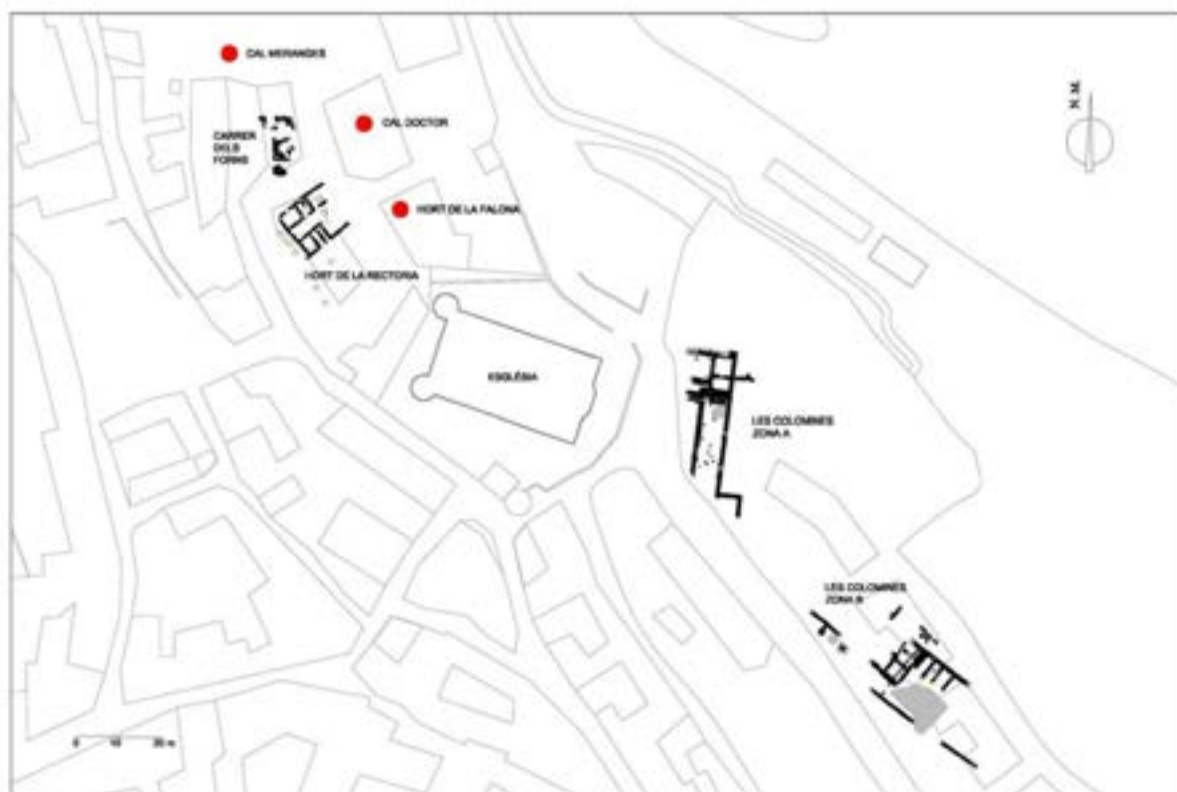
Per primera vegada apareixien uns nous vestigis al terreny del costat sud-oriental de l'església de Santa Maria i no per la banda nordoccidental de la mateixa, com havia succeït amb tots els documentats fins aquell moment.

Fig. 39. Les Colomines. Imatge aèria on es pot apreciar la distribució del sondejos arqueològics. Any 1997

¹⁴ Intervenció arqueològica dirigida per J. Campillo

Figs. 40 i 41. Situació dels sectors coneguts de l'antiga *Iulia Libica* ubicats al centre de la vila. 1- Les Colomines zona A/Fòrum de Iulia Libica; 2- Les Colomines Zona B; 3 -Hort de la Rectoria;4 -Carrer dels Forn; 5 -Hort de la Falona; 6 - Cal Doctor; 7 - Cal Meranges. Any 2001. Planimetria: Marta Ramon

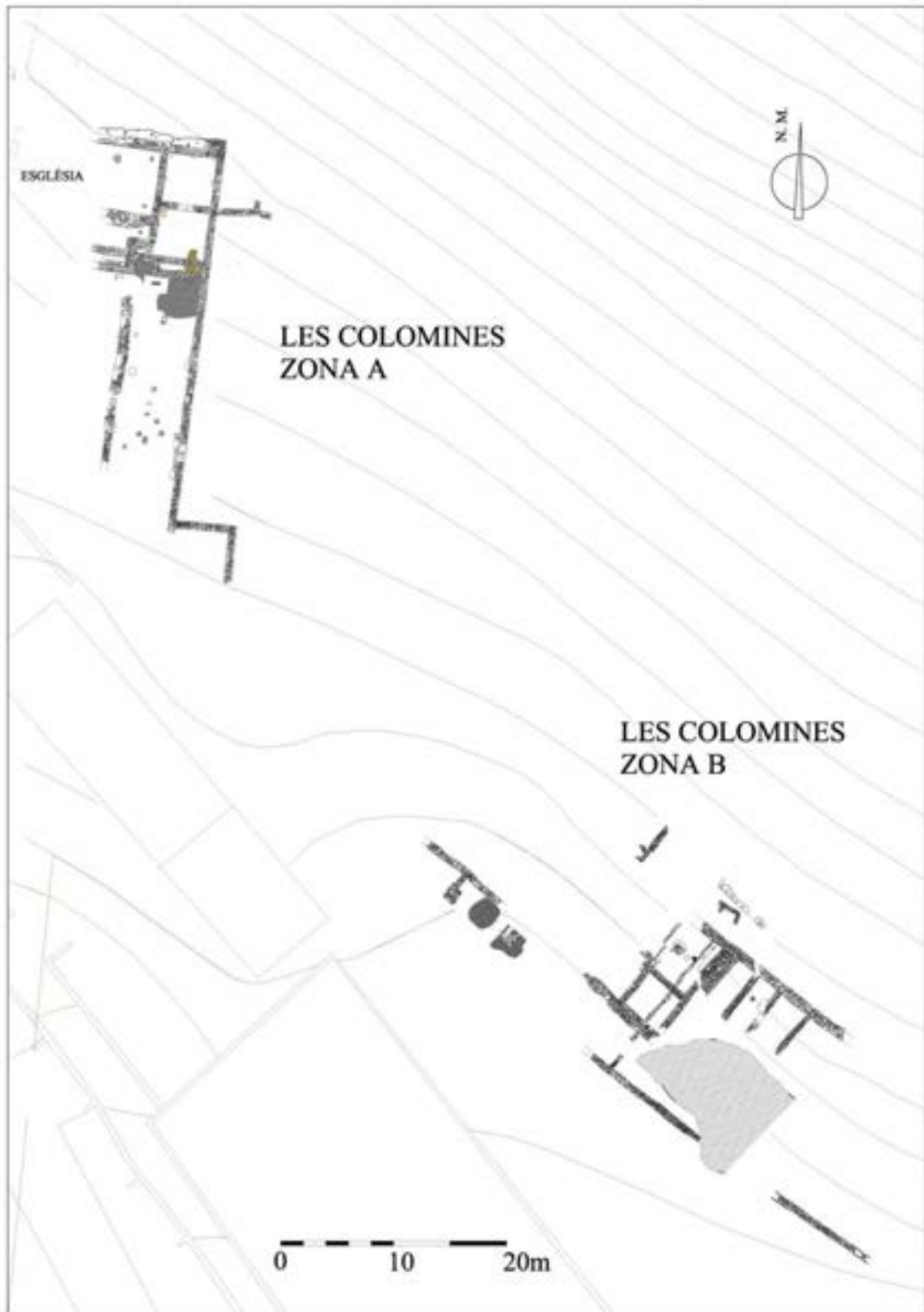

Fig. 42. Les Colomines zona A i Les Colomines zona B. Relació espacial. Planimetria: M. Ramon

Fig. 43. Les Colomines zona A i Les Colomines zona B. Relació espacial amb ortofoto. Font: ICC. Any 2009

La zona B

Descripció

Després de les fases de sondejos i delimitació ¹⁵, l'any 1998 es va completar l'excavació de la zona B de Les Colomines ¹⁶, de forma prèvia a l'aixecament de les cases. L'erosió i les diverses afectacions produïdes al llarg del temps havien provocat que ens trobessim amb una serie d'estructures disperses i fragmentades, amb un desigual estat de conservació, que dificultaven en gran mesura una lectura entenedora del conjunt. Amb tot, encara es mantien bona part d'unes restes habitacionals a la seva part central.

Amb la intenció de facilitar els treballs d'excavació i la seva interpretació, aquest espai es va dividir en sectors (sectors 11000, 12200, 12300, 12500, 12600, 12700 i 21000), alguns dels quals presentaven una major potència estratigràfica, degut a localitzar-se en depressions dels nivells naturals ¹⁷. Pel contrari, a mesura que aquest nivell natural pujava de cota l'estat d'arrasament de les estructures era més important. A Llivia el nivell romà apareix sempre uns 2 m per sota del nivell actual, encara que puntualment el terreny natural pot sortir 0,50 o 1 m més amunt; aquest fet denota una construcció que s'adapta a les irregularitats del terreny, tal i com succeeix en l'actualitat.

Fig. 44. Les Colomines zona B. Procés de sondejos i delimitació. Imatge del sector 12500 des del nord. Any 1997. Imatge: J. Campillo

¹⁵ Intervenció arqueològica dirigida per Martí Grau i J. Guàrdia

¹⁶ Intervenció arqueològica dirigida per S. Aliaga i J. Guàrdia.

¹⁷ Els resultats, la interpretació i les conclusions de totes les actuacions arqueològiques efectuades entre els anys 1997 i 1998 a la zona B de Les Colomines es van lliurar en forma de Memòria (Campillo, Guàrdia, Grau i Aliaga, 2001)

A la planta general s'endevinava una trama basada en la successió de terrasses que aprofitava la topografia existent, a partir d'uns murs habilitats en sentit nordoest/sudest, la majoria amb només una cara treballada, que exercien la funció de contenció per salvar els desnivells del terreny. Aquests murs eren els millor conservats i es trobaven orientats seguint la distribució dels carrers del poble actual. En sentit perpendicular als anteriors, una altra sèrie de murs, amb un grau d'arrasament superior, formaven amb els anteriors els diferents àmbits o habitacions.

La major part de les estructures aparegudes eren murs de paredat irregular a base de blocs de pedra de pissarra de mida mitjana, lligats amb argila. Tot i això, un dels murs del sector 11000 presentava una millor qualitat constructiva que la resta, i un altre del sector 12700 tenia a més lligam de morter de calç. Amb una sola excepció, mancava qualsevol indici de rasa de fonamentació, assentant-se les parets sobre el sòl natural o en estrats d'anivellament. L'amplada mitjana de les parets era de 65 cm, excepte en dos cassos del sector 12700, on s'arribava als 0,85 m. En dos indrets concrets del sector 12500 s'havia conservat una alçada considerable del parament, entorn de 1,50 m.

Amb tot, i a pesar d'aquests canvis, semblava que originàriament s'havia donat una gran regularitat en la concepció i posterior evolució de les estructures de la zona B, relacionades sempre amb una clara trama urbana que originàriament va ser més extensa, com així ho indicava la disposició i orientació de les restes conservades. Aquest context inicial més ampli s'estenia en sentit meridional vers l'actual nucli de la vila, tal i com es va poder documentar amb la continuïtat d'algunes estructures del sector 11000 en aquesta direcció.

A la zona B es van poder establir tres fases ocupacionals degut a diverses variacions estructurals i de nivells que s'han pogut relacionar i documentar, i a la recuperació de gran quantitat d'elements ceràmics corresponents a cada Fase en context estratigràfic.

Fase 1 (finals del segle I a.C. - inicis del segle I d.C)

Des d'un primer moment és palesa una planificació constructiva prèvia basada en el sistema de terrasses adoptat, en funció de la irregularitat i pendent del terreny. Aquesta tècnica es va comprovar amb la documentació del conjunt de murs de contenció orientats de nordoest a sudest, que a més es trobaven alineats entre ells: mur 12.7 (sector 12700), mur 11.1 (sector 11000), mur 12.6 (sector 12500) i mur 12.1 (sector 12300). Es tractaria de part de les restes d'un complex fundacional més ampli que serà reaprofitat i compartimentat a la Fase següent.

Les restes de les edificacions del sector 11000, situat en l'angle sud-oest del conjut, es caracteritzen per la presència dels mur 11.1, molt malmès, que tenia només construïda la seva cara meridional i es trobava escapçat pels seus dos extrems.

En sentit perpendicular apareixia el mur 11.2, de millor qualitat constructiva, adossat a l'anterior pel mig de la cara vista d'aquest, formant dues cantonades, de manera que en aquest espai semblaven haver existit dos àmbit o habitacions dels quals només s'havia conservat la seva paret mitjera. La trajectòria d'aquesta altra paret es prolongava fora dels límits de l'àrea afectada per l'excavació, en sentit sud-oest, per sota de l'actual carrer de Iulia Lybica. Per comprovar la potencia del mur 11.2 es va fer un sondeig per la seva cara oriental, dins el qual s'identificà el mur de fonamentació sobre el que s'assentava. El nivel més antic dels relacionats amb aquestes estructures era un enderroc amb presència de material de datació poc conclouent.

A l'altra banda del mur 11.2, en l'angle intern que formava amb el mur 11.1, s'efectuà un altre sondeig, on van aparèixer dos nivells de reompliment que es lliuraven a les dues estructures, per sobre del terreny natural. Del nivel més antic es va extreure campaniana A, B (M 1222), ceràmica ibèrica, parets fines i comuna romana. A l'estrat que se situava per sobre hi havia ceràmica ibèrica, emporitana tardana, sigil·lada sudgàl·lica, parets fines i comuna romana.

Figs. 45 i 46. Les Colomines zona B. Sector 11000. D'esquerra a dreta: Sondeig efectuat en l'angle format pels murs 11.1 i 11.2 (45). Sondeig efectuat al costat del mur 11.2, amb aparició de la seva banquetta de fonamentació (46)

Al sector 12500 apareixia un únic mur de contenció seccionat (mur 12.6), per sota d'estructures corresponents a la Fase posterior. En el moment del seu funcionament, aquesta paret es trobava probablement relacionada amb el mur 11.1 del sector 11000, conservat a la mateixa cota i seguint la seva mateixa trajectòria.

Al sector 12300, l'ubicat a la part més meridional del conjunt, la única estructura documentada va ser el mur 12.1, de trajectòria intermitent, tallat pel seu extrem occidental i amb una prolongació en sentit oriental. Es conservava en paral·lel i a la mateixa cota que el mur 12.6 del sector 12500, amb la seva mateixa orientació.

A la part septentrional del mur 12.1 s'estenia un nivell superficial (ue 12300) amb presència d'àmfora itàlica (Dress 1 B i C), ceràmica campaniana B, ceràmica ibèrica, emporitana tardana, sigil·lada itàlica (Goud 26), roig intern pompeïà (Ober 22 i 23 d'època d'August), parets fines i comuna romana. L'absència de sigil·lada sudgàl·lica i la cronologia dels plats de ceràmica de roig intern pompeïà atorguen una datació centrada en el període augusteu per a aquest sector.

Per la cara nord del mur 12.1 es va fer un sondeig, al fons del qual es va detectar un reompliment (ue 12301) que se superposava al terreny natural, l'extensió del qual arribava fins el mur 12.6. De l'interior de la ue 12301 es va recuperar àmfora itàlica (Dress 1), tarraconesa (Dress 2/4) i bètica (Dress 7/11), campaniana B, ceràmica amb engalba blanca i pintura de color roig vinós, emporitana tardana, sigil·lada itàlica, vidrada romana, comuna romana i fragments de *tubuli*. Per sobre d'aquesta capa es van localitzar les restes d'un possible nivell de circulació de terra batuda.

A la part més septentrional de la zona B (sector 12700) hi havia un únic àmbit, ben conservat, adossat al terreny natural per la seva cara nord-est i delimitat pels murs 12.7, 12.8 i 12.11. Calia destacar la bona factura de la cara interna del mur 12.7, que era el de contenció, i la seva tipologia constructiva, utilitzant pedra de pissarra amb lligam de morter de calç, de molta més qualitat que la dels murs que es lliurarien a aquesta habitació posteriorment. Dins de l'habitació, però, no es van trobar nivells d'aquest període.

El mur 12.7 es trobava en paral·lel al mur 12.1 del sector 12300.

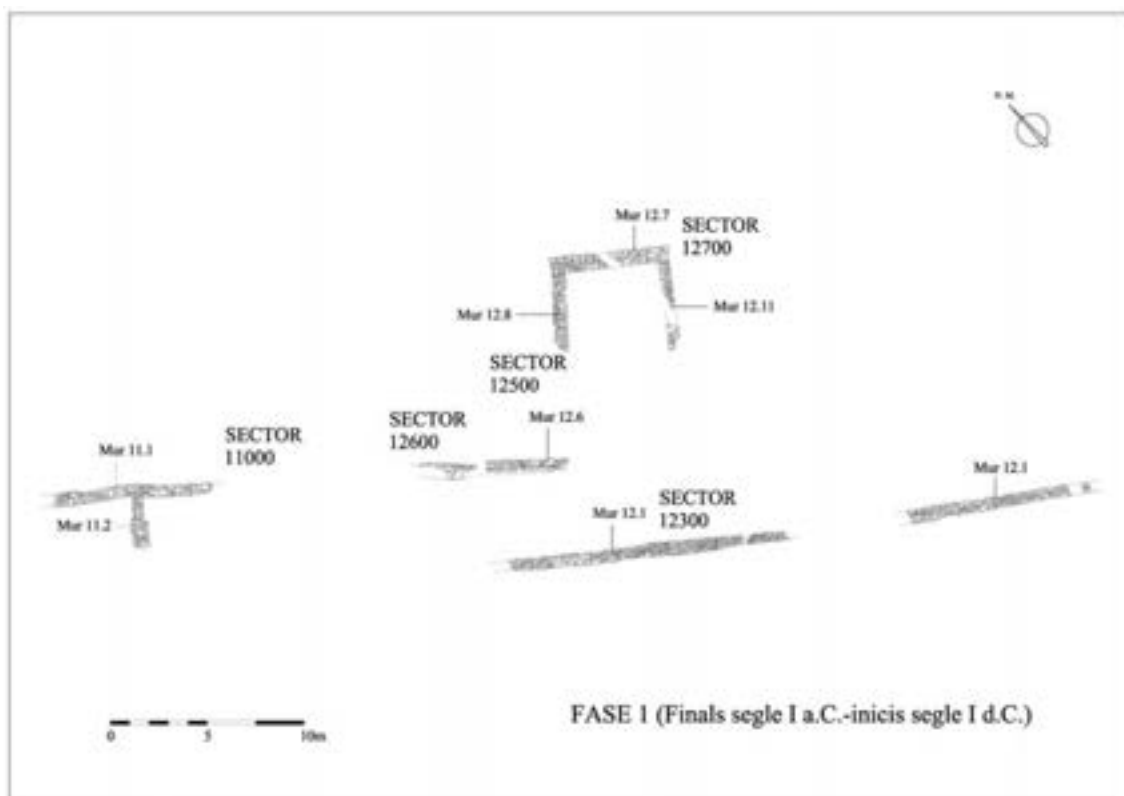

Fig. 47. Les Colomines zona B. Fase 1. Planimetria: M. Ramon

Fase 2 (primera meitat del segle I d.C.)

Coincideix amb el moment de màxima expansió constructiva, quan la ocupació de la Fase anterior s'ha convertit de forma gradual, mitjançant l'amortització d'algunes estructures, el manteniment de les principals i la seva ampliació, i la creació de noves, en un conjunt de vivendes, amb cinc àmbits o habitacions relacionats entre elles, els seus corresponents elements accessoris (canalitzacions, llars de foc), a més de la presència d'un hipocaust. Així mateix, la major part del material recuperat a la zona B pertany a aquesta Fase. Entre els elements cronològicament més representatius cal incloure, pel que fa a les àmfores, les de procedència tarraconesa i bètica, mentre que entre la vaixel·la de taula la presència de ceràmica sigil·lada sudgàl·lica resulta especialment remarcable, tant per la quantitat de formes identificades (en especial Drag 15/17, 18, 24/25, 27 i 29) com per la qualitat i estat de conservació d'algunes peces.

Al sector 11000 es va construir un hipocaust al costat oriental de les restes estructurals bastides a la Fase anterior. Tenint en compte la seva cota força superior, sembla que el nou àmbit del que formava part l'hipocaust va amortitzar del tot el funcionament de les estances precedents o, al menys, el del seu nivell de circulació inicial. De l'estructura de l'hipocaust només es mantien in situ sis columnetes de *pilae*, de les quals quedaven dues filades de maons quadrats i *tegulae* retallades, disposades sobre part d'un paviment d'*opus spicatum*, del que també s'apreciava part de la seva preparació.

Sobre aquest conjunt encara se superposava part d'un nivell de cendres, possiblement les restes de la seva darrera utilització, amb fragments de ceràmica a torn lent oxidant, àmfora bètica (Haltern 70), ceràmica ibèrica, emporitana tardana, sigil·lada sudgàl·lica, comuna romana i fragments de *tubuli*. La presència d'aquest material ceràmic, de cronologia no superior a mitjans del segle I d.C., indica que aquesta estructura probablement no mantindria el seu funcionament a partir d'aquest moment.

Al cantó occidental de l'hipocaust, i dins l'espai delimitat per un dels angles interns format pels murs 11.1 i 11.2, apareixien les restes d'un paviment de planta circular que presentava abundants signes de combustió. Segurament formava part de la mateixa estructura, i es tractava de les restes del *praefurnium* que alimentava l'hipocaust.

El nivell superficial que cobria tot aquest sector proporcionà, entre els elements corresponents a aquesta Fase, àmfora tarraconesa, campaniana B, ceràmica ibèrica a torn, emporitana tardana, sigil·lada itàlica i sudgàl·lica (Drag 29b, 29c i Ritt 8), parets fines i comuna romana, juntament amb un *pondus* (v.pàg.56 fig.48), un tub i un ham de bronze (v.p.56 fig.49), un cubilet d'os (v.p.56 fig.50) i nombroses restes de *tegulae*.

Fig 48. *Pondus*

Fig. 49. Hams i punxó de bronze.

Fig. 50. Cubilet d'os

Figs. 51 i 52. Hipocaust. Procés d'excavació

A la part central es contemplaven les estructures inicials del sector 12500, situat a ponent i a tocar de l'àmbit de la Fase 1 del sector 12700 i, tot i la proximitat, ubicat a una cota més baixa, posant de manifest el sistema d'aterassament generalitzat. Es tractava de l'únic sector que presentava l'aspecte de dos recintes ben definits, les habitacions 1 i 2, dividides per una paret mitjera.

Fig. 53. Les Colomines zona B. Sector 12500. Imatge general del procés de delimitació

Les restes de l'habitació 2, de la qual no en coneixíem els límits per la manca d'estructures conservades, eren les ubicades a la banda més septentrional del sector 12500, i no disposaven de mur de tancament pels costats nordoest ni sudest, mentre per la seva banda meridional es trobava separada de l'habitació 1 pel mur 12.9. Una de les principals característiques d'aquest àmbit era la gran altura conservada del seu mur perimetral septentrional (mur 12.15), que era de contenció, i que arribava fins a 1,95 m per la seva cara interna.

A l'interior d'aquest recinte es va diferenciar un primer nivell de circulació arran del subsòl natural, caracteritzat estructuralment per la presència d'una canalització i un fogar, elements però que només es podien relacionar amb la base del mur 12.15. La canalització (canalització 12.1) aprofitava la inclinació del terreny, i era feta mitjançant lloses de forma regular i mida reduïda, disposades lateralment i com a coberta. El fogar (foc 12.3) consistia en una base rectangular de *tegulae*, sota la qual es trobava una solera feta mitjançant fragments de *tegulae* i ceràmica, que conservava en la seva superfície restes de combustió.

Procedent del nivell que amortitzava aquesta primera ocupació (ue 12507), es va recuperar gran quantitat de material, el més important de la zona B, tant des del punt de vista quantitatiu com qualitatiu, per la gran varietat de formes ceràmiques identificables i datables a la primera meitat del segle I d.C., sobre tot pel que fa a la vaixel·la de luxe d'importació. Tot i la seva limitada relació física amb estructures conservades, aquest conjunt pot caracteritzar veritablement els tipus més usats en la vida quotidiana d'aquest conjunt habitacional.

Es tracta, a grans trets, d'àmfora ibèrica, itàlica (Dress 2/4), tarraconesa (Pasc 1) i bètica (Dress 7/11 i 20b), campaniana B, ceràmica ibèrica a torn (*kalathos*), olles globulars amb ceràmica d'engalba blanca i pintura de color roig vinós, roig intern pompeïà (un perfil sencer de Goud 16, v.p.59 fig.54 i p.73 fig.82, núm. 1), ceràmica micàcia i de vernís negre, emporitana tardana (copes, pateres, gerres bicòniques, gerres), sigil·lada itàlica (Consp 14, Goud 26 i 29,32a), gran quantitat de sigil·lada sudgàl·lica (Drag 15/17, 17a, 18a, 18b, 24/25¹⁸, 29, Halt 14, Ludow Tu, Ritt 8 i 9), parets fines (Mayet 10, 33-35, 35, 37 i 37-38, v.p.59 fig.55) i comuna romana (gerres, especialment). També es va recuperar un as ibèric, molt possiblement de *Kesse*, datat entre els segles II i I a.C. Presenta una perforació central ampla al revers, on es veu la figura d'un cavall, mentre a l'anvers simplement hi ha el mateix orifici central però de diàmetre més reduït, que afecta el bust (v.p.59 fig.56 i 57).

¹⁸ Inclouent un fons amb *sigillum* de La Graufesenque on encara es pot llegir: ...] EA, de forma fragmentada

Fig. 54. Ceràmica de roig intern pompeïà Goud 16

Fig. 55. Ceràmica de parets fines

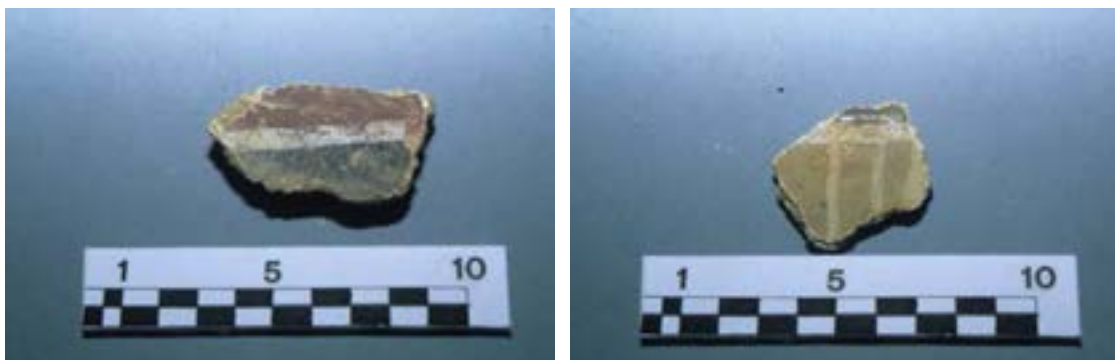
Fig. 56 i 57. As ibèric de bronze. Imatge: O. Mercadal

Igualment va aparèixer un fragment de part del fons i de l'agafador d'una llàntia de disc de tipologia altimperial, que és potser l'objecte que més informació ens ha aportat. La seva decoració inclou la representació de la figura d'un soldat romà de cavalleria en posició de càrrega; s'hi aprecia molt bé diversos detalls de la seva indumentària, com ara el casc de visera, les *pteruges* i la capa, i de les seves armes: l'escut rodó i la posició de la llança, així com els arreus del cavall (v.p.60 fig.58).

Fig. 58. Fragment de llàntia de disc amb la representació d'un cavaller romà lluitant (ue 12507)

Cal destacar la presència, en aquesta mateixa ue, de restes del revestiment intern de les parets: dos fragments d'estuc pintat amb decoració de bandes horitzontals, de colors vermell i verd fosc, separats per una franja blanca, i dos fragments d'estuc pintat amb decoració de bandes horitzontals i verticals, de colors beige i marró, també amb franges blanques de separació. Igualment es van recuperar set unitats més d'estuc pintat i catorze sense restes de pintura (v.p.60 figs.59 i 60).

Figs. 59 i 60. Fragments d'estuc pintat

Dins de les restes de l'àmbit corresponent a l'habitació 2 també hi havia un rebaix de planta rectangular, retallant el nivell 12507, que podria ser el negatiu d'una estructura (retall 12.1). El seu reblliment (ue 12506), proporcionà àmfora tarraconesa (Dress 2/4), ceràmica amb d'engalba blanca, sigil·lada sudgàl·lica (Drag 27b), morter (Dramont 1) i comuna romana. Pel que fa a la forma Dramont 1, van aparèixer diversos fragments de la vora i el perfil d'un mateix recipient, caracteritzat per tenir el llavi horitzontal. Aquesta peça, datable a inicis del període imperial, és de procedència itàlica (v.p.73 fig.82, 2).

Segons la cronologia dels elements d'aquesta unitat, aquesta estructura negativa es podria haver realitzat en aquesta mateixa Fase. Val a dir que part de la ue 12507 s'estenia en direcció al sector 12700, per sota d'una estructura posterior (mur 12.5), que delimitaria de manera restrictiva aquest espai pel cantó oriental a la següent Fase. Aquest fet sembla indicar que l'estructura inicial de l'habitació hauria tingut una superfície més àmplia.

Al mateix sector 12500, i amb motiu de la construcció de l'habitació 1, s'amortitzà el mur 12.6 de la Fase anterior. Aquest àmbit, que s'ubicava a la banda meridional i a tocar de l'habitació 2, tenia una planta de 3,60 x 3,50 m i es trobava perimetralment definit per les parets 12.2, 12.4 i 12.9. Les parets 12.2 i 12.4 es fonamentaven en el terreny natural o sobre les restes de l'antic mur 12.6. Com al cas de l'habitació 2, mancava el mur de tancament oriental, i això representava un indicatiu de la continuïtat d'aquestes habitacions en aquest sentit al llarg d'aquesta Fase. Sobre el nivell natural es retallava la continuació de la canalització 12.1 procedent de l'habitació 2.

Fig. 61. Les Colomines zona B. Sector 12500. Cala efectuada en l'indret on el mur 12.6 apareixia amortitzat

Aquest primer nivell de circulació, relacionat amb els murs perimetrals, es trobava amortitzat per la ue 12503, que proporcionà, entre d'altres, ceràmica ibèrica a torn, ceràmica d'engalba blanca, emporitana tardana, sigil·lada sudgà·lica (Drag 17 i 24/25) i comuna romana. Com al cas de la ue 12507 de l'interior de l'habitació 2, la 12503 també s'estenia cap al sector 12700.

Per sobre d'aquestes estructures i adossant-se també a la part superior de les més ben conservades (murs 12.5 i 12.15), es documentà un nivell superficial (ue 12500), que aportà, entre els materials corresponents a aquesta Fase, àmfora tarraconesa (Dress 2/4), campaniana B, ceràmica ibèrica a torn, ceràmica amb engalba blanca i pintura de color roig vinós, sigil·lada sudgà·lica (Drag 2/21 i 27b), parets fines i comuna romana.

Figs. 62 i 63. Les Colomines zona B. Sector 12500. Habitació 1. Fase 3 (62). Fase 2 (63)

Figs. 64-65. Les Colomines zona B. Fase 3. Sector 12500. De dalt a baix: Part septentrional, amb l'habitació 2 en primer terme i l'habitació 1 al fons (64). Habitació 2. Forat de pal, restes de fogar circular i fogar pla amb base de *tegulae* (65)

Fig. 66. Fogar pla amb base de *tegulae*

Fig. 67. Les Colomines zona B. Sector 12500. Fase 2. Imatge de conjunt de les habitacions 1 i 2

Fig. 68. Les Colomines zona B. Sector 12500. Fase 2. Canalitzacions

Corresponen també a aquesta Fase les troballes fetes al sector 12600, format per les restes d'un nivell o reompliment de caràcter remogut (ue 12610), ubicat a ponent del sector 12500 i recolzat en els murs 12.2 i 12.4 de l'habitació 1. Anteriorment, aquesta capa hauria estat en relació amb estructures adossades a les parets perimetrals de les habitacions 1 i 2. D'aquestes estructures quedaven els vestigis del mur 12.17, en contacte amb el mur 12.9, i les restes del que semblava la base d'un pilar de pedra, adossada a l'extrem occidental del mateix mur. Mentre en alguns punts apareixia directament el terreny natural, immediatament al costat detectàvem concavitats del mateix relleu en les quals es conservaven estrats que no havien sofert l'arrasament que s'evidenciava en aquest sector.

La ue 12610 proporcionà àmfora ibèrica i bètica (Dress 20), ceràmica ibèrica a torn, emporitana tardana, sigil·lada itàlica (Consp 14.1 i R1/R2), gran quantitat de formes de sigil·lada sudgà·lica (Drag 15/17, un perfil sencer de Drag 18a amb *sigillum* de La Graufesenque, del taller de *Frontinus* (v.p.65 fig.69, p.82 fig.100 i p.83 fig.101, 9), Drag 18, 24/25b, 27, 29b, 29, 33a 2 i Ritt 8b), comuna romana i una arracada de bronze (v.p.66 fig.70). Com a element important destaca també la troballa d'un denari d'argent folrat amb la imatge d'August emperador a l'anvers, amb la inscripció AVGVSTVS DIVI F. (v.p.66 fig.71) procedent de la seca de *Lugdunum*, amb cronologia de 15-13 a.C. (Sutherland, 1984, 167). El revers està molt deteriorat.

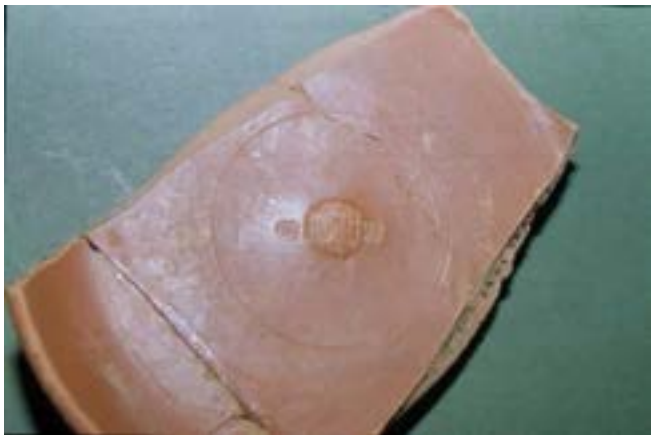

Fig. 69. Perfil sencer de ceràmica sigil·lada sudgà·lica (Drag 18) amb *sigillum*

Fig. 70. Arracada de bronze

Al sector 12700 es va compartimentar l'àmbit de la Fase 1, mitjançant la construcció d'un nou mur (mur 12.12), mentre que s'adossava una nova paret (mur 12.13), a un dels murs perimetrals de l'antiga habitació (mur 12.8). Paral·lelament es va ampliar el mur de contenció en els dos sentits, amb l'afegit dels murs 12.15 (que defineix també l'habitació 2) i 12.14.

Dins de l'habitació 4 es detectà, per sobre del substrat natural, un primer nivell (ue 12704), corresponent al primer moment d'ocupació, on es va trobar campaniana B (M 2252), ceràmica ibèrica a torn, emporitana tardana, sigil·lada sudgàl·lica, comuna romana (v.p.66 fig.72), restes d'una possible copa o font de vidre, i un fragment de fons d'una forma de base globular amb decoració aplicada de bandes verticals, també de vidre.

Amb l'afegit també del mur 12.10 a la paret de contenció, però en sentit perpendicular, aquest sector va evolucionar fins adoptar la forma d'un conjunt d'àmbits o estances paral·leles (habitacions 3, 4 i 5), de les quals s'han perdut les parets que potser les definien per la banda sud, o bé es tractava d'espais parcialment oberts i orientats vers un possible pati que hipotèticament podia haver existit en l'ampli espai ubicat entre els sectors 12300, 12500 i 12700. Segurament aquesta ampliació o compartimentació devia substituir o reparar estructures existents al mateix lloc de forma prèvia, relacionades amb l'àmbit inicial. En el seu conjunt, la reestructuració podria haver obeït a un canvi en la funcionalitat originària d'aquest espai.

Fig. 71. Denari d'argent d'August (15-13 a.C.). Imatge: O. Mercadal

Fig. 72. Gerra. Vora amb nansa

Fig. 73. Les Colomines zona B. Sector 12700. Perspectiva lateral de les habitacions paral·leles

Una vegada amortitzada la ue 12704, un fogar d'argila cuita (foc 12.1) i un forat de pal circular (forat de pal 12.1), denotaven una segona utilització d'aquest espai, de la qual no quedaven restes del nivell d'ús. Aquestes estructures van ser amortitzades per la ue 12703, adossada als murs 12.11 i 12.12 i en relació amb el fogar, que proporcionà ceràmica ibèrica a torn, emporitana tardana, roig intern pompeïà (Goud 28), sigil·lada sudgàl·lica (Drag 24/25 i 29), parets fines (Mayet 42), comuna romana, catorze fragments d'estuc, tretze tesselles de mosaic, una agulla de bronze i moltes restes de closques de moluscs. L'equivalència cronològica que es pot establir entre les ue 12703 i 12704 significa que probablement el canvi de nivell de circulació de l'habitació 4 va tenir lloc dins aquesta mateixa Fase, a part que el conjunt dels materials té la mateixa datació que la dels identificats als primers nivells d'ocupació de les habitacions 1 i 2 del sector 12500.

Figs. 74 i 75. Les Colomines zona B. Sector 12700. A l'esquerra, habitació 3. A la dreta, habitació 4

L'excavació dels nivells superficials d'aquest sector (ue 12700 i 12701) proporcionà, entre el material propi de la primera meitat del segle I d.C., àmfora ibèrica i itàlica, *dolium* (Ober 114), campaniana A, ceràmica ibèrica a torn (*kalathos*), ceràmica micàcia i de vernís negre (Bram 230), emporitana tardana (gobelet), sigil·lada sudgàl·lica (Drag 24/25b), comuna romana, cinquanta-cinc tesselles de mosaic, tres fragments d'estuc i dues fusaioles.

Fig. 76. Les Colomines zona B. Sector 12700. Habitació 5

Part del material localitzat al sector 12200, un espai sense estructures situat a llevant del jaciment, entre els sectors 12300, 12500 i 12700, contenia elements que es poden datar a les dues primeres fases de la zona B.

Dins aquest grup destaca la troballa d'un pivot d'àmfora tarraconesa de la forma Dress 2/4, amb dos *sigillum*, QVA i C.ALE:

Q(uintus) VA(lerius) o QVA(dratus) / C.ALE

A partir de troballes de fragments amb la mateixa grafia d'una de les abreviatures (QVA), sabem que es tracta d'una àmfora fabricada al centre productor de Vila Vella, ubicat a Sant Boi de Llobregat (López-Mullor, 1998; Berni i Carreras, 2013) entre els anys 10 a.C. i 20 d.C. (Pascual, 1991). Han estat datats els exemplars procedents de La Chrétienne H, on n'hi ha onze (15-20 d.C.), Le Grand Rouveau (ca. 50 d.C.) i Le Grand Ribaud D (10-1 a.C.)

Es troba també a Torre d'en Gaumes, *Glanum*, *Narbo*, Capestang (associada també a la marca IVC), Fos-sur-mer, Chateaufeillant (associada a IVC), Angers, Saint-Thibéry i Hérault, però també a *Barcelona*, *Baetulo*, Roma (associada a DE i SOS) i *Luni* (associada a SAB). La marca apareix amb F, QAE i SAB a La Chrétienne.

S'han trobat també les marques QVA i C.ALE en ceràmica comuna romana (Barreda, 1989).

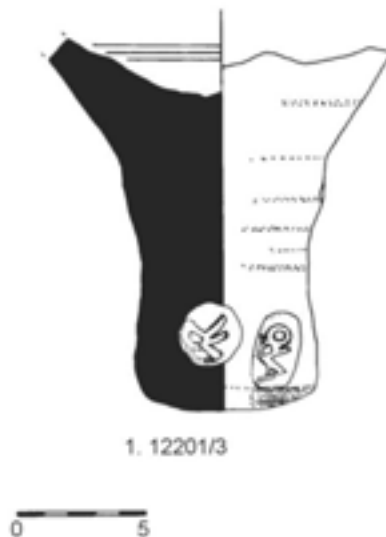

Fig. 77. Marques QVA i C.CALE. Dibuix. David Olivares

A part del fragment de pivot, també tenim àmfora ibèrica, campaniana B i emporitana tardana (incloent una patera).

Al nivell superficial d'aquest sector també es van localitzar materials de les Fases 1 i 2: àmfora itàlica (Dress 1 C), campaniana A (Lamb 5) i B, olles globulars amb engalba blanca i pintura de color roig vinós ¹⁹, emporitana tardana i sigil·lada itàlica (Goud 29, 32a). Igualment, un grup de sigil·lades sudgàl·liques (Drag 15/17, 24/25 i 27) podria ser d'aquest moment si es tractés de les primeres produccions, però no ho podem assegurar per la impossibilitat de precisar més en la seva datació específica, degut a l'estat que presenten les peces. Un cas similar el suposa la presència, en aquest mateix nivell, d'àmfora tarraconesa i bètica (Dress 20), d'àmplia cronologia.

Cal tenir considerat també el material remogut de les Fases 1 i 2 procedent del sector 21000, en especial àmfora ibèrica, una vora de ceràmica àtica descontextualitzada (*bowl incurved rim Sparkes 825-842*, v.p.303 fig.400), campaniana B, ceràmica ibèrica a torn, emporitana tardana, sigil·lada sudgàl·lica, parets fines i comuna romana.

En alguns nivells fora dels sectors es van recuperar materials arqueològics de les dues primeres fases d'ocupació: àmfora ibèrica, una vora de campaniana A de la forma Lamb 27 (-225/-25) i un fons, campaniana B, emporitana tardana i parets fines.

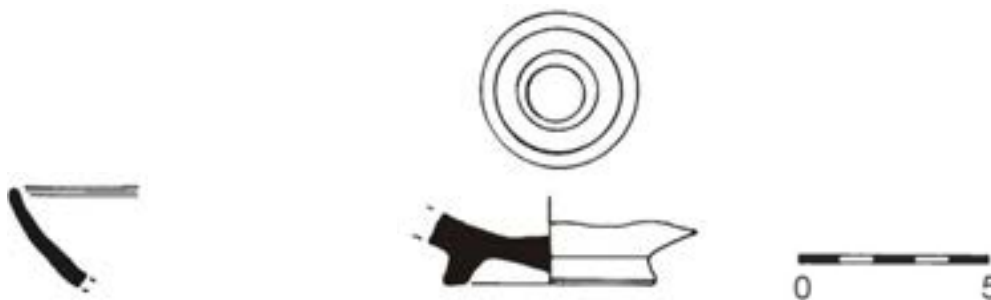

Fig. 78. A l'esquerra campaniana A Lamb 27. A la dreta, campaniana A. Fons. Dibuix: D. Olivares

¹⁹ Destaca una vora pintada amb decoració de dents de serra, v.p.71 fig.80, 4

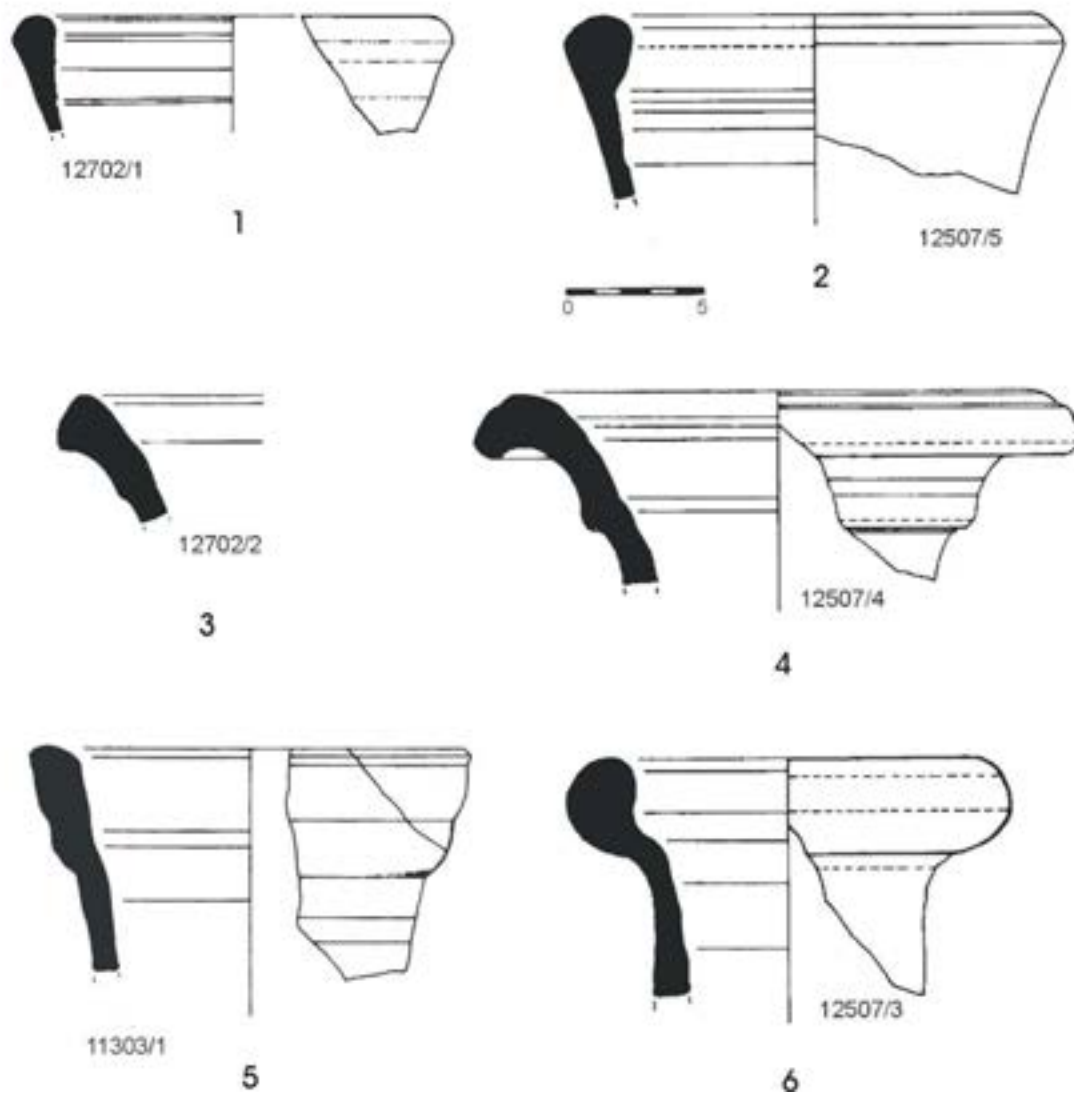
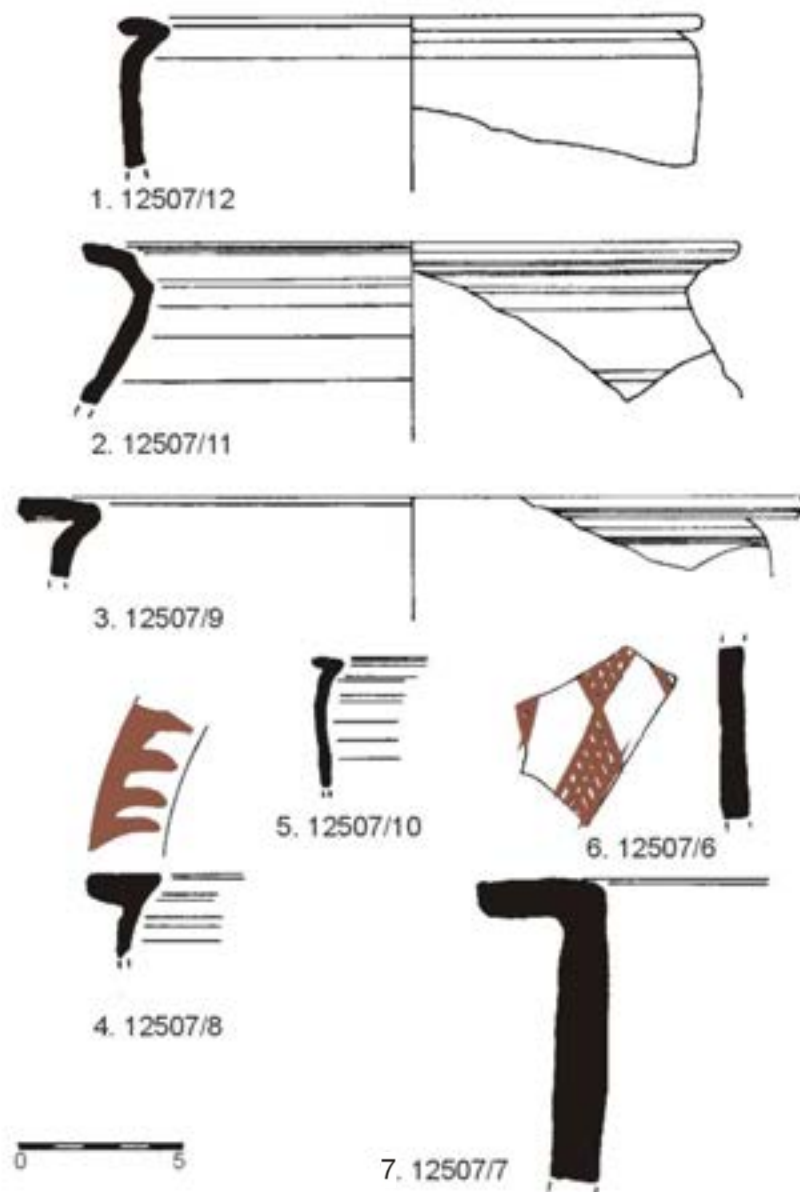

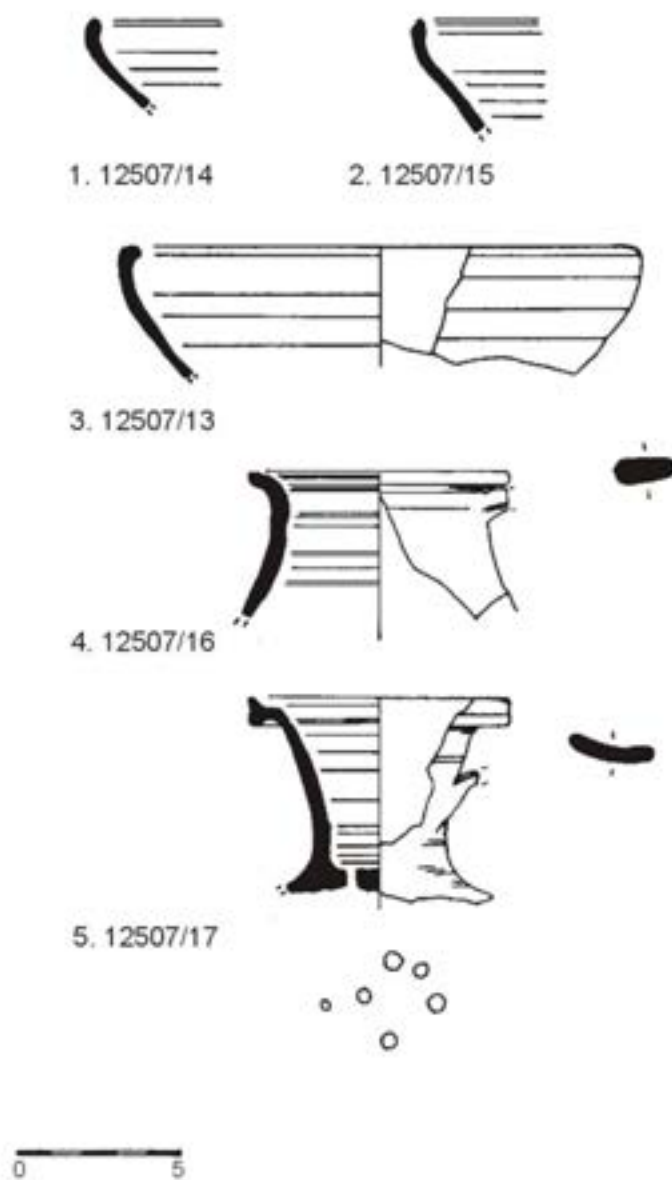
Fig. 79. Les Colomines zona B. Àmfores. 1-2: Pascual 1 Tarraconense; 3-5: Dressel 7/11: costa bètica; 6: Dressel 20b: vall del Guadalquivir). Font: J. Guàrdia, C. Carreras i P. De Soto, 2017. Dibuix: D. Olivares

1-5. Vores d'olla globular d'engalva blanca i decoració
 6. Fragment de *kalathos* amb decoració
 7. Vora de *kalathos*

Fig. 80. Les Colomines zona B. Ceràmica amb engalva blanca i pintura de color roig vinós. Dibuix: D. Olivares

1-3. Vores de pàtera de ceràmica grisa de la costa catalana
 4. Vora d'una gerreta bicònica de ceràmica grisa de la costa catalana
 5. Vora de colador de ceràmica grisa de la costa catalana

Fig. 81. Les Colomines zona B. Ceràmica emporitana tardana. Dibuix: D. Olivares

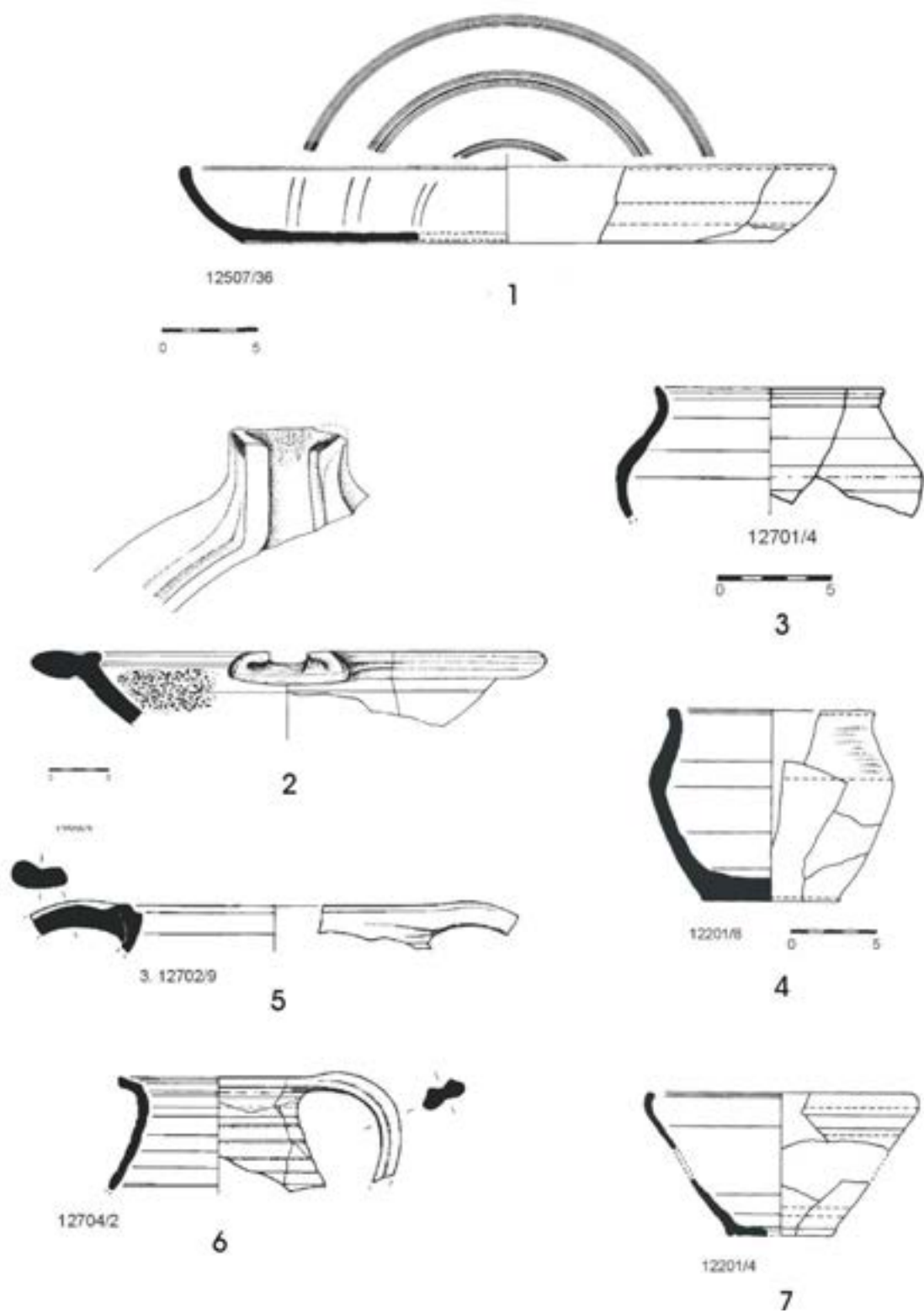

Fig. 82. Les Colomines zona B. Ceràmiques comunes: 1: roig intern pompejà; 2: morter (Dramont 1); 3: grisa de la costa catalana; 4: torn lent; 5-6: comuna romana ; 7: emporitana tardana. Dibuix: D. Olivares

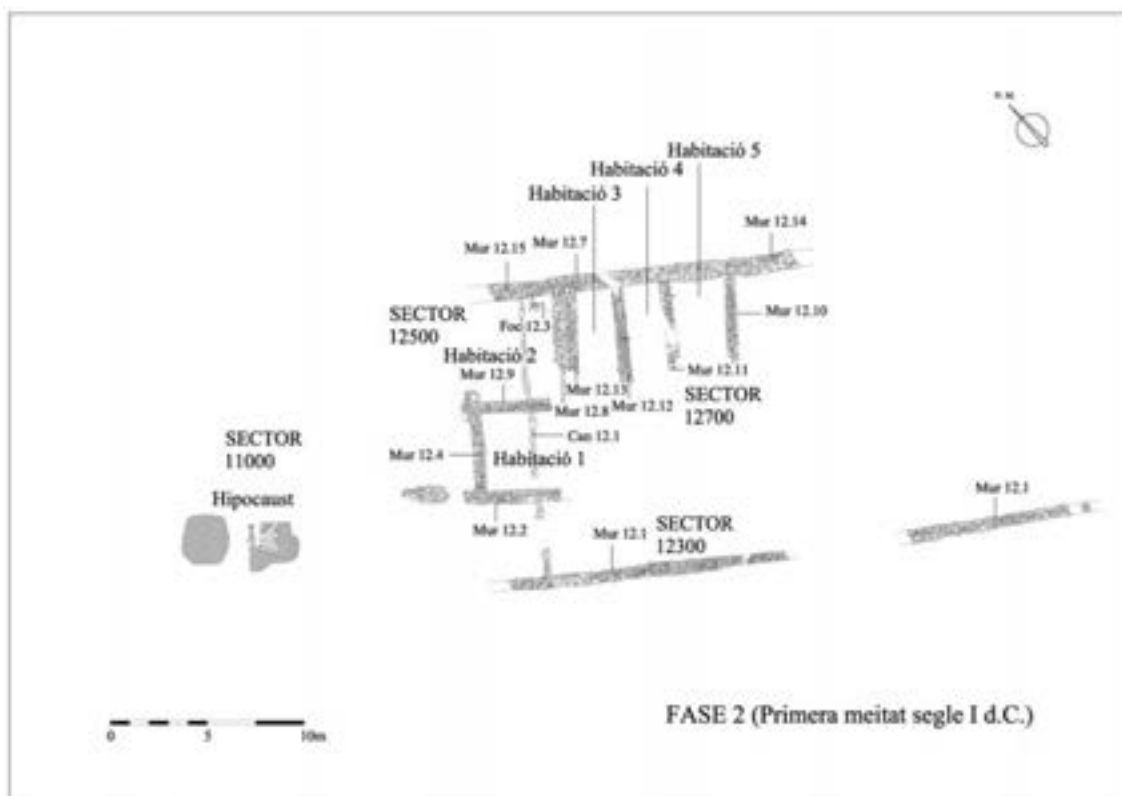

Fig. 83. Les Colomines zona B. Fase 2. Planimetria: M. Ramon

Fase 3 (segona meitat del segle I d.C. - mitjans segle II d.C.)

En aquest moment hi van haver reformes motivades per la reordenació de la zona B, com l'habilitació d'un espai pavimentat amb *opus signinum* (paviment 12.1), convertit probablement a les darreries d'aquesta Fase en abocador. Tanmateix, encara es trobaven en funcionament totes les estructures de la Fase anterior, amb l'excepció dels sectors 11000 i 12300, on ja no trobem vestigis. Es van formar nous nivells d'ocupació a l'interior d'algunes habitacions, en relació amb els quals van perdurar restes de llars de foc i estructures negatives.

Es tractava del segon moment d'ocupació de l'habitació 2, amb la construcció del mur perimetral 12.5, de tècnica constructiva inferior a la de la resta de murs bastits prèviament, però que arribava fins els 1,45 m d'altura conservada en l'angle que formava amb la paret de contenció 12.15. Aquest mur es fonamentà sobre la ue 12507 de la Fase anterior, i es va condicionar un nou nivell de circulació no conservat, que devia ser de terra batuda i s'entregaria al mur 12.5. D'aquesta ocupació es va documentar un fogar (foc 12.2), un forat de pal circular (forat de pal 12.2) i un retall circular (retall 12.2).

L'amortització d'aquest àmbit al final d'aquesta Fase es dedueix del material procedent de la ue 12505, relacionada amb les estructures esmentades: ceràmica ibèrica a torn, ceràmica micènica i de vernís negre, emporitana tardana, sigil·lada sudgàl·lica (Drag 17a i 37a) i hispànica local, sigil·lada africana clara A, africana de cuina (Hayes 196 i 197), comuna romana, part del perfil en S d'un petit recipient de vidre decorat amb bandes horitzontals de color blanc i lila (v.p.76 fig.84), tretze tesselles de mosaic, elements de bronze (anella, ham, plaqueta) i una agulla d'os treballada. Pel tipus de formes datables, el moment d'abandó d'aquesta habitació es fixaria entre finals del segle I i inicis o mitjans del segle II d.C.

També assistim a una segona ocupació al cas de l'habitació 1, mitjançant la construcció, sobre la ue 12503 de la Fase anterior, del mateix mur que afecta l'habitació 2 (mur 12.5), i que va tallar el mur 12.9. El nivell superior (ue 12502) s'entregava al nou mur 12.5 i era format majoritàriament per un enderroc de *tegulae*, amb poc material representatiu, tot i que hi destaca la presència de campaniana B, morter (Dramont 1), comuna romana, i un estri per tallar de ferro, potser una llança o espasa llarga (v.p.76 fig.85). El darrer nivell format a l'interior de l'habitació 1 (ue 12501) corresponia en la seva totalitat a un enderroc de *tegulae*, possiblement els vestigis de la darrera caiguada del sostre.

En l'excavació del nivell superficial que cobria les restes del conjunt format per les habitacions 1 i 2 (ue 12501), va aparèixer àmfora tarraconesa (Dress 2/4), bètica (Beltran II-B), ceràmica ibèrica a torn (*kalathos*), ceràmica amb engalba blanca i pintura de color roig vinós, emporitana tardana, sigil·lada sudgàl·lica (Drag 18 i 37), parets fines, un fragment de ceràmica vidrada romana de la forma Lopez I (50-150 d.C., v.p.76 fig.86) i, en menor mesura, sigil·lada africana clara A, africana de cuina, comuna romana i un fragment de vora d'una copa de vidre.

Fig. 84. Fragments de recipient petit de vidre decorat

Fig. 85. Possible llança o espasa llarga de ferro

Fig. 86. Fragment de ceràmica vidrada romana Lopez I

El nivell superficial del sector 12600 (ue 12600) aportà, entre d'altres, àmfora itàlica (Dress 2/4) i gal·la, ceràmica ibèrica a torn, una vora de plat de factura local que imitava una forma de ceràmica de vernís negre, emporitana tardana (gerres), sigil·lada itàlica, sudgàl·lica (Drag 15/17, Ritt 8b, Drag 27c, 35 i 37), africana de cuina, comuna romana, catorze tesselles de marbre i un *tubuli* sencer.

A l'habitació 4 del sector 12700, un darrer nivell (ue 12702) se superposava als anteriors, proporcionant un volum de material força abundant: àmfora tarraconesa (Pasc 1) i bètica (Dress 7/11), ceràmica ibèrica a torn, emporitana tardana, sigil·lada sudgàl·lica (Drag 29b, 33a2 i 37a), africana de cuina (Hayes 22) i comuna romana. També destaca la troballa d'un as d'August molt deteriorat, vint fragments d'estuc pintat, cent-quatre tesselles de mosaic, una anella de coure o bronze, un fragment de fíbula de bronze (p.77.figs.87 i 88) i un fragment de pany de porta de ferro.

Fig.87. Conjunt d'objectes de bronze

Fig. 88. Fragment de fíbula de bronze

Al sector 12200 es van localitzar, en contacte amb el subsòl, les restes d'un extens paviment d'*opus signinum* (paviment 12.1), que continuava en sentit oriental, ja fora dels límits de l'excavació, i que era obra d'aquest moment, doncs una part se superposava parcialment sobre les restes conservades del mur 12.1 de les fases anteriors, inutilitzant-lo com a part d'un espai habitable. Les restes d'aquest nivell de circulació es trobaven cobertes per dues potents capes d'enderroc de notable extensió (ue 12201 i 12202), amb gran acumulació de material al seu interior, entre el qual destacava la profusió de fragments de peces de ceràmiques sigil·lades, en especial de la forma Drag 37.

A part de diversos materials residuals originaris de les fases anteriors, s'hi va trobar sobre tot sigil·lada sudgàl·lica de les formes Drag 17a, 29b, 29, 37 i VertB.

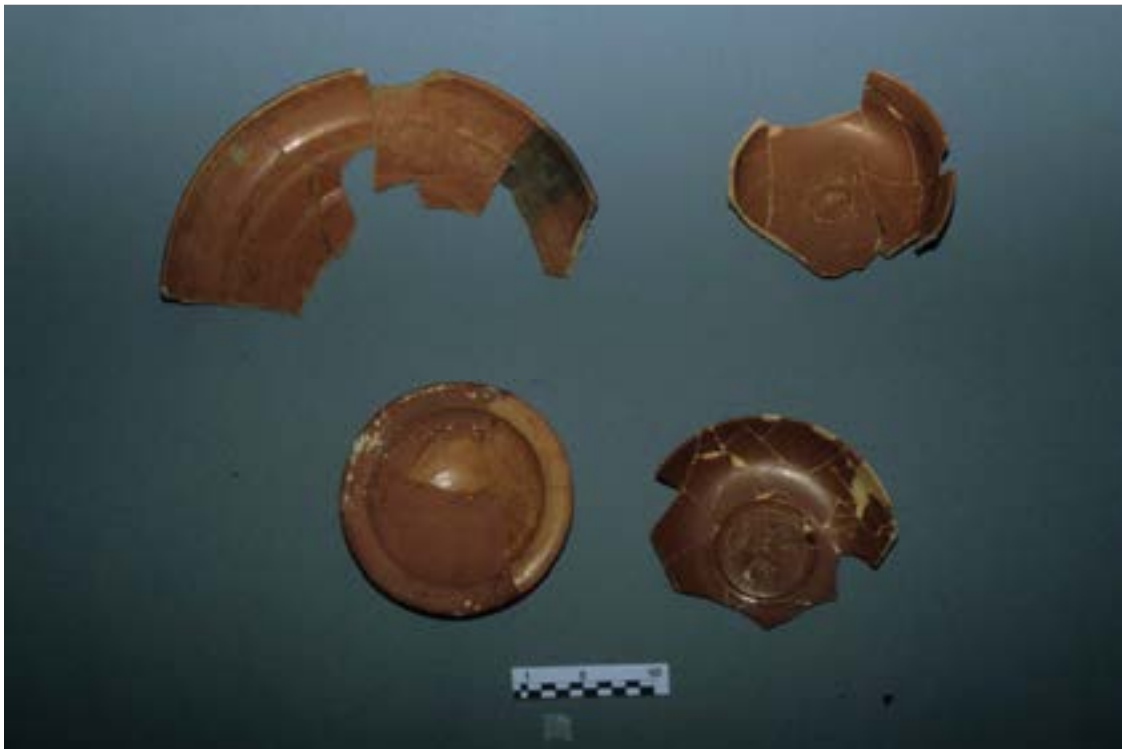

Fig. 89. Les Colomines zona B. D'esquerra a dreta i de dalt a baix, roig intern pompeïà, sigil·lada sudgàl·lica (Drag 29), hispànica (Hisp 5) i sudgàl·lica (VertB)

De la forma Drag 29b destaca especialment la troballa feta a la ue 12201 de varis fragments que han permès la reconstrucció del perfil sencer de la peça, profusament decorat per la cara externa amb d'escenes de cacera on participen gossos i conills, separades per elements ornamentals de tipus vegetal en el registre superior, i per representacions de fulles a la banda inferior. Aquesta peça conserva el *sigillum* amb el nom de IVCVNDVS, per la qual cosa sabem que prové dels tallers d'aquest personatge a La Graufesenque (v.p.78 fig.89, p.79 figs. 90-93, p.82 fig.100 i p.83 fig.101, 5).

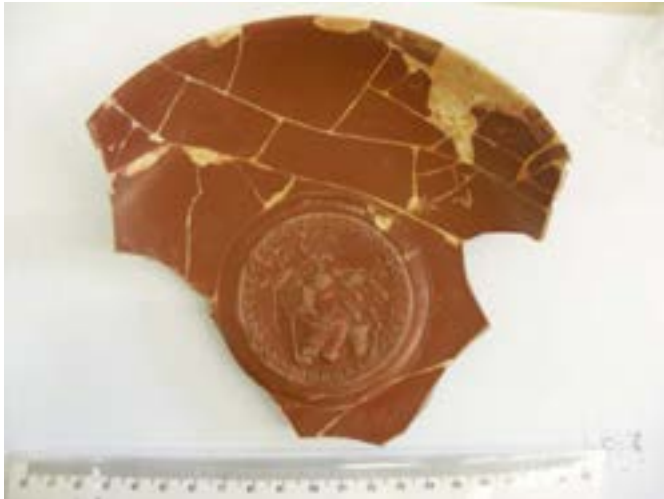
Fig. 91. Detall del *sigillum*. Imatge: O. Mercadal

Fig. 90. Copa de sigil·lada sudgàl·lica (Drag 29b) amb *sigillum* del taller de IVCVNDVS. Imatge: O. Mercadal

Figs. 92 i 93. Sigil·lada sudgàl·lica Drag 29b. Detalls de la decoració externa de la peça. Imatges: O. Mercadal

També destaca l'exemplar de la forma VertB (ue 12201), un tipus de copa o patera amb el peu molt lleuger, produït entre els anys 30 i 60 d.C. Aquest recipient presenta, per la seva part externa, decoració d'una successió d'arqueries que emmarquen el rostre repetit d'un personatge amb barba o un lleó. En el fons intern de la peça apareix la representació d'una figura femenina asseguda, amb toga i teixint, rodejada de diverses aus i insectes, entre els quals s'aprecien clarament les formigues; pot tractar-se d'una al·legoria al treball, o potser de la deessa Dèmetre, de culte oriental. Aquesta imatge es troba rodejada en tot el seu perímetre per una estreta banda ornamental de petits cercles. S'aprecien quatre petites perforacions de caire simètric a la part externa del fons, per sota de la imatge. La seva anàlisi arqueomètrica revelà que procedeix de La Graufesenque (v.p.78 fig.89, p.80 i 81 figs.94-98 i p.82 fig.100).

Figs. 94 i 95. Copa o patera de la forma VertB (30-60 d.C.) de sigil·lada sudgàl·lica (ue 12201). Anvers (94). Revers (95). Imatges: O. Mercadal

Fig. 96. Sigil·lada sudgàl·lica Vert B. Detall de la decoració externa de la peça

Fig. 97. Sigil·lada sudgàl·lica VertB amb decoració. Dibuix: D. OLivares

Fig. 98. Sigil·lada sudgàl·lica VertB. Decoració del fons intern de la peça. Detall. Imatge: O. Mercadal

De la mateixa manera es van extreure fragments de sigil·lada hispànica, sigil·lada hispànica local (amb un perfil sencer de Hisp 5 (v.p.78 fig. 89, p.82 figs.99 i 100, i p. 88, fig. 107, 6), morter, comuna romana, un perfil sencer d'una peça de forma globular feta a mà (v.p.84 fig.102), restes de recipients de vidre, vint fragments d'estuc pintat i dos fragments de la mola superior d'un molí de basalt de forma circular.

Fig. 99. Les Colomines zona B. Plat de sigil·lada hispànica local Hisp 5

Fig. 100. Les Colomines zona B. Ceràmiques sigil·lades. D'esquerra a dreta i de dalt a baix, ceràmica sigil·lada hispànica 5 i ceràmiques sigil·lades sudgàl·liques (Drag 29, 18 i VertB)

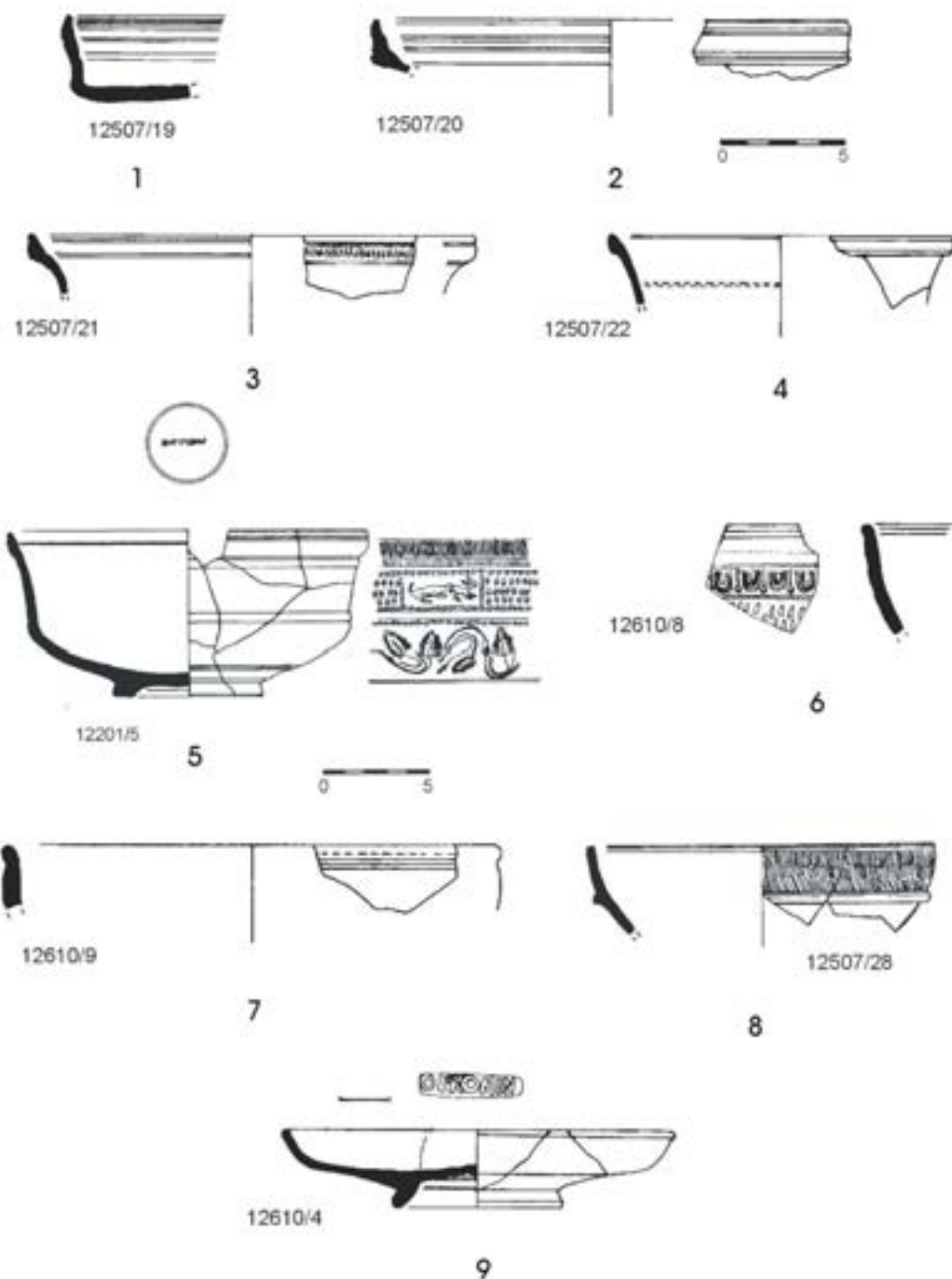

Fig. 101. Les Colomines zona B. Ceràmiques sigil·lades itàliques (TSI) i sudgàl·liques (TSG). TSI: 1-2: Goud 26; 3: Goud.29-32a; 4: Consp.14; TSG: 5-6: Drag.29; 7: Drag. 37; 8: Drag.24-25; 9: Drag.18a. Font: J. Guàrdia, C. Carreras i P. De Soto, 2017 Dibuix: D. Olivares

Fig. 102. Olleta feta a mà de tradició ceretana

Al costat d'aquests elements destacava sobre tot la presència de les mateixes petites tesseles de marbre de forma quadrada trobades també en algunes habitacions, però en un nombre molt més gran. Les seves dimensions eren de només cinc mm de costat, i apareixien de forma individual o encara agrupades en blocs despresos dels mosaics, fets segons la tècnica de *l'opus tessellatum*, amb el *rudus* constituït mitjançant plaques de morter i pedra petita. Als blocs les tesseles apareixien ocasionalment amb combinacions de colors, destacant el blanc i el rosat, i el beige i el negre. La primera variant presenta tres fragments especialment ben conservats, amb tesseles blanques, combinació de blanques i rosades, o petits cubs de ceràmica retallats, d'uns dos cm de costat, procedents tots de la ue 12202.

El bloc més gran aparegué a la ue 12201, en posició vertical, amb el *rudus* força debilitat. En aquest fragment es combinaven tesseles i daus i els colors negre i beige respecte a les tesseles. Precissament a la mateixa ue es van arribar a recuperar quatre grups d'unitats de tesseles de color diferenciat, destacant les de color blanc (1392 unitats), negre (cent-setze), i beige (vint-i-quatre), elements que en el seu moment devien haver format part del mateix bloc. Per la seva banda, a la ue 12202, a part dels fragments mencionats, també hi havia diversos grups de tesseles que haurien format part d'aquests, o d'altres mosaics. Així, tenim quinze grups diferenciats, destacant les de color blanc (duescentes-trenta-cinc), rosat (noranta-nou) i negre (seixanta-sis). Quant a les peces de ceràmica retallada se'n van recuperar cent-noranta-set unitats.

La ràpida amortització que semblaven presentar els dos nivells d'enderroc identificats, conjuntament amb l'estat de conservació i la disposició del material, obren la hipòtesi que aquest espai hagués funcionat com a abocador a les darreries d'aquest sector a la Fase 3.

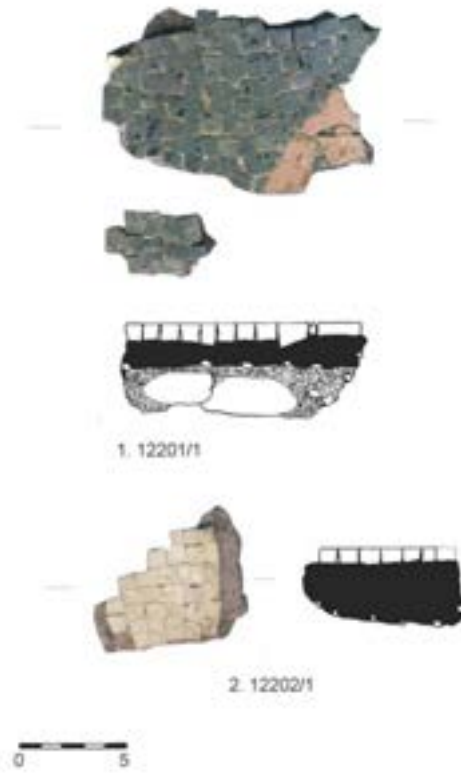

Fig. 103. Fragments de mosaic procedents de les ue 12201 i 1220

Dels nivells superficials que cobrien tot aquest sector (ue 12000 i 12200) es va recuperar un gran volum de material, que consistí essencialment en àmfora tarraconesa i bètica (Dress 20), ceràmica a mà (incloent un fragment amb decoració de mugrons), sigil·lada sudgàl·lica (Drag 15/17, 24/25, 27, 37, Ritt 8, i un fons amb *sigillum* procedent del taller de CRESTIVS a La Graufesenque ²⁰). En menor mesura també aparegué ceràmica a torn lent oxidan, sigil·lada hispànica, sigil·lada hispànica local, parets fines, africana de cuina (Hayes 23 A i 194) i comuna romana. Igualment destacaven restes de recipients de vidre i d'elements arquitectònics de qualitat (un fragment d'estuc, tesselles, *tubuli*), un anell de bronze i una esfera de terracota, postser corresponent a un joc (v.p.86 fig.104).

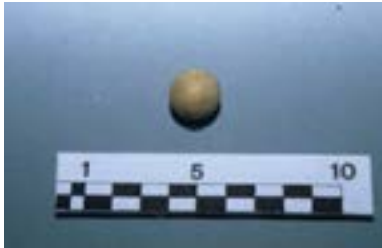

Fig. 104. Esfera de terracota

Cal atribuir també a aquesta Fase 3 els vestigis documentats al sector 21000, que es trobava en un reduït espai al nordoest i a una cota superior respecte al sector 12500. En aquest indret es van localitzar dues estructures de deficient qualitat constructiva a nivell de fonamentació. Per una banda, un tram de mur (mur 24.4), similar als dels altres sectors a partir de les seves característiques i orientació, mentre que més a l'est hi havien les restes d'un petit recinte, delimitat pels murs 21.1 i 21.3, que seguia una orientació diferent a la de la resta del jaciment, per la qual cosa podria tractar-se d'un hàbitat ocupat al llarg del segle II d.C., quan la resta del jaciment ja es trobava abandonat.

Fig. 105. Les Colomines zona B. Estructura corresponent al sector 21000

²⁰ ...]O? CRESTI Dat. Vechten: 70-80 d.C. Lec. O(ficina) CRESTI (Polak, 1985)

Els nivells relacionats amb aquestes estructures (ue 21000 i 21001) i també el material residual de les dues fases anteriors, aporten sobre tot sigil·lada hispànica (Drag 37 i poss. Hisp 12) i especialment sigil·lada hispànica local (Drag 37 i poss. Hisp 21), al costat de ceràmiques africanes de cuina (Hayes 196 i Ostia I, 261), dos punxons i un clau de ferro (v.p.87 fig.106). Concretament, es tracta de l'indret de la zona B on s'ha donat una proporció més gran de troballes de fragments de sigil·lada hispànica local, fet que sembla anar també en la direcció d'una cronologia de més llarga perduració únicament per a aquest petit sector, i que podriem centrar a partir de mitjans del segle II d.C, sobre tot tenint en compte la presència també d'una vora de plat de ceràmica africana de cuina Hayes 182, produïda a partir d'aquest moment. Entre tots aquests materials es va trobar una vora de ceràmica àtica descontextualitzada (*bowl incurved rim Sparkes 825-842*, v.p.303 fig.400).

Fig. 106. Punxons i clau de ferro

A part dels materials d'aquest moment recuperats en context estratigràfic, s'han de comptabilitzar els elements procedents dels nivells superficials d'altres sectors, com ara la sigil·lada hispànica i la ceràmica africana clara A al sector 11000, la ceràmica africana de cuina (Hayes 23 B I Lamb 10 A), al sector 12500, i la sigil·lada hispànica local al sector 12700.

Per altra banda, alguns fragments de sigil·lada sugàl·lica atribuïbles a aquest període (Drag 35, 37 i potser alguna variant de Ritt 8), van ser localitzats fora dels sectors individualitzats, en nivells de caràcter remogut i descontextualitzat.

En aquesta Fase les troballes de sigil·lada africana clara A són molt poc significatives. En canvi, tot i que molt per sota del volum de sudgàl·liques, la presència de certa quantitat de formes de ceràmica africana de cuina, que arriben a partir del 70 d.C. (en tot cas, no abans de l'època flàvia o, àdhuc, antoniniana) ha possibilitat, juntament amb l'arribada generalitzada de les copes de les formes Drag 27c, 35 i 37 i d'altres elements més aïllats com l'àmfora d'origen bètic Beltran II-B, la datació aproximada pel funcionament de les estructures d'aquest darrer moment. Precisament la llarga perduració del període de producció i distribució d'aquests elements fa que sigui difícil establir un moment més precís per l'abandó d'aquest enclavament. Pel que fa a les formes de ceràmica africana de cuina, es corresponen a tipologies exportades a partir de finals del segle I d.C. i al llarg dels segles II-III d.C. (Hayes 23 B, 183, 196 i 197).

La ceràmica sigil·lada hispànica d'origen local també es troba present en aquest moment (Aliaga i Guàrdia, 2001), sobre tot a la ue 12505 de l'habitació 2 i al sector 21000. Com que aquestes hispàniques de producció autòctona apareixen associades amb determinades formes de ceràmiques de cuina africanes, cal ubicar la seva producció al llarg d'aquest període. Amb posterioritat a l'excavació es va realitzar l'anàlisi arqueomètrica de vuit fragments d'imitacions locals de sigil·lada hispànica (v.p.434).

No obstant, s'ha de remarcar que als nivells relacionats amb les estructures de la Fase 3, tot i la presència de ceràmica africana de cuina, el material predominant continuava sent la sigil·lada sudgàl·lica produïda entre la primera meitat i mitjans-finals del segle I d.C. Tenint en compte la poca proporció de les formes de ceràmica africana de cuina recuperades, aquesta evidència fa pensar que el marge del gruix de l'ocupació de la zona B no ultrapassà les darreries del segle I o l'inici del segle II d.C.

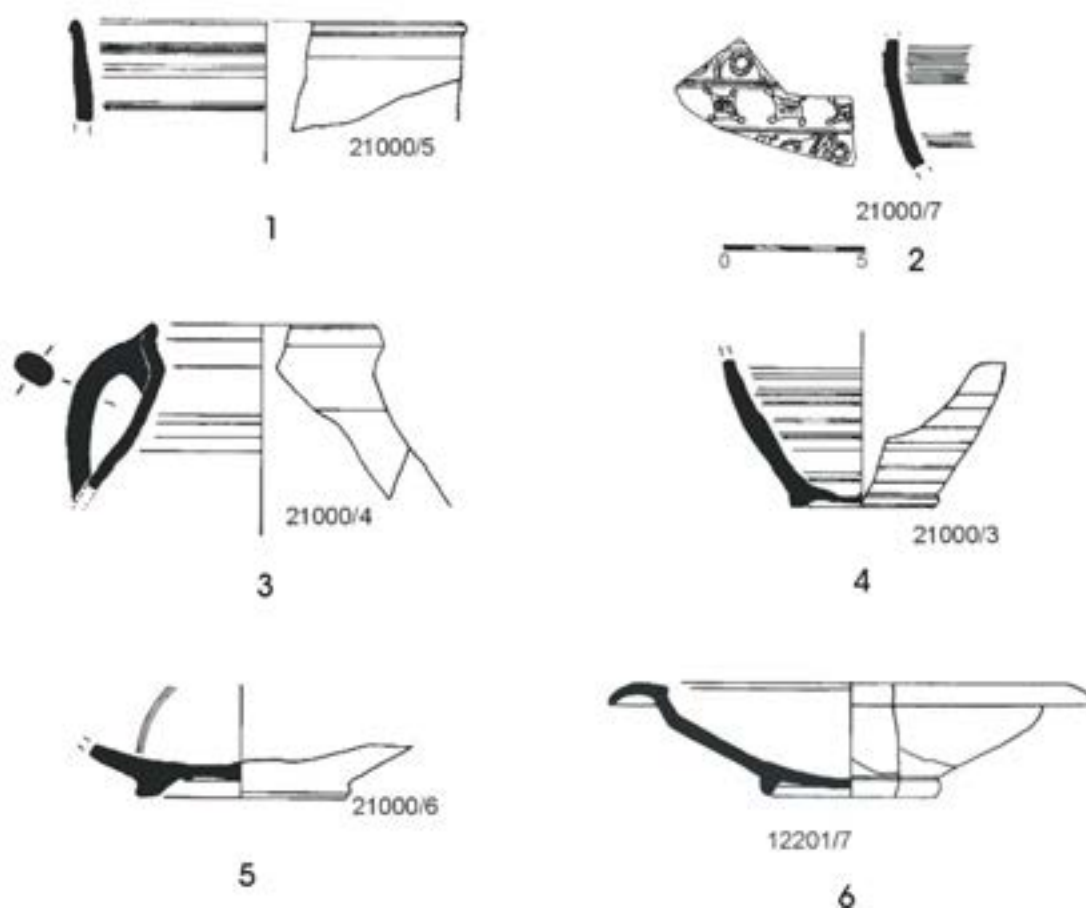

Fig. 107. Les Colomines zona B. Ceràmica sigil·lada hispànica: 1-2: Drag 37; 3-4: Hisp.12; 5: Drag 12; 6: Hisp.5. Dibuix: D. Olivares

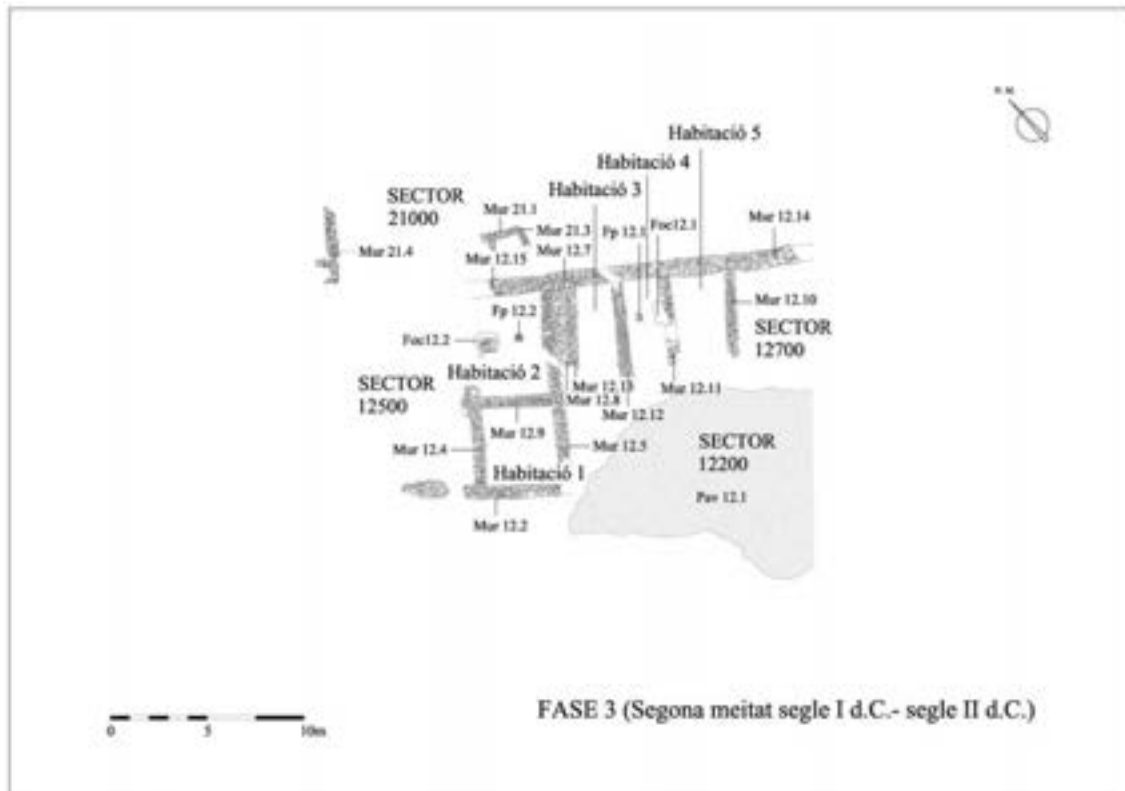

Fig. 108. Les Colomines zona A. Fase 3. Planimetria: M. Ramon

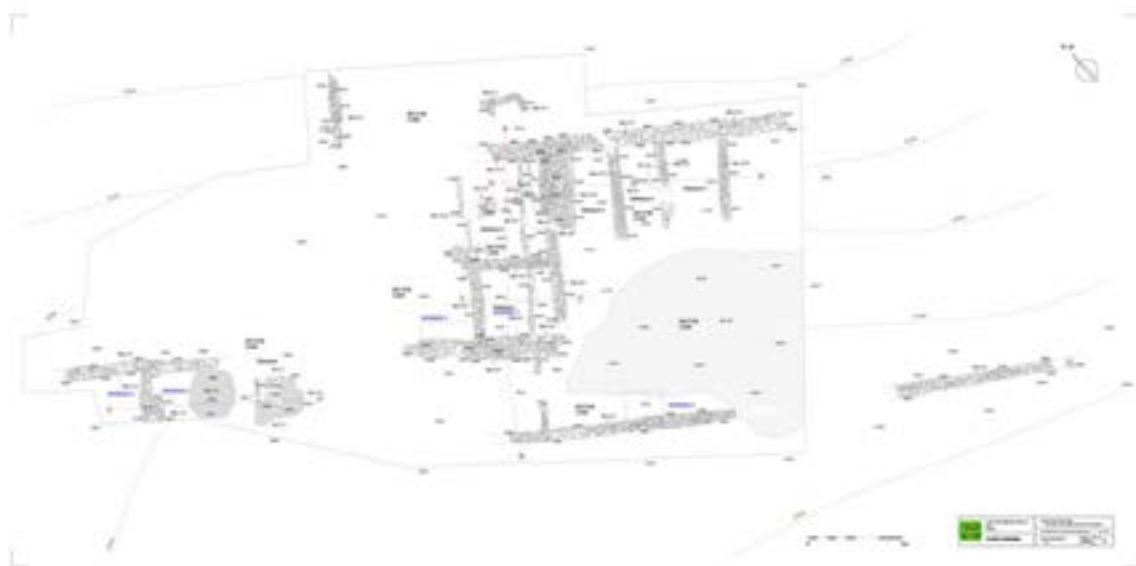

Fig. 109. Les C olomines zona B. Plantageneral. Planimetria: M. Ramon

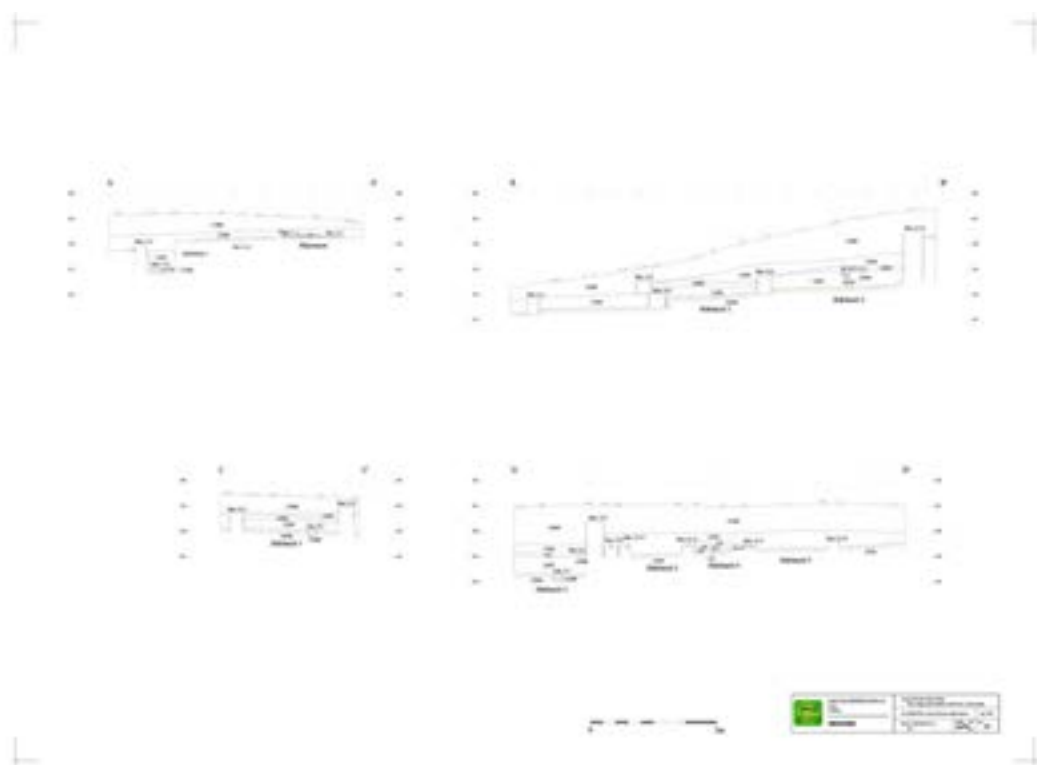

Fig. 110. Les Colomines zona B. Seccions. Planimetria: M. Ramon

L'Hort de la Rectoria

Es troba al número 3-5 del carrer dels Forns, al centre de la part vella de la vila de Llúvia, a pocs metres del costat de ponent l'església, entre els jaciments del Carrer dels Forns i l'Hort de la Falona, i separat del fòrum per l'edifici de la propia església i les seves dependències.

L'any 1999 es va efectuar una prospecció arqueològica en aquest solar abans de la seva venda, donada la seva proximitat al jaciment del Carrer dels Forns. En aquesta intervenció es van localitzar fragments de ceràmica sigil·lada sudgàl·lica del segle I d.C. com a material més destacat (Aliaga, 2000).

Seguidament, l'any 2001 es procedí a una delimitació del jaciment, que donà com a resultat la documentació de diverses sitges i estructures habitacionals amb material associat d'època romana (v.p.92 fig.112) a la part nord del solar i una paret d'origen baixmedieval al sector més meridional. Entre el material relacionat amb els murs, dins un horitzó de segle I d.C., destacava, entre d'altres, la presència de ceràmica reduïda feta a mà, olles globulars amb engalba blanca i pintura de color roig vinós, emporitana tardana, sigil·lada sudgàl·lica especialment (amb les formes Drag 15a2, Drag 24/25a, Ritt 8a i Vert a1), un perfil gairebé sencer de sigil·lada africana clara A (Hayes 4a) sigil·lada hispànica (Drag 37a), parets fines, roig intern pompeià, africana de cuina i comuna romana. Cal destacar també la troballa, al nivell superficial, d'una forma Hayes 91 B de sigil·lada africana clara D, datada en època tardoantiga, entre 380 i 500 d.C. (Guàrdia, 2003).

Fig. 111. Hort de la Rectoria. Hàbitat d'època romana. Procés de delimitació

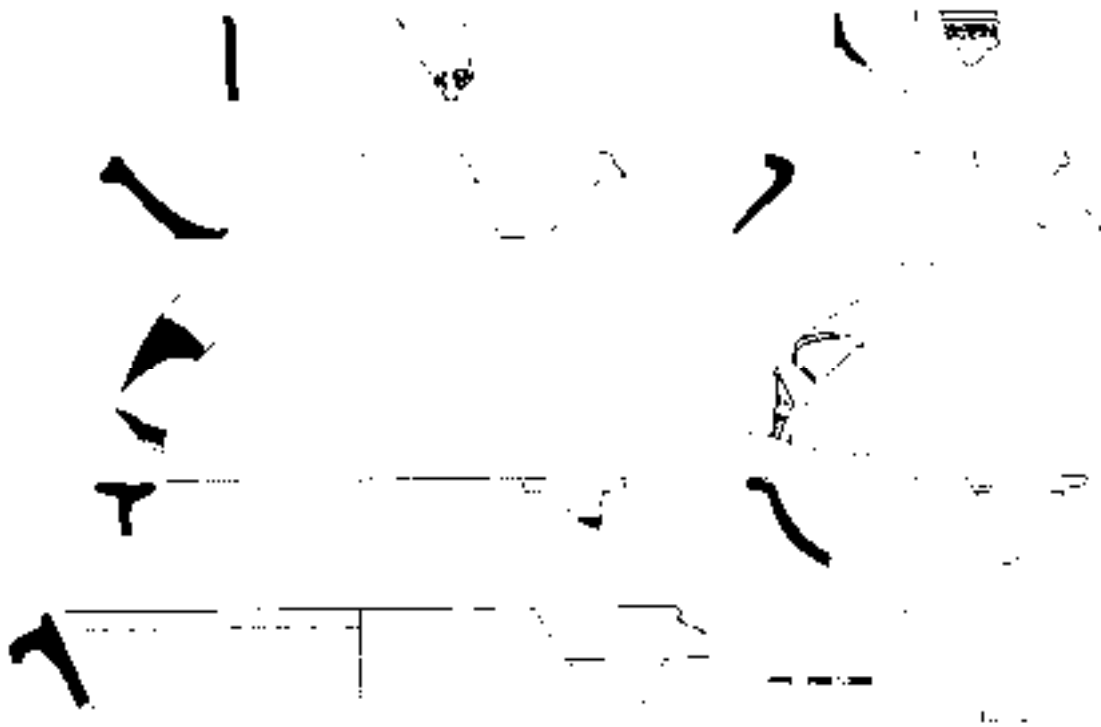

Fig. 112. Hort de la Rectoria. Materials procedents de la delimitació (any 2001). 5 i 3: vores de sigil-lada sudgàlica Drag 37a i 24/25a; 15: perfil sencer de sigil-lada africana clara A Hayes 4a; 14: vora d'olla de comuna romana; 1: vora d'olla globular amb engalba blanca i pintura de color roig vinós; 4: vora de sigil-lada sudgàlica Vert a1; 10: vora de sigil-lada africana clara D Hayes 91 B. Dibuix: D. Olivares

A finals del mateix any, i amb posterioritat a la intervenció arqueològica feta a l'edifici públic de la zona A de Les Colomines, s'efectuà l'excavació en extensió de tot el jaciment de l'Hort de la Rectoria, que possibilità establir dues fases ocupacionals. La Fase 1 correspon a les restes de tretze sitges de planta circular retallades al subsòl natural, amb materials republicans al seu interior, i amortitzades després amb elements datats al canvi d'era o anteriors, per anivellar el terreny. Aquestes estructures negatives semblaven ser la continuïtat de les sitges localitzades al jaciment del Carrer dels Forns (Padró, 2000).

La Fase 2 es caracteritza per l'abandó del conjunt de sitges i la construcció de l'edifici descobert en el procés de delimitació, de planta rectangular i amb els murs bastits a partir de rases de fonamentació excavades al subsòl natural. Les restes d'aquesta vivenda, orientada d'est a oest, eren estructurades seguint els paràmetres d'una clàssica *domus* romana, amb un passadís central i dos espais (A i B) de tres àmbits o habitacions a banda i banda. L'extrem oriental d'aquest habitatge no va poder ser excavat, doncs els seus murs s'endinsaven per sota de la façana sud del solar de l'Hort de la Falona.

El material ceràmic recuperat procedent de les rases de fonamentació va resultar molt pobre, degut a la manca d'estratigrafia, tot i que entre els fragments de ceràmica comuna romana i *tegulae* destacava, quant a la datació, la presència de ceràmica d'engalba blanca amb decoració de pintura de color roig vinós.

L'espai A era el que es trobava a la part més septentrional de la *domus*, la més propera al jaciment del Carrer del Forns. Presentava una subdivisió en tres estances de planta regular, que es van anomenar àmbits 1, 2 i 3. Totes tres eren cobertes per un enderroc de blocs de pedra d'una potència d'uns 50 cm.

L'àmbit 1, amb una superfície de 16 m², era l'estança més gran. Al seu interior es van trobar, entre d'altres de menys significatius, diversos fragments de sigil·lada hispànica, especialment de Drag 27, alguns dels quals podrien provenir de tallers autòctons.

A l'àmbit 3, situat a la part de l'espai A de la *domus* més propera a l'Hort de la Falona, es va documentar, entre dos dels murs que la delimitaven, un espai que podia haver estat la porta d'entrada i, a l'interior de l'habitació, quatre forats de pal coberts per dos nivells compostos de terra cremada amb la presència de molts claus. Aquesta habitació proporcionà les dades cronològiques més fiables, donat que els seus nivells, en especial les ue 3019 i 3029, semblaven no haver estat remoguts i contenien el material ceràmic més concloent, que consistia en nombrosos fragments d'àmfora itàlica (Dress 2/4), ceràmica reduïda a mà, olles globulars amb engalba blanca i pintura de color roig vinós, campaniana B, emporitana tardana, sigil·lada sudgàl·lica (Drag 15/17, 18a amb el segell QVIN, 27 -incloent un fragment de 27c que podria donar el límit final de l'ocupació-, amb molts exemplars, la majoria amb el perfil sencer, 33 i Ritt 8a), sigil·lada hispànica (Drag 44), sigil·lada africana clara A (Hayes 3c), africana de cuina (Hayes 22 i 196), comuna romana, un fragment de llàntia de disc de tipologia altimperial i un *pondus*.

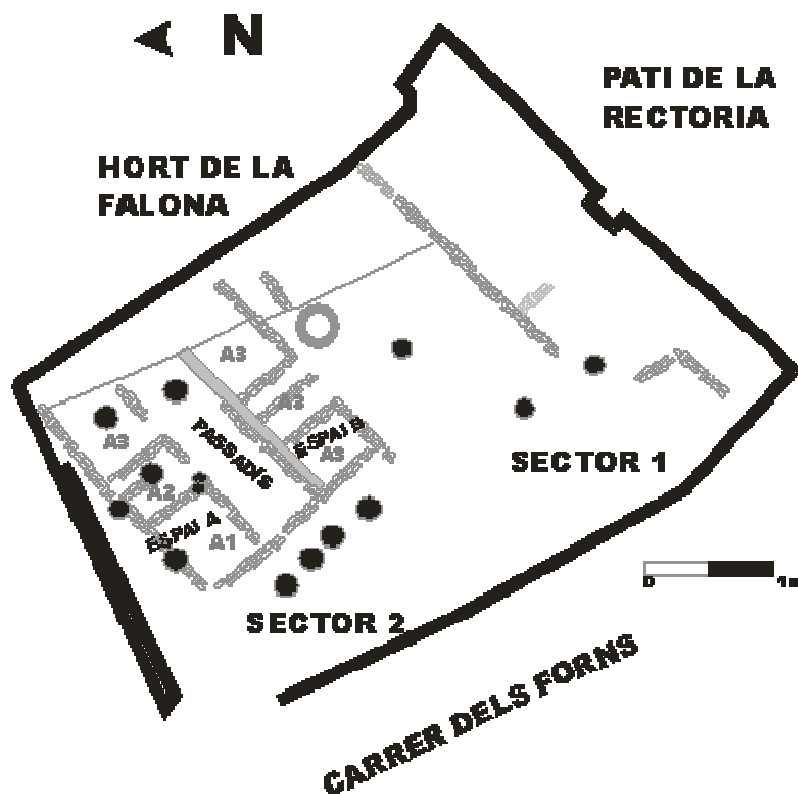

Fig. 113. Hort de la Rectoria. Planta general. Situació de les sitges (Fase 1) i les estructures habitacionals de la *domus* (Fase 2). Font: Antoni Rojas, 2002

L'espai B també se subdividia en tres àmbits, coberts per dos estrats força homogenis, amb presència de ceràmica sigil·lada sudgàl·lica i hispànica, africana de cuina i comuna romana.

Entre els dos departaments de la casa destacava el corredor o passadís, a cel obert, que actuava com a espai distribuïdor dels mateixos, on aparegueren algunes restes de ceràmica ibèrica pintada i sigil·lada hispànica, encara que eren més majoritaris els fragments de comuna romana.

Des del punt de vista cronològic, tenint en compte el material procedent de les rases de fonamentació, datable en època d'August o poc després, hauriem de considerar que aquesta *domus* es va aixecar entorn del canvi d'era i va funcionar durant el segle I d.C., amb important presència de ceràmiques sigil·lades sudgàl·liques corresponents a aquest període. Segons A. Rojas, el moment d'abandó seria entre finals del segle I i principis del segle II d.C., donada l'absència de ceràmica posterior a aquest moment (Rojas, 2002).

a

b

c

d

e

Fig. 114. Hort de la Rectoria. Estructures i materials. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: Imatge general de l'entrada a la *domus* i al passadís que distribueix el conjunt en tres espais a banda i banda (a). Sigil·lada sudgàl·lica Drag 18 (b). Sigil·lada hispànica Drag 24/25 (c). Espai B. Detall (d). Fragment d'agafador de llàntia amb decoració (e). Imatges: A. Rojas

Cal Barrier

Amb motiu d'una nova construcció d'habitatges al sector de Cal Barrier, l'estiu de l'any 2008 es va fer una altra intervenció arqueològica a Llivia. Aquest jaciment es troba situat al paratge anomenat Pla d'en Corones, entre la carretera d'Estavar i Prades de Segre, a uns 900 m al sud-oest de Les Colomines, fora ja del nucli antic del poble, i probablement sense solució de continuïtat amb la resta d'estructures urbanes romanes.

Fig. 115. Plànol parcial de l'actual centre urbà de Llivia, amb la ubicació de Cal Barrier, molt allunyat del teòric perímetre de la ciutat romana. Font: I.C.C. E 1:5000

Degut a l'aparició de restes d'època romana en efectuar-se els rebaixos, es van realitzar fins a deu rases de prospecció, amb la finalitat de delimitar el jaciment, apareixent la major part de les estructures a la part meridional de la parcel·la per edificar.

A la part septentrional (sector 1) es van localitzar, per una banda, les restes de la cantonada d'un possible àmbit, formada per la intersecció de dos murs que només conservaven una filada, mentre al nord-est de l'esmentat angle s'ubicaven un altre tram de paret i set retalls de planta circular efectuats al subsòl. Al sud d'aquesta part del jaciment (sector 2), hi havia tretze fons de sitja i una estructura circular feta de *tegulae* (v.p.305). Dels reblliments d'aquest conjunt es va extreure ceràmica a mà amb decoració de tradició ceretana (cordons i incisions) de cronologia del Bronze Final i Primer Ferro, ceràmica ibèrica pintada, campaniana i comuna romana.

Segons J. Morera, les estructures del sector 1, atribuïbles a l'etapa republicana, són les més antigues de Cal Barrier. Donada l'àmplia distància que separa aquest assentament del centre neuràlgic d'allò que posteriorment serà la ciutat romana, sembla que al menys en un primer moment, podrien estar ubicades en una mena de *suburbium* de *Iulia Libica* i, funcionant com a un nucli dispers, potser una granja agromadadera (Morera, 2016, 1210).

Encara en sentit més meridional, al sector 3, es van documentar les restes de l'estructura habitacional més important d'entre totes les aparegudes. Tot i que es trobava conservada només a nivell de fonamentació, s'hi podien diferenciar dues fases constructives. Es tractava d'una estança compartimentada, de planta rectangular, de la que encara es mantenen dempeus tres murs perimetrals i tres parets internes que delimitaven tres àmbits adossats entre sí. Entre els àmbits 2 i 3 es van trobar les restes d'una porta d'accés, i dins de l'àmbit 3 s'identificà part d'un nivell de circulació, format per argila i una successió de petits còdols. Aquest nivell era seccionat per petits retalls de forma irregular reomplerts de terra rubefactada. Un altre mur s'adossava a un dels murs perimetrals de la vivenda. Dins d'una de les rases de fonamentació de l'habitació es va localitzar un nivell (ue 304) que proporcionà àmfora ibèrica, itàlica, ceràmica a mà (urnes, olles, cassola, tapadores), ceràmica ibèrica, campaniana A, emporitana tardana (pàtera), sigil·lada itàlica (poss. Consp 17.1) i sudgàl·lica (Drag 27).

Fig. 116. Cal Barrier. Habitació afectada per una rasa. Imatge: Elisenda Moix

De dins de la ue 373, un dels nivells presents a l'interior de l'àmbit oriental de l'habitació complexa, el de dimensions més grans, es va recuperar ceràmica a mà, àmfora itàlica (Dress 1 A), tarraconesa i bètica, ceràmica ibèrica, sigil·lada sudgàl·lica, comuna romana (gerra, olla, cassola) i *dolia*.

Per la seva banda, el material corresponent a la ue 366, el nivell que colmatava l'àmbit situat a la part més occidental de l'habitació complexa, va consistir en àmfora itàlica, ceràmica a mà (urna, olla), ibèrica, emporitana tardana (gerreta bicònica), parets fines (Mayet 12) i comuna romana.

La ue 322, formada amb posterioritat a les anteriors, cobria tant l'interior com l'exterior de l'edifici, i aportà àmfora ibèrica, tarraconesa (Pasc 1), bètica (Dress 7/11), ceràmica a mà, ibèrica (*kalathos*, gerra, bol), ceràmica amb engalba blanca i pintura de color roig vinós, campaniana A (Lamb 33), produccions derivades de la campaniana C (Lamb 7), emporitana tardana (pàtera, bol), sigil·lada itàlica (Consp 15 i 18), sigil·lada sudgàl·lica, parets fines (Mayet 12 i 34), sigil·lada hispànica, comuna romana (gerra) i *dolia*.

Adossats a la part meridional d'aquesta edificació, es van localitzar dos espais oberts, interpretats com a patis adossats. El pati 1 es trobava delimitat pel nord i per l'oest per dos murs, mentre al mig hi havia les restes d'una llar de foc, mentre al pati 2 es van trobar deu forats de pal, dels quals vuit es trobaven al mig.

Fig. 117. Cal Barrier. Habitació de planta quadrada. Imatge: E. Moix

Fig. 118. Cal Barrier. Habitació amb porta. Imatge: E. Moix

A la ue 390, corresponent a l'enderroc d'un d'aquests patis, s'hi va trobar àmfora ibèrica, itàlica, ceràmica a mà (urna), produccions derivades de la ceràmica campaniana B, com ara una forma Lamb 1 amb un grafit al fons extern de la peça (v.p.101 fig.120), emporitana tardana (gerreta bicònica, pàtera), parets fines (Mayet 12), comuna romana (gerra, olla) i un as ibèric de bronze de 25 mm de diàmetre datat entre els segles II-I a.C., amb la representació d'un bust masculí mirant a la dreta a l'anvers, i d'un genet muntat a cavall amb una palma, sota la inscripció, al revers. Segons aquesta iconografia, podria tractar-se d'una moneda procedent d'una seca de la Catalunya central (Moix, 2010).

En l'espai a cel obert ubicat entre l'habitació complexa i els vestigis de la cantonada apareguts més al nord es va documentar un estrat (ue 302) amb presència d'àmfora ibèrica, itàlica (Dress 1 A i C), tarraconesa (Pasc 1) i bètica, ceràmica ibèrica (*kalathos*), campanianes A i B, emporitana tardana, comuna itàlica (morter), sigil·lada itàlica i sudgàl·lica (Drag 27), comuna romana (gerres, olles), i *dolia*. Dins aquest mateix nivell destaca la troballa d'una moneda ²¹ (v.p.99 fig.119). Segons tots aquest materials, aquest nivell d'amortització no ultrapassava els mitjans del segle I d.

Fig. 119. Cal Barrier. Moneda d'August . Imatge: E. Moix

Un altre nivell, aquest gairebé decisiu per aproximar-nos a la cronologia del moment principal d'ocupació de Cal Barrier (ue 350), se situava al costat de l'anterior, i també s'estenia entre l'habitació complexa i les estructures situades a la part septentrional. La localització d'àmfora ibèrica, itàlica, tarraconesa (Pasc 1), bètica (Dress 7/11 i Haltern 70), ceràmica a mà (urna, olla, cassola, tapadora), ibèrica (*kalathos*, gerra, pàtera), ceràmica d'engalba blanca i pintura de color roig vinós (*kalathos*, gerra), produccions derivades de la campaniana B (Lamb 5/7), emporitana tardana (gerreta bicònica, patera), sigil·lada itàlica (Consp 14 amb segell: SEX AV/N., i Consp 17) i sudgàl·lica (Drag 24/25a, de les primeres), parets fines (poss. Mayet 12), comuna romana, un ungüentari, una fusaiola i *dolia*. Tenint en compte aquest conjunt, el podríem datar al canvi d'era.

Al sud de l'habitació complexa es trobaven les restes de dos altres àmbits adossats (sector 4), dels qual només en restaven, per una banda, dos murs i un pou intern de factura posterior, que es trobava amortitzat amb blocs de pedra i material constructiu divers. A part del pou, es van localitzar dues sitges a l'interior d'aquesta estança. Al costat, hi havia una altra habitació, composta per tres murs i tres pilastres internes, on s'havia conservat part d'un paviment d'*opus signinum*. Els elements ceràmics presents en l'estrat que amortitzava aquest recinte (ue 318) incloïen ceràmica a mà, ceràmica ibèrica, ceràmica d'engalba blanca i pintura de color roig vinós, emporitana tardana i comuna romana. Destacava també un semis ibèric de bronze de 22 mm de diàmetre, datat entre els segles II-I a.C., amb la representació d'un bust masculí mirant a la dreta a l'anvers, i d'un genet muntat a cavall amb una palma, a sota la inscripció, al revers. Segons aquests materials, podria ser que es donés una datació més antiga per aquest àmbit, en comparació amb la resta d'estructures del període.

²¹ Es tracta d'una unitat d'August (AE), de 28 mm de diàmetre, datada entre 27-25 a.C. i emesa a Empúries, amb la representació del cap de la deessa Atenea mirant cap a la dreta a l'anvers i amb un Pegàs alat damunt de la inscripció EMPORIT (Villaronga, 1994, p. 261-267, núm. 14) (v.p. 99 fig.119)

Finalment es documentà, en l'extrem nord-est del jaciment (sector 5), un retall de planta ovalada i grans dimensions, amortitzat amb restes d'origen domèstic, i amb presència també de ceràmica comuna romana, fragments de vidre i ferro i material constructiu, amb la finalitat d'anivellar el terreny (Moix, 2010).

Quant a la naturalesa del conjunt de material ceràmic recuperat, cal dir que la majoria són ceràmiques fetes a mà, ceràmica ibèrica i comuna romana, entre la qual destaquen els recipients de tipus gerra. Es dona molt poca proporció de les produccions de taula de luxe, i en tot cas hi ha un clar predomini de la ceràmica emporitana tardana sobre les sigil·lades. En cavi, trobem una gran profusió de ceràmica a mà, que apareix en alguns nivells de manera exclusiva, al costat d'algunes produccions amfòriques i la presència de *dolia*, amb molta més significació que a la zona B de Les Colomines. Aquest fet podria significar unes característiques peculiars per a la funció d'aquest assentament, potser basat en algun tipus de producció domèstica, de caire agrícola o industrial, i el seu corresponent emmagatzematge, com la continuïtat de la producció iniciada al petit establiment republicà inicial. Aquesta funcionalitat vindria avalada per un tipus d'arquitectura força rudimentari, amb paredats de còdols de mida gran sense treballar, si la comparem amb la *domus* de l'Hort de la Rectoria, la Fase 1 de la zona B i, per descomptat, el fòrum.

Després de la fase republicana, sembla que el moment inicial d'ocupació del complex format per aquestes habitacions seria partir de les darreres dècades del segle I a. C., doncs es dona certa presència de ceràmiques campanianes A i B i els seus derivats locals, mentre la proporció de ceràmica sigil·lada itàlica és similar a la sudgàl·lica, a diferència de la resta d'enclavaments altimperials de Llivia, on predomina la sudgàl·lica. Aquest fet sembla atorgar una cronologia una mica més antiga per a Cal Barrier, amb alguns nivells datats clarament abans del canvi d'era o com a molt a principis del segle I d.C.. En aquesta línia, la distància de Cal Barrier respecte al centre de la ciutat romana podria implicar que es tractés d'un nucli que continués situat fora del recinte urbà al llarg d'aquest curt lapse de temps.

En un moment posterior assistim a la darrera fase, caracteritzada per l'abandó i clausura d'algunes de les estructures, amb blocs de pedra despresos de les parets. Aquesta evolució comporta també una remodelació o anivellament del terreny, sent un exemple algunes parts de l'habitació compartimentada i els patis, coberts per un estrat d'amortització. Corresponen a aquesta darrera ocupació els materials residuals al costa d'altres de més tardans, recuperats a l'interior del nivell superficial (ue 100), consistents en àmfora itàlica (Dress 1), bètica, ceràmica a mà, ceràmica ibèrica, campaniana, comuna itàlica, sigil·lada itàlica (Consp 15), sudgàl·lica i hispànica (Drag 37), un únic fragment de ceràmica africana de cuina, comuna romana, un molí de granit i *dolia*. Aquest darrer conjunt no s'ha pogut relacionar directament amb estructures o nivells arqueològics fiables, i per això cal parlar més aviat d'una freqüentació a partir de mitjans del segle I d.C., més que no pas d'una estricta ocupació efectiva i funcional.

A prop de l'hàbitat de Cal Barrier es van identificar les possibles restes de dos forns ceràmics, un dels quals produïa material de construcció.

Fig. 120. Cal Barrier. Materials. D'esquerra a dreta: Fragment de ceràmica campaniana amb grafit ibèric (120). Fragments de *tubuli*. (121). Imatges: E. Moix

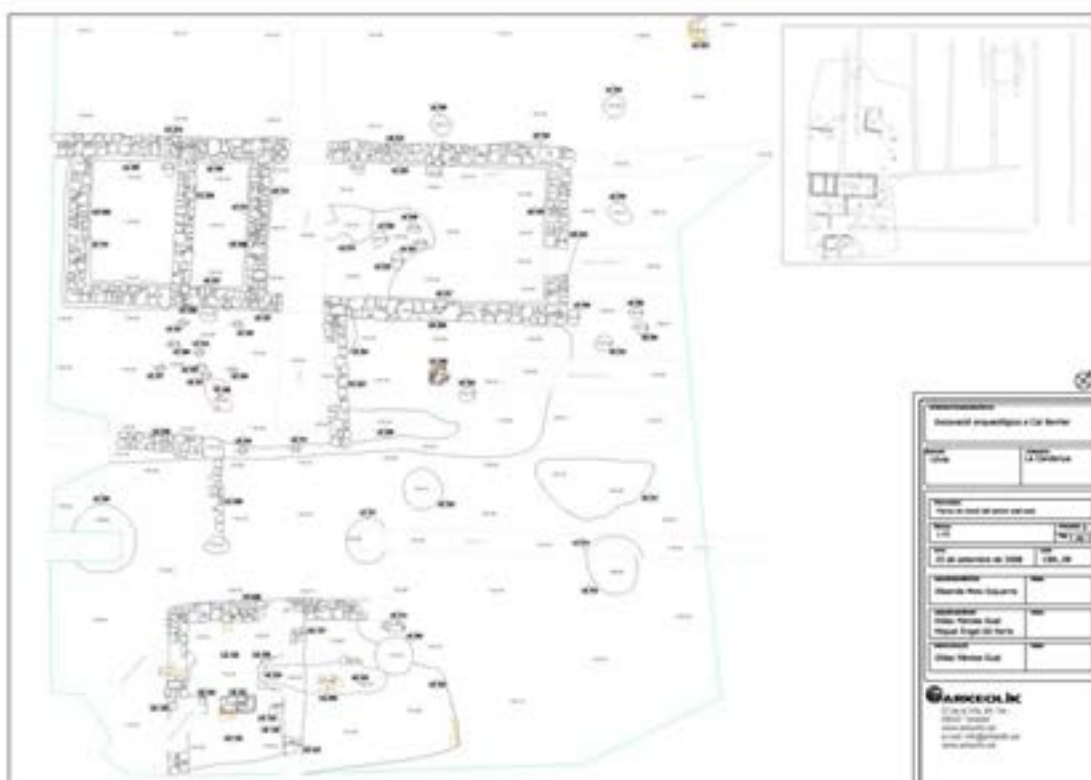

Fig. 121. Cal Barrier. Planta general. Planimetria: Arkeolik

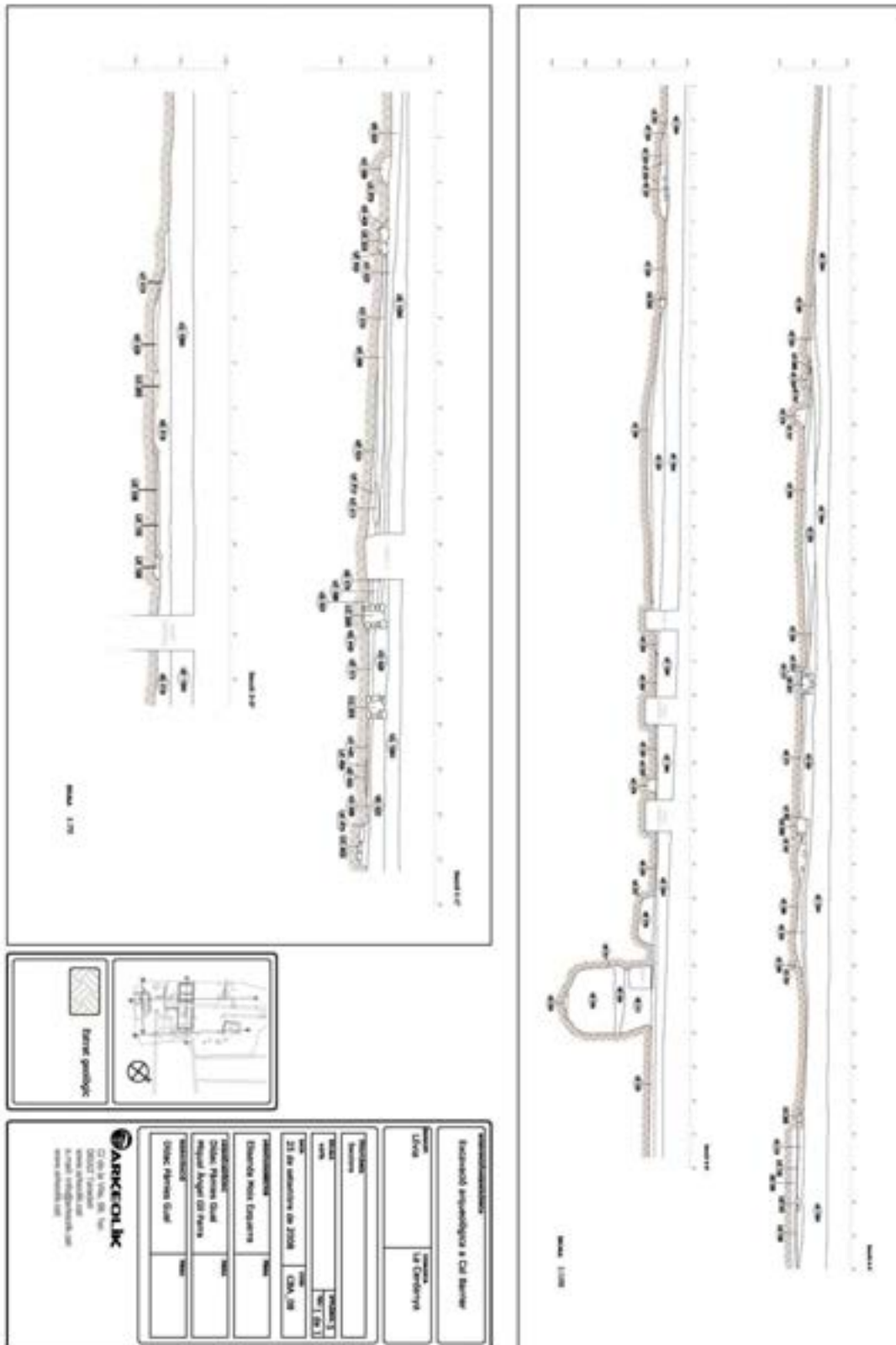

Fig. 122. Cal Barrier. Seccions. Planimetria: Arkeolik

Segona Part: la Zona A. El fòrum de *Iulia Libica*

La intervenció de 1997. La continuïtat (2013-2017)

En una primera campanya de delimitació i prospecció, efectuada l'any 1997, es van documentar parcialment les restes d'un gran edifici amb la seva cantonada nord-est, formada per la intersecció dels que semblaven ser els murs perimetrals oriental (mur 1) i septentrional (mur 7) i es van fer dos sondejos per conèixer la potència del llarg mur perimetral oriental (ue 1), l'un per la cara externa (sondeig 1) i l'altre per la interna (sondeig 2). En aquest darrer sondeig el mur 1 formava una cantonada amb el mur 2, una estructura que ja es veia clarament que era posterior al primer moment d'utilització del conjunt.

Posteriorment, l'excavació extensiva de la zona A va tenir lloc sobre tot l'any 2001, encara que fins l'any 2003 no es va donar per acabada de manera provisional. Els vestigis van ser posteriorment objecte d'una primera consolidació i en l'actualitat es troben a la vista. Al contrari que al cas de la zona B, les seves restes no es troben inconnexes, sinó que formen part d'una gran edificació de dimensions regulars, que implicà una planificació prèvia sobre el terreny en el moment de la seva construcció, com així es va poder documentar al llarg de les excavacions.

Un altre aspecte important que difereix és l'evolució cronològica. Mentre a les vivendes de la zona B es detecten tres fases constructives entre finals del segle I a.C. i mitjans del segle II d.C., al conjunt de la zona A, en canvi, es registra una continuïtat iniciada a finals del segle I a.C. i que arriba fins el segle VI d.C., que inclou tres fases d'ocupació.

La part excavada d'aquest edifici es caracteritzava per la presència, a prop de l'única cantonada coneguda, de quatre àmbits o habitacions internes, dues de les quals de planta quadrada, amb els seus corresponents accessos.

Al davant de les habitacions s'estenia un espai sense àmbits on destacava la presència de les restes d'un peristil que havia conservat les bases de tres columnes. A aquest lloc s'hi podia accedir mitjançant una entrada oberta al mur perimetral oriental. A la part sud-est del jaciment dues noves estructures muràries excedien de la planta principal formant un possible àmbit.

Al sector meridional de la construcció, la trajectòria dels murs finalitzava davant un canvi topogràfic evident com a conseqüència de l'evolució urbanística de Llivia.

La principal característica del complex de la zona A era que totes les estructures tenien la seva continuïtat física en sentit occidental, més enllà dels límits de l'excavació i per sota del nivell de la pujada de l'Església, el carrer actual, en direcció al reinte parroquial, per la qual cosa resultava evident que el conjunt exhumat era un dels extrems de la planta general. El sediment que encara es conservava convertia aquest indret de Llivia en una zona arqueològica amb una potencialitat excepcional.

Figs. 123 i 124. Les Colomines zona A. D'esquerra a dreta: Aspecte de part de la trajectòria del mur 1, aparegut a l'interior d'una rasa de 2 m de fons, i una vegada delimitat en planta. En primer terme es pot apreciar la cantonada nord-est de l'edifici, que formen els murs 1 i 7. Aquest darrer és la paret perimetral nord del conjunt (123). Detall de la cantonada (124). Any 1997

Figs. 125 i 126. Sondeig 1. Mur 1. Any 1997

Fig. 127. Sondeig 2. Murs 1 i 2. Any 1997

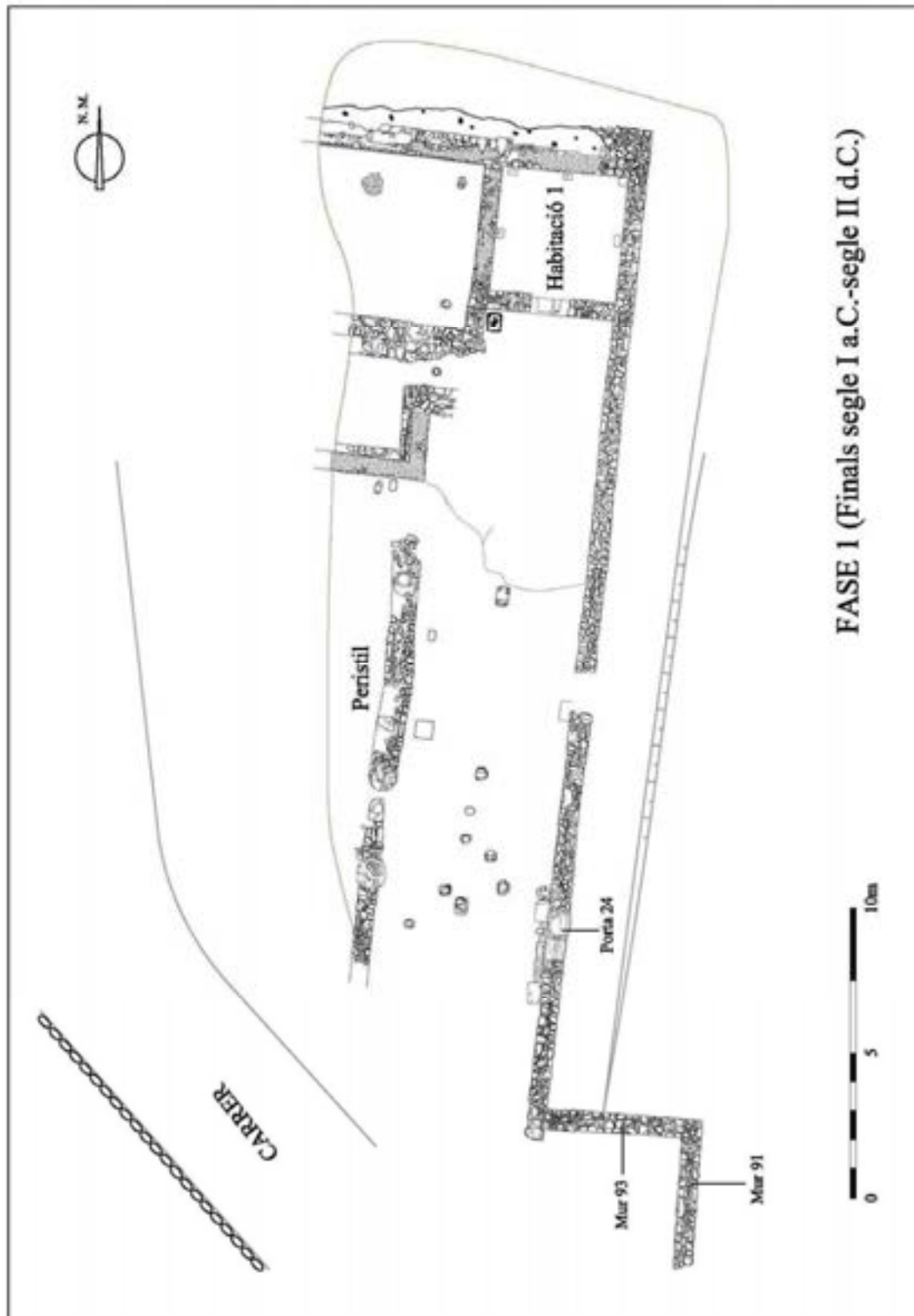

Fig. 128. Les Colomines zona A. Estructures principals. Any 2001. Panimetria: M. Ramon

L'any 2013 va tenir lloc una nova intervenció arqueològica programada, consistent en una prospecció geofísica prèvia i diversos sondejos entorn de l'església, encaminats a comprovar si efectivament les estructures corresponents a l'edifici de la zona A apareixien al costat del temple modern. El resultat positiu d'aquests sondejos confirmà que la continuïtat de les restes romanes es corresponien a un edifici d'unes dimensions que només podia tractar-se d'un fòrum. Els anys 2014 i 2015 es va treballar en diversos punts concrets al voltant i a l'interior de l'edifici, amb la intenció d'establir els seus límits espacials, mentre al llarg del bienni 2016-2017 es va identificar l'edifici més important del fòrum, el temple, situat al centre del seu cantó curt septentrional.

Aquesta intervenció era la primera que s'inclouïa dins un Projecte de Recerca de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica sobre la ciutat de *Iulia Libica*²². El Projecte té com a objectiu la determinació de la situació i l'entitat de les restes de la ciutat romana que es troba al subsòl de la part antiga de la població, així com l'estudi de la seva trama urbana i la interpretació del seu funcionament, tenint en compte la voluntat de l'Ajuntament de Llivia de conèixer i respectar les restes arqueològiques.

Segons la interpretació feta l'any 2003, potenciada encara més amb els resultats del 2013, l'edifici va tenir una continuïtat ocupacional al llarg del temps, com així ho testimoniaven diversos tipus de fonamentació, les característiques diferenciades dels murs i sobre tot l'evolució de la planta general inicial, de gran simetria, que s'aniria transformant en un conjunt més compartimentat i reduït. La diversitat tipològica i la datació diferenciada del material ceràmic associat als diversos nivells, amb una cronologia que anava des de finals del segle I a.C. fins el segle VI d.C. confirmava la llarga perduració d'aquest recinte. En aquest sentit, es van diferenciar tres grans fases: Fase 1 (finals del segle I a.C.-segle II d.C.), Fase 2 (segles II-IV d.C.) i Fase 3 (segles V-VI d.C.).

²² Aquest Projecte comptava com a investigador principal al Dr. Josep Guitart (ICAC-UAB) i com a investigadors participants al Drs. Cèsar Carreras i Oriol Olesti (UAB) i a l'arqueòleg Jordi Guàrdia

Fase 1 (finals del segle I a.C.-segle II d.C.)

Resultats de les intervencions de 2001-2003

A partir de l'any 2001, aviat ens vam adonar que ens trobavem en el període més dinàmic del conjunt, davant del moment fundacional i les primeres evolucions d'un gran edifici, caracteritzat per una planta regular de grans dimensions i molt bona factura, amb la presència al seu interior de dues habitacions en l'angle nordoriental, amb el peristil a la zona d'un possible pòrtic i una entrada original al recinte.

Les estructures que pertanyen a aquest moment inicial són de gran regularitat estructural pel que respecta a la orientació: les cantonades es troben escairades a 90° i el marge d'error és irrellevant. Tots els murs d'aquest període, tant els perimetrals com els interns, presenten un mateix sistema constructiu, mitjançant la utilització de pedra de pissarra local, treballada per les cares laterals amb reompliment intern i lligam de morter de calç. El parament adopta la senzilla tècnica de l'*opus vitatum*, força comuna al llarg de tot el segle I d.C. Totes les cares internes de les parets vistes es trobaven originalment revestides d'arrebossat.

Una de les característiques més remarcables d'aquestes estructures és la considerable altura conservada en diversos trams de les parets més sòlides, amb la preservació de nombroses filades. L'alçada màxima conservada és de 1,50 m, mentre les amplades oscil·len entre els 50 i els 65 cm.

Des del punt de vista estructural, en el moment de la seva construcció, l'edifici es caracteritza per la presència, al costat septentrional, d'un tram de mur perimetral (mur 7), que forma una cantonada lligada amb un altre mur de trajectòria nord-sud (mur 1), en l'angle nordoriental del conjunt. Aquest extrem nord-est del recinte ja va ser localitzat l'any 1997, en el decurs del procés de delimitació del jaciment. Val a dir que l'amplada del mur 7 arriba als 90 cm, la qual cosa representa una excepció vers el gruix de la resta de parets que formen l'edificació, que és força menor. Aquest mur es torna encara més gruixut a la zona on lliga amb el mur 1, probablement per la necessitat de convertir-se en paret de contenció del pendent del Puig del Castell, i reforçar així la cantonada que forma amb el mur perimetral oriental.

Finalitzada la intervenció de 2001, la llargada provisional del tram del mur 7 descobert arribava als 11,50 m, fins l'indret on la seva trajectòria s'endinsa al subsòl del tall occidental de l'excavació, en direcció cap a l'església parroquial.

La realització d'un sondeig per la cara externa del mur perimetral oriental del recinte, de més de 33,50 m de llargada provisional, havia possibilitat la documentació de l'alçat conservat (1,10 m), d'una tècnica constructiva depurada (v.p.105 figs.125 i 126). Així mateix, es comprovà el seu sistema d'assentament, mitjançant una rasa de fonamentació efectuada al substrat natural coberta de pedres planes disposades horitzontament, superfície sobre la qual s'edifica la part de fonament i després la part vista o alçat. Aquest sistema resulta extensible a la resta de parets que caracteritzen la construcció en aquesta Fase.

Figs. 129 i 130. Les Colomines zona A. Edifici públic. De dalt a baix: Perspectiva general des del cantó septentrional (129). Perspectiva lateral de l'àrea de les habitacions (130)

Entre l'espai ocupat per les habitacions al nord de l'edifici i el límit meridional de les restes descobertes de l'edifici conjunt, en una zona situada a una cota més baixa, hi havia un espai de 5,50 m d'ample, delimitat pel seu cantó occidental pel que semblaven ser les restes d'un peristil, molt a prop del talús on finalitzava provisionalment l'excavació, i en la part contrària pel mur perimetral oriental, paral·lel al possible peristil.

Aquestes restes són formades per una estructura d'uns 20 m de llargada i gruix variable (ue 3), sent més ampla a la part nord (0,70 m), que sembla correspondre només a la part de fonamentació o riostra, a imatge d'un mur corregut. Al límit meridional de l'excavació, l'estructura guanya en alçada i sembla incloure un tram de paret vista.

Sobre aquesta llarga riostra destacava la presència equidistant de tres bases circulars de columnes (ue 12, 13 i 31). La base més gran (ue 31), de 0,80 m de diàmetre, se situa al tram més septentrional, es troba encaixada al fonament, i està formada a la seva part inferior per un bloc circular de pedra vorejat per sobre de lloses de pissarra lligades amb morter de calç i recobertes amb un arrebossat, al mig del qual hi ha un bloc de pedra granítica treballat de forma cònica, amb un diàmetre de 40 cm, que potser seria la peça inicial del tambor, la part vista de la columna. A les bases 12 i 13 els hi manca aquest element però s'endevina igualment la base circular de les columnes.

El sistema més habitual dins l'estructuració dels grans edificis rectangulars amb porxo respecte a la riostra dels peristils és que aquesta es recolza pels extrems en les edificacions que hi ha als cantons curts del, mentre la part vista forma un corredor o deambulatori al voltant de la plaça central.

Figs. 131 i 132. Les Colomines zona A. Edifici públic. D'esquerra a dreta: Mur 1. Delimita l'edifici per la banda oriental, en contacte amb el mur 7 al nord (131). Imatge del tram de peristil descobert, on destaca la base de columna 12 en primer terme (132)

L'existència del tram de peristil i la conservació de les bases de tres columnes va relacionada amb l'aspecte monumental que oferiria el conjunt en el moment inicial. S'ha de considerar que des del punt de vista teòric estariem parlant d'un pòrtic o tripòrtic, del que el peristil documentat en formaria part. Molt probablement, una coberta de *tegulae* a doble vessant seria la solució òptima, variant més que possible donada la presència i la distribució de forats de pal. Aquesta coberta estaria sostinguda per un entaulament de fusta, que es fonamentaria a la part superior del peristil per una banda, i en el mur perimetral oriental, donant forma en alçat al corredor. Per això, la longitud de les dobles vigues horitzontals no ultrapassaria l'amplada del pòrtic. És possible que un gran bloc de granit de forma cúbica (ue 94), que es troba adossat a la cara interna de la base d'aquest mur, sigui un vestigi del sistema de sosteniment de la coberta.

Dins l'espai del probable pòrtic s'efectuà un sondeig per la cara interna del mur perimetral oriental, on es va documentar una altura de l'alçat de 1,10 m. El fonament consisteix en una rasa esglaonada, que tallava el terreny natural, reblerta posteriorment en un nivell inferior amb *tegulae* i pedres, i posteriorment amb restes de material constructiu.

A l'extrem meridional del mur perimetral oriental, els murs 91 i 93 trenquen la simetria del recinte, tot i formar part de la mateixa planta. Aquestes dues parets es trobaven lligades entre sí i amb el propi mur perimetral, presentant també la seva mateixa tipologia constructiva, per la qual cosa devia tractar-se de l'evidència parcialment visible d'una estança adossada al possible pòrtic, o d'una prolongació lateral d'aquest. Amb tot, es tractava d'una possibilitat difícil de verificar, perquè el mur 91 quedava tallat. Adossat a l'angle intern que formava el mur perimetral oriental amb el mur 93 es documentà l'element 27, un altre bloc granític que podria desenvolupar la mateixa funció que la unitat 94.

Figs. 133 i 134. Les Colomines zona A. Edifici públic. D'esquerra a dreta: Mur 93 (133). Mur 91 (134)

Accentuant la monumentalitat general, a pocs metres de l'extrem meridional del mur perimetral oriental s'obre la que, de moment, considerem la porta principal d'accés a l'edifici, que és a doble batent (ue 24). Està formada per tres blocs de forma cúbica de granit ubicats per la cara interna de la porta (ue 71, 89 i 90), de manera que deixen un doble espai d'entrada i sortida, de gairebé 4 m d'amplada total. Els blocs situats als extrems encara conserven in situ dues peces circulars de ferro, que són probablement les restes de l'inici de la guia que hauria sostingut una porta doble de desplaçament cap a dintre, amb 2 m d'amplada per cadascun dels batents, mesura calculada a partir de la distància entre les guies. En el moment de la seva delimitació vam adonar-nos que l'entrada original es trobava tapiada, i que per sobre s'havien col·locat dos grans blocs reutilitzats de pedra de granit de forma rectangular, col·locats a l'inrevés i treballats per les dues cares.

Fig. 135. Les Colomines zona A. Edifici públic. Porta 24

Dins l'espai corresponent al possible pòrtic, corredor o deambulatori oriental, es van localitzar les restes d'un nivell de circulació corresponent a aquesta Fase. Es tractava del negtiu d'un paviment (ue 21), que es troba més conservat a la meitat nord i es relacionava físicament amb el mur perimetral oriental, el tram de mur corregut del peristil i un mur de contenció transversal o *podium* (mur 11) adossat al terreny natural per la cara interna (v.p.118). Quant al nivell de pas, era en realitat una capa prima i fragmentada de morter de calç, amb un gruix de menys de 2 cm, que semblava ser el negatiu deixat per un paviment de major entitat que hauria estat exfoliat. En tota aquesta extensió van aparèixer diversos forats de pal i estructures negatives de dimensions diverses, però sempre coetanis o posteriors al paviment 21.

Es podia apreciar l'alineament entre els forats de pal 111 i 126, ubicats als extrems septentrional i meridional de la part coneguda del porxo, diferenciats dels altres perquè tenen una forma ovoïdal als extrems i unes dimensions superiors. La relació espacial entre aquests dos elements suggereix l'existència d'un eix central relacionat amb la fase de inici de construcció o reformes, o bé d'un recolzament a l'estructura de sosteniment de la coberta. Diversos retalls s'ubicaven en la meitat meridional del pòrtic, concentrats a prop de la porta, com si en aquest indret l'activitat constructiva hagués estat més intensa. Els retalls 100 i 101 eren de forma gairebé rectangular, i van ser localitzats al peu del mur 11; es trobaven a una distància molt propera l'un de l'altre, per la qual cosa podrien estar relacionats amb el moment de la construcció d'aquesta paret.

Fig. 136. Les Colomines zona A. Edifici públic. Pòrtic oriental

El conjunt de material ceràmic recuperat, tot i escàs, ens parlava d'una cronologia pel moment de la fundació i al llarg de la Fase 1 d'entre finals del segle I a.C. i inicis o mitjans del segle II d.C. Tot i que les rases de fonamentació de l'edifici en un principi no van proporcionar material significatiu, aquesta cronologia ens ve donada per la datació del material relacionat amb les estructures inicials i que procedia del nivell d'amortització d'aquest període, la ue 23, formada amb posterioritat a l'amortització del paviment originari a la zona del pòrtic, i entre el peristil i el talús occidental que limitava l'excavació. Per això apareixia cobrint parcialment les restes conservades del nivell de circulació 21, o bé directament sobre el terreny natural.

La característica principal d'aquest nivell, de gran extensió i considerable potència estratigràfica, era la seva composició heterogènia, format especialment per un compacte nivell de terra argilosa de color groguenc, amb presència puntual d'algunes acumulacions de cendres, i restes de *tegulae*. S'hi va trobar àmfora ibèrica, gal·la, itàlica (Dress 1 i 2/4), tarraconesa (Pasc 1 i Dress 2/4) i bètica (salaons), ceràmica a mà reduïda amb decoració de cordons i sense, campaniana B, un fragment de fons de ceràmica a torn reduïda imitant una forma Lamb 1/Morel 2300 de campaniana B, olles globulars amb engalba blanca i pintura de color roig vinós amb decoració de dents de llop i franges verticals i horitzontals, emporitana tardana (patera), sigil·lada itàlica (Consp 22 i Goud 23), un gran nombre de ceràmica sigil·lada sudgal·lica (Drag 15/17, 17a, 24/25, 24/25 o 27 amb *sigillum*, 27b, 33a1, Haltern 7 i Ritt 9), parets fines (Mayet 2/3) i comuna romana, incloent la de pasta clara procedent de la Narbonesa. En molt poca quantitat aparegueren alguns fragments de ceràmica africana clara A i de ceràmica africana de cuina. També es va recuperar un *pondus* de forma trapezial, molts fragments d'una mateixa gerreta globular de vidre amb nansa, i una vora de gerra de vidre de color blau.

A partir de l'estudi d'aquest material, se'ns plantejaven dues possibilitats pel moment de la fundació de l'edifici: o bé fou bastit en època d'August, tenint en compte la cronologia del material més antic present a la ue 23 o, en canvi, era originari del període comprès entre els anys 20 i 50 d.C., moment al que pertanyia la majoria del material. En la hipòtesi corresponent al primer cas, la ue 23 es podria haver format a causa d'un canvi de paviment efectuat precisament entre els anys 20 i 50 d.C. (Guàrdia i Maragall, 2004). Aquesta possibilitat lligaria amb la troballa dels nombrosos forats de pal a la zona del pòrtic, que en algun cas semblen substituïts els uns pels altres.

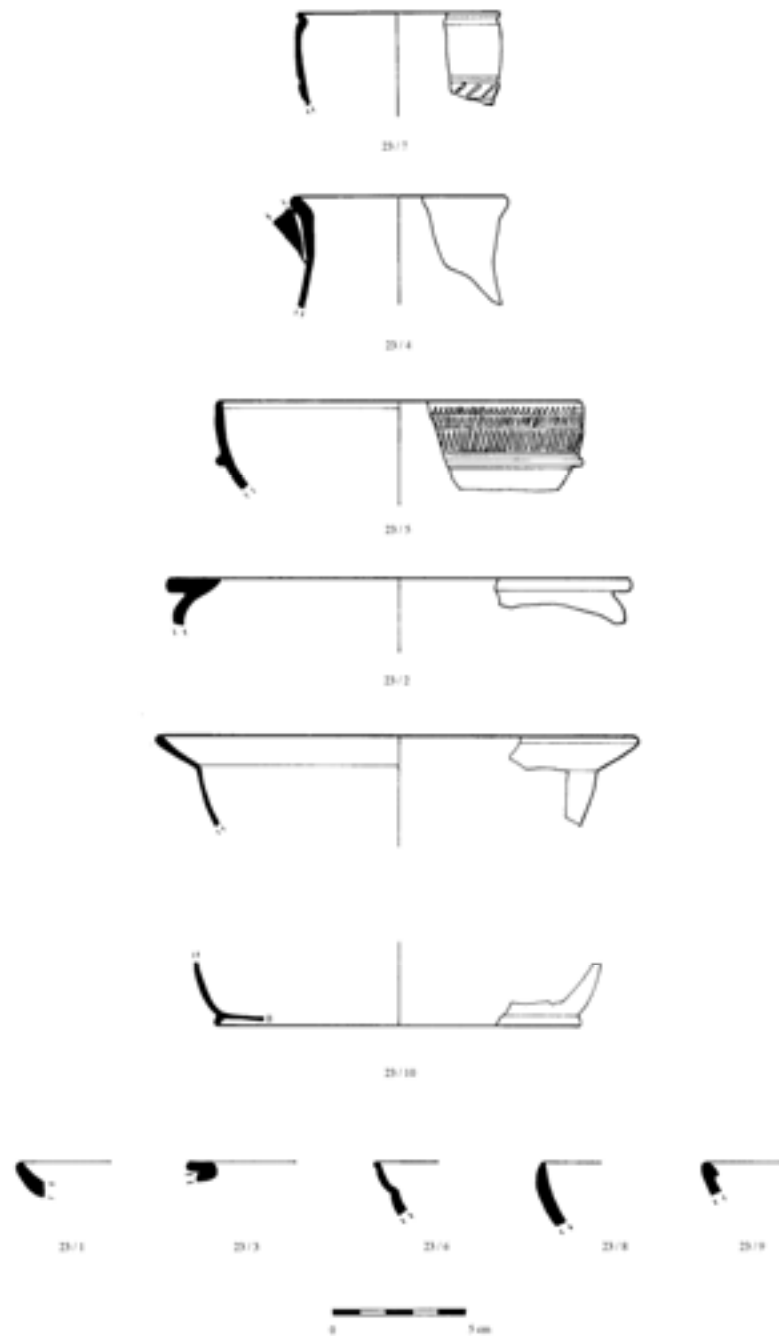

Fig. 137: Les Colomines zona A. Edifici públic. Materials procedents de la ue 23. 1: campaniana B; 2 i 3: olles globulars amb engalba blanca i pintura de color roig vinós; 4: emporitana tardana; 5: sudgàl·lica Drag 24/25; 6: sudgàl·lica Drag 27; 7: parets fines Mayet 2/3; 8: africana clara A; 9: africana de cuina; 10: vora i fons d'una copa de vidre. Dibuix: D. Olivares

Al mateix estrat va aparèixer una moneda provincial de coure (l'aliatge inclouria també bronze en una quantitat imprecisa) de la República romana, emesa l'any 45 a.C., procedent d'una seca indeterminada de la Gàl·lia ²³ (v.p.117 fig. 141).

Al costat de l'anterior, es van localitzar dues monedes del regnat de Claudi. La primera, de coure, és un dupondi d'imitació de les emissions de Claudi per Antonia (Sutherland, 1984, 92), emès a Roma entre el 41-50 d.C. ²⁴ (v.p.117 fig.141). La segona moneda correspon a un as de Roma.

Al mateix nivell també va aparèixer un important conjunt de materials nobles, representats per alguns fragments escultòrics i moltes restes arquitectòniques de qualitat, atribuïbles a aquest moment per la seva tipologia altimperial.

Entre els fragments escultòrics destacava singularment un gran fragment d'estàtua de marbre corresponent a una bona part del tors i l'espatlla d'un home nu, en marbre italià de gra fi de *Luni-Carrara*, de mida superior a la humana, d'època Julia-Claudia, interpretat com part de l'estàtua d'un personatge diví o divinitzat, com podria ser un membre de la família imperial. Aquesta gran peça amida 75 cm d'alçada per 35 cm d'amplada. Hi ha també un fragment de braç de la mateixa peça, que amida 10 cm de llarg per 12 d'ample, un altre de tors amb relleu incís (15 x 13) i un altre amb forat d'encaix (12 x 8). A part, tenim trenta-dos elements sense forma, també en marbre, que originàriament podrien haver format part d'escultures. Es dona el cas que tot aquest conjunt va ser localitzat a la part més meridional del pòrtic, coincidint també amb la ubicació de la porta monumental.

Fig. 138. Les Colomines zona A. Edifici públic. Fragment d'estàtua de marbre d'època Julia-Claudia

²³ La llegenda de l'anvers és CAESAR DIC TER, i la imatge un bust de Victoria drapejat a la dreta. La llegenda del revers és C CLOVI PRAEF, i la imatge permet apreciar la deessa Minerva dempeus a l'esquerra amb llança i escut. El seu pes és de 14,35 g i el seu diàmetre de 28 mm (Amandry, Burnett i Ripollés, 1992, 601/1).

²⁴ La llegenda de l'anvers és [ant] ONIA [augusta], i la imatge un bust d'Antonia drapejat a la dreta. La llegenda del revers és [ti claudi] VS CAESAR AVG [p m tr p imp] i hi apareix l'emperador Claudi dempeus amb vel i toga amb un *simpulum*, entre S-C. El seu pes és de 9 g i el seu diàmetre de 25 mm

La importància en la decoració de l'edifici en aquest primer moment és palesa en la presència de diverses peces de marbre d'importació, que funcionaven com elements decoratius, en forma de cornises i motllures, com ara un fragment fet amb marbre blanc de *Luni-Carrara*, un altre fragment motllurat de marbre blanc de gra gruixut, molt alterat (8 màx x 8,5 màx x 9 màx), un fragment treballat de marbre blanc de gra fi, possiblement de *Luni-Carrara* (5,8 màx x 3,3 màx x 2 màx) i un fragment de la part superior d'una cornisa de pedra de gres amb motllura.

Igualment hi havia nombrosos fragments i alguna peça sencera de plaques de pedra calcària marmòria de color molt blanc (palombino), un material més dur que el propi marbre, que procedeix d'Itàlia i que s'utilitza per a la pavimentació (*opus sectile*). Reprodueixen la forma d'un triangle isòsceles amb només una cara llisa a vista i no polida pel darrere. Totes les peces documentades devien presentar les mateixes dimensions (19,50 x 14,00 x 14,00 cm i 1 cm de gruix), per la qual cosa cal suposar que es trobarien ajuntades entre sí formant un dibuix quadrat. Aquestes mesures deriven de la divisió en quatre triangles d'una peça quadrada de la mesura de 2/3 d'un peu (*bessales*) (v.p.116 fig.139 i p.211 figs. 267 i 268).

També hi havia fragments de peces de marbre o pedra calcària, de forma rectangular, utilitzats com a plaques per el revestiment ornamental de l'arquitectura (*crustae*), sovint amb una sola cara polida, que és la que estava a vista. Si deixem de banda els fragments molt deteriorats, la majoria responen a unes dimensions força semblants pel que fa a la llargada i l'amplada i el gruix. Es tracta de la part del conjunt on són més nombroses i d'una més diversa procedència: amb quatre fragments, predominen els marbres pirinencs blancs i grisosos i la bretxa de La Pene Martin, de la zona de Saint-Béat, tres fragments de rouge Languedoc (tres fragments), potser de Vilafranca de Conflent (7 màx x 5,2 màx x 1,5; 6,2 màx a 3,9 màx x 3 màx), però també hi trobem marbre itàlic de gra fi de *Luni-Carrara*, tres fragments de "portasanta" (Chios) (9 màx x 5,5 màx x 1,4), un fragment de pavonazetto (Afyon, Turquia), un fragment de Chentou (Tunisia) ("giallo antico") (10,3 màx x 7,2 màx x 1,5 cm) i un fragment molt alterat (16 màx x 5,5, màx x 2,3), potser de la bretxa de Skyros. A part, hi ha dos fragments molt alterats de marbre blanc dels quals no podem esbrinar amb seguretat la procedència (possiblement Saint-Béat) (v.p.116 fig.140, p. 211 figs. 270-274 i p.413 fig.519).

Fig. 139. Conjunt de plaques de *sectile*

Fig. 140. Conjunt de plaques de *crustae*

La troballa de nombrosos claus de ferro, alguns de mida considerable, es podria relacionar amb el muntatge d'estructures arquitectòniques o escultures.

Degut a la pervivència del conjunt i el conseqüent desplaçament dels materials, alguns dels elements originaris del període inicial de l'edifici van ser localitzats de manera residual dins d'un nivell de formació posterior que se superposava a la ue 23 (ue 10). Es tracta de ceràmica feta a mà, un fons de campaniana A procedent del taller de Roses (v.p.304 fig.401), campaniana B, olles globulars amb engalba blanca i pintura de color roig vinós, emporitana tardana, sigil·lada itàlica i sud-gàl·lica (Drag 15/17 i 18), morter (Dramont 1), parets fines (Mayet 37), ceràmica sigil·lada hispànica, africana de cuina (Lamb 10 A i Hayes 22), sigil·lada africana clara A i comuna romana (amb molts fragments de gerres, bols, plats) i un gresol. A més s'hi van trobar dos estilets d'escriptura d'ós amb cabota, un dels quals amb decoració incisa, un petit tonelet de plom, i diversos claus de ferro.

A part de la ceràmica, destacava en especial una unitat provincial, concretament un as de Tiberi emès a *Tarraco* entre els anys 22 i 23 d.C.²⁵ (v.p.117 fig.141)

Fig. 141. Les Colomines zona A. Edifíci públic. De dalt a baix i d'esquerra a dreta: Monedes de Tiberi, Cèsar i Claudi

També a la ue 10 es van trobar elements escultòrics o possiblement escultòrics, com ara el fragment d'un plec d'estàtua vestida de *Luni-Carrara*, no acabat de polir, amb unes dimensions de 12 màx x 3,5 màx x 2,2 màx, i divuit fragments informes de marbre. Igualment, s'hi localitzà el fragment superior del que sembla la vora d'un recipient de marbre blanc de gra fi (possiblement *Luni-Carrara*). La part posterior, no polida, no sembla trencada i presenta un perfil combat, per la qual cosa podia ser que es tractés d'un atuell, preferentment a un fragment amb dos plecs d'una estàtua togada. Les seves mides són: 5,5 màx x 8,5 màx x 2,3-1 cm.(v.p.349 fig. 446).

²⁵ La llegenda de l'anvers és [ti] CAES AVG PONT MAX [trib pot], i la imatge el seu cap llorejat a la dreta. La llegenda del revers és CVT DRVSVS CA [es trib pot], i hi apareixen els caps enfrontats de Drus i Livia (Amandry; Burnett; Ripollés, 1992, 233). El metall de que és fet és el coure, el seu pes és de 8'83 , i el diàmetre 24 mm.

Com a peça arquitectònica destaca el fragment superior d'una motllura, mancada d'acabat, potser corresponent a l'angle inferior esquerre, sense excloure que puguem ser davant de l'angle superior dret del coronament. Presentava un encaix al lateral. És de marbre blanc de gra fi (*Luni-Carrara*). A la cara lateral s'hi observen unes marques de pedrera o de posició: VIII o una N a l'inrevés. Les seves mides són: 15,5 màx x 13,2 màx x 10,5 màx., v.p.349 fig.445). També tenim un fragment de cornisa o altar motllurat, fet de calcària alterada groc-rogenca (possible calcària cretàica d'Empúries), molt ben treballada i polida. Les seves mides són: 12,5 màx x 10,5 màx x 11 màx. I un petit fragment de marbre blanc de *Luni-Carrara* amb motllura.

A part, teniem diversos fragments de *crustae* de marbre de Saint-Béat, sis fragments informes que semblen de marbre de *Luni*, dos de Campan (7 màx x 5,5 màx x 1,8; 13,5 màx x 5,5 màx x 2), un fragment de rouge Llenguadoc (Campan vermell) i dos fragments de "portasanta" (10,5 màx x 9 màx x 2; 5,4 màx x 4,5 màx x 1,5). Juntament amb tot això també es van recuperar diverses peces de *sectile*.

Situat a poca distància de l'extrem nord del peristil, un tram de mur (mur 11) s'endinsa per sota del tall occidental en direcció a l'església i continua la seva trajectòria en sentit oriental descrivint primer una cantonada. La part occidental és la més llarga (3,50 m), mentre la del tros de la cantonada que pren la direcció septentrional, té una trajectòria curta de 1,50 m. Pel demés, la paret arriba a una alçada màxima de 0,90 m, punt que sembla el final de l'estructura, amb una amplada de 65 cm. Tot el mur presenta un aparell molt regular, amb lloses de pissarra de mida petita retallades curosament als laterals i reompliment intern amb lligam de gran quantitat de morter de calç, conservant sobre la seva cara externa i el coronament l'arrebossat que el cobreix quasi en la seva totalitat, donant-li una major consistència respecte a la resta de murs documentats i constituint-se en l'estructura de més qualitat i millor conservada de l'edifici. A nivell de fonamentació, el mur 11 s'assenta directament sobre el terreny natural per la seva cara externa a la zona on hi hauria la plaça central, sense rasa de fonamentació apreciable. La morfologia del seu vessant intern, en canvi, s'articula de forma complexa: la part de mur orientada d'est a oest es troba retallant el nivell decreixent d'argiles naturals a mode de terrassa, amb un mur inferior a mode de banqueteta (ue 68), al fons d'una rasa de fonamentació (ue 108), reblerta posteriorment (ue 129). A la part inferior de la rasa, la paret es recolza sobre una petita banqueteta de lloses (ue 69). La part del mur orientada de nord a sud es recolza directament sobre una paret consistent (ue 104) que actua com a fonamentació.

El mur 11 apareixia lligat, al final de la seva trajectòria en direcció nord, amb una altra estructura igual quant a forma i dimensions, amb qui forma angle (ue 70). Aquest altre mur pren una direcció cap a l'est.

La interpretació d'aquest conjunt sembla que és que tant el mur 11 com el 70 podien formar part d'una mateixa estructura amb funció d'aterrassament i contenció, la funció última de la qual era crear un podi o plataforma superior de més altura a partir de la part superior de la seva cara interna, on hi havia els edificis, àmbits o habitacions situats a major alçada. La infraestructura descrita pel darrere de la trajectòria del mur 11 que es trobava a vista i del seu angle oriental respondria a la necessitat de reforçar aquest punt que sostindria sobreixida tota la part septentrional.

Figs. 142 i 143. Les Colomines zona A. Edifici públic. D'esquerra a dreta: Cantonada formada pel mur 11 al seu extrem oriental (142). Cantonada formada pel mur 11 al seu extrem oriental. Al fons, habitació 2 (143)

Per sobre del *podium* definit pel mur 11 es troben les habitacions 1 i 2. Aquesta diferència de nivell es deu precisament a la funció del mur 11 com a estructura de contenció, permetent la creació del pla sobre els que s'assenta el nivell superior. Cal dir, però, que al finalitzar-se de manera provisional les excavacions l'any 2003, encara no sabíem si el que semblava evident per l'habitació 2 ho era també per l'habitació 1, degut a la presència d'un àmbit tardà que emmascarava la part de davant de l'entrada (v.p.277 i 278 figs. 366 i 367). En qualsevol cas l'habitació 1, segons les seves relacions físiques amb les estructures més properes (els murs 1 i 7), pertany sens dubte a la Fase inicial, mentre l'habitació 2, adossada a l'anterior, semblava que era també coetània, però podia haver evolucionat estructuralment en un moment posterior.

Les dimensions internes de la planta de l'habitació 1, perfectament quadrada, són de 4'30 m de costat. Aquest àmbit es va construir afegint els murs 4 i 19 a l'angle intern format pels murs 1 i 7 en la cantonada nord-est del conjunt. S'hi documenta un únic accés (ue 28), del que resta una obertura, de 1,30 m d'ample, que conserva a la seva base un marxapeu de 0,60 x 1,45 m, constituït per un gran bloc rectangular de granit amb rebaix central, que conserva els encaixos realitzats per ubicar-hi els eixos de la porta. No sabíem encara com es produiria l'accés des de la part inferior del recinte fins l'interior de l'habitació 1. El tipus de solució (esglaons, rampa), hauria quedat desfigurada o oculta per reconstruccions o modificacions posteriors

Fig. 144. Les Colomines zona A. Edifici públic. Habitació 1 i porta d'accés (ue 28)

Fig. 145. Edifici públic. Habitació 1 i porta d'accés. Detall

Figs. 146 i 147. Habitació 1. D'esquerra a dreta: Habitació 1. Imatge general del recinte, on s'observen quatre de les cinc bases de pilar distribuïdes pel perímetre intern (146). Marxapeu de granit de l'entrada. Detall (147)

Fig. 148. Habitació 1. Imatge de quatre de les cinc bases de pilar. Detall

Al davant de l'habitació hi ha una estructura (ue 80) de 0,60 x 0,50 m, revestida de *tegulae* amb un un conglomerat de morter intern que devia servir de base.

Fig. 149. Estructura de base quadrada feta de morter i *tegulae* (ue 80)

L'habitació 2 es crea amb la construcció del mur 9, que clausura el recinte pel seu cantó meridional, s'adossa a la planta de l'habitació 1, i en l'actualitat encara s'endinsa al subsòl del tall occidental en direcció a l'església. Possiblement s'amplia o reforma en un moment posterior al funcionament de l'habitació 1, però en tot cas sempre dins de la Fase 1. El mur 9 encara conserva el rebaix d'un accés (ue 132) de 1 x 0'65 m. Per la seva cara externa, aquesta mateixa paret es recolza sobre una banqueteta formada per diversos blocs de lloses planes, que es fonamenten en el substrat natural retallat.

A l'interior d'aquest àmbit, encara sense excavar del tot, hi ha les restes fragmentàries d'un tros *in situ* d'arrebossat de calç (ue 59), que havia format el revestiment intern de les parets, conservats especialment a la part inferior de la cantonada que formen els murs 4 i 7. Es tracta d'una franja intermitent de més de 5 m de longitud, uns 20 cm d'alçada de mitjana i un gruix de 1 cm.

Al fons de l'habitació, a prop del mur 7, es van localitzar les restes parcialment fragmentades d'un element constructiu de planta circular fet de morter de calç, amb una obertura al mig a mode de encaix (ue 81) i un diàmetre de 1 m. Podria tractar-se de la base d'una estructura de sosteniment que probablement es troba desplaçada.

Dins de la mateixa estança, en l'angle que formen els murs 4 i 7, es van localitzar dos forats de pal alineats de planta ovalada (ue 79 i 82), retallats en l'argila natural, i interpretats en relació amb un sistema de construcció de bastides, en algun moment de les obres de l'edifici. Es tracta de rebaixos molt ben conservats, revestits amb algunes pedres falcades verticalment a terra, amb la finalitat d'assegurar el sosteniment d'estructures peribles. Les restes de la base d'un d'aquests pals o bigues de fusta es trobaven encara *in situ*, carbonitzats, probablement degut a un inici d'incendi fortuït en el moment de la construcció del fòrum

El nivell de circulació identificat al terra de l'habitació (ue 60) apareixia molt deteriorat, i era constituït per una capa de morter de calç, taques de *tegulae* cremades i nombroses cendres, a una cota coincident amb les restes del nivell d'abandó enregistrat a l'interior de l'habitació 1. Aquesta capa va ser interpretada com les restes de la preparació d'un paviment relacionat amb l'estucat de les parets, i que hauria desaparegut progressivament, o bé hauria estat enretirat o expoliat i potser reutilitzat.

Figs. 150 i 151. Edifici públic. Habitació 2. De dalt a baix: Vista general amb restes d'un nivell de circulació (150). Arrebossat de les parets i ubicació d'un forat de pal per sota del nivell de circulació. Detall (151)

Per sobre del nivell de circulació es va anar documentant un registre estratigràfic consistent bàsicament en capes d'enderroc i reompliment, la formació de les quals s'han de datar, en el seu conjunt, en moments força avançats, però que també incloïen, al seu interior, com al cas de l'habitació 1, la presència d'elements residuals corresponents a la Fase 1: diverses restes arquitectòniques, com ara un fragment de *crustae* de La Pene Martin (10,1 màx x 5,7 màx x 1,8), dos fragments de "pavonazzetto" deshidratat (5 màx x 4,5 màx x 1; 5,2 màx x 3,8 màx x 0,8), *sectile*, àmfora ibèrica, àmfora de la costa bètica (Dress 7/11), ceràmica ibèrica a torn oxidada, sigil·lada sudgàl·lica (Drag 15/17), comuna romana, una sivella de bronze d'època altimperial i diversos claus de ferro.

Al costat del fragment d'estàtua, la troballa més valuosa corresponent a la Fase 1 va aparèixer a l'interior d'un nivell (ue 62) que amortitzava, a l'igual que la ue 23, les estructures fundacionals.

Es tracta del suport dels dos fragments superiors d'una inscripció epigràfica sobre una placa no motllurada i sense polir per darrere, feta de marbre gris de gra gruixut de Saint-Béat, molt alterat, amb unes mesures totals de 22 x màx. x 5-1,5 cm. Presenta una lletra capital quadrada ben gravada amb reforços i bisells nítids i profunds, amb el traços de M molt verticals, de tipologia altimperial. S'hi llegeix:

M

MANLI

La M del registre superior presenta una mida més gran que la paraula que apareix en la línia inferior.

Originàriament devia trobar-se adossada a algun element fix, com una paret, i per tant podria tractar-se d'una inscripció commemorativa, que faria referència al *nomen* (M) i *cognomen* (MANLIVS?) de l'individu a qui va dedicada la inscripció o de qui l'ha manat fer.

Per altra banda, també la posició de M a la línia 1 permetria reconstruir la invocació als deus Manes, amb la qual cosa seriem davant d'una inscripció funerària datable entre finals del segle I i el primer terç del segle II d.C.:

[Dis] M(anibus)

[- - -]MANLI[- - -]

En aquest cas es trobaria fora de context, a l'aparèixer dins d'un nivell de reompliment d'un edifici públic.

En aquest mateix nivell també s'hi van trobar un fragment de marbre de Saint-Béat igual al de la inscripció (7 màx x 5,3 màx x 2,5), nou fragments de marbre de Saint-Béat, un fragment de marbre de *Luni-Carrara*, alterat (12 màx x 7,5 màx x 4 màx) i cinc de La Pene Martin.

A més, s'hi va localitzar el fragment d'un togat o estàtua femenina amb restes de drapejat. És de marbre blanc de gra fi alterat, però sembla de *Luni-Carrara*. Les seves mides són: 5,5 màx x 6,1 màx x 7 màx. (v.p.348 fig.447). També van aparèixer fragments de *crustae* de Saint-Béat, La Pene Martin, *Luni-Carrara*, Campan, "portasanta" i *sectile*.

Entre la ceràmica es recuperà àmfora ibèrica, àmfora itàlica (Dressel 1 C), tarraconesa (Pascual 1), ceràmica a mà, ceràmica ibèrica a torn (*kalathos*), emporitana tardana, sigil·lada sudgàl·lica (Drag 15/17), sigil·lada hispànica, africana de cuina (Hayes 23 B), comuna romana, un anell de coure o bronze, dos fragments d'anelles de bronze i un fragment de pedra de molí rotatori.

Fig. 152. Fragment d'inscripció epigràfica sobre marbre

Procedent de la ue 8, que era el nivell superficial de l'edifici, tenim un fragment de cornisa de marbre amb motllura procedent de Saint B at.

La confirmació del fòrum

Tenint en compte les característiques monumentals de la part momentàniament coneguda de l'edifici i basant-nos precisament en aquesta presència dels materials més cars i preuats en la ornamentació, documentats per primera vegada plegats, amb una notable varietat a la Cerdanya i amb pocs paral·lels en el món de les ciutats d'interior a Catalunya, es va considerar que aquest espai podia ser el *forum* de la ciutat de *Iulia Libica*. Les troballes de tots aquests nombrosos elements de qualitat i, en especial, del gran fragment de tors d'estàtua de marbre i de la inscripció epigràfica també sobre marbre, ambues d'època altimperial, feien augmentar la rellevància del conjunt de manera significativa (Gutiérrez i Rodà, 2012).

Un altre element a favor de la possible existència d'un fòrum en aquest indret era la tradició de la pervivència dels espais públics al llarg del temps, mitjançant l'afegit de construccions posteriors que poden aprofitar els materials antics. En aquest sentit, al costat occidental les restes romanes però a un nivell una mica superior, l'església de Santa Maria de Llivia podria haver aprofitat la fonamentació d'una altra església anterior, erigida al mateix lloc en època romànica o fins i tot pre-romànica. Aquest fet podria relacionar-se amb les fonts escrites medievals, que a partir del segle XIII parlen d'un canvi en l'hàbitat de la vila, en forma d'un progressiu abandonament del cim del Puig del Castell i l'ocupació de la part baixa, en l'emplaçament actual: el 1257, Jaume I va donar un privilegi que autoritzava que els habitants de Llivia construïssin cases i les habitessin al peu de l'antiga vila situada al puig, al costat del castell, però amb la condició de mantenir els seus vells habitatges del puig per refugiar-s'hi en cas de guerra (Campillo, 1995b).

Tot i això, les intervencions arqueològiques efectuades al jaciment del Carrer dels Forns, amb troballes d'estructures associades amb ceràmiques grises típiques del segle XI i XII, evidencien que l'assentament medieval al pla degué començar molt abans (Padró, 2000).

Aquesta possibilitat podia indicar que els constructors d'aquest primer edifici religiós haguessin aprofitat com a assentament o fonamentació restes romanes potencialment existents per sota de l'església, que formarien part de les estructures exhumades a les excavacions de la zona A. En aquest sentit, tot i que la orientació de l'església actual es desvia lleugerament de la de les restes, la possibilitat de l'existència d'estructures romanes per sota de l'actual església semblava ben evident, donada la continuïtat dels murs que formaven l'edifici públic en direcció a aquesta, mentre que a l'altre costat de l'església hi ha el Carrer dels Forns, l'Hort de la Falona i l'Hort de la Rectoria.

Degut a la manca de dades arqueològiques (no sabíem encara la llargada total de cap dels costats i coneixíem només una cantonada de l'edifici), era encara difícil copsar l'estructura d'aquest possible fòrum. Les úniques evidències prou clares eren la planta regular segurament extensa, les restes d'un espai porxat i l'estructura i ubicació de l'habitació 1, similar en molts aspectes a estances conegudes del tipus cúria (Balty, 1991). En el seu conjunt, l'edifici s'acostava tipològicament a d'altres d'existents en àmbits geogràfics i cronològics propers, com són les províncies de la Tarraconesa i la Narbonesa en època d'August.

A l'àrea prepirinenca coneixíem l'exemple de *Labitolosa* (La Puebla de Castro, Osca), que tant cronològicament com per la seva ubicació semblaven força relacionables amb el cas de Llivia. Fins i tot, cal destacar les similituds entre l'habitació 1 de l'edifici de la zona A de Les Colomines amb la cúria local identificada a *Labitolosa* (Sillières *et al.*, 1995), així com en el plantejament general de l'espai foral (Magallón *et al.*, 2003).

També hi havia el cas de *Lugdunum Convenarum*, a Sant Bertrand de Comminges, al sud d'Aquitània, tocant a la Narbonesa (v.p.356 i 357 figs.461 i 462), de gran similitud topogràfica amb Llivia, que rau en el fet de la ubicació de l'espai públic al peu també d'un puig de considerable alçada, tot i que a la ciutat aquitana l'àrea pública és més extensa (Esmond-Cleary, 2008).

El paral·lel més proper quant a la seva idea arquitectònica era el *forum* de *Ruscino*, a Castell-Rosselló, a les proximitats de Perpinyà (v.p.353-355 figs.457-460). L'edifici de *Ruscino* ha estat datat entre -20 a.C. i 5 d.C., en època d'August, que era també el moment més probable de la construcció de l'espai públic de Llivia. Morfològicament és una construcció de planta rectangular amb una plaça envoltada de porxos i la basílica a l'oest, perllongada al nord amb una cúria exempta, mentre a la banda oriental hi ha les *tabernae*. Es tractava d'un veritable centre administratiu que coordinava les activitats polítiques, econòmiques i religioses de la ciutat (Barruol i Marichal, 1987).

A tall d'hipòtesi, jo mateix vaig portar a terme el treball de recerca esmentat abans, presentant una possible restitució de les restes de l'edifici públic de Les Colomines en base a la morfologia de la planta del fòrum de *Ruscino* (Guàrdia, 2012). En la hipòtesi desenvolupada, la basílica podia situar-se al sud, i la cúria a l'angle nord-est (habitació 1). La possibilitat que l'habitació 1 fos la cúria suposava l'evidència més clara, per les característiques constructives i les dimensions d'aquest àmbit. L'entrada a l'edifici es troba al mur perimetral est (porta 24), mentre a l'extrem sud-est semblava haver-hi les restes d'un possible àmbit que sortia de la planta principal en direcció est, constatat amb la presència dels murs 91 i 93, i que podia relacionar-se amb la basílica.

En aquesta línia, era potser simptomàtic que precisament a la banda meridional i a prop de l'accés del conjunt va ser on es van recuperar més restes escultòriques. Resultava evident la similitud d'aquest hipotètic espai amb l'edifici exempt de *Ruscino*, tot i que les dades arqueològiques de Llivia feien que, com s'ha dit, relacionéssim més aviat la cúria amb l'habitació 1. També la situació dels murs 91 i 93 recordava en certa manera la basílica del fòrum de la colònia de *Tarraco*, un espai columnat de tres naus que té una estructura exempta, encara que no es coneixi la configuració general ni les mesures del conjunt (Ruiz de Arbulo, 1998). Segons la possible orientació del conjunt, el temple, si n'hi havia, podia estar situat a la part septentrional de la planta del conjunt, per sobre del nivell del *podium* i potser a les immediacions de la cúria.

Aquesta interpretació, possible des del punt de vista topogràfic, mitjançant l'estudi de les corbes de nivell, i confirmada en el sistema de terrasses utilitzat en el moment de la construcció de l'edifici, no la podíem donar encara com a definitiva, sinó contemplar-la com una idea plausible, per què les restes descobertes representaven només una part limitada del conjunt. Amb tot, l'àrea coneguda abarcava aproximadament unes 3 ha. Malgrat això la hipòtesi funcionava, tant per dimensions, com per context topogràfic, com pels vestigis arqueològics recuperats a l'excavació, i també per l'evolució funcional i històrica de l'indret en els anys i segles posteriors.

L'estudi aprofundit de les restes arqueològiques del conjunt va permetre avançar significativament en el seu coneixement i formular diverses interpretacions que, si s'arribaven a verificar, confirmarien una significativa importància per a les restes de Llivia en el marc de l'arqueologia pirinenca d'època romana.

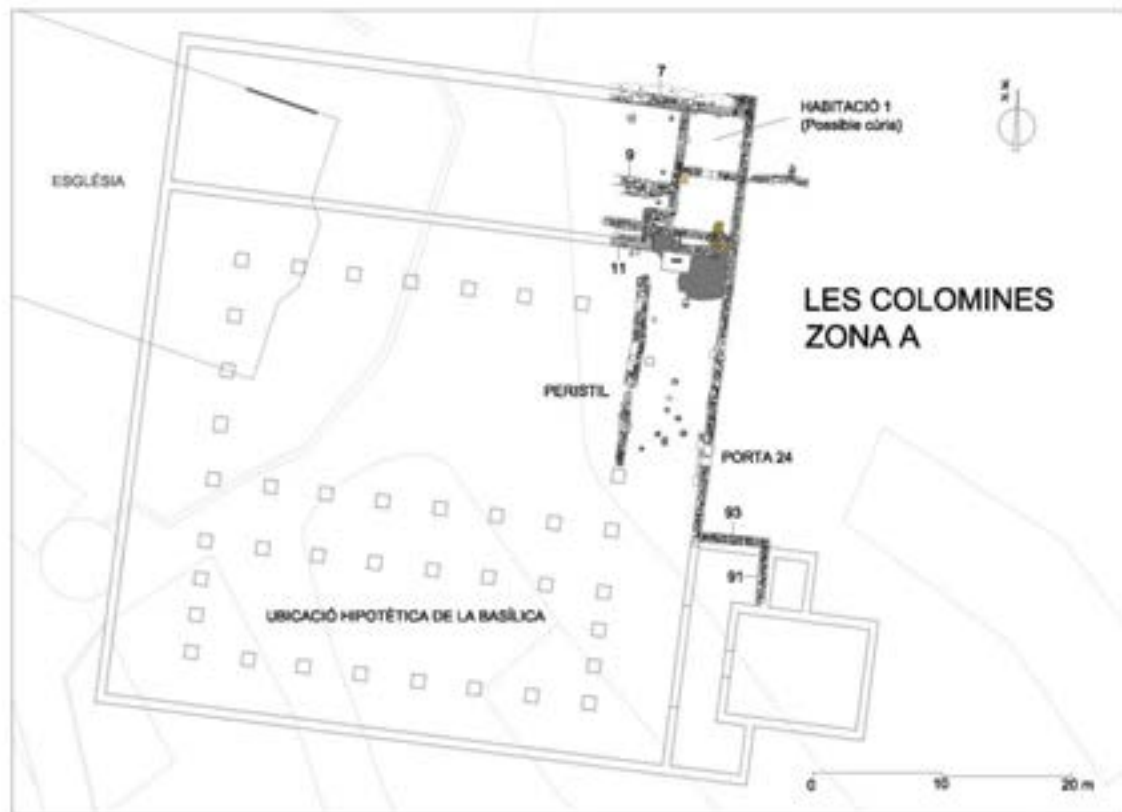

Fig. 153. Les Colomines zona A. Edifici públic. Possible planta de conjut abans de la prospecció geofísica, segons morfologia i dimensions de *Ruscino*. Planimetria: M. Ramon

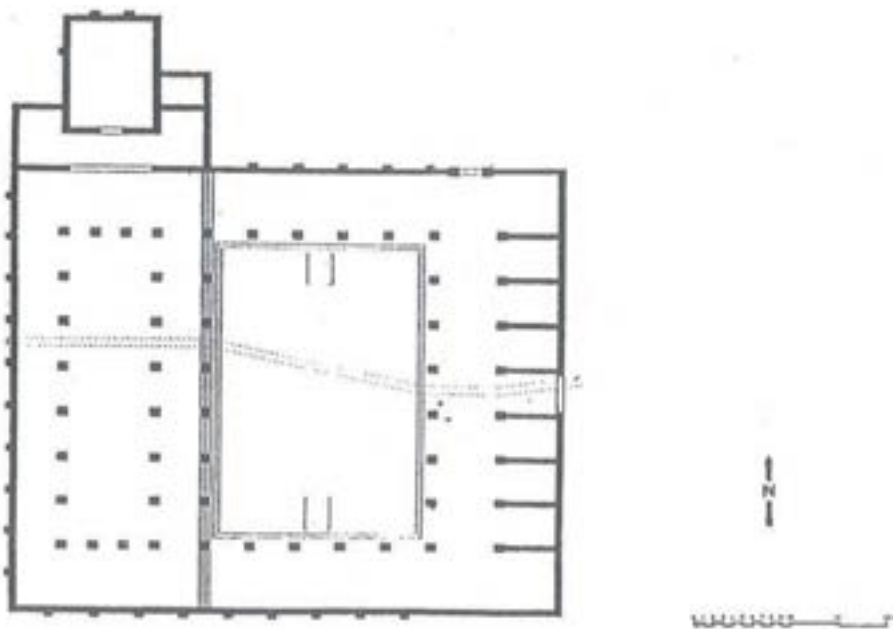

Fig. 154. *Ruscino*. Planta general

Després dels resultats de les campanyes d'excavació realitzades al jaciment de Les Colomines fins l'any 2003, la dimensió urbana de la *civitas* de *Iulia Libica* havia quedat ben palesa. Aquestes dades completaven les obtingudes per J. Padró durant els anys setanta i vuitanta del segle passat, i si bé encara teníem una visió parcial del nucli -degut tant a les limitacions de la recerca, com a la desigual conservació d'estructures-, ja no podíem dubtar de la seva entitat urbana, encara que de moment no coneixíem els seus límits. Abans de la intervenció arqueològica de 2013, consistent en una prospecció geofísica i sondejos, la confirmació de l'existència d'un *fòrum* a Llivia, en ple Pirineu, es veia com una gran novetat dins l'estudi del món romà a Catalunya, on de moment només s'havien localitzat amb tota seguretat estructures públiques d'aquest tipus en cinc ciutats (*Emporiae*, *Tarraco*, *Iluro*, *Baetulo* i *Barcino*), totes elles situades a la costa.

L'objectiu de la intervenció arqueològica de 2013, la primera de caràcter programat i promoguda des de l'Ajuntament, era principalment verificar la continuïtat física de les estructures romanes a les immediacions de l'església parroquial i, al mateix temps i seguint les proporcions i la morfologia de la planta de l'edifici de *Ruscino*, constatar de forma definitiva la naturalesa del conjunt de Llivia al llarg del període cronològic que havíem definit com a Fase 1, i que era el que corresponia al període inicial i més brillant de l'edifici.

El procés de recollida de dades de la prospecció geofísica, que va ser del tipus electromagnètica d'inducció ²⁶, es va iniciar dividint el total de la superfície a prospectar entorn de la zona A en vuit sectors, seguint criteris diferencials a partir de la seva situació respecte al jaciment, l'església i d'altres referents urbanístics actuals. A part dels treballs efectuats a la resta de sectors, el principal punt d'interès eren els sectors 3 i 4 (M 3 i M 4), que ocupaven una superfície especialment important tenint en compte els objectius de la intervenció arqueològica perquè, de donar-se un resultat positiu quant a la detecció d'estructures, es podia confirmar físicament l'evidència de la continuïtat de les restes romanes de la zona A del jaciment de Les Colomines en aquesta direcció, i comprovar que realment es tractava d'un edifici públic a partir de l'estudi de la seva trama i dimensions.

A M6 es va incloure una part de la zona B que no havia estat afectada per l'excavació de l'any 1998, la continuació del sector 11000, amb resultats positius quant a la detecció de possibles estructures soterrades per sota del carrer de *Iulia Lybica*.

A la part superior de M5 es va delimitar el que seria interpretat l'any 2014 com un hàbitat fora de l'edifici.

Pel demès, M1, M2 i M8 van oferir resultats negatius, mentre M7 es va deixar per una campanya posterior al ser una zona amb moltes interferències

²⁶ La prospecció geofísica va comptar amb la direcció arqueogeofísica del Sr. Oscar López i direcció geofísica del Sr. Rubén Ruíz, de l'empresa Geofase GLOBAL C.H.M S.L. Es va utilitzar una combinació de les tècniques de prospecció electromagnètica multifreqüència i radar GPR selectiva amb antenes de 500 i 900 MHz

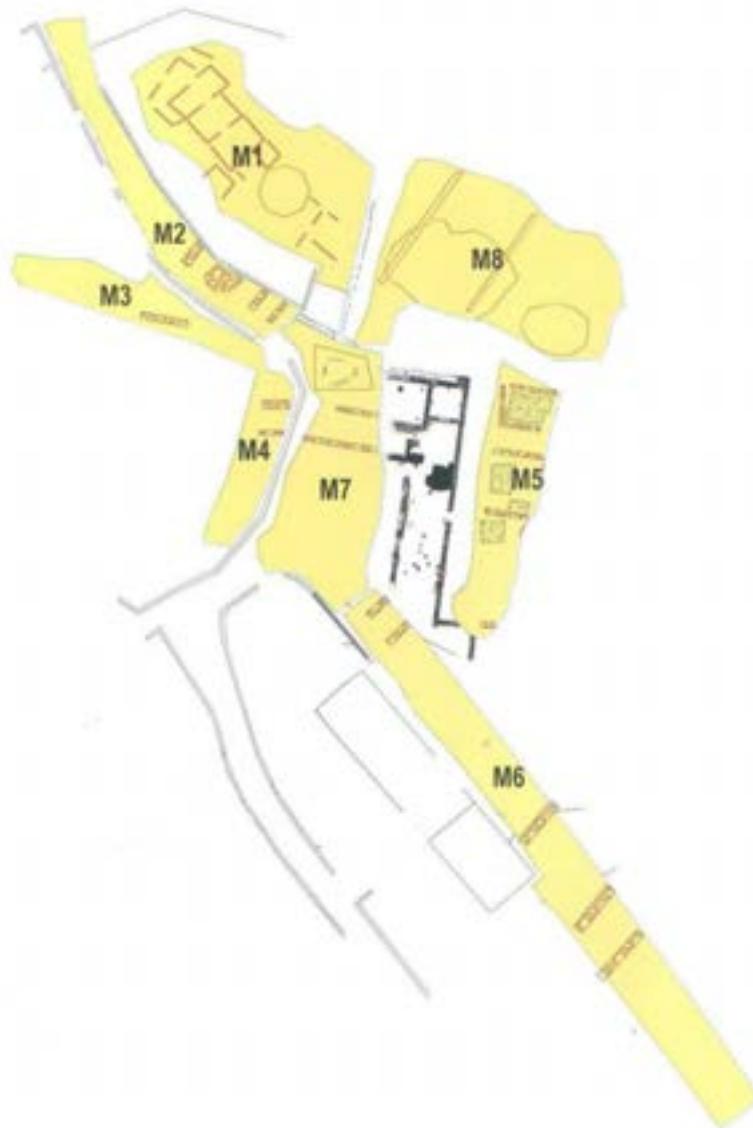

Fig. 155. Resultats de la prospecció geofísica efectuada l'any 2013. Font: Geofase

A M 3, situat al pati nord de l'església, es van intuir unes anomalies dubtoses, que podien representar a priori la presència d'estructures soterrades corresponents al parament de contenció nord de l'edifici romà (mur 7).

La direcció que prenen les estructures al límit nord-occidental de l'excavació aconsellava fer els sondejos a prop de la façana nord-est de l'església, amb la intenció de contrastar la hipòtesi del fòrum. També la possibilitat que el probable fòrum de *Iulia Libica* assolís unes proporcions i unes dimensions similars al de *Ruscino* suggerien aquest indret com a probable punt de trobada d'una de les cantonades perimetrals que delimitaven estructuralment l'edifici.

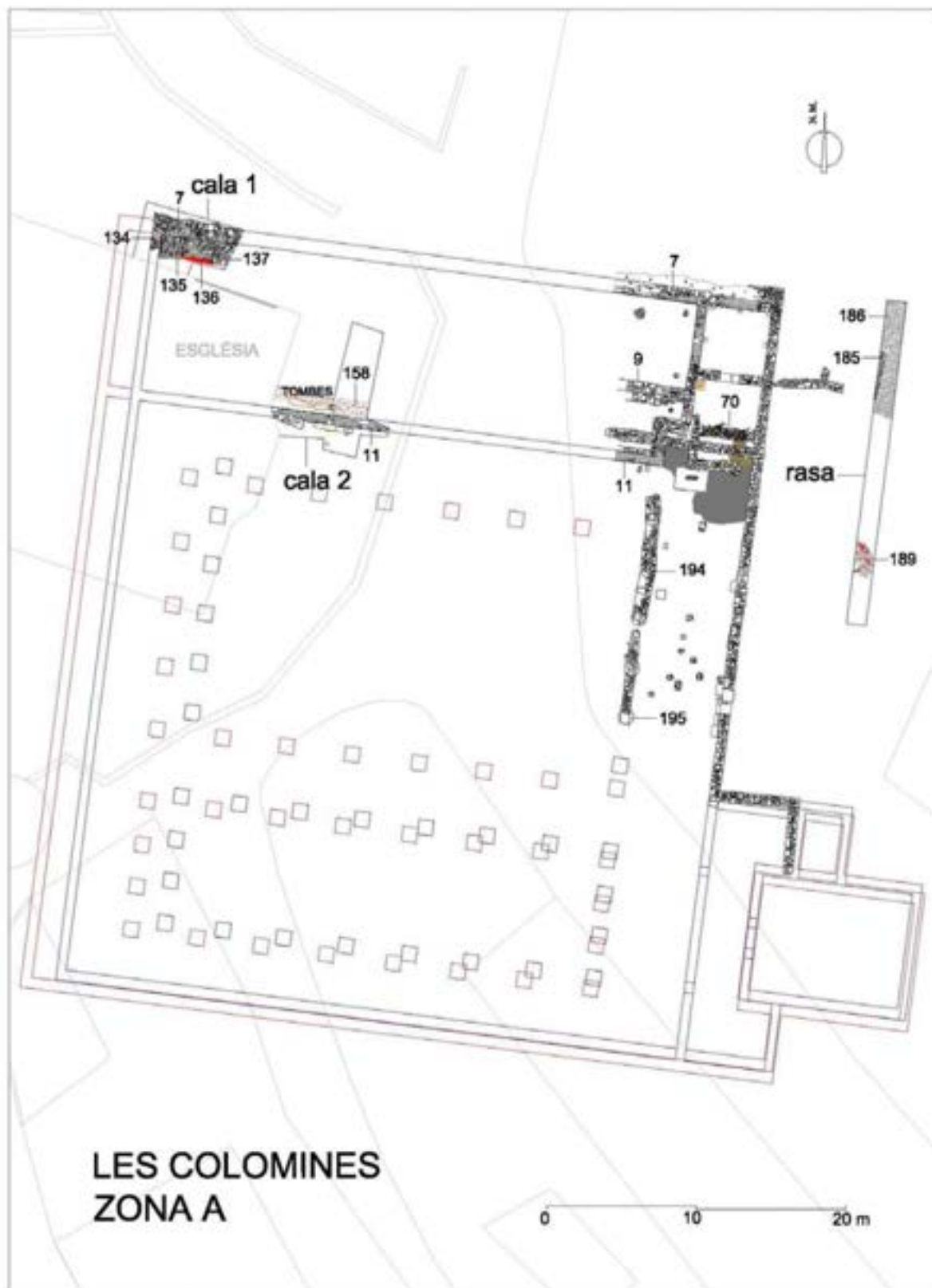

Fig. 156. Resultats dels sondejos efectuats després de la prospecció geofísica. Estructures més importants. A la cala1 s'observa la poca diferència quant al càlcul l'amplada en relació a la hipòtesi (en vermell). Planimetria: M. Ramon

La cala 1

Tenint en compte aquestes expectatives, la primera cala de sondeig (cala 1), es va realitzar al costat mateix de la façana del temple modern, a prop de la seva cantonada nord-est, coincidint amb la zona M 3 de la prospecció.

Les restes del que era efectivament la continuació del parament de contenció nord de l'espai públic de la zona A (ue 7), localitzat l'any 1997 i delimitat i excavat el 2001 a l'altre extrem del jaciment, van aparèixer a 1 m de fondària, per sota d'un nivell de reompliment, dins el qual es recuperà, entre d'altres, ceràmica a torn reduïda amb vernís negre exterior i ceràmica comuna romana. La trajectòria, dimensions i característiques constructives eren les mateixes, amb només una cara vista, la interna. La seva part superior, però, havia estat escapçada en diagonal per una rasa moderna, que havia afectat de manera molt important tota l'estratigrafia preexistent.

A 10,80 m de l'angle nord-est de l'església aparegué també la cantonada nord-occidental de l'edifici romà, al descobrir-se un nou mur (ue 134), lligat amb el mur 7, de 75 cm d'amplada, que prenia la direcció meridional després de formar un angle perfecte de 90° i semblava endinsar-se per sota de la façana de l'església, en el que era la confirmació de l'existència del mur perimetral occidental de l'edifici, i també l'evidència de la continuació lògica i regular de la seva planta general. Tanmateix, la possible relació física amb la paret de l'actual edifici religiós no es va poder comprovar degut a l'existència d'una altra rasa paral·lela a la seva façana. La longitud total del tram del mur 7 documentat a la cala 1 era de 5,90 m.

Les característiques constructives i morfològiques del mur 134 eren també les mateixes que les del seu mur paral·lel (mur 1), ubicat a l'altre extrem de l'edifici, i interpretat al seu moment com a mur perimetral oriental.

Adossat a la cara interna del mur 7, i amb la mateixa llargada que aquest, va aparèixer una altra mur de 1,25 m d'amplada (ue 135), fet mitjançant un aparell de pedres de pissarra i també còdols de mida regular, lligats amb gran quantitat de morter de calç de gran duresa. Com el mur 7, aquesta paret descrivia una cantonada, lligada amb un altre mur (ue 198). Aquesta cantonada es trobava inserida a la part interna de l'angle perimetral de l'edifici. Com al cas del mur 134, al qual es trobava adossat, el mur 198 prenia la orientació meridional i sembla endinsar-se també per sota de l'església, indret on tampoc es podia verificar la relació física per l'existència del conducte modern.

Per sobre de l'angle que formava amb el mur 198, i a una cota una mica superior, el mur 135 presentava el que semblaven ser les restes de l'arrencada d'un pilar o un altre element decoratiu (ue 140), que originàriament devia ser de forma quadrada, delimitat lateralment per *crustae* de pavonazzeto d'Afyon, amb arrebossat extern. Es tractava d'una estructura similar a la que es troba en un dels costats de l'entrada a l'habitació 1 (ue 80), a l'altre extrem de l'edifici.

Per les cares internes de l'angle format pels murs 135 i 198 es mantenien dues filades conservades d'*opus testaceum*. Al llarg de la seva trajectòria se'ls recolzava un paviment d'*opus signinum* (ue 136), que devia presentar un revestiment lateral de peces de marbre disposades a mode de banqueta, segons els encaixos i els fragments encara visibles in situ. Precisament entre el *signinum* i el parament de *testaceum* és on s'havia conservat millor l'estratigrafia romana, fins a una potència d'uns 40 cm (ue 145), amb presència d'un fragment de marbre i tres fragments d'estuc. La relació física establerta entre aquest conjunt d'elements arquitectònics semblava anar en la direcció que ens trobavem amb part d'una habitació o edifici intern del conjunt.

Figs. 157 i 158. Cala 1. Cantonada nordoccidental del conjunt

Fig. 159. Cala 1. Cantonada nordoccidental del conjunt

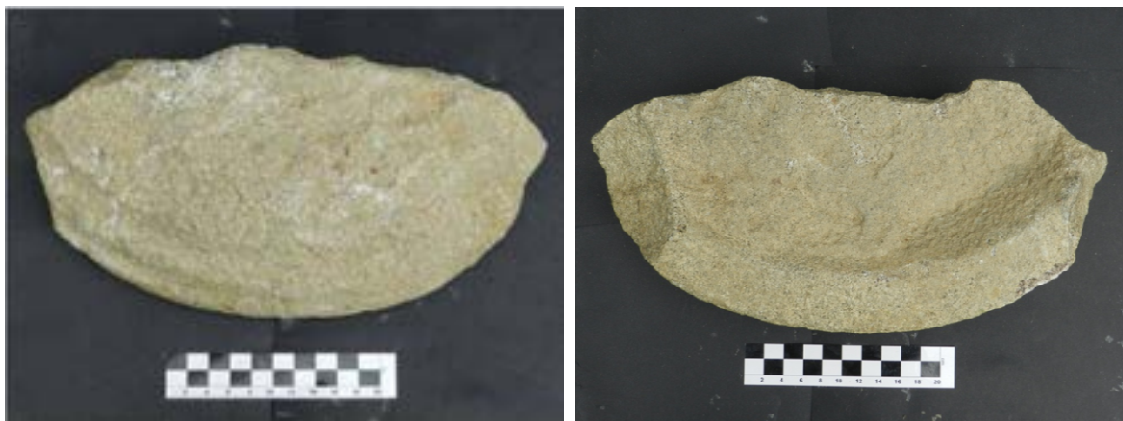

Fig. 160 i 161. Cala 1. D'esquerra a dreta: Imatge de la troballa de la cantonada nordoccidental del conjunt (160). Detall de la cantonada interna (amb parament d'*opus testaceum*, restes de banquetta amb plaques verticals de marbre in situ i paviment d'*opus signinum*) d'un mur (ue 135) paral·lel a la paret perimetral nord de l'edifici (161)

A part del material procedent de les restes dels dos únics nivells arqueològics que havien mantingut la seva relació amb les estructures, la resta d'elements recuperats es van trobar descontextualitzats, al procedir del nivell de reompliment corresponent a la rasa moderna que discorria en paral·lel a la façana de l'església (ue 149). Es van recuperar dos elements de granit de considerables dimensions i probable funcionalitat decorativa (un d'ells com a base de pilar del que parteix un inici de pilastra (v.p.135 fig.162) i l'altre, de forma circular i treballat amb una motllura perimetral per la cara inferior de suport, com a plataforma per a una possible font (v.p.135 fig. 163 i 164), un fragment de *crustae* de pavonazzeto d'Afyon, un fragment de *granito del Foro* amb motllura còncava i fons pla, que podria correspondre a part de la llinda d'una porta, un fragment d'estuc, àmfora itàlica, tarraconesa i bètica (Dressel 7/11 o Haltern 70), ceràmica a mà reduïda, sigil·lada sudgàl·lica (Drag 15/17), comuna romana i un clau de ferro.

Fig. 162. Cala 1. Base de pilar

Figs. 163 i 164. Cala 1. Plataforma per una possible font. Anvers i revers

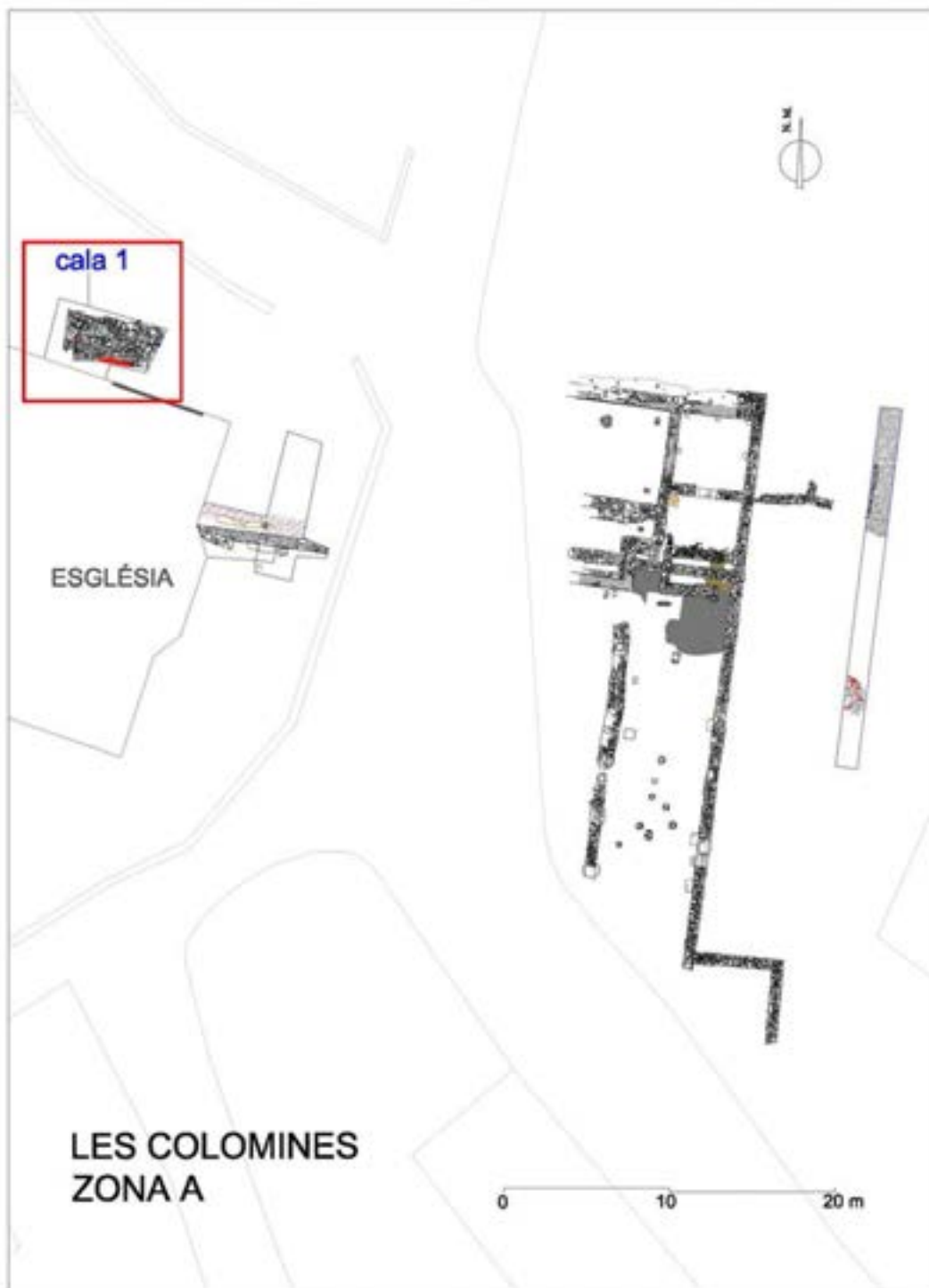

Fig. 165. Cala 1. Situació. Planimetria: M. Ramon

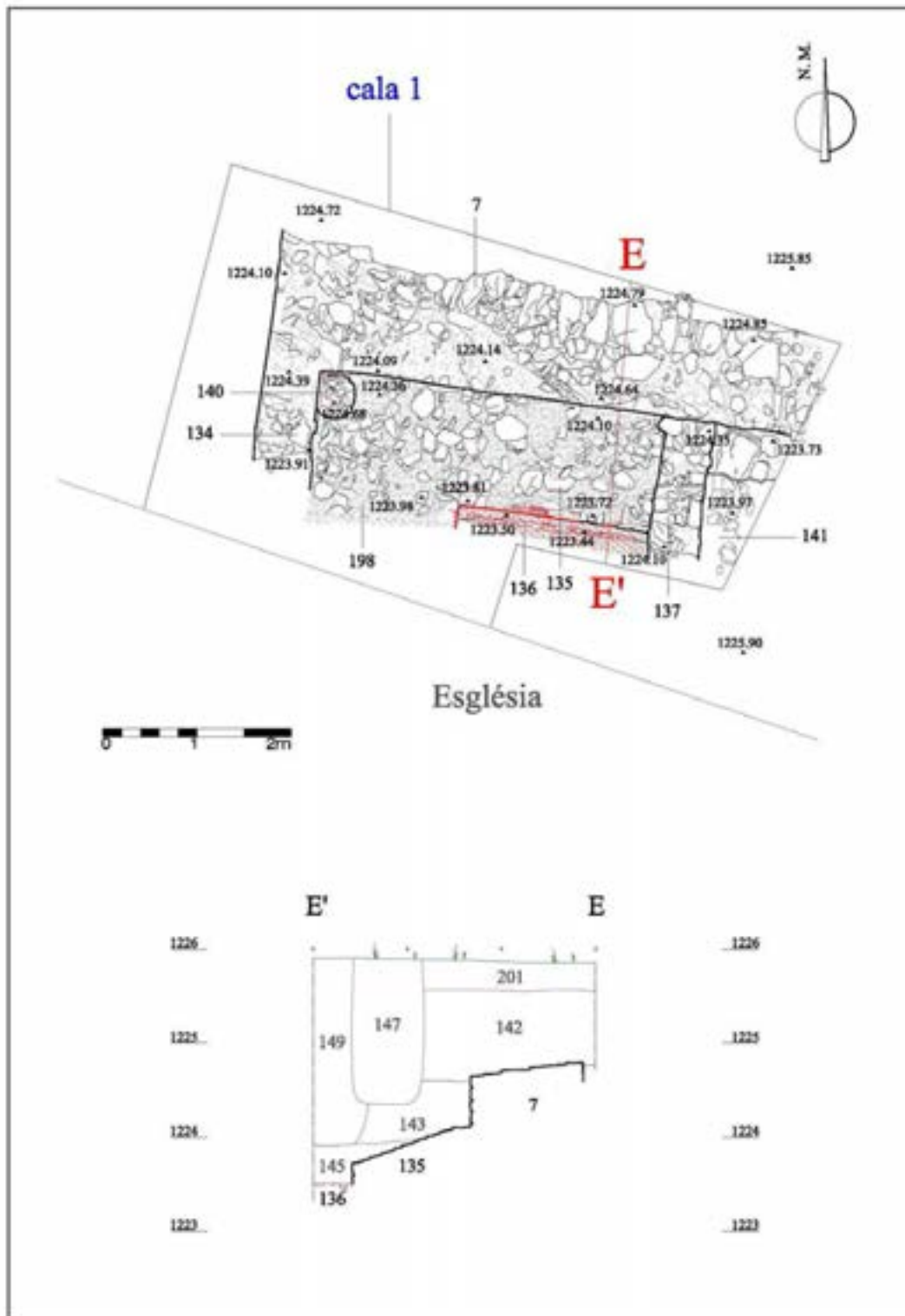
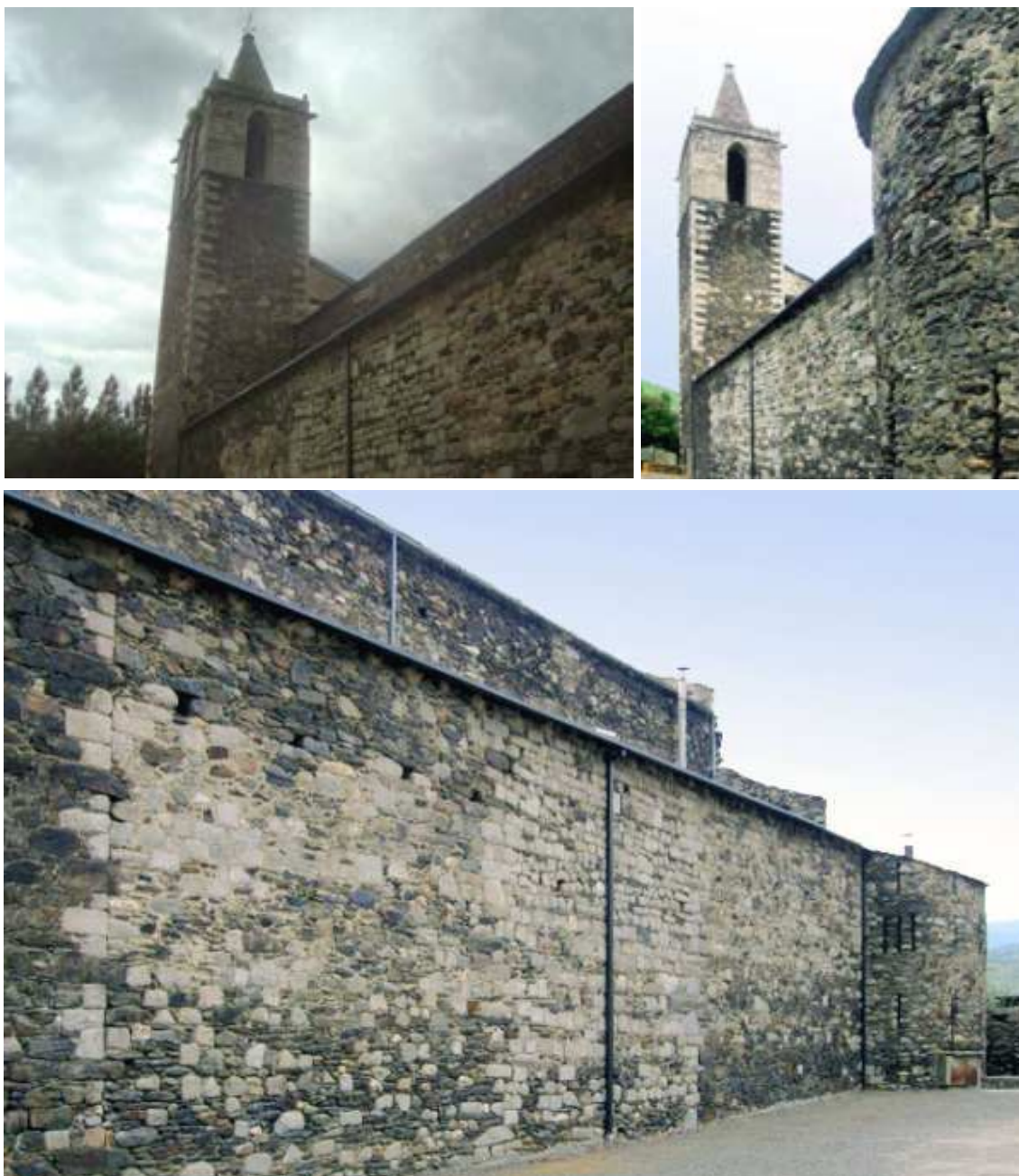

Fig. 166. Cala 1. Planta i secció. Planimetria: M. Ramon

Figs. 167-169. Església parroquial de Llivia. Imatges de la façana lateral nord, on es veu un canvi en el tipus de carreus, com si hi hagués hagut una o varies ampliacions de l'església, fet que podria ser degut a l'aprofitament com a fonament de les restes romanes descobertes al subsòl de la cala 1

La cala 2

La cala 2 es va efectuar al pati oriental de l'església, entre l'absis i l'antic mur del cementiri, espai corresponent a la zona M 4 de la prospecció geofísica. El propòsit essencial era localitzar la continuació dels murs 9 i 11, que formaven part de l'estructura interna de la part nord de l'edifici públic de la zona A, i que s'endinsaven físicament al tall del jaciment en direcció a l'església. El mur 9 era el corresponent a la paret meridional de l'habitació 2, mentre el mur 11 se situava a continuació de l'extrem nord del peristil. En els dos casos la prospecció geofísica els havia detectat a priori, així com també l'efectuada a M 7, per sobre del carrer que hi ha entre el pati oriental de l'església i les restes de l'edifici públic romà, on es mostrava també la presència i la continuïtat de les mateixes unitats estructurals reflectides a M 4.

Fig. 170. Cala 2. Església parroquial de Llivia. Pati oriental amb l'absis a la dreta de la imatge

Un nur que es trobava en la mateixa trajectòria que el mur 11 va aparèixer a una fondària aproximada d'uns 1,60 m, per sota de diversos reompliments. L'estrat que el cobria tenia una composició similar al documentat per sobre de les estructures de la cala 1, amb presència limitada d'uns pocs materials d'origen romà que podríem situar en context superficial, sense anar associats a cap estructura. Entre aquests destaquen els elements de caràcter ornamental, especialment un fragment d'aplic fragmentat de guix que imita la forma del fust estriat i el capitell d'una columna decorada amb motius vegetals (v.p.139 fig.171) i un fragment de cornisa amb motllura, també fet de guix. A part tenim un fragment de *crustae* de La Penne-Martin, dos fragments de *crustae* de pavonazzeto d'Afyon, i un darrer fragment de marbre bretxat, amb una cara polida de forma còncava.

Fig. 171. Cala 2. Aplic de guix en forma de fust i capitell de columna

Entre la ceràmica es recuperà àmfora ibèrica, ceràmica ibèrica a torn oxidada, emporitana tardana, sigil·lada sudgàl·lica i comuna romana. Entre el metall, hi ha un element de bronze de secció tubular molt ben treballat per tal de donar-li una aparença decorativa, que podria haver estat el mànec d'un altre objecte, com ara un petit mirall.

La trajectòria del mur arribava fins el vèrtex d'un dels angles de l'absis poligonal de l'església. Es tracta de l'únic lloc del conjunt dels sondejos on es va poder documentar la relació física directa entre el temple actual i les estructures romanes.

Les característiques constructives i l'amplada del tram de mur localitzat a l'interior de la cala 2 eren les mateixes que les del tram transversa (mur 11) descobert a l'altre extrem de l'edifici i interpretat com a corresponent cronològicament a la Fase 1 del conjunt. La llargada del tram aparegut a la cala 2 era de 7,80 m. Pel que fa a la potència, el mur aparegué uns 35 cm per sobre de la cota documentada a l'altra banda, fent-se evident que també en aquest lloc desenvolupava la seva funció principal d'establir un podi o plataforma superior. Aquest millor grau de conservació detectat a la cala 2 tenia la seva importància, doncs explica la localització, per la cara interna del mur i relacionat amb aquest, de les restes d'un paviment d'*opus signinum* (ue 158) en precari estat de conservació, que no hauria perviscut al davant de les habitacions 1 i 2. Aquest paviment podria ser el mateix que el de la cala 1, però localitzat a un nivell inferior, més desgastat.

Tant el mur com el paviment arribaven fins la façana de l'església, on el mur semblava que havia estat respectat i fins i tot aprofitat com a fonament. Pel contrari, les restes de paviment d'*opus signinum* es trobaven tallades.

Cal destacar que les estructures romanes eren afectades per part d'una necròpolis de tombes de fossa amb coberta de lloses, orientades d'est a oest, i datable entre el segle XI i XII, segons les analítiques per radiocarboni. Dos dels enterraments es recolzaven a la part superior de la cara externa del mur, que era utilitzada com a paret de les tombes, mentre un altre arribava a trencar parcialment l'estructura romana, també per la seva cara externa. Per la cara interna, dues tombes més retallaven el *signinum*.

La tipologia d'aquests enterraments és similar als de la necròpolis de Cal Meranges, situada també dins el nucli antic de Llivia, a l'altra banda de l'església parroquial (Martín, 1981), sobre la qual hi ha dubtes sobre la cronologia, tot i que en tot cas ens estaríem movent entre el període tardoromà i l'alta Edat Mitjana. També al jaciment del Carrer dels Forns, situat al casc antic de Llivia, apareixen estructures, una necròpolis i ceràmiques medievals datades a partir del segle XI, elements tots ells superposats i de vegades tallant les estructures i els nivells romans (Padró, 2000). Si bé abans de la intervenció de 2013 pensàvem que la relació entre nivells i materials romans i medievals, ben evident al nucli antic de la vila, no es donava al jaciment de la zona A de Les Colomines, situat fora de l'actual casc urbà, i deduíem que aquest espai es devia haver mantingut com un despoblat o, en tot cas, sense ocupació des del moment de l'abandó en època tardoromana, ara, amb la localització de la necròpolis, ja no podem dir el mateix.

Fig. 172. Cala 2. Continuació del mur del podi i necròpolis medieval

Es va realitzar un sondeig per la cara externa del mur, que possibilità la verificació de les seves característiques. El morter de calç es mantenia sobre tot al coronament, en forma de grans blocs. Aquest fet semblava evidenciar que possiblement es tractava de la darrera filada en ser construïda, fet no descartable tenint en compte la relació del mur amb el paviment d'*opus signinum*. Calia destacar la presència de restes del seu revestiment extern d'estuc, un del quals, de dimensions força importants, es trobava encara in situ. A 1,10 m de fondària, i en només un petit espai per sota i al davant de l'estructura del mur, es van identificar les restes del nivell de circulació fet de morter de calç, també documentat l'any 2001 de manera irregular a la part del pòrtic de la zona A com a ue 21.

En la seqüència estratigràfica obtinguda, que es lliurava en la seva totalitat al mur, es van identificar, en ordre cronològic de formació, tres nivells clarament diferenciats. El primer d'aquests, de color marró i només 5 cm de potència (ue 156), s'entregava a les restes de pavimentació de morter de calç que hi havia en contacte amb la base del mur 11. Amb tota seguretat s'havia format a partir del moment de la degradació i progressiva desaparició d'aquest primer nivell de circulació. Al seu interior es van recuperar tres fragments informes de ceràmica a mà reduïda.

Fig. 173. Cala 2. Ubicació del sondeig efectuat per la cara externa del mur. S'observen els diferents nivells al tall occidel sondeig i el paviment de *signinum* desgastat i afectat per les tombes a la part septentrional de la paret

El segon nivell (ue 155) se superposava a l'anterior, i era format per una terra de color marró clar de 15 cm de potència. Al seu interior es van localitzar una motllura feta de morter i fins a catorze fragments d'estuc, procedents de l'enlluït o revestiment de les parets. Sembla que aquesta segona unitat estratigràfica es formà amb posterioritat als primers processos de degradació dels edificis situats a les immediacions, que haurien perdut en primer lloc parts del seus arrebossats externs.

La ue 154 era formada per un enderroc que incloïa un gran nombre de restes arquitectòniques i ornamentals de qualitat, concentrades en aquest petit espai. Tot i que en el moment de l'excavació es va documentar una potència mínima de 50 cm per a aquesta capa, es de suposar que probablement la seva altura hauria estat superior abans que fos afectada per diversos enterraments efectuats amb posterioritat a la seva formació.

Hi destaquen sobre tot els fragments de *crustae* de pavonnazetto d'Afyon, amb un total de quinze elements, un dels quals presenta una motllura, de marbre de Saint-Bèat, amb sis fragments (dos dels quals presenten motllura i formen part d'una mateixa peça (v.p.143 fig.174), mentre un altre té forma de cornisa), un fragment de marbre de portasanta, un fragment de calcària amb motllura, tres fragments de calcària griotte de Campan, un fragment de calco-esquist i dos fragments de pissarra. També tenim vuit fragments de marbre de gra fí corresponen a restes arquitectòniques o escultòriques, i deu fragments de *sectile*, de la mateixa tipologia que els procedents de les excavacions anteriors.

Fig. 174. Cala 2. Fragment de placa de revestiment de marbre fragmentada amb motllura procedent de St. Bèat

La idea que dona aquesta gran quantitat de material constructiu acumulat és que assistim, en aquest moment, a l'etapa definitiva de desmantellament dels materials de les estructures arquitectòniques que havien caracteritzat morfològicament el conjunt del fòrum. Aquesta concentració tant acusada de material podria ser l'indicatiu de la presència, en aquest indret, d'una activitat constructiva destacable o d'un edifici important.

Pel que fa als elements ceràmics recollits al mateix estrat, tenim ceràmica a mà oxidada, sigil·lada itàlica i sudgàl·lica (Drag 18), un agafador d'una llàntia de disc de tipologia altimperial, morter, ceràmica comuna romana, *dolium* i *tegulae*.

Fig. 175. Cala 2. Sondeig realitzat per la cara externa del mur transversal, on encara s'aprecien restes d'arrebossat in situ

El resultat era el mateix que el del pòrtic oriental de l'edifici l'any 2001, amb un extens nivell de reompliment que amortitzava la Fase 1 (ue 23), amb clar predomini del material altimperial (Guàrdia i Maragall, 2004). La poca presència de ceràmica seria deguda a la pròpia funcionalitat del lloc, interpretació que ja vam donar després de constatar la probable identitat pública d'aquest recinte en campanyes anteriors.

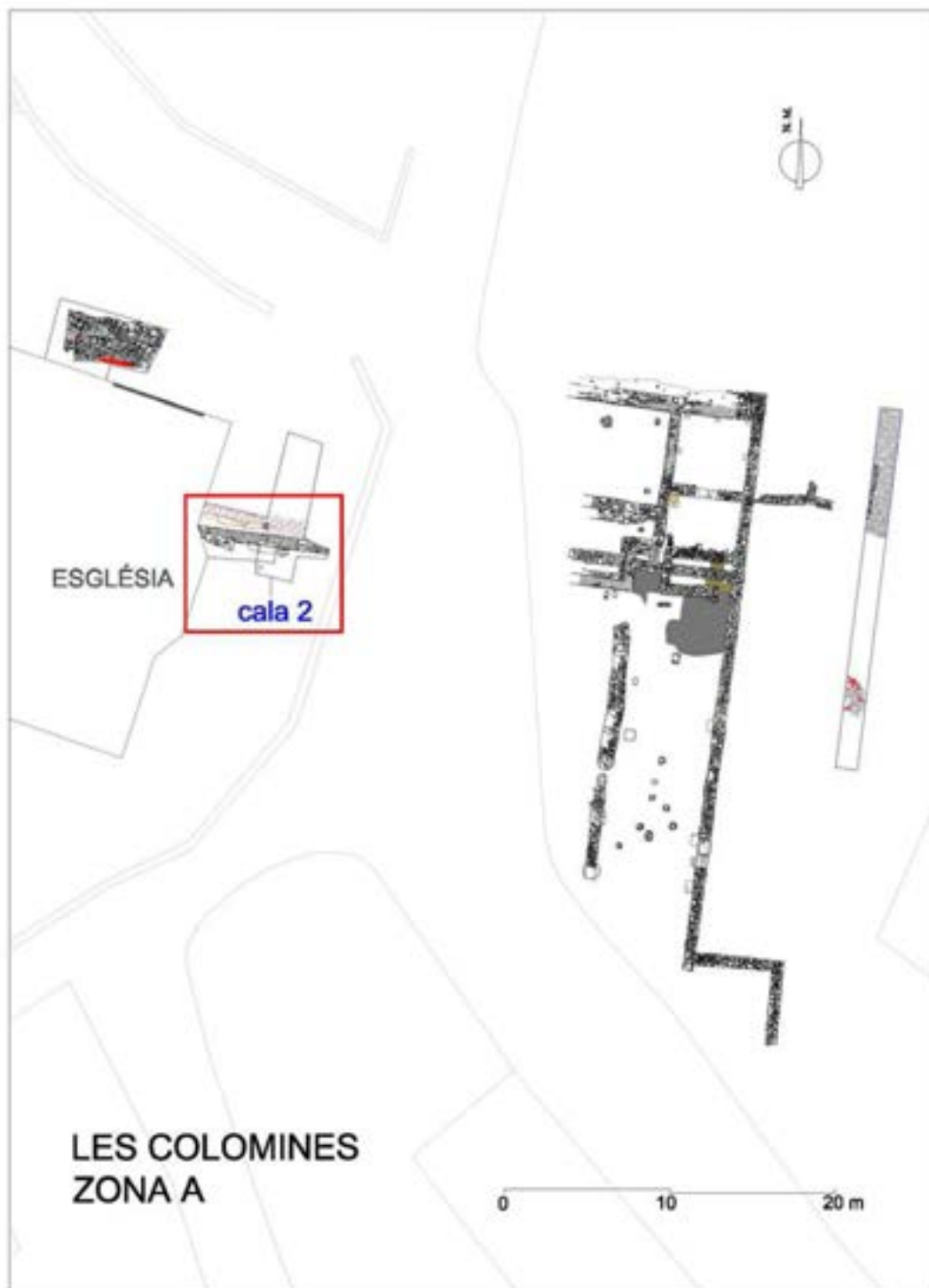

Fig. 176. Cala 2. Situació. Planimetria: M. Ramon

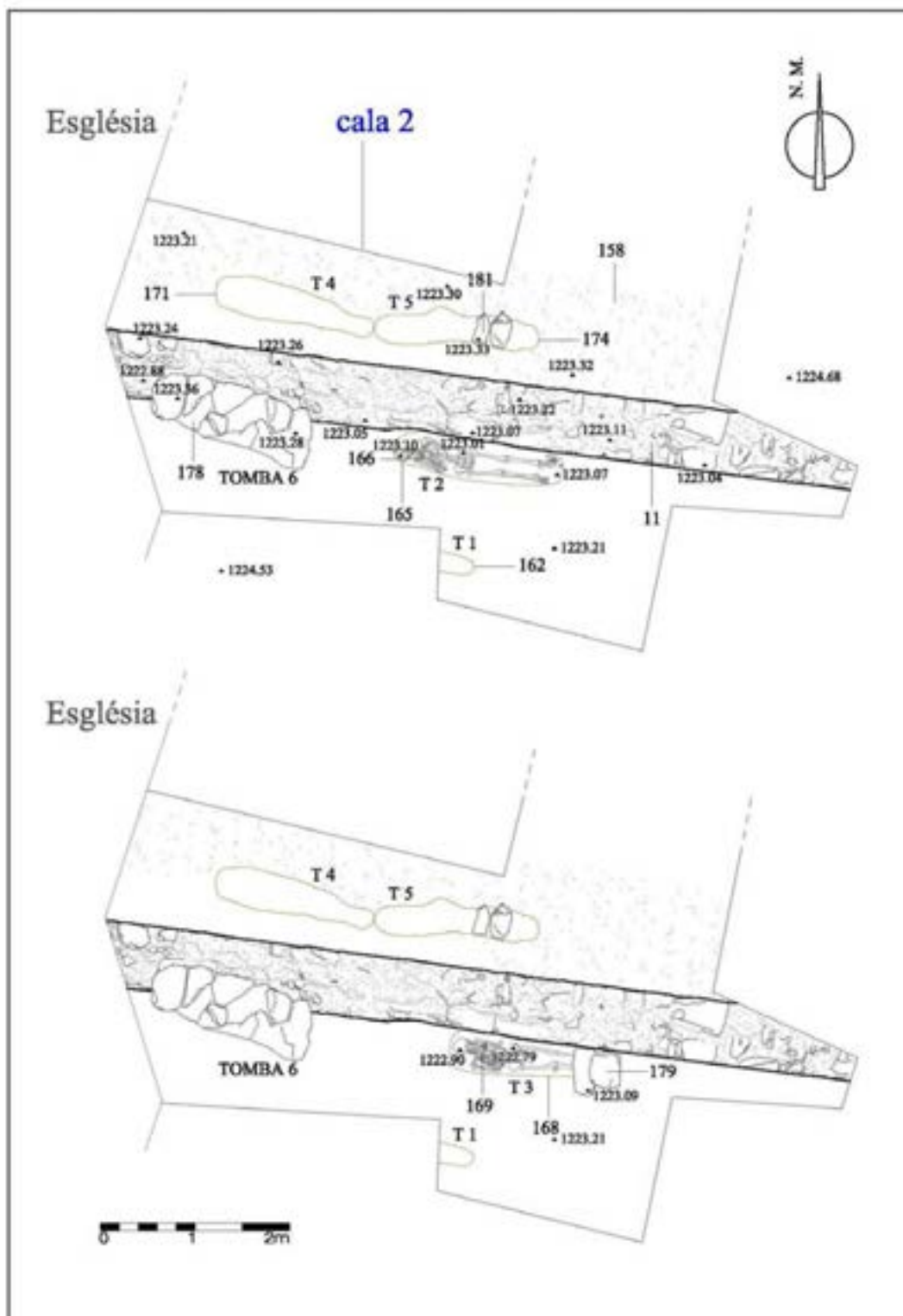

Fig. 177. Cala 2. Plantes I i II. Planimetria: M. Ramon

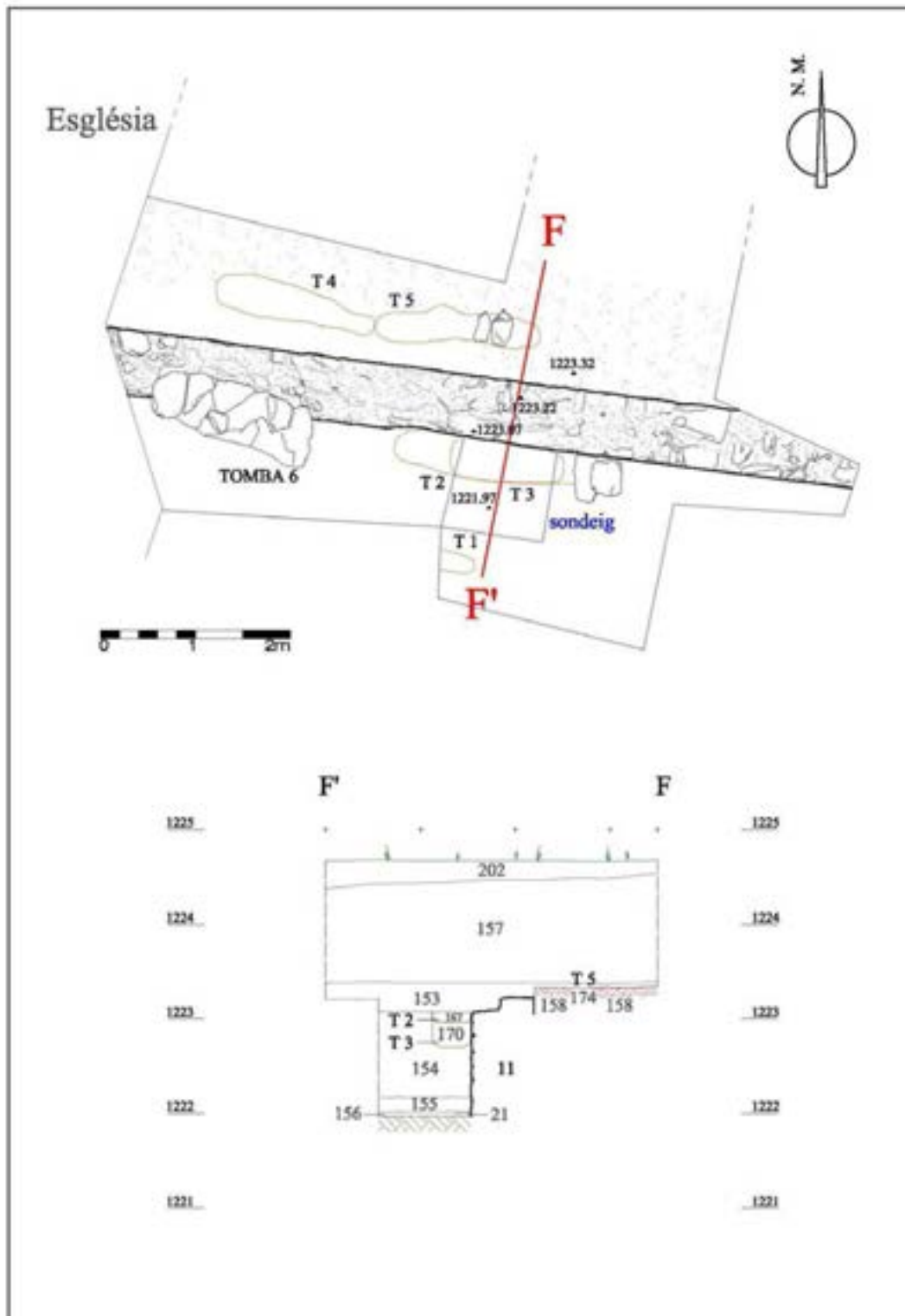

Fig. 178. Cala 2. Planta III i secció. Planimetria: M. Ramon

La cala 3

A part de les cales 1 i 2, l'any 2013 també es va efectuar un tercer sondeig al pati meridional de l'església (cala 3), on no s'havia efectuat la prospecció geofísica de forma prèvia, degut a les nombroses interferències. Però les evidències proporcionades pel resultat de la cala 1, amb l'aparició de la cantonada nordoccidental de l'edifici, de la qual formava part el mur perimetral occidental (ue 134), feien suposar que la continuïtat d'aquesta paret a l'altra banda de la façana lateral de l'església quedaria comprovada si s'efectuava una rasa a una distància de 6,60 m de la cantonada sudoriental de l'església, en l'indret on, després de fer-se la cala 1, es preveia l'aparició de la seva trajectòria.

A uns 50 cm de la superfície va aparèixer una paret (ue 200), de 80 cm d'amplada, que es va delimitar en planta fins una llargada de més de 4 m, extensió limitada pel fet que al seu extrem meridional l'estructura apareixia seccionada per una rasa moderna. Per sobre del mur es documentà un nivell intensament afectat per diversos enterraments relacionats amb l'entorn de l'església, efectuats en època moderna, fins el moment de la construcció del cementiri actual.

Al nivell de terra que s'adossava al que hauria d'haver estat la cara interna del mur perimetral occidental del fòrum (ue 182), ben diferent de l'estrat afectat per les tombes, es van localitzar materials d'origen romà: un fragment de d'*opus sectile* (palombino), dos fragments de cornisa de guix i dos fragments de plaques de guix com a elements de tipus constructiu, i ceràmica a mà reduïda, una nansa de gerra, ceràmica emporitana tardana, sigil·lada sudgàl·lica, una vora de gerra, un fons de gobelet i comuna romana.

Tot i que la trajectòria d'aquest mur coincidia, al seu extrem septentrional, amb la traçada ideal del mur perimetral oriental del fòrum (ue 134), que tenia el seu paral·lel en el mur 1, situat a l'extrem oriental de l'edifici, en realitat es documentava una desviació de més de 1 m a l'extrem meridional, la qual cosa significava que no podia formar part de l'estructura fundacional regular de l'edifici romà, i que devia tractar-se d'una paret posterior, que es trobava perpendicularment orientada a la façana sud de l'església parroquial. No podem descartar que aquest tram de mur hagués format part d'un edifici coetani de l'actual església, fins i tot en relació a la seva primera necròpolis.

Fig. 179. Cala 3. Situació

L'any 2015 es va reobrir aquest sondeig amb la intenció d'aprofundir més i arribar fins l'estructura romana, amb resultat positiu: la continuació del mur 134, la paret perimetral occidental del fòrum va aparèixer, efectivament, per sota del mur de factura moderna, seguint la seva trajectòria ideal segons l'estructura canònica de l'edifici. El mur, però, es conservava només a nivell de fonamentació, per sota de diversos enterraments que arribaven a seccionar el seu parament de manera puntual.

Les tombes, que seguien una orientació est-oest, van aparèixer molt més concentrades que les trobades a la cala 2 l'any 2013, fins al punt de resultar les més antigues tallades per les més recents, en una successió d'enterraments que arribaven a formar quatre nivells superposats en un espai de molt poca potencia estratigràfica. Aquest fet va provocar que la majoria dels ossos es van trobar barrejats i sense connexió anatòmica, excepte quatre esquelets del primer i tercer nivell, respectivament, que en tot cas apareixien amb el cap per sota de la paret moderna.

Degut a aquesta profusió d'enterraments, la cala inicialment prevista es va d'haver de limitar a un espai de 1,30 m, i per això l'amplada del fonament 134 no s'arribà a verificar del tot perquè la seva meitat quedava encara per sota del mur modern fins i tot a l'extrem més meridional de la cala, mentre la llargada quedava restringida a 1 m.

Fig. 180. Cala 3. Aparició del fonament del mur perimetral occidental del fòrum (ue 134) per sota d'un mur de l'època de l'església actual i de diversos nivells d'enterraments. Any 2015

Les restes del mur romà, trobades a una cota de 1221.45 molt similar a la del mur perimetral oriental, eren fortament assentades sobre una banquetta (ue 258), que al seu torn s'assentava sobre una rasa de fonamentació (ue 262), de 0,70 m d'altura i 0,45 m d'ample per la cara interna del mur, plena de grans còdols a la base (ue 263), mentre que el reompliment de la rasa (ue 259) s'efectuà mitjançant blocs més petits i *tegulae*.

Fig. 181. Cala 3. Localització del rebliment (ue 259) de la rasa de fonamentació. Any 2015

De l'interior del rebliment esmentat (ue 259) es recuperà material ceràmic divers, consistent en ceràmica ibèrica a torn oxidada, ceràmica comuna itàlica, un fragment de vora d'un plat de ceràmica sigil·lada itàlica de la forma Ett 12.1 (-15/15) i comuna romana. Destaca la peça de ceràmica sigil·lada itàlica, que és un dels fragments més significatius que s'han trobat fins ara de cara a establir una aproximació a la possible cronologia pel moment de la construcció del fòrum (v.p.151 fig.183). D'aquest limitat conjunt destaca l'absència de ceràmiques sigil·lades sudgàliques, les quals sí havien anat apareixent als nivells de reompliment de l'interior de l'edifici, en major proporció precisament que les itàliques (Guàrdia *et al.*, 2016).

Fig. 182. Cala 3. Aspecte de la rasa de fonamentació (ue 262) i la banqueteta (ue 258) del fonament del mur perimetral occidental del fòrum. Any 2015

Es dona la circumstància que aquesta rasa es trobava excavada en diversos estrats preexistents, que devien formar part d'una terrassa o nivell de reompliment, a l'inrevés del que succeeix amb la resta d'estructures importants de l'edifici, que també es fonamenten amb rases, però sempre excavades en el substrat natural.

L'anàlisi de l'estratigrafia resultant també revelà les restes d'un nivell d'època romana (ue 257), adossat a les restes del mur perimetral, però fortament afectada per les restes del grup superior d'enterraments (ue 256). De l'interior d'aquest nivell es va recuperar campaniana A, comuna romana oxidada i reduïda, un clau i una placa de ferro.

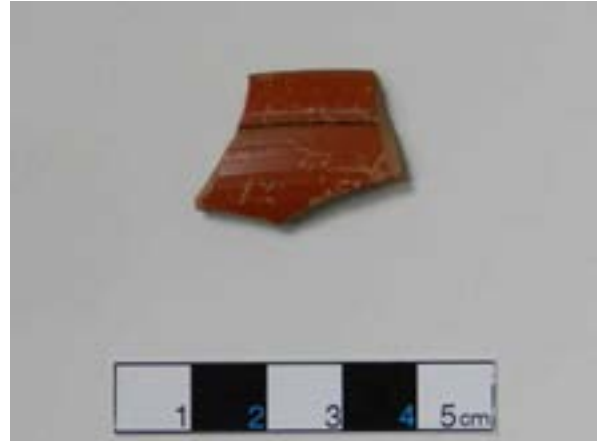

Fig. 183. Cala 3. Fragment de vora de plat de ceràmica sigil·lada itàlica Ett 12.1 (-15/15) procedent del nivell de rebliment (ue 259) de la rasa del mur perimetral occidental del fòrum. Imatge: M. Ramon

Igualment, de dins dels dos estrats superiors tallats per la rasa de fonamentació de la paret del fòrum (ue 260 i 261), es va recuperar ceràmica ibèrica oxidada, ceràmica comuna itàlica, i un fragment de fons de plat de ceràmica pre-aretina, de manera que, tot i les escasses evidències, hi havia indicis que la fundació es devia produir a finals del segle I a.C.

Al darrer estrat localitzat al fons de la cala (ue 267), just per sobre del substrat natural i a gairebé 3 m de fondària de la superfície, va aparèixer ceràmica grollera amb decoració de cordons (Guàrdia *et al.*, 2017).

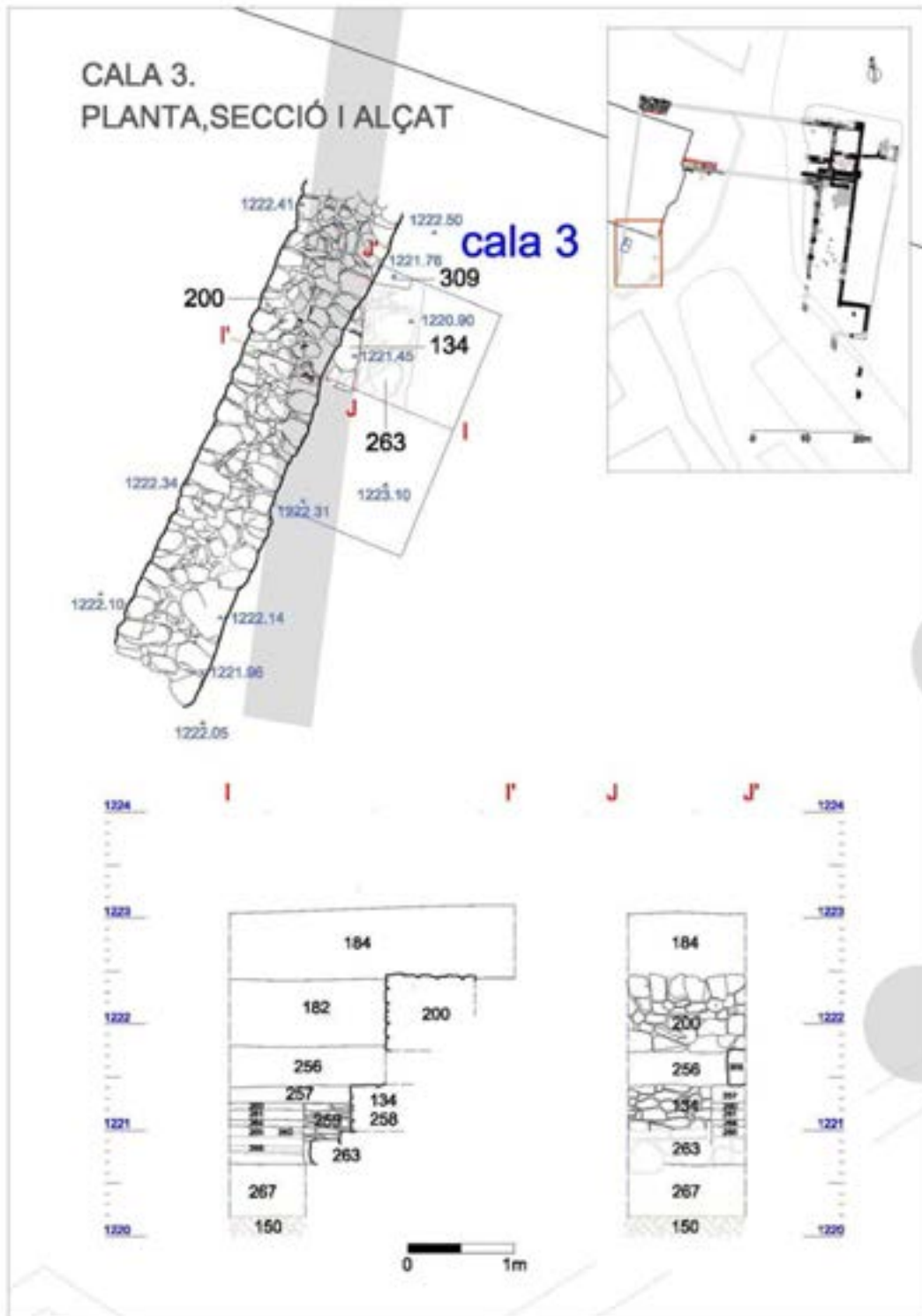

Fig. 184. Cala 3. Planta, secció i alçat. Planimetria: M. Ramon

El resultat altament positiu dels tres sondejos practicats entorn de l'església, han possibilitat la obtenció de tot un conjunt de dades morfològiques i dimensionals sobre la planta d'aquesta antiga edificació, que permeten reconstruir gran part de la seva fesomia original.

A la cala 1, les troballes de la continuïtat del mur perimetral nord i de la cantonada nordoccidental, han permès establir de manera definitiva les dimensions del costat nord de l'edifici, que és de 42,50 m de llargada, una mica menys que el fòrum de *Ruscino*. Si tenim en compte l'estructura habitual dels fòrums, veiem que morfològicament es caracteritzen per tenir una planta rectangular o lleugerament rectangular, ens trobaríem, a la part septentrional, amb un dels costats curts del fòrum, on normalment es troben els edificis, oposats frontalment als edificis de l'altre costat curt, mentre als costats llargs hi han els respectius peristils, sense construccions (Guàrdia *et al.*, 2016).

D'aquesta manera, i sempre tenint en compte la regularitat i la simetria del conjunt, el pòrtic oposat a l'únic tram de pòrtic conegut es trobaria en paral·lel al mur perimetral 134, localitzat al llarg d'aquestes intervencions a les cales 1 i 3. El peristol d'aquest encara hipotètic tram de pòrtic es trobaria a la mateixa distància respecte al mur 134 que la que hi ha entre el peristol documentat arqueològicament i el mur perimetral oriental, que és de 5,50 m. A part dels dos pòrtics que es trobarien als costats llargs del conjunt n'hi podria haver una altre al costat curt meridional, solució aquesta darrera similar a la utilitzada en la majoria de fòrums

Una de les conclusions obtingudes amb posterioritat als sondejos és l'evidència d'una millor conservació en alçada de les restes del fòrum en l'espai més proper al nord de l'església, plasmada en la obtenció de les cotes absolutes dels murs apareguts als tres sondejos i al temple i la seva comparativa amb els de la part excavada en extensió. Aquesta diferència, que se situa entorn dels 20-30 cm, es dona de manera gairebé equivalent als murs de les cales 1 i 2, apareguts a diferents nivells, confirmant-se la topografia decreixent del conjunt en sentit sud.

Pel que fa al costat llarg occidental i a l'altre costat curt de l'edifici, no es troben tan ben conservats i sí en canvi més afectats que el cantó nord, ja des d'època antiga, i per l'evolució urbana de Llivia en les èpoques posteriors, com ho testimonia el fet, a la banda oest, de la destrucció d'estructures i nivells romans en el moment de la construcció de la Torre d'en Bernat de So com a part del recinte fortificat de l'església a finals del segle XVI. Aquesta afectació continuaria en època recent amb l'edificació de serveis públics a la mateixa zona.

Quant a la cala 2, i enconcret sobre la documentació del mur que segueix la trajectòria del mur 11, ubicat a l'altre extrem del conjunt, sorprenia la seva llargada, d'un mínim de 26 m entre el lloc del seu arrencament i l'indret on s'endinsa per sota de l'absis de l'església, i a més tenint en compte que es tracta d'un mur intern de l'espai públic, fet que suggereix una edificació de dimensions importants. La seva qualitat constructiva i la seva ubicació en un dels costats curts del fòrum, ocupant de manera transversal sembla que tota la seva amplada, li permet formar un podi o plataforma (v.p.191 fig.238 i p.192 fig.239) sobre el que hi ha la possible cúria i potser altres construccions, entre les quals, i tractant-se d'un fòrum, podia haver-hi el temple (Olesti *et al.*, 2015). Aquesta hipotètica posició del temple a prop de la cúria, que podia ser el cas de Llivia, es troba documentada al fòrum de *Saguntum*, així com unes escales d'accés a la cúria, encara conservades allà (Aranegui *et al.*, 1987), solució que es podria donar també al nostre cas en relació a l'accés a la plataforma septentrional.

La relació física entre el fòrum i l'església s'ha pogut documentar a la cala 2 pel que fa al mur transversal, però no a la cala 1 respecte del mur perimetral 134 i el mur interior 198. Si bé coneixem la continuïtat del mur 134 a la cala 3, manca saber si aquesta estructura es troba també conservada al subsòl de l'interior de l'església. En favor que aquest fet és possible, tenim la dada proporcionada per la cota del paviment d'*opus signinum* aparegut a la cala 1, que al seu punt més baix és 8-10 cm inferior al nivell de pavimentació actual de la nau central que hi ha a l'interior del temple parroquial. Tenint en compte el gruix dels paviments romans d'aquesta tipologia, podrien haver-hi restes a l'interior, i amb més motiu altres estructures muràries a nivell de fonamentació, que es trobarien a una fondària superior a la del paviment.

Aquesta probable presència de restes romanes de la part més occidental del fòrum al subsòl de Santa Maria quedaria limitada, segons dades obtingudes a partir de la planimetria, a la zona del presbiteri i el sector de la nau central més proper a l'altar, en un espai de planta gairebé quadrada, amb unes dimensions de 8,80 x 9 m.

Tot i que l'actual església parroquial de Llivia es construí sobre part de les restes romanes corresponents al fòrum, la seva orientació no coincideix, i sembla que més aviat l'edifici modern degué aprofitar com a base unes hipotètiques estructures posteriors a les romanes. En qualsevol cas, en el moment del bastiment de l'edifici religiós es va respectar la presència del mur transversal a la part de l'àbsis, i possiblement la del mur 134 en la seva ubicació a la cala 1, superposant-se les estructures noves a les antigues encara que de manera esbiaixada, com es pot comprovar observant la superposició de la planta general de l'església sobre la del fòrum (Carreras *et al.*, 2014; Guàrdia *et al.*, 2014b).

Els murs perimetrals i la continuïtat del fòrum cap al sud

La cala 5

L'any 2015, a la cala 5 dels sondejos efectuats sota l'actual carrer de Iulia Libyica (via que marca el límit meridional del jaciment), amb la intenció de comprovar la possibilitat de continuïtat de les estructures en aquest sentit, intuïdes per la prospecció geofísica efectuada a M6, van aparèixer, a 1 m de fondària, restes estructurals corresponents a la continuació del mur perimetral oriental de l'edifici (mur 1). Es tractava únicament del retall de la seva rasa de fonamentació, de 1,30 m d'amplada, excavat en el terreny natural. Al fons del retall es van documentar encara in situ alguns dels blocs de pedra col·locats de forma plana per aixecar la paret, a mode de banquetta de fonamentació (ue 278).

L'excavació del nivell de reompliment (ue 290) que colmatava la rasa de fonamentació va proporcionar, entre d'altres, àmfora ibèrica, ceràmica a mà, un fragment de vora de copa de ceràmica campaniana B de la forma Lamb 5 (-150/-25), un fragment de vora de gerra bicònica de ceràmica emporitana tardana, comuna itàlica, un fragment de vora de plat de sigil·lada itàlica de la forrma Goud 12a (-20/-10, v.p.156 fig.188) i tres fragments informes, parets fines i comuna romana.

Tot i la expoliació d'aquest tram del mur, el fragment de campaniana i els fragments de les sigil·lades itàliques, i fins i tot la resta del material, es podrien relacionar amb el reompliment originari de la rasa de fonamentació de la paret, aportant una dada cronològica més a tenir en compte sobre el probable moment de la construcció del fòrum, que a més no es desdiiu del tipus de materials trobats en rases de fonamentació no expoliades (Guàrdia *et al.*, 2017)

L'alçada a que es va efectuar el sondeig dista 6,15 m del bloc de granit (ue 27) que marca el final del mur 1 en la seva direcció meridional. A més, s'ha de tenir en compte que l'estructura es prolonga en sentit sud per fora del límit de la cala. Per això, i de cara a la interpretació de la morfologia del conjunt, la conseqüència més important del resultat positiu d'aquesta cala és que permet obtenir una nova màxima longitud provisional dels costats llargs del fòrum, que de moment arriba als 42,80 m.

Fig. 185. Fòrum de *Iulia Libyica*. Cala 5. Any 2015

Figs. 186 i 187. Fòrum de *Iulia Libica*. Cala 5. Ue 278. Any 2015

Fig. 188. Cala 5. Fragment de vora de plat de ceràmica sigil·lada itàlica de la forma Goud 12a (-20/-10) procedent del nivell de rebliment (ue 290) de la rasa de fonamentació expoliada del mur perimetral oriental del fòrum. Imatge: M. Ramon

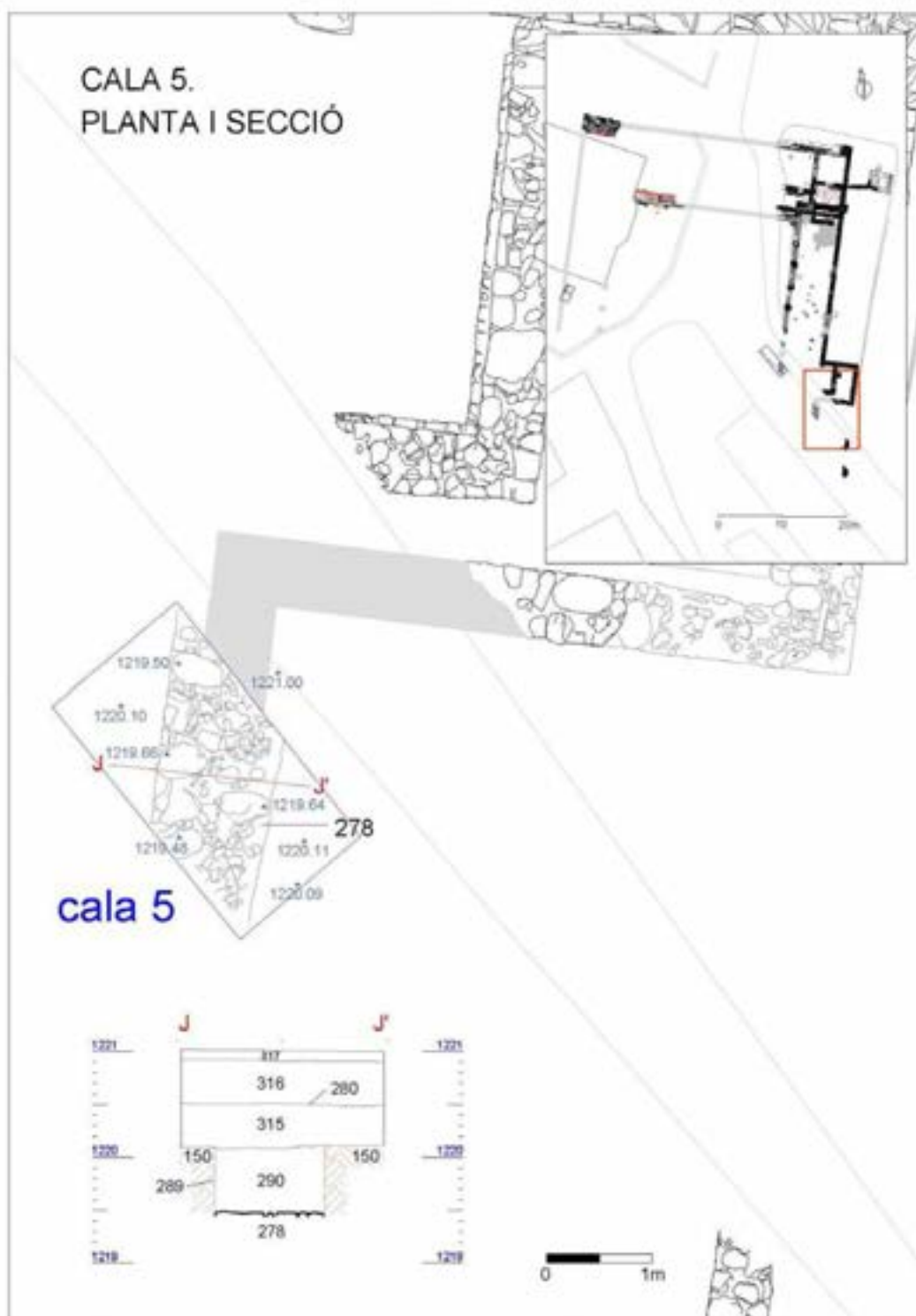

Fig.189. Cala 5. Planta i secció

La cala 4

El mateix any s'efectuà una petita delimitació en extensió a la part més meridional del fonament del peristil, precisament en l'indret on una de les seves bases de columna es troba tallada per un conducte modern. Finalitzat el procés, i després de documentar-se l'amplada de la rasa moderna, que secciona en diagonal l'estructura, es va identificar un nou tram de peristil amb les mateixes característiques que la part coneguda, a 1,50 m del trencament, del qual es conserva només una llargada de 0,75 m, fins al punt on novament es troba afectat per la rasa d'una altra conducció, ja a tocar de la vorera del carrer de Iulia Lybica.

Fig. 190. Fòrum de *Iulia Libica*. Límit inferior del tram de peristil oriental

Veient els resultats d'aquesta excavació, i tenint en compte també la probable continuïtat de la trajectòria del peristil en sentit meridional per sota de l'actual carrer de Iulia Lybica, segons un dels resultats obtinguts per la prospecció geofísica a la zona M 6, s'efectuà al punt previst una cala de sondeig (cala 4), que donà un resultat positiu, doncs es va localitzar al subsòl la continuïtat del fonament del peristil dins la corresponent rasa excavada al terreny natural. L'estructura aparegué a molt poca fondària, en consonància amb la cota que presenta el mur corregut a l'interior del jaciment. El tram descobert, amb un paredat compost de petits blocs de pissarra sense lligam, tenia una amplada de 0,90 m i una llargada de 1,40 m dins els límits de la cala, i semblava endinsar-se en direcció sud, possibilitat que no va poder ser verificada degut a l'existència d'una conducció moderna (Guàrdia *et al.*, 2017).

Figs. 191 i 192. Fòrum de *Iulia Libica*. Cala 4

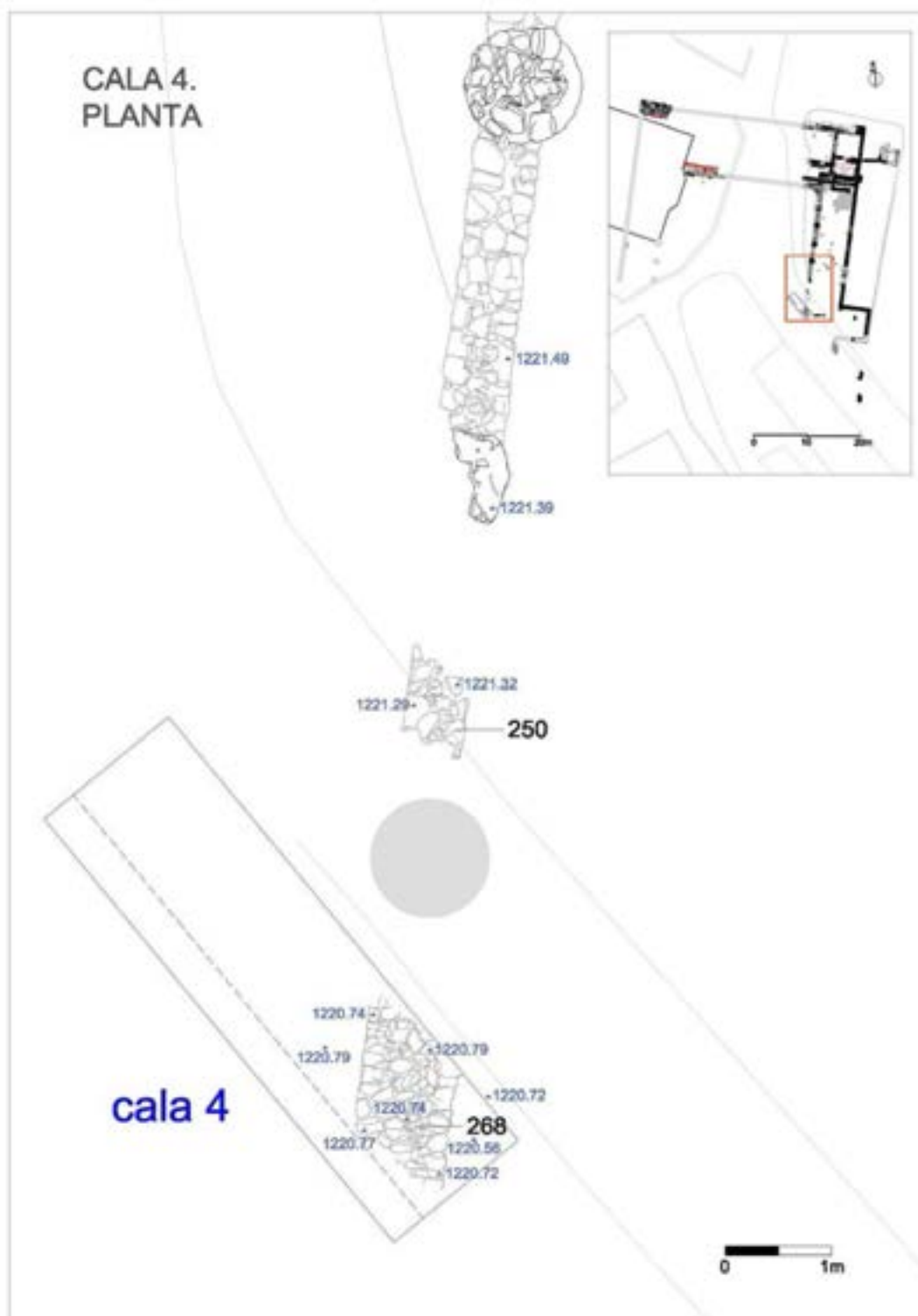

Fig. 193. Tram meridional del peristil oriental. Situació i planta. Planimetria: M. Ramon

Les cales 6 i 7

Seguidament es van fer les cales 6 i 7 a M6 per comprovar la possible continuïtat del mur 91 en aquesta direcció.

A la cala 6 va aparèixer, a 1,40 m de fondària, un mur (ue 276), de 0,55 m d'ample i una llargada de 1,90 m, circumscrita als límits de la cala, del qual es conservaven dues filades i no presentava lligam. Aquesta estructura formava una cantonada interna, mínimament apreciable, amb una altra paret (ue 277) de les mateixes característiques i potència, que prenia la direcció oest. Al nivell de sobre dels dos murs es van recuperar tres fragments de *crustae* de marbre de Campan.

Tot i trobar-se dins la trajectòria ideal del mur 91, l'assentament del mur 276 i per extensió, també la del mur 277, no era fet mitjançant una rasa excavada al substrat natural o mitjançant una fonamentació potent, com seria el cas de totes les estructures del fòrum, sinó sobre diversos nivells de reompliment formats prèviament fins una altura de 1,10 m, molts dels quals incloïen al seu interior nombrosos fragments de ceràmica romana d'època altimperial. Aquesta dada feia que interpretéssim que, si bé possiblement el mur 276 s'adossava a l'estructura general de l'edifici, havia de ser clarament posterior, i més si teniem en compte la potent estratigrafia documentada per sota de les estructures.

De l'estratigrafia documentada per sota dels murs 276 i 277 destacava en especial el nivell 283, de molt poca potència però compost en bona part per molts fragments de ceràmica sigil·lada sudgal·lica fins al punt de convertir el vermell de les peces en el criteri de distinció d'aquest estrat. Gairebé tots els fragments formaven part de dues peces gairebé senceres de les formes Drag 29b i Déchelette 67. La copa presenta decoració de motius vegetals, i porta un *sigillum* amb el nom I-IVST procedent de La Graufesenque, motllurat al perfil extern de la peça, dins una estreta franja sense decoració que hi ha entre el registre superior de secció rectilínia amb mitjos roleus i l'inferior de secció còncaua.

Fig. 194. Cala 6. Aparició dels murs 276 i 277 i el nivell 283

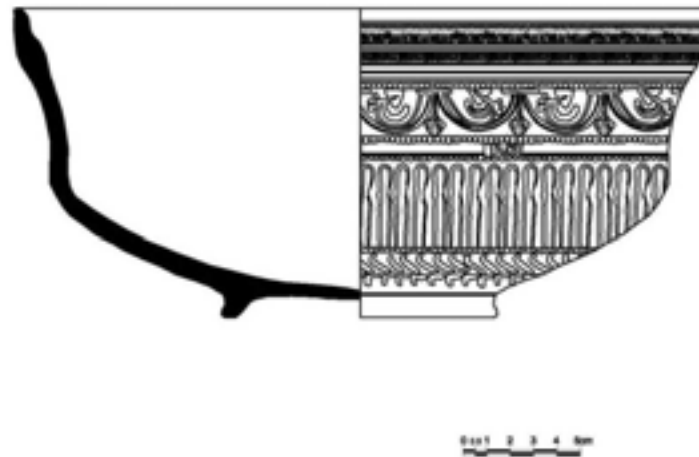

Fig. 195. Ceràmica sigil·lada sudgàl·lica Drag 29b amb decoració i *sigillum* I-IVST a l'exterior de la peça (La Graufesenque). Dibuix: M. Ramon

El conjunt de sigil·lades sudgàl·liques que defineix la datació de l'estrat també inclou les formes Drag 24/25a i Haltern 16. La cronologia és a partir de 70 d.C., lligant bé amb la datació de la Fase 3 de la zona B. També s'ha recuperat ceràmica a mà (olla), emporitana tardana (gerra), parets fines (Lopez 37i i 38b) i llàntia (Dress 16).

Als nivells inferiors de la ue 283 es va trobar àmfora rodia, tarraconesa i bètica, ceràmica a mà reduïda, ceràmica emporitana tardana (bicònic), ceràmica sigil·lada sudgàl·lica, parets fines (Pucci 11/19) i comuna romana, incloent la de pasta clara de la Narbonesa.

Tenint en compte la posició física dels murs i aquesta concentració de ceràmica, inusual a l'interior del fòrum, semblava confirmar-se que ens trobavem fora del recinte principal, en un indret destinat a altres usos que devien tenir lloc a les fases 2 i 3 d'ocupació d'aquesta zona, coincidint possiblement amb l'àmbit localitzat extramurs a la part nordoriental del conjunt.

A la cala 7 es va localitzar el tram final d'un mur de similar tipologia constructiva que el mur 276 aparegut a la cala 6, amb unes mesures de 0,80 x 1,80 m, en la mateixa direcció i amb el mateix tipus d'assentament, o sia, 1 m per sobre l'estratigrafia preexistent. Tot i la diferència d'amplada, deguda a la presència d'uns grans blocs de còdol adossats al nucli principal, es va arribar a la conclusió que es tractava de la mateixa estructura. Per sota es van documentar una sèrie de nivells, que es corresponien amb l'estratigrafia de la cala 6, amb presència d'àmfora gal·la i bètica, ceràmica a mà, ceràmica ibèrica, comuna itàlica, sigil·lada itàlica, africana de cuina i comuna romana, elements tots ells similars als dels nivells detectats a l'exterior del fòrum.

L'exedra

Una vegada coneguts els resultats aportats per les cales 6 i 7, on no s'havia trobat la continuació del mur 91, es va decidir efectuar una excavació en extensió restringida a la cara interna d'aquesta paret, dins un espai de 2,30 x 5,15 m, amb la intenció d'esbrinar si realment l'estructura perdia definitivament la seva trajectòria a partir de l'indret on es trobava seccionada, i també per veure si apareixien més restes de la rasa de fonamentació de la possible exedra, que poguessin ajudar a establir la forma i dimensions de la seva planta.

Al llarg d'aquesta intervenció es van documentar parcialment les restes d'un nivell d'enderroc (ue 270) a l'interior de la possible habitació, per sobre d'una base de pilar de pedra encara sense delimitar del tot, de planta quadrada o rectangular (ue 272), ubicada a la part més septentrional de l'àmbit. És de destacar la presència d'elements luxosos com tres fragments de *crustae* de portasanta (Chios), tres fragments de *crustae* de Campan, i tres fragments de mida gran de marbre de Saint-Béat, i dos fragments de marbre blanc a l'interior de la ue 270, al costat d'elements com àmfora procedent de l'Egeu, àmfora bètica (Dressel 20 d'època Julia-Claudia), ceràmica a mà reduïda i oxidada, sigil·lada sudgàl·lica (Drag 29), parets fines, africana de cuina (Hayes 196), i comuna romana de pasta clara procedent de la Gàl·lia, dins un context de segles I-II d.C.

A continuació es va excavar el nivell de reompliment (ue 271) de la rasa de fonamentació del mur 91 (ue 274), al fons de la qual s'estenia un llit de grans blocs de còdol (ue 275), similar al de la rasa del mur perimetral 134 aparegut a la cala 3. En paral·lel a aquesta excavació es va anar delimitant la part del fonament del mur 91, ben visible per l'absència d'arrebossat. Pel que fa a la datació del període de la construcció de l'edifici, entre el material ceràmic aparegut dins d'aquesta rasa, tenim àmfora rodia d'època d'August, àmfora tarraconesa i bètica, ceràmica a mà reduïda, ceràmica amb engalba blanca i pintura de color roig vinós (olla globular), emporitana tardana, un fragment de vora de plat de sigil·lada itàlica de la forma Pucci 10 (-10/25), comuna romana de pasta clara i comuna romana oxidada (gerra) (v.p. 164 fig.197). Dins d'aquest grup destaca el petit fragment de ceràmica sigil·lada itàlica. Com al cas del nivell de reompliment de la rasa de fonamentació del mur perimetral occidental del fòrum, novament es troben alguns elements concrets que permeten una certa aproximació al moment fundacional, juntament amb una altra dada important que també es repeteix, com és l'absència de ceràmica sigil·lada sudgàl·lica a l'interior de la trinxera (Guàrdia *et al.*, 2016; Guàrdia *et al.*, 2017.)

El resultat principal d'aquesta actuació va ser la localització de les restes de la rasa de fonamentació del mur 91 també a partir de l'indret on l'estructura pateix un trencament, i al llarg de 1 m, fins que la pròpia rasa, sense vestigis de l'alçat de la paret, descriu una cantonada i es dirigeix en sentit occidental en una distància de 1,10 m, fins el punt on apareix un altre mur (ue 273), el meridional de l'exedra, que s'endinsa en el tall efectuat de manera provisional.

Fig. 196. Fòrum de *Iulia Libica*. Exedra. Vista general on destaca la trajectòria tallada del mur 91, la seva rasa (ue 274) i la banqueta de fonamentació (ue 275). Al fons de la imatge, el mur 93 i la base de pilar 272. En primer terme, cantonada i rasa meridional expoliada de l'exedra, i ubicació del mur 273 a l'esquerra de la imatge. Any 2015

Fig. 197. Exedra. A l'esquerra, fragment de vora i arrencament de nansa d'àmfora rodia d'època d'August. A la dreta, fragment de vora de plat de ceràmica sigil·lada itàlica de la forma Pucci 10 (-10/25) procedents del rebliment de la rasa de fonamentació del mur oriental de l'exedra. Imatge: M. Ramon

El nivell (ue 291) que colmatava la part expoliada de les dues rases que conflueixen en la cantonada de l'exedra, format per una capa de terra de color marró i textura compacta, va aportar material arqueològic divers, consistent en un fragment informe d'amfora gal·la, dos fragments informes d'amfora tarraconesa, un fragment informe de ceràmica a mà reduïda, un fragment de vora de ceràmica de parets fines, tres fragments de vora i coll i sis fragments informes d'una mateixa peça, probablement una gerra de la forma 5, de cronologia d'Alt Imperi, un fragment de vora i un fragment informe de gerra de la forma 3j (50-300 d.C.), i quatre fragments informes de ceràmica comuna romana de pasta clara originària de la Gàl·lia, i dos fragments informes oxidats i un de reduït de ceràmica comuna romana.

La interpretació que es derivava de tot plegat era que realment aquesta petita part exempta de la planta corresponia realment a una exedra de forma regular, amb una amplada de els tres costats interns de 5,40 m, i que d'aquesta exedra mancava del tot el seu angle sud-est, expoliat molt probablement ja en època romana o poc després. La relació física dels diversos elements que integren l'espai, així com la seva relació amb el material, permetia confirmar que aquest àmbit es va afegir al cos principal ja des d'un primer moment i que no es tracta de cap evolució posterior. A part, de l'observació de la relació existent entre els resultats de l'excavació efectuada a l'exedra i de la cala 5, amb l'aparició de la continuació del mur perimetral oriental, es desprenia que, tot i que encara sense visió directa, ens trobavem a tocar de la cantonada que formen els murs 1 i 273.

Fig. 198. Fòrum de *Iulia Libica*. Exedra. Vista des del nord amb el mur 93 en primer terme. Any 2015

Fig. 199. Fòrum de *Iulia Libica*. Exedra. Detall. Any 2015

L'any 2016 van continuar els treballs en aquesta part del fòrum. Un dels primers resultats va ser la constatació que el bloc de granit de la Fase 1 (ue 27) havia estat enretirat de la seva posició original i ubicat a la Fase 2 al costat de l'angle format pel mur perimetral oriental i el mur nord de l'exedra. La continuació del mur meridional de l'exedra (ue 273) desseguida es va fer evident, almenys fins l'indret on desapareixia per sota de l'actual carrer de *Iulia Lybica*. En canvi, desseguida es va veure que l'estructura que l'any anterior havia estat interpretada com una base de sosteniment d'algún element de caràcter aeri, és en realitat un contrafort de planta quadrada adossat a un nou mur (ue 318) de trajectòria lleugerament nord-oest/sud-est, adossat a la pared nord de l'exedra, però no a la sud, de manera que abans d'arribar a contactar amb el mur 273, descriu un angle en forma de L (ue 319) que pren la direcció occidental fins el lloc on segueix per sota de l'actual carrer.

Figs. 200 i 201. Fòrum de *Iulia Libica*. Exedra. A l'esquerra, cantonada formada pels murs 318 i 319, apareguts a l'interior d'aquest àmbit. A la dreta, detall del mur 318. Imatges: C. Carreras

Degut a la seva orientació, el mur 318 no resulta perpendicular a les parets nord i sud de l'exedra, doncs es desvia orogressivament.

Per altra banda, les característiques constructives dels murs 318 i 319 són ben diferents de les de la resta de murs de la Fase 1, doncs són més amples i amb un paredat fet de grans blocs de pissarra sense lligam aparent, amb només lloses treballades per les cares laterals, en contrast amb la resta de murs del moment de funcionament del fòrum i el seu temple, fets de blocs molt ben regularitzats i escairats, lligats amb gran quantitat de morter de calç, i amb restes d'estucat per les cares internes.

Per tot això, no creïem que es tracti d'una estructura de compartimentació existent en el primer moment d'utilització o funcionament de l'exedra, sinó que, basant-nos en les respectives seqüències físiques i en aquesta manca de regularitat arquitectònica, que no es dona en cap altre lloc del fòrum, més aviat podria tractar-se d'un afegit posterior amb la intenció de reduir l'espai intern de l'exedra.

Figs. 202 i 203. Fòrum de *Julia Libica*. Exedra. Banqueta (ue 320) dels murs interiors descoberta el 2017, juntament amb un nivell d'enderroc (ue 345) ple de campanianes i ceràmiques sigil·lades itàliques. Imatges: C. Carreras

L'any 2017, una vegada retirat el sediment acumulat pel costat intern d'aquesta cantonada (ue 331), s'ha localitzat una banqueta que segueix la cantonada (ue 320 i 292, respectivament) molt ben treballada i amb restes de morter de calç, per sota dels dos murs interns. De l'interior del nivell d'enderroc de tonalitats fosques (ue 345) que s'adossa a la banqueta, s'han extret materials que podem datar al canvi d'era i les primeres dècades del segle I d.C. Alguns exemples són àmfora bètica del Guadalquivir, ceràmica ibèrica, ceràmica amb engalba blanca i pintura de color roig vinós, emporitana tardana i comuna romana. Però a part de les comunes, els elements més destacables i a més apareguts en gran quantitat són les ceràmiques campanianes i sobretot les ceràmiques sigil·lades itàliques. Sembla que la majoria tardanes, entre les que destaca, per la seva profusió, la forma Goud 28 (1-30 d.C.), entre finals del regnat d'August i els inicis del de Tiberi (v.p. 169 figs. 204-206).

Cal relacionar aquest context ceràmic amb les estructures internes de l'exedra, que no formarien part del primer moment constructiu, sinó d'una reforma posterior però molt propera en el temps al moment fundacional, fet que es troba en debat actualment, i que no es resoldrà fins futures campanyes amb la continuació de l'obertura en extensió d'aquesta zona.

Figs. 204-206. a l'esquerra perfil sencer d'una copa de ceràmica sigil·lada itàlica Goud 28. A la dreta, a dalt i a baix, fragments de vores de ceràmica sigil·lada itàlica. Imatges: C. Carreras

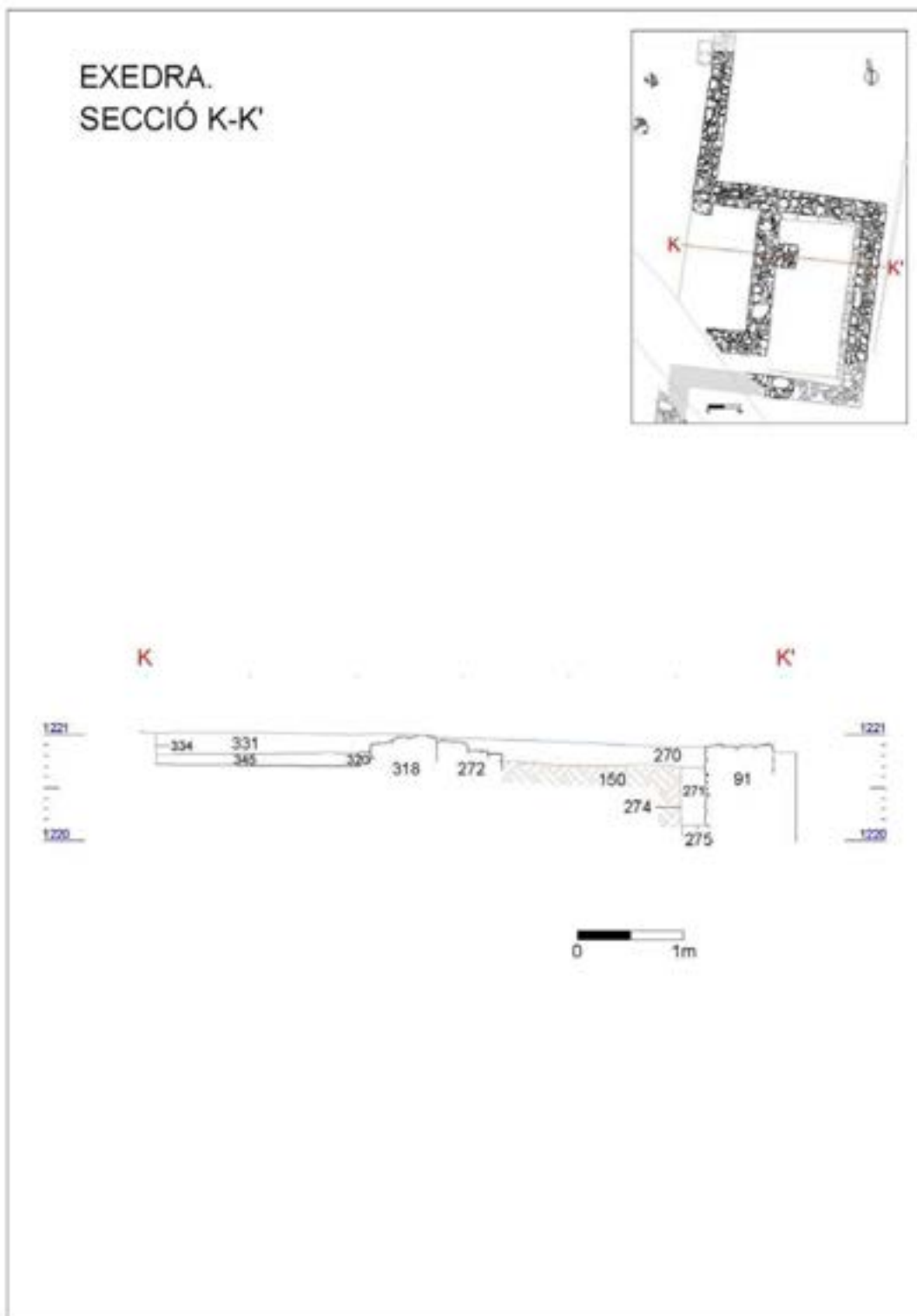

Fig. 208. Exedra. Secció K-K'. Planimetria: M. Ramon

Excavacions a l'interior del fòrum

El mur 70

En paral·lel als diversos sondejos efectuats entre els anys 2013 i 2015 per conèixer els límits de l'edifici, es va realitzar l'excavació de determinats indrets decisius per a una interpretació correcta del conjunt. En el decurs dels treballs efectuats al davant de l'habitació 1 va aparèixer la continuació del mur 70, identificat per primera vegada l'any 2001 formant una cantonada amb el mur 11. Amb tot, en aquell moment encara no sabíem de la seva continuïtat en la direcció oriental. Es tracta d'un mur de les mateixes característiques constructives i funcionals que la part central del podi o plataforma, amb la cara que dona a l'exterior vista, mentre que la seva cara interna exerceix les funcions de mur de contenció d'una plataforma superior que possibilita la construcció de l'habitació 1 a una cota superior. Estructuralment representa un reforç lateral, en aquest cas per la banda oriental, de la part central del podi.

Per la cara externa del mur de contenció 70 es va identificar un nivell d'enderroc (ue 192) molt ric arqueològicament, format per una capa de terra de textura compacta i coloració heterogènia, amb zones de vermell intens. Hi havia presència de zones rubefactades i acumulacions de cendres, així com nombrosos fragments d'estuc i gran quantitat de restes de *tegulae*. Sembla que a partir de la seva posició estratigràfica i la seva relació amb el mur 70, en aquest enderroc s'haurien concentrat restes procedents del progressiu enderrocament de les estructures de la Fase 1, adossades al mur de reforç lateral del podi, de la mateixa manera que al cas del sondeig efectuat per la cara externa del mur 11 a la sala 2.

Fig. 209. Fòrum de *Iulia Libica*. Mur 70. Ue 192. Any 2014

Per sobre de la unitat 192 apareixia un estrat (ue 199), caracteritzat per una terra rubefactada de coloració granatós intens, amb una textura molt compacta i sense intrusions. Es tractava d'una capa poc potent però significativa, força diferenciada dels nivells amb que es relacionava físicament. Amb tot, la seva distribució espacial no era uniforme. De manera hipotètica podríem pensar que es tractava de les restes d'un nivell d'incendi, probablement parcial i localitzat en aquest sector. Aquesta incidència hauria tingut lloc abans de la construcció de les estructures de la Fase 2.

En l'espai situat a continuació de la cara interna del mur 70 es van documentar un conjunt de vuit forats de pal de dimensions variables però sempre de planta circular i fons còncav, i un parell de fosses de planta ovalada i secció irregular. Es tractava d'un conjunt de retalls difícils de datar. La primera possibilitat és que es trobéssin lligats al moment d'edificar-se la infraestructura de la Fase 1 en aquest indret, fet que inclouria la seva relació amb el paviment d'*opus signimum* que hi hauria en aquest lloc (lligat sens dubte a l'estructura quadrada de *tegulae*) a l'igual que en tota la plataforma superior del fòrum a partir del *podium*, i que hauria estat posteriorment arrencat. En favor d'aquesta hipòtesi tenim la menor altura del mur 70 en relació a la de la part central del podi, provocada pel desgast, i com a conseqüència l'absència de morter al coronament. Per altra banda, els únics materials ceràmics recuperats al nivell de reompliment que cobrien l'espai entre el mur i una llengüeta del terreny natural semblaven anar en aquesta direcció, doncs van ser ceràmica a mà reduïda, una vora d'olla globular amb engalba blanca i pintura de color roig vinós i una vora de cassola de ceràmica comuna itàlica. L'altra possibilitat, més remota, era que es tractés d'estructures negatives no originàries de la Fase 1, sinó a partir del moment en què s'amortitza el *signinum*.

Després, es va efectuar un petit sondeig en l'angle entre el mur 70 i el mur perimetral oriental, per comprovar si el mur de suport tenia una sola cara vista com era notori en tota la llargada del mur transversal del *podium*. Després de l'excavació d'un petit estrat de reompliment (ue 223) va aparèixer el terreny natural retallat, prova que el *signinum* de la plataforma havia estat efectivament expoliat, tal i com vam poder apreciar observant la marca del seu negatiu (v.p.177 fig. 215 i p.349 figs.428 i 429). S'aprofità també per excavar part de la rasa de fonamentació del mur meridional de l'habitació (v.p.174 figs. 210 i 211 i p. 349 figs.428 i 430).

Fig. 210. Fòrum de *Iulia Libica*. Al davant de l'habitació 1. Conjunt de forats de pal i rebaixos. Al centre d'aquest espai s'aprecia una llengüeta de terreny natural, amb estratigrafia a banda i banda. En primer terme a la dreta, fonamentació del mur meridional de l'habitació 1. Any 2015

Fig. 211. Fòrum de *Iulia Libica*. Al davant de l'habitació 1. Conjunt de forats de pal i rebaixos. Detall. En primer terme, estructura quadrada de *tegulae* i morter (ue 80) identificada l'any 2001. Any 2015

També es va fer una cala per la cara externa del mur perimetral oriental del fòrum, en l'espai que hauria d'ocupar la continuació de la trajectòria del mur 70. Al fons de la cala va aparèixer efectivament el seu darrer tram, perllongat per sota de la paret de l'edifici, fins que fa també de contenció en sentit est-oest. Al mur 70 se li superposa de manera perpendicular el mur perimetral, de trajectòria nord-sud, en una relació física que demostra la cura que es va tenir en procedir-se a assegurar degudament i entre sí les estructures mestres i de fonamentació. A l'interior d'aquesta cala va aparèixer material arqueològic divers, entre el que destaquen fragments de ceràmica a mà reduïda, ceràmica ibèrica pintada, emporitana tardana i sigil·lada sudgàl·lica (Drag 27).

Figs. 212 i 213. Fòrum de *Iulia Libica*. Mur 70. A dalt, sondeig efectuat per la cara externa del mur 1, a l'altra banda de l'espai que hi ha al davant de l'habitació 1, amb la intenció de conèixer la continuïtat i fonamentació del mur de contenció. A baix, situació del sondeig a la part nordest del fòrum. Any 2015

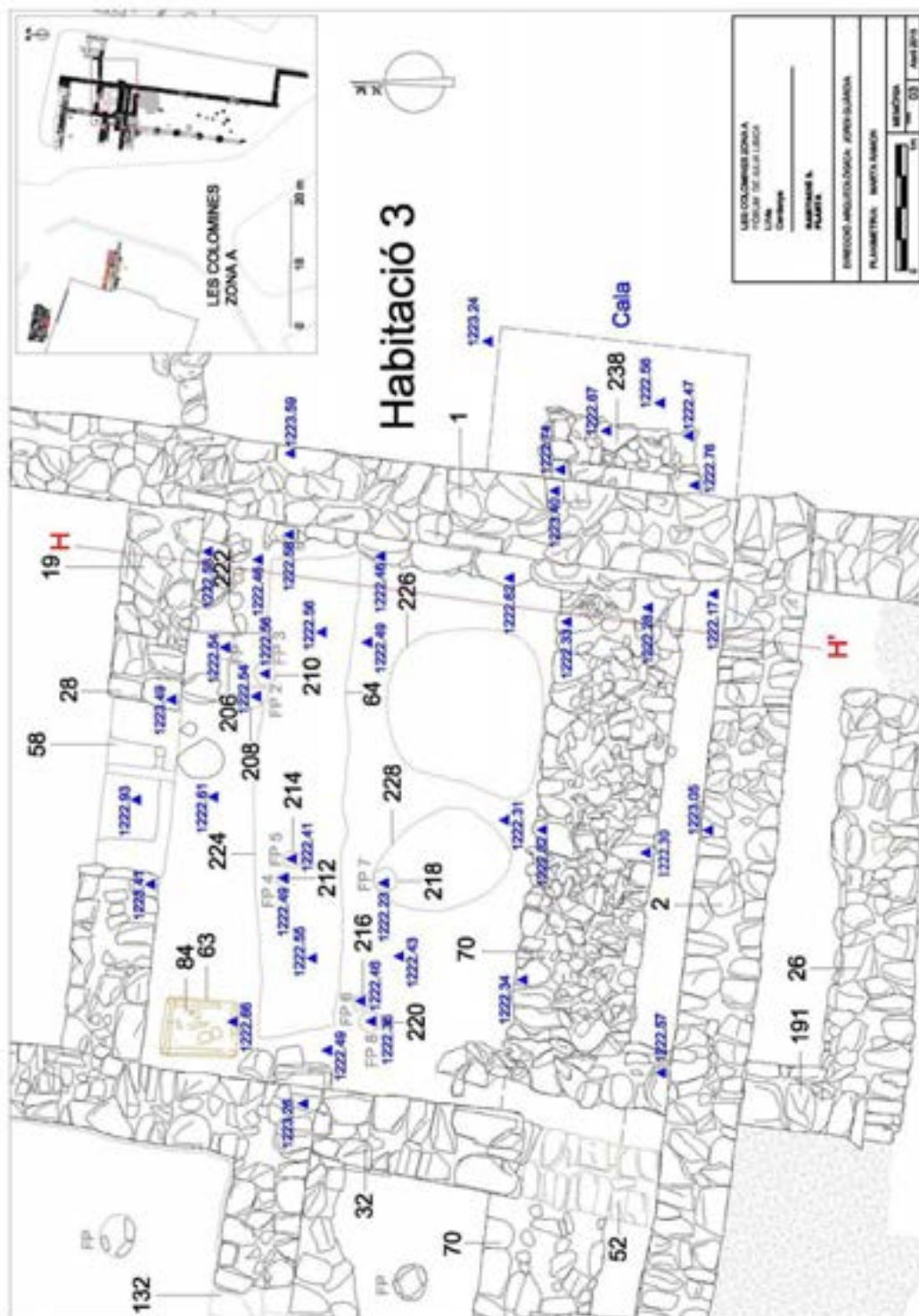

Fig. 214. Al davant de l'habitació 1. Planta. Planimetria: M. Ramon

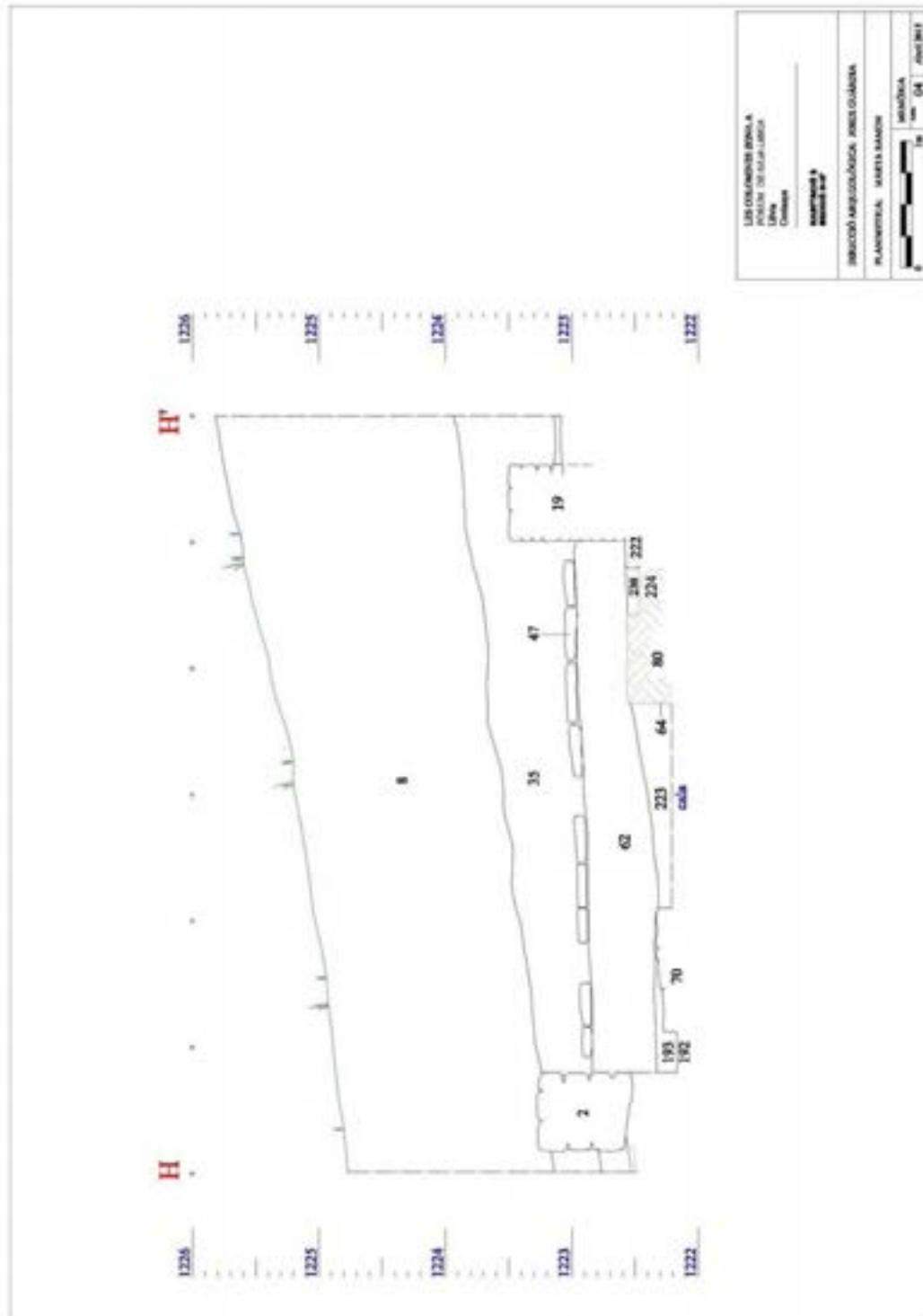

Fig. 215. Secció H-H' ²⁷. Planimetria: M. Ramon

²⁷ Les ue 35 ,47 i 62 no són de la Fase 1 són de les Fases II i III (segles III-VI d.C.)

En el procés de restitució i consolidació de la planta i de les úniques dues filades conservades d'un mur de la Fase 2 (mur 26) es van extreure tres components petris de la Fase 1 reaprofitats en la seva construcció. Per una banda, tenim un voluminós fragment de marbre de *Luni-Carrara*, de forma cúbica (40 x 30 x 30 cm), corresponent a part del basament d'una escultura, on s'aprecia el repicat d'una de les cares llises. També hi ha un fragment de cornisa de marbre amb motllura de secció còncaua, possiblement també de *Luni* (v.p.178 fig.216), i igualment pesant, amb unes mesures de 30 x 30 x 15 cm, i un fragment desgastat però gairebé sencer, de forma molt regular (35 x 30 x 20 cm) d'un possible capitell o arquiteau de pedra tosca, amb decoració de doble voluta formant una figura triangular al registre superior i motius vegetals a l'inferior, que presenta una obertura circular d'encaix (v.p.178 fig.217). Tots aquests blocs havien estat disposats en el parament del mur aprofitant les anes com a paredat extern.

Fig. 216. Cornisa de marbre. Fragment

Fig. 217. Capitell o arquiteau

El peristil

L'any 2014 es va efectuar la delimitació i excavació del tram més septentrional del peristil. Al llarg d'aquest procés es va poder comprovar l'existència d'una riostra de 0,55 m de potencia, amb una rasa de 1,10 m d'ample per fonamentar-la (ue 204). L'únic material localitzat a l'interior del reompliment de la part excavada de la rasa del peristil (ue 205) va ser un fragment informe de ceràmica a mà reduïda.

Igualment, dins el mateix procés de consolidació, es van localitzar dues noves bases circulars de columnes al peristil. La que se situa més al nord (ue 194) s'ubica entre les bases de columna 13 i 31. Només es conserva, a una cota lleugerament inferior al mur, una arrencada de punt rodó feta amb lloses de pissarra molt ben treballades. L'altra base (ue 195) es troba en l'extrem meridional. Es tracta de les restes d'un potent fonament de pedra amb elevat component de morter de calç de gran duresa, seccionat pel mig perquè es troba precisament en l'indret on el peristil va ser afectat per la conducció moderna. Aquests nous elements van aparèixer situats, en relació amb els ja documentats, en una relació espacial d'equidistància de 3 m entre ells.

Figs. 218 i 219. Peristil oriental. Tram septentrional. A l'esquerra, delimitació de la rasa de fonamentació de la riostra. A la dreta, excavació finalitzada

Els elements del pòrtic oriental

Distribuïts en l'espai existent a la part meridional de la part coneguda d'aquest pòrtic, entre la porta i l'exedra, van aparèixer l'any 2016 un conjunt de tres forats de pal que tallen el terreny natural existent en aquesta part del fòrum, i les restes d'un estrat de terra rubefactada que s'hi superposa. Excepte pel que fa al cas de la terra rubefactada, es tracta d'estructures negatives de tipologia similar a les que es van anar documentant durant l'excavació en extensió de part del pòrtic els anys 2001 i 2003, amb unes mínimes variacions quant a les dimensions i la fondària. Per aquest motiu, els respectius rebliments dels forats de pal es trobaven coberts per la part final de la ue 23, el nivell de reompliment que amortitza la Fase 1, i també per això podem considerar el conjunt com existent en el primer moment d'utilització de l'edifici.

El forat de pal situat més a prop de la porta (ue 323), de planta circular i secció còncaua, amb un diàmetre de 30 cm i 40 cm de fondària, és el més ben conservat, doncs encara es mantenen al seu fons o revestint la secció, un conjunt de petites lloses de pissarra i fragments de *tegulae* (ue 327) falcat verticalment a terra. El seu rebliment està format per una capa de terra de color marró i textura compacta (ue 328).

La ue 324 es troba molt a prop del forat de pal 323, just al seu costat esquerre. Correspon al nivell de terra rubefactada molt prim, de planta allargassada o rectangular amb els contorns una mica desdibuixats (1,40 x 1,10 m aproximadament) i presència de petits fragments de *tegulae* picats d'un color vermell intens. Podria tractar-se de les restes d'un fogar.

Els forats de pal 325 i 326, no tan ben conservats i de mides més petites però també de planta circular, havien estat igualment folrats de pedres disposades verticalment a terra al voltant del seu perfil i amb reompliment de nivells de terra de color marró i textura compacta (ue 329 i 330, respectivament). Es troben més allunyats de la porta, l'un més proper a l'exedra (forat de pal 325) i l'altre al tram de peristil oriental (forat de pal 326). De l'interior del rebliment d'aquest darrer (ue 330) es va extreure un fragment de molí de granit.

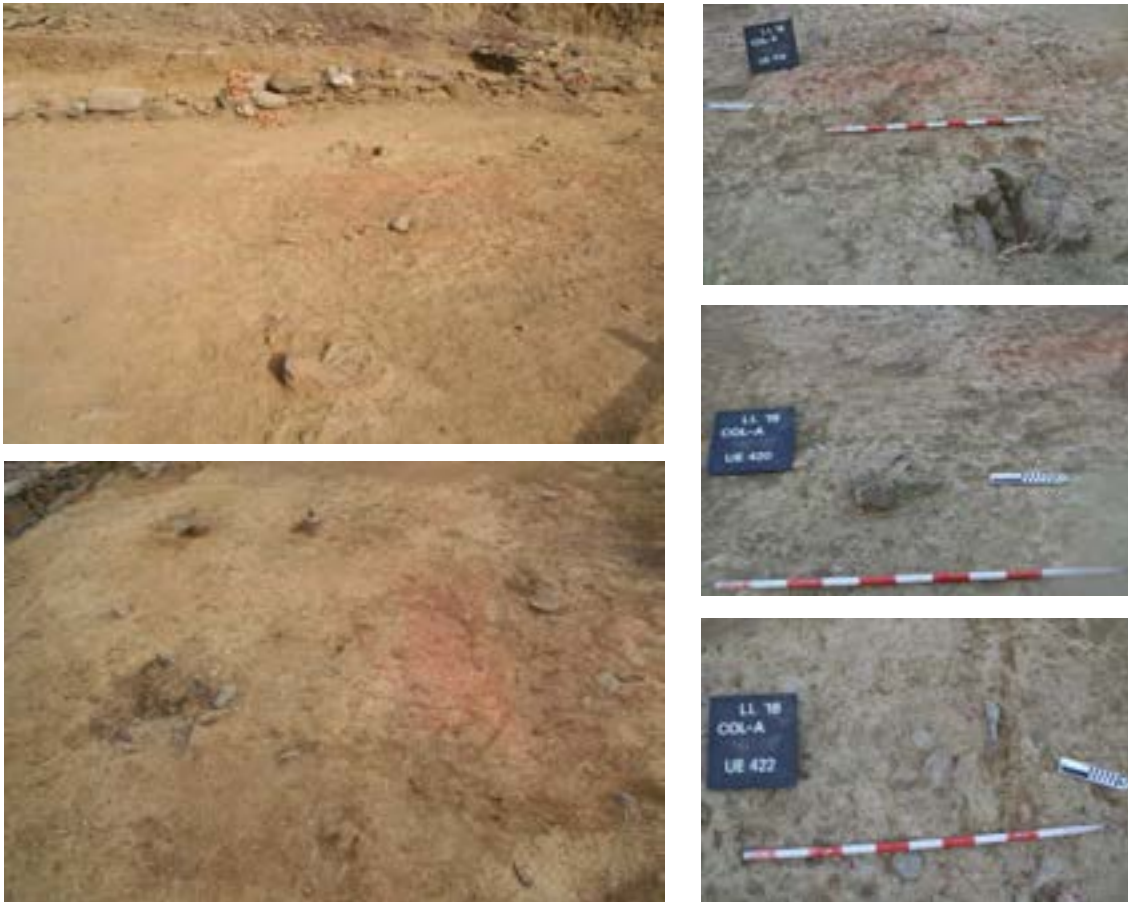

Fig. 221-225. Elements del pòrtic oriental. A dalt a l'esquerra, imatge general del conjunt de forats de pal i el nivell de terra rubefactada, al costat intern de la porta del fòrum, que apareix al fons. A baix a l'esquerra, imatge de conjunt on apareix destacat l'element rubefactat. A la dreta, imatges individualitzades de les estructures negatives. Imatges: C. Carreras

La porta

L'any 2014, a la part de la porta principal, situada al nord de l'exedra, es va poder comprovar com l'espai existent entre els blocs 71, 89 i 90 es va tapiar a la Fase 2 i per sobre es van col·locar a l'inrevés dos grans blocs rectangulars de granit reaprofitats de la Fase 1 (ue 49 i 92, respectivament), que ja havien estat documentats a la intervenció de 1997. El bloc 49 presenta un rebaix estret i allargassat, mentre l'altre (ue 92) té una motllura al voltant de tot el seu perímetre, i el rebaix de la polleguera, resultat d'haver estat utilitzat com a porta.

Una vegada tombats i tornats a la seva posició originària per ser retirats del jaciment, vam apreciar con el bloc més ben treballat (ue 92) correspon a una ara en perfecte estat de conservació, possiblement ubicada originàriament dins el recinte de l'hipotètic temple que hi hauria al fòrum (v.p.183 fig.226). És una plataforma rectangular de 75 x 60 x 10 cm, sobre la que s'aixeca un pedestal de 70 x 50 x 20, treballat als extrems curts de forma sinuosa. Sobre el centre del pedestal hi ha un relleu exempt de forma circular, fons convex i 35 cm de diàmetre, i un estret rebaix lineal que creua pel mig tot el llarg de la superfície i la secció de la peça, a banda i banda del cercle. La seva superfície no és plana, sinó que els extrems dels costats curts, de forma cònca, són més alts que el cercle.

Quant a l'altre element (ue 49), es tracta d'una base o plataforma d'estàtua, de 70 x 55 x 15 cm, que ha conservat les marques dels peus en posició avançada (v.p.183 fig.227).

Tot i que són dues peces integrades arquitectònicament en una Fase posterior, en realitat són elements originàriament exempts pertanyents a la Fase 1 (Olesti *et al.*, 2015; Guàrdia *et al.*, 2017).

Fig. 226. Ara anepígrafa de granit

Fig. 227. Base d'estàtua

Entre els anys 2015 i 2017 es va procedir a la delimitació de la porta, situada al nord de l'exedra, amb el resultat de la documentació d'uns petits blocs de pedra de pissarra sense lligam (ue 251), que se superposaven al mur 1, com a única resta estructural entre els blocs 71, 89 i 90 del que hauria estat la base o preparació d'un possible marxapeu no conservat, coincidint amb el nivell de circulació del fòrum a la zona de l'entrada. Tenint en compte que per la part interna d'aquest accés l'any 2001 ja s'havia assolit el nivell del substrat natural, l'any 2015 s'inicià l'excavació de la part de fora de l'entrada, dins els marges d'un estret i llarg rectangle paral·lel al mur perimetral oriental del recinte, amb unes dimensions de 2 x 7,50 m, entre el límit nord de la porta i el mur nord de l'exedra. L'objectiu era esbrinar altres característiques de l'accés, així com la disposició d'un possible corredor que facilités l'entrada a l'edifici.

Figs. 228 i 229. Fòrum de *Iulia Libica*. Porta. A l'esquerra, detall del conjunt de petites lloses (ue 251) que formarien part de l'entrada original. A la dreta, aspecte general de l'excavació iniciada l'any 2015

Fig. 230. Fòrum de *Iulia Libica*. Porta. Aspecte general de l'excavació iniciada l'any 2015

Al llarg de les campanyes de 2016 i 2017 es continuà aquesta mateixa excavació. La retirada del sediment acumulat, amb un progressiu desnivell nord-sud, ha implicat una excavació esglaonada, on el tall septentrional és el de més alçada, l'oriental segueix el pendent, mentre que pel costat sud l'excavació limita amb el mur 93. L'any 2017 s'amplià el sondeig en direcció nord fins que es va assolir una llargada de gairebé 20 m pel costat oriental.

En el decurs d'aquest procés es van apreciar diversos canvis de parament al mur 1, fruit de reparacions o remodelacions relacionades probablement amb la pròpia obertura, però no s'arribà a distingir cap altre element relacionat directament amb l'accés. La retirada de les restes del nivell superficial de l'exterior del fòrum (ue 8) proporcionà àmfora gal·la, itàlica (Dress 1 C de la Campania), tarraconesa i bètica, ceràmica a mà reduïda, olles globulars de ceràmica ibèrica a torn reduïda i oxidada, emporitana tardana, sigil·lada itàlica (Consp 36 i Pucci 37) i sudgàl·lica, sigil·lada africana A, parets fines, morter, africana de cuina (Hayes 22) i comuna romana. Quant a d'altres materials, entre els fragments constructius de caràcter noble contabilitzem un fragment de *crustae* de Campan, un fragment de placa de marbre blanc de gra fi i dos fragments grans de marbre de *Luni-Carrara*.

Tanmateix, l'excavació d'aquest espai va possibilitar la localització d'un nivell d'enderroc (ue 187) ubicat per sota de la capa superficial i identificat també en altres indrets de la part oriental de fora del conjunt, que interpretem com un recreixement de nivell efectuat a la Fase següent amb la intenció de facilitar l'accés a la porta modificada.

Finalitzada la intervenció de 2016 i extret la part de sediment corresponent a la zona de la porta, es va poder comprovar com per sota de l'entrada reutilitzada continuava l'alçat del mur 1 fins que el seu fonament s'assenta sobre el terreny natural, aparegut a una fondària de 0,30 m. El mateix any es localitzà un retall (ue 333) de planta circular amb 0,10 m de diàmetre, secció còncava de 0,65 m d'altura i fons pla, que incloïa al seu interior un rebliment (ue 332) format per una capa de terra de color marró fosc, amb presència d'un fragment de marbre de tipus indeterminat i un fragment informe d'amfora tarraconesa, així com petits blocs de pedra de pissarra i fragments molt minsos de *tegulae*. Aquesta mena de boca de fossa o sitja, de datació incerta però en tot cas anterior als segles III-IV d.C., que seria la cronologia del nivell 187, es troba ubicada a nivell del subsòl i just al costat d'una de les dues bases de granit que delimiten lateralment l'entrada, la ubicada més al nord (ue 71).

Fig. 231. Fòrum de *Iulia Libica*. Porta. Ubicació de la fossa o sitja localitzada al costat extern de la porta d'accés al fòrum

Al llarg d'aquests tres anys, el nivell 187 ha aportat una gran quantitat de material arqueològic, molt superior al procedent de qualsevol altre indret del fòrum. Tot i que aquest nivell es troba extramurs, tant pel que fa a la qualitat de les troballes com per la seva varietat tipològica, aquest conjunt possibilita establir cronologies àmplies, donat que les característiques i ubicació de l'estrat no permeten una precisió acurada. Una de les hipòtesis és que, donada la seva intencionalitat en la seva formació, podria contenir alguns dels diversos elements que caracteritzaven el període altimperial dins el fòrum.

D'aquest estrat procedeixen diverses restes arquitectòniques de qualitat, com ara dos fragments de *crustae* de marbre de *Luni-Carrara*, quatre fragments de *crustae* de la Penne-Martin, nou de Campan, deu de marbre blanc i tres d'indeterminats, marbre de Vilafranca de Conflent i Chentou (Tunis), calcària de Vilafranca de Conflent, un *sectile* en forma de un rajol de marbre blanc possiblement de Saint-Bèat, una peça de *sectile* triangular de palombino, tres tesseles de mosaic de color blanc i vint fragments d'estucs de revestiments parietals.

Entre la ceràmica hi ha àmfora tarraconesa, bètica (de la costa i de la Vall del Guadalquivir), ceràmica grollera a mà reduïda, campaniana A, ceràmica ibèrica a torn oxidada, olles globulars de ceràmica ibèrica amb engalba blanca i pintura de color roig vinós, emporitana tardana, sigil·lada itàlica (Consp 26.1.3, entre 0 i 50 d.C.) i sudgàl·lica (Drag 33a1, Ritt 8b i 9, entre 10 i 65 d.C.), parets fines, una llàntia de disc, africana de cuina (Hayes 22 i presència de fins a cinc vores de la forma Ostia II. 302, datada entre l'època de Claudi i el segle V d.C.), comuna romana, comuna romana de pasta clara procedent de la Narbonesa, una vora d'un recipient de vidre de la forma Ising 37 (entre 50-80 d.C.) i un fragment de vora i un fragment de nansa d'una gerra de vidre.

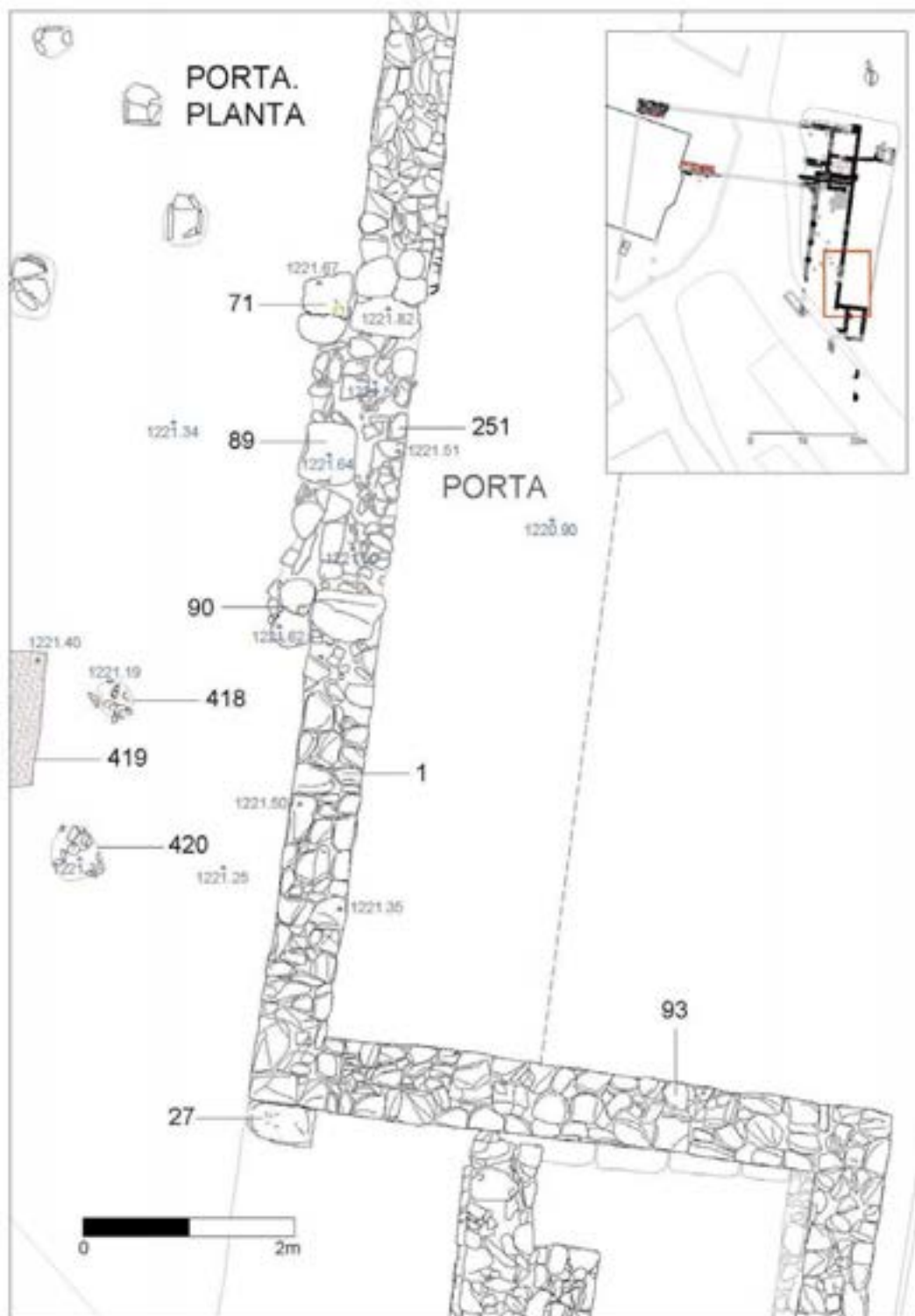

Fig. 232. Porta. Planta. Planimetria: M. Ramon

Entre els elements recuperats a tenir en compte de cara a la datació general d'aquest nivell destaquen dues monedes i una fíbula.

Una de les monedes correspon a un denari d'argent de Domicià (81-96 d.C.), molt ben conservat segurament degut al seu poc ús, emès a la seca de Roma el 81 d.C. durant el seu primer any de regnat ²⁸ (v.p.188 figs. 233 i 234).

Fig. 233 i 234. Anvers i revers del denari de Domicià procedent de la ue 187

L'altra moneda és un sesterci d'Antoninus Pius, emès a Roma entre els anys 140 i 144 d.C. ²⁹ (v.p.188 fig.235)

Fig. 235. Sesterci d'Antoninus Pius procedent de la ue 187

²⁸ A l'anvers hi ha el cap de l'emperador llorejat mirant a la dreta amb la inscripció IMP. CAES DOMITIAN AVG PONT, i al revers un dofí al voltant d'una àncora amb la inscripció P P COS VII DES VIII (Mattingly i Sydenham, 1926).

²⁹ A l'anvers hi ha a la dreta el bust de l'emperador amb corona de lorer amb la inscripció: ANTONINVS AVG PI-VS PP TR COS II[I], mentre al revers es pot llegir S-[C], i a sota hi ha una figura asseguda a l'esquerra amb cornucòpia, i possiblement algú al darrera. També sembla distingir-se la inscripció COS II[I]

Pel que fa a la fíbula, es troba quasi sencera i és de bronze del tipus AVCISSA (-20/50 d.C.) Les fíbules AVCISSA pertanyen al tipus 22 de la classificació tipològica registrada per Michel Feugère al seu estudi de síntesi sobre les fíbules trobades al sud de la Gàl·lia i datades entre la conquesta romana i finals del segle V d.C. (Feugère, 1985 ³⁰). Es tracta d'una peça amb xarnera, amb l'agulla retinguda contra la part interna de l'arc per un ressort. L'arc i l'agulla formen necessàriament a la part del cap un angle dret. Aquest arc descriu un segment de cercle que sovint arriba al semicercle. el portaagulla és triangular i el peu finalitza amb un botó. Al nostre cas, la fíbula recuperada pertany al subtipus 22b de la classificació esmentada, caracteritzat per la separació evident entre el peu i l'arc i, dins d'aquest, al subgrup 22b2, on la secció de l'arc és característica i uniforme: es tracta d'una secció triangular que presenta decoració, amb dos acanalats laterals i un de central que voregen una línia de perles en un relleu molt lleuger. La xarnera es troba sempre replegada vers l'exterior, i el botó és de forma esfereocònica.

Segons la seva distribució, es tracta del tipus de fíbula més difosa per tot l'imperi romà. Aquesta evidència queda ben documentada a tota la Gàl·lia, Germània Inferior i Itàlia. Sembla que el taller d'origen es trobaria al centre o al nord d'Itàlia (Behrens, 1950). Alguns exemplars presenten estampilles amb el nom del fabricant. La més freqüent és AVCISSA, mot d'arrel cèltica. Pel que respecta a la seva utilització, sembla que és de caràcter militar, per la seva presència constant als campaments romans del limes, i per les troballes efectuades en indrets força significatius, com Vindonissa (Argovie), on van aparèixer 445 exemplars. Pel que fa a la datació, la presència del tipus 22b2 en aquests campaments de la zona del limes (amb ocupacions arqueològicament molt ben documentades), com ara Haltern, Oberaden i Dangstetten (Getcher, 1979), ens permet afirmar que aquesta fíbula comença a aparèixer associada a les ceràmiques sigil·lades itàliques més antigues; per tant, la seva època de fabricació s'iniciaria entorn del 20 a.C. Sembla que la seva producció no ultrapassa el regnat de Claudi, per la poca freqüència en què apareix després, però hi han hagut troballes posteriors a l'època flàvia, la qual cosa demostra una gran continuïtat en el seu ús (Fauduet, 1978).

Fig. 236. Fíbula del tipus AVCISSA procedent de la ue 187

³⁰ En un altre ordre de classificació, el tipus AVCISSA clàssica equival al tipus Ettliger 29

Els decisius resultats obtinguts en l'excavació dels sondejos 1, 2 i 3, efectuats al voltant de l'església, han estat complementats per les dades recollides dels quatre sondejos fets al carrer de *Iulia Lybica*, per l'excavació extensiva a la zona de l'exedra, al costat del límit sud-est del fòrum, i per algunes descobertes efectuades en l'excavació de l'interior del fòrum.

L'afirmació que fèiem que la part nord del fòrum correspon a un dels cantons curts esdevé, no només de la constatació que efectivament hi ha restes d'habitacions, sinó també de la comprovació que el mur perimetral oriental que inclou l'exedra, tot i que encara no delimitat en la seva totalitat, té una longitud provisional de 42,80 m, i per això ha de ser necessàriament un dels costats llargs del rectangle.

Les característiques de la part de la possible trama del fòrum que es trobaria a l'interior de l'església podrien respondre als mateixos paràmetres que presenta la planta en la seva cantonada nordoriental, i que es van poder acabar de completar des del punt de vista interpretatiu amb la intervenció arqueològica efectuada al davant de l'habitació 1 pel que fa a la constatació de la continuïtat del mur 70.

Per tant, existeix la possibilitat que una estructura de les mateixes característiques constructives i funcionals també es trobi al subsòl de l'interior de l'església, adossada igualment al mur del podi. El càlcul d'espai que es va efectuar a la superfície interna de l'església demostra que hi ha lloc suficient per què aquesta opció es compleixi. Si això fos així finalment, ens trobaríem davant un conjunt simètric a la part alta de l'edifici, consistent en una plataforma o podi transversal, de dimensions importants al centre, delimitat exteriorment pel mur 11, i dues altres estructures, també de contenció, però de mides més reduïdes, situades a banda i banda però més endarrerides, de manera que la plataforma central sobreixeria envers les laterals. En tot cas, s'ha confirmat l'aterrossament de la part alta del conjunt, ja detectat en el decurs de l'excavació de l'any 2001.

Fig. 237. Fòrum de *Iulia Libica*. Fotografia de dron des del nord. Any 2014. Imatge: O. Olesti

Fig. 238. Fòrum de *Iulia Libica* (finals segle I a.C.-segle II d.C.). Any 2015. Planimetria: M. Ramon

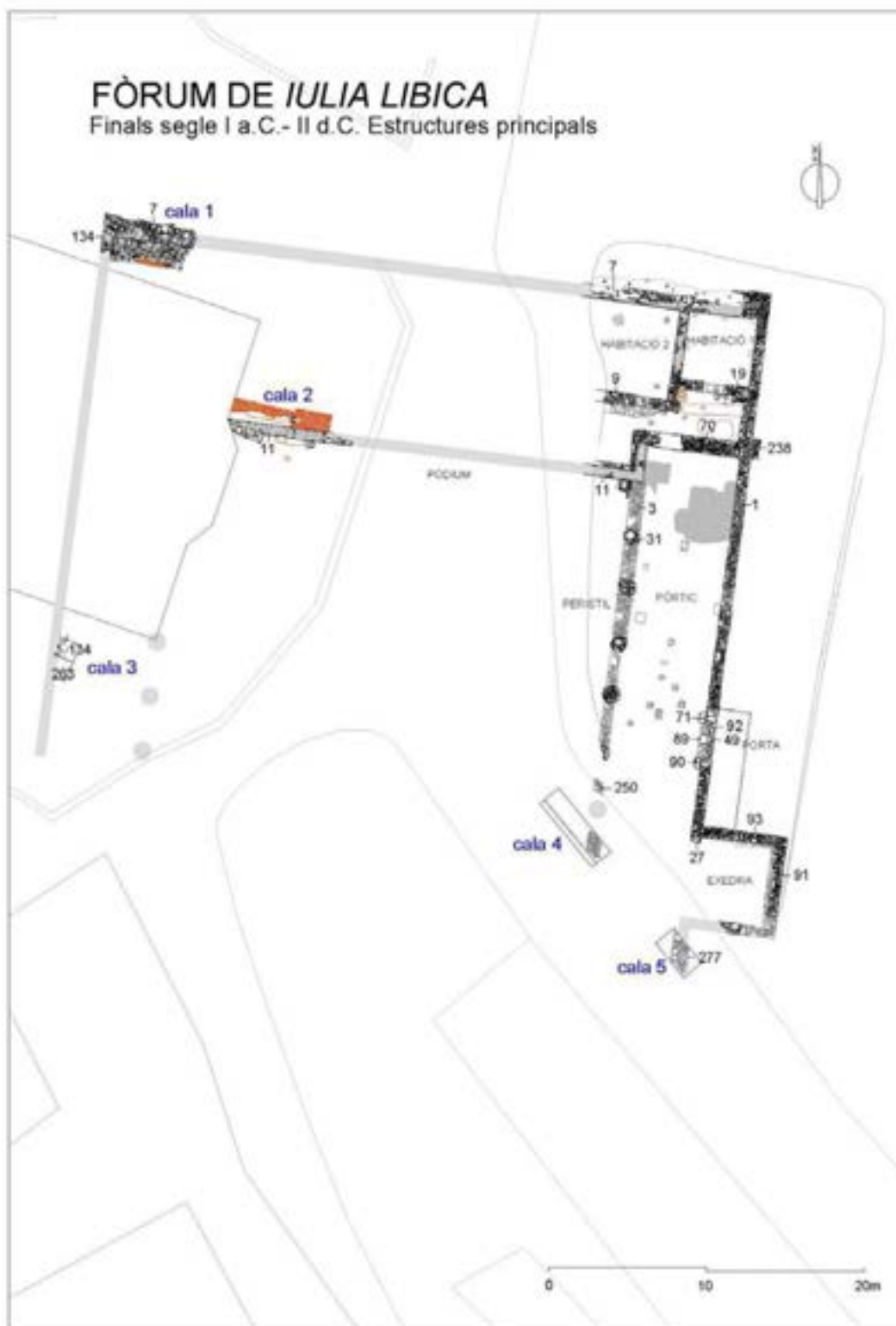

Fig. 239. Fòrum de *Iulia Libica* (finals segle I a.C.-segle II d.C.). Any 2015. Planimetria: M. Ramon

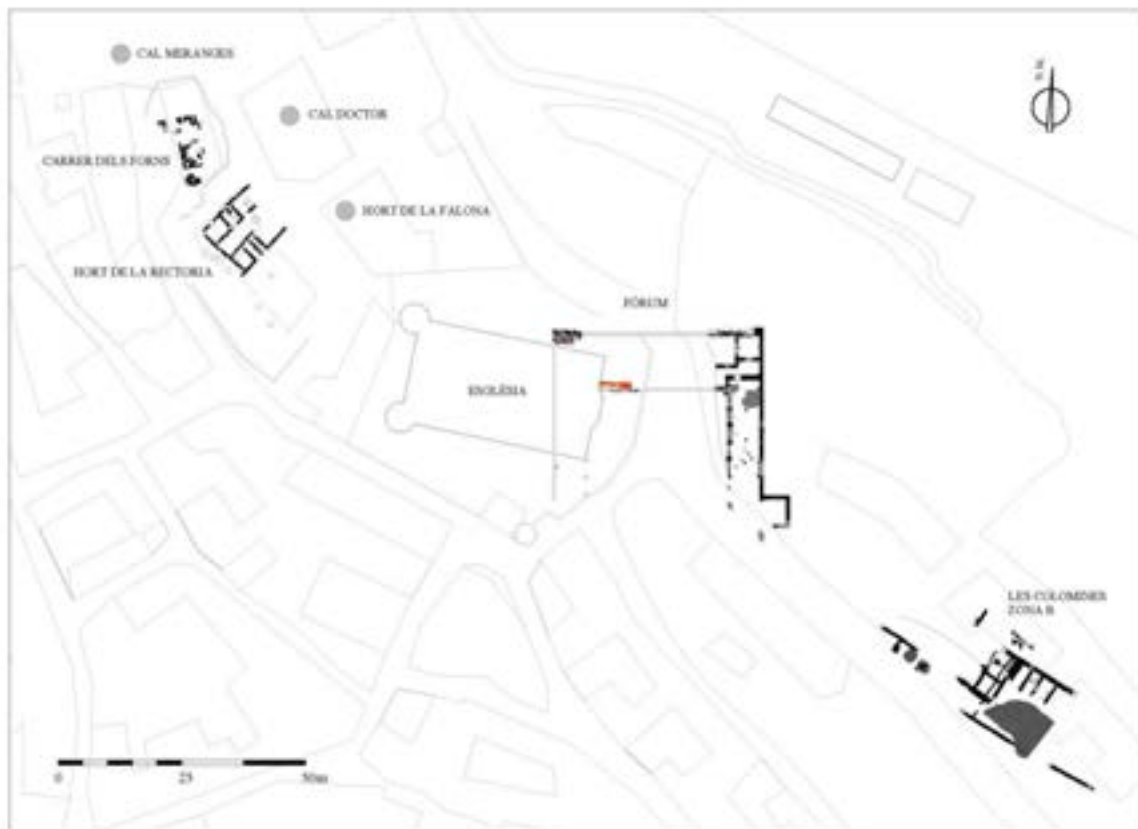

Fig. 240. Ciutat romana de *Iulia Libica* (finals segle I a.C.-segle II d.C.). Situació del fòrum, Les Colomines zona B, la *domus* de l'Hort de la Rectoria, el Carrer dels Forns, Cal Meranges i Cal Doctor. Anys 2013-2015. Planimetria: M. Ramon

El temple

La descoberta del temple

L'any 2016 es decidí comprovar si el fòrum de *Iulia Libica* tenia temple. De cara a la intervenció arqueològica proposada (Guàrdia i Carreras, 2016), la posició predominant que necessàriament havia de tenir aquest edifici dins el fòrum, en consonància amb la pròpia ubicació del conjunt de Llívica, segons una escenografia basada en una situació topogràfica rellevant, aconsellava una actuació consistent en un sondeig de grans dimensions a la part septentrional del fòrum.

Com és sabut, aquest conjunt té una estructura aterassada on, efectivament, hi ha diverses habitacions en procés de delimitació i excavació a la part nord, però també un extens espai no conegut pel que fa al subsòl, que no havia estat encara objecte de cap prospecció, i que coincidia amb el camí asfaltat en pendent que separava l'església parroquial precisament de les restes descobertes del propi fòrum. De la mateixa manera, la posició axial de l'hipotètic temple havia de correspondre a un lloc central, que no podia ser altre que entorn de la meitat de l'amplada del conjunt.

La presència del mur d'un antic camí que hi havia entorn de l'església obligava a efectuar una cala on el seu límit occidental coincidia amb la meitat de l'amplada del fòrum en aquest indret, i que s'estenia cap a l'est, vers la zona excavada. Com es podia apreciar a la planimetria prèvia a la intervenció, es tractava d'una cala rectangular d'unes dimensions aproximades de 5,50 x 13 m.

L'objectiu principal d'aquesta campanya era corroborar si la hipòtesi del temple es confirmava o no i, en cas positiu, arribar a identificar les estructures corresponents a un hipotètic edifici d'aquestes característiques, que estaria situat a l'extrem septentrional del fòrum. Una de les tasques més importants consistia, a la vegada, en la caracterització i determinació de la funcionalitat de les estructures o espais habitacionals que anessin apareguint, així com la seva relació amb el context general de l'edifici.

Fig. 241. Fòrum de *Iulia Libica*. Aspecte del tall estratigràfic que hi ha al costat de l'habitació 2, en direcció al lloc d'ubicació del possible temple

Fig. 242. Fòrum de *Iulia Libica*. Hipòtesi de localització del temple. Any 2016. Planimetria: M. Ramon

El procés inicial de delimitació i excavació

Una vegada iniciats els rebaixos previstos a la zona delimitada en vermell en el projecte, precedits per una sèrie de reajustos per apropar-nos més a la trajectòria esbiaixada de l'antic camí i executar una cala de planta finalment trapezial.

Desseguida es va posar de manifest l'aparició d'estructures arquitectòniques que pel treball acurat dels seus blocs de pissarra formaven indubtablement part del fòrum. Aquestes estructures es relacionaven entre sí i amb els seus corresponents estrats i, en canvi, s'evidenciava la presència gairebé minça de material de tipus ceràmic. També, com en ocasions anteriors, una rasa feta per una conducció actual d'aigua (ue 512), que creua el sondeig gairebé pel mig seguint una trajectòria descendent de nord a sud, secciona diverses estructures i part de l'estratigrafia preexistent.

Al tall oriental l'estratigrafia havia de ser la mateixa que corresponia a la part ja excavada del jaciment, és a dir, la secció que, per l'altra banda, si ens ateniem exclusivament a les estructures de la Fase altimperial, enllaçava amb el mur perimetral 7, que amb el mur 9 forma l'habitació 2, i el mur 11 amb la part excavada de la plataforma delimitada per aquest. Tanmateix, al llarg del procés d'excavació ens vam adonar de l'existència d'una gran rasa efectuada en època moderna que trencava aquesta successió.

A la part nord del sondeig hi havia molt poca potència estratigràfica abans de l'aparició d'estructures, a causa de la major altura i grau de conservació d'aquestes a la part alta del fòrum.

El tall occidental seguia el contorn de l'antic camí esmentat, delimitat per dues parets de pedra, la més alta de les quals (ue 422) és la de la banda de l'església, que a la vegada envolta fent de contenció del tros de terra que hi ha al darrere de l'àbis de l'església. Per una imatge fotogràfica de l'any 1912 vam poder apreciar com l'altra paret, que vam dividir en dos trams, segons la seva presència al tall de l'extrem meridional del sondeig (ue 405) o en la prolongació del sondeig cap al nord (ue 415) delimitava la part més oriental del camí de la zona dels camps, que s'estenien en sentit oriental. Segons la fotografia però, ja en aquella època era més baixa (més de 1 m). Degut a que havia estat desmuntada arran de terra en el moment de pavimentar-se el nou carrer, les seves restes van anar apareixent, mal conservades, a l'interior del subsòl del sondeig arqueològic, de forma esbiaixada, seguint una alineació nordest-sud, en paral·lel a la trajectòria del mur de l'església. Es tracta de dos murs fets amb un aparell irregular mitjançant blocs de còdol sense escairar ni lligam. La seva amplada comuna és de dues filades, d'entre 0,50 i 0,60 m.

Això havia provocat, en tota l'amplada de l'antic camí delimitada pels murs 422 i 405/415, la formació d'un parell d'estrats de molt poca potència, de cronologia moderna i gairebé estèrils (ue 500 i 501), que se superposaven al gruixut nivell de paviment format per petits còdols que anava entre els murs (ue 486).

Quant a les estructures romanes, en primer lloc es va localitzar un mur (ue 400) de 0,75 m d'amplada, orientat de nord a sud que, una vegada delimitat en la seva totalitat, fa 3,80 m de llargada fins un punt on es perdia la seva trajectòria. El mur va tornar a aparèixer després d'un interval de poc més d'uns 2,50 m, més al nord (ue 401), a una altura força major i molt millor conservat que el primer tram, fins que arriba a contactar amb el mur perimetral nord del fòrum. La llargada d'aquest segon tram és de 3,15 m.

En el seu extrem meridional, el mur 400 forma un angle que lliga amb una altra paret (ue 402), que pren la direcció oest, on apareix seccionada, a tan sols 0,30 m de la cantonada, per la rasa de conducció contemporània (ue 512) que creua el sondeig. La distància total del mur que segons els nostres càlculs prèvis devia correspondre a la paret lateral dreta del temple és de 10,50 m des de l'angle que fa amb el mur perimetral nord i l'angle sudest que fa amb el mur 402.

Tanmateix, el mur 402, que devia ser el meridional o frontal de la cel·la del temple, superat aquest punt d'afectació, continua més enllà en una llargada de 1,73 m, fins endinsar-se per sota del tall en direcció a l'església. Es tracta de la mateixa trajectòria que segueix el mur 11 existent a la part vista del fòrum, i que l'any 2013 va ser localitzat també a la cala 2, just a tocar del límit occidental de l'actual sondeig.

El segon tram del mur lateral dret (mur 401) es recolza en un tram del mur perimetral septentrional del fòrum (mur 7), que aparegué a l'extrem nord del sondeig, amb qui forma la cantonada nord-est de l'edifici. A l'igual que ocorre amb el mur frontal, el mur 7 s'endinsa al tall occidental del sondeig en direcció a l'església fins reparar-se a l'interior de la cala 1 realitzada l'any 2013. També s'endinsa al tall oriental seguint la seva trajectòria lògica fins la part oriental del fòrum.

Pel que fa a les característiques constructives i l'amplada dels murs 400, 401 i 402, és de destacar un paredat fet mitjançant blocs de pedra de pissarra tallats en forma de lloses planes de forma rectangular i mida mitjana, acuradament treballades fins a adquirir una gran regularitat per la cara lateral o externa, amb reompliment intern de blocs de pissarra menys treballats, i gran quantitat de lligam de morter de calç als intersticis.

Per la seva cara interna, els murs 400 i 402 i la seva cantonada interna s'adossen directament, a aquesta cota, al terreny natural compost per argiles plàstiques de color groc viu (ue 150). Això vol dir que els constructors de la fonamentació d'aquest edifici van adossar-hi la part interna de la construcció. Per sobre del natural s'apreciaven restes d'un estrat de textura compacta i color groc (ue 482), que per la seva posició es podia haver format a continuació de l'abandonament de l'edifici.

La troballa d'aquest nou edifici i les relacions físiques establertes entre les seves parets, feia que s'hagués de replantejar la hipòtesi inicial: si en un principi creïem que el mur 11 era la mateixa paret contínua amb funcions de terrassa de contenció i alhora podi elevar-se sobre la plaça pública del conjunt, que creuava el fòrum de en amplada pel seu cantó septentrional, això continuava sent cert, però amb la presència del temple en relació axial amb la part central i frontal del podi, de manera que l'expectativa era trobar un altre mur a la banda occidental del temple, equivalent al mur 11 existent a l'extrem oriental del fòrum, i que podia ser l'identificat a l'interior del sondeig 2 l'any 2013.

De fet, el principal objectiu del podi és, a partir de la diferència d'altura que es genera, donar preeminència als edificis de la banda nord, entre ells el temple principalment. En aquest cas, aquesta estructura de delimitació es trobava orientada i alineada amb d'altres murs que ja s'havien trobat a la zona oriental del fòrum ja excavada.

Precissament al punt on es perdia la seva trajectòria, el primer tram del mur lateral dret del temple lliga format una cantonada en sentit perpendicular amb un altre mur de menor entitat, de 0,60 m d'amplada, per la part exterior, ja fora de l'espai que ocupa l'edifici principal. Aquest nou mur, de trajectòria est-oest, s'endinsa 0,65 m en el tall existent entre l'excavació i la part vista del fòrum, en una trajectòria que el fa coincidir amb el mur 9. Aquesta és l'explicació per la qual aquesta estructura no va aparèixer a la cala 2 efectuada l'any 2013.

A l'altura de la meitat del sondeig una rasa (ue 404) el creua a lo ample. L'amplada d'aquesta rasa és de 2,65 m, mentre de fons arriba a 1,45. Es va fer en època moderna, i havia seccionat pel mig la part de la fonamentació i l'alçat del mur lateral dret del temple, dividint-lo en els dos trams esmentats (ue 400 i 401). Podria tractar-se d'un canal de rec. Al seu interior s'acumulaven dues capes de rebliment força heterogeni (ue 424 i 425), compostes per graves i llims, i algun enderroc procedent de les estructures aèries romanes existents en el moment d'efectuar-se el retall i després. Pel que fa a la ue 424, del seu interior es van extreure una vora, una nansa i un fons de ceràmica vidrada. El rebliment cobria la part tallada del mur 415, que és posterior a la possible canalització, i s'havia fonamentat a la part del fons, sobre un espai ocupat per un nivell d'enderroc (ue 421). Pel que fa al mur 415, té una potència conservada de 0,80 m a l'interior de la rasa.

Figs. 243-245. Temple. Procés de delimitació i excavació. A l'esquerra, vista general de la trajectòria total del mur lateral dret de l'edifici (ue 400). En primer terme s'observa la cantonada que forma amb el mur meridional o frontal (ue 402). Al fons de la imatge apareix la mateixa paret, conservada a major alçada (ue 401), després de quedar trencada per una rasa moderna. A la dreta a dalt i a baix, aspectes de la cantonada nord-est que formen el mur lateral dret, a la part on aquest conserva més altura, i la paret nord del fòrum (ue 7). S'hi adossa el nivell d'enderroc 416. Any 2016

L'explicació més versemblant era que, una vegada amortitzada la rasa, i amb la intenció de canalitzar de nou les aigües mitjançant un sistema més avançat de conducció, com és el rec d'Angostrina, fet de pedra i descobert per nosaltres el 2017, es va construir el camí que passava pel costat de l'església, de manera que tota la trajectòria del mur 415 en sentit nord es fonamentà sobre el terreny natural, estructures romanes o en el fons de la fossa, mentre l'estratigrafia formada posteriorment reblia l'antic canal.

Per la seva banda, l'enderroc 421, amb presència al seu interior d'un fragment de marbre blanc i un fons de bol de ceràmica blava medieval, havia estat disposat directament per sobre de les restes de la part de la banquetta de fonamentació conjunta (ue 426) de la totalitat del mur lateral dret del temple en tota la seva extensió, probablement a nivell del fons de la rasa (ue 483). Com al cas dels murs perimetrals de la resta del fòrum, aquesta banquetta està formada per grans blocs plans de pedra de pissarra, fins una amplada (0,85 m) superior al gruix del mur lateral. Igualment, es va poder comprovar l'altura conservada dels murs 400 i 9, entre 0,50 i 0,60 m.

En tot el sondeig, la seqüència física no afectada per ni pel conducte contemporani ni per la rasa moderna s'adossava al costat i al davant de les cares externes dels murs lateral dret (400) i frontal (402) i també, a l'extrem nord, a la zona de contacte del mur lateral dret del temple amb el mur perimetral nord del fòrum, i era iniciada per un extens nivell d'enderroc format per terra de color marró amb aportació de pedres (ue 416). El fet que per les cares internes dels murs lateral dret i frontal del recinte es detectés el terreny natural, i en canvi al mur 401 se li recolzés el nivell d'enderroc 416 era la conseqüència del seu menor grau d'arrassament. En concret, mentre l'altura del primer tram arriba als 0,50-0,60 m a partir de la banquetta de fonamentació, a l'altra banda de la rasa moderna, el segon tram, apreciable en secció, s'aixeca més de 1,00 m d'altura, incloent la part de fonamentació (ue 470), de 0,60 m d'alçada, amb un parament clarament diferenciable de la part vista.

Figs. 246-248. Temple. Procés de delimitació i excavació. Diverses imatges corresponents als efectes provocats per la rasa efectuada en època moderna sobre el mur lateral dret de l'edifici del temple. A dalt, cantonada que forma la paret lateral amb el mur 9. A baix a l'esquerra, trencament produït a la part on lliga amb el mur 9. A baix a la dreta, trencament produït a la part septentrional de la rasa, on el mur lateral es conserva a major alçada (més de 1 m). També es pot observar, a les tres imatges, part del parament del mur fet en època moderna i amb posterioritat a la rasa (ue 415). Any 2016

Fig 249. Temple. Procés de delimitació i excavació. Detall de la banquetta de fonamentació del mur lateral (ue 426) localitzada al fons de la rasa, amb el fons recobert de lloses planes. Als dos extrems de la imatge es poden apreciar els talls soferts pel mur, i a dalt la presència del mur fet en època moderna. Any 2016

Segons això, i a efectes de major o menor grau de conservació, l'existència anecdòtica de la rasa possibilita la divisió de la zona de l'edifici que devia correspondre a la cel·la en dues parts segons el grau d'afectació: a la part meridional on a l'extrem oriental hi ha el primer tram mur lateral dret i l'angle sudest de la cel·la del temple les estructures i nivells es trobaven en un pitjor estat de conservació doncs no havia desaparegut la fonamentació ni la part vista exterior, però sí el nivell de circulació intern de la cel·la que havia existit originàriament. En canvi, a la part alta la major altura del segon tram de mur lateral dret (ue 401) feia pensar que, a l'altra banda de la rasa, hi hauria una major quantitat d'elements arquitectònics preservats in situ, entre ells el paviment.

El límit occidental del sondeig coincidia aproximadament amb la meitat de la llargada l'edifici, tal i com havíem previst al projecte (Guàrdia i Carreras, 2016).

La cel·la

La part meridional

Al davant de la part excavada de la cantonada que formen el mur lateral i el frontal de la cel·la, es documentà un tram d'mur que lliga amb el mur 400 i té la seva mateixa orientació nord-sud, però es troba a una cota inferior i les seves característiques constructives no són les mateixes. El seu extrem sud s'endinsava per sota del tall meridional que delimitava provisionalment el sondeig al final de la campanya de 2016 meridional del sondeig

Ens trobem al lloc de separació de les dues parts que caracteritzen els temples romans: la cel·la i la pronaos, i queda clar que el mur 460 forma part de la pronaos, la part davantera del temple des de la que s'accedeix a l'interior de la cel·la per la porta. La pronaos es una plataforma amb columnes que es troba sobre el mateix podi que la cel·la i per això al mateix nivell, i s'hi accedeix per mitjà d'escaleres des de la plaça pública. A la fig.189 es pot apreciar, en primer terme i a l'esquerra, un tram del mur lateral dret de la pronaos del temple (ue 460). Com es veu, la seva cara externa no ultrapassa l'amplada del mur lateral de la cel·la, dotant unitat estructural i regularitat al temple. Per la cara exterior del mur lateral dret de la pronaos són visibles filades de lloses ben escairades (ue 462) amb restes puntuals de revestiment parietal (ue 463), mentre l'interior el mur té un rebliment molt desigual format per de blocs de pedra de pissarra col·locats aleatòriament però lligats amb morter.

Des d'un primer moment feia la sensació que el mur lateral dret de la pronaos exercia, a l'igual que els murs perimetrals de la cel·la, una funció de contenció envers el terreny natural per la seva cara interna, que no era a vista.

Fig. 250. Perspectiva de la part davantera del temple corresponent a la zona d'unió de la pronaos i la part meridional de la cel·la. A la meitat dreta de la imatge, cantonada formada pels murs lateral i frontal de la cel·la. A l'esquerra de la imatge, tram del mur lateral dret de la pronaos que s'endinsa al tall meridional del sondeig. Any 2016. Imatge: J. Guitart

Els treballs a la meitat sud de la cel·la del temple, dividida longitudinalment per la rasa i el seu reompliment, com es pot apreciar a les imatges, no presentà cap problema estratigràfic, doncs tan sols comportà en un principi l'excavació i retirada de la part final del nivell romà d'enderroc nivell que cobria totes les estructures (ue 416) de color marró clar i recolzat en el geològic.

L'espai comprés entre el mur lateral dret (ue 400), la cantonada sudest i el tram del mur frontal de la cel·la (ue 402) inclòs a l'interior del sondeig, per l'extrem meridional, i la secció transversal moderna que havia partit la cel·la en dos, per l'extrem septentrional, delimiten un espai de on aflora el típic subsòl dur de color groc brillant que es troba en altres indrets de Llivia. Aquest nivell presenta una superfície molt plana al costat del mur lateral i la cantonada interna que forma amb el frontal.

Com ja havíem comprovat en el procés de delimitació d'aquestes estructures, la cara interna del murs lateral i frontal es troba fortament adossada al subsòl esmentat per tal de reforçar lateralment la ja de per si potent banqueteta de fonamentació corresponent al mur lateral. De fet, entre el límit superior del natural i la part més alta del coronament dels murs 400 i 402 per la part interna, hi ha una potència màxima de 25 cm al lloc de la cantonada interna. Aquest fet i la superfície plana del terreny van fer que interpretéssim que havia esta treballat per a col·loca-hi un paviment per sobre, probablement fet d'*opus signinum*.

Figs. 251 i 252. Temple. Part meridional de la cel·la. A l'esquerra, vista general des del nord del tros meridional de la cel·la, trobada sense paviment, encara amb restes de la ue 16 a banda i banda del reompliment del conducte modern. A la dreta, aspecte del terreny natural al costat del murs lateral i frontal i la cantonada interna, aplanat pels constructors romans amb la intenció de construir un *signinum* a sobre. Igualment es pot apreciar l'encaix per dur-ho a terme. Any 2016

El que ens va donar la definitiva confirmació d'aquesta evidència va ser la localització d'una estructura singular. Era gairebé al costat de la part interna del mur frontal de la cel·la, potser en una ubicació propera al lloc de en què podria haver-hi hagut la porta, que de conservar-se es trobaria a la part del mur frontal que s'endinsa al tall occidental i al davant del mur lateral. Es tractava d'un gran bloc de forma quadrada de pedra calcària grisa (ue 456), que havia estat repicat acuradament per totes les cares de la seva superfície cúbica de 28 x 28 x 9 cm (v.p.205 fig.253-255 i p.206 fig.261)

El bloc semblava trobar-se in situ, doncs després d'una primera neteja del voltant vam veure que es recolzava sobre l'argila groga (ue 150), però també, enmig, en un nivell de color marró (ue 446) que semblava la part superior d'un rebliment. Per tant, la pedra calcària era un element dipositat allà de forma intencionada per clausurar un espai ara colmatat de terra (v.p.205 figs.253-255).

Si el bloc estava a aquest nivell també volia dir que potser hi havia estat col·locat abans de fer-se el paviment, i per tant abans d'acabar-se de construir el temple. Per tant, hi havia la possibilitat que es tractés d'un diposició primària amb l'intenció de preservar algun objecte o element, o diversos, que romandrien enterrats sota terra durant molt de temps, i que a més saviem que si hi havia a l'interior algun tipus de material arqueològic datable amb un mínim de precisió, probablement ens podríem aproximar a la cronologia pel moment de la construcció del fòrum i el temple.

Al final d'una primera excavació es confirmà que el bloc de pedra cobria una estructura negativa. Després de ser extret i enretirat, vam poder observar les característiques d'aquesta estructura, formada per un gran retall efectuat al terreny natural, amb una gran obertura de planta circular i 35 cm. de diàmetre, secció recta de 25 cm, i fons còncau (ue 447), amb petites lloses de pissarra i fragments de *tegulae* falcades verticalment a terra revestint les parets de la fossa (ue 457) i cobertes pel rebliment identificat abans, que també incloïa pedres i fragments de *tegulae* (v.p.205 figs.457 i 458).

Al fons de la fossa es van recuperar un fragment informe de ceràmica grollera oxidada feta a mà, dos fragments de la vora d'una mateixa peça de plat de campaniana A de la forma Lamb 5/7 (-125/-25, v.p.206 fig.262), un fragment informe de ceràmica micàcia i de vernís negre amb decoració de similar a les campanianes per la cara externa de la peça (v.p.206 fig.263), i dos fragments informes de parets fines amb decoració, l'un dels quals podria ser de les formes Mayet 3 (-25/-1), 8c (-50/-1), o 26 (-25/50).

Fins i tot podia ser que la troballa fos una fossa fundacional, o fins i tot un *auguraculum*, o lloc on es dipositaven les ofrenes (normalment, organs d'aus) fetes per l'augur després de l'acte ritual en què havia consultat els deus sobre la realització d'un acte públic important (en aquest cas, la construcció d'un temple) i la decisió havia estat favorable.

P. 205. Figs. 253-258. Temple. Part meridional de la cel·la. Situació, procés de delimitació i retirada de la coberta del la possible fossa fundacional. Figs. 253-255: Bloc de pedra de la coberta. Situació i característiques. Figs. 457 i 458: Aspecte de l'interior de la fossa. Any 2016

P. 206. Figs. 259-263. Temple. Part meridional de la cel·la. Situació, procés de delimitació i retirada de la coberta de la possible fossa. Fig. 261: Bloc de pedra de la coberta. Detall. Any 2016

Figs. 259 i 260. Temple. Situació de la fossa. Any 2016.

Fig. 261. Bloc de pedra calcària repicada t que feia de coberta

Fig. 262. Fragment de vora de campaniana A (Lamb 5/7) .
Imatge: C. Carreras

Fig. 263. Fragment de ceràmica micàcia i de vernís negre
Imatge: C. Carreras

La part septentrional. Les restes d'alçat i pavimentació in situ

A la meitat nord de la cel·la, una vegada buidat el rebliment de la rasa moderna podíem apreciar tot l'alçat conservat del segon tram del mur lateral dret en secció. Per la cara interna d'aquest mur i en la cantonada que forma amb el mur 7 es va documentar l'acumulació d'una capa de runa i enderrocc (ue 416) que s'hi recolzava. D'aquest nivell es va recuperar ceràmica a mà reduïda i brunyda per la cara externa, un fragment de fons de ceràmica grisa ibèrica, un fragment de vora de sigil·lada itàlica i un fragment de nansa de comuna romana. El segon tram del mur lateral dret de la cel·la del temple (ue 401) havia mantingut una altura superior a la part de dalt de la cantonada nord-est del temple, fins arribar a una cota força més baixa en el límit de la part afectada per la rasa transversal. Es tracta del mateix decreixement generalitzat i progressiu en sentit meridional que també experimenten la resta de parets perimetrals del fòrum i els seus espais interns de la part nord, que segueixen la trajectòria nord-sud. També la part superior de l'enderroc baixava en pendent, sent la diferència de cota entre la part més alta del mur lateral dret i la més baixa de 0,70 m.

A uns 0,60 m per sota de la ue 416 va aparèixer un segon nivell d'enderroc més homogeni (ue 434), que també es recolzava en la cantonada nord-est del recinte. En el mateix moment de la delimitació d'aquest nou estrat, es va detectar també, al costat del mur lateral, la part superficial d'un element fix de granit que després resultaria ser una base d'estàtua que encara conservava els peus de plom que havien sostingut la figura. La composició de la ue 434 era la d'una capa de terra de color marró i textura compacta, amb nombrosa presència de blocs de pedra caiguts, *tegulae* i sobretot gran quantitat de material arqueològic dispers de tipus constructiu i gran qualitat decorativa, com ara trossos de *crustae*, aplicats com a revestiment de la part baixa de les parets internes del recinte, peces de *sectile* de forma triangular amb funció de paviment i fragments d'estuc caiguts del sostre i de les parets. Tot i la dispersió, el lloc on eren més concentrats aquestes materials era al voltant de la base d'estàtua.

Fig. 264. Temple. Part septentrional de la cel·la. Aparició de la part superficial de l'estàtua de granit al costat del mur lateral dret. Any 2016

En aquest punt es va poder observar com el mur 7 fa a la vegada les funcions de mur perimetral septentrional del fòrum i de paret nord de l'edifici del temple, la qual cosa confirma la planta rectangular de la cel·la, mitjançant angles perfectes de 90° com a totes les cantonades del fòrum erigides ja des del moment fundacional. Amb tot, la seqüència física detectada en la relació entre ambdues estructures és que no lligen entre sí, sinó que el mur lateral es troba simplement adossat al perimetral del fòrum. Això implica directament, al menys pel cantó nord, l'absència d'un *temenos* o espai sagrat lliure d'edificis o estructures al voltant del temple.

A la part final de l'enderroc 434 i en tota l'extensió del sondeig fins el seu límit occidental es va localitzar un paviment extraordinàriament pla d'*opus signinum* (ue 455) en estat gairebé òptim. Aquest *signinum* fa 10 cm de gruix i recolza sobre un nivell de preparació prèvi o *rudus* (ue 465). En aquest cas el *rudus* està format per una filada de blocs de pedra plans assentats sobre el terreny natural. El paviment de *signinum* s'ubica 1 m per sobre de la base de la fonamentació del mur lateral dret de la cel·la del temple i es troba tallat per la rasa 404 a la mateixa alçada que el mur lateral. L'extrem nord-est del marge dret de la paret del camí modern (ue 415) detectada anteriorment, es recolza directament a la part més baixa del mur lateral del temple i per sota del paviment d'*opus signinum*, prova evident que els seus constructors es van trobar amb les restes romanes i les van respectar. Per altra banda, la troballa d'aquest important nivell de circulació venia a confirmar arqueològicament que ens trobavem dins la cel·la del temple, en la part més protegida i allunyada de l'entrada. El tall sofert pel paviment romà es prolonga fins més enllà del subsòl que hi ha sota el límit occidental del sondeig.

La localització del paviment d'*opus signinum* en aquest indret de la cel·la, a aquesta cota i amb aquest gruix, no feia sinó confirmar arqueològicament que el mateix paviment havia estat col·locat a la part meridional de la cel·la i la rasa transversal, i encaixat entre la part superior plana del terreny natural i la secció angulosa formada per l'inici de l'alçat intern dels murs perimetrals lateral i frontal. No en và, la diferència de cota entre la part de la cel·la sense paviment i la que el té conservat és de 40 cm, precisament el gruix del nivell de *signinum* que hi ha en aquesta part septentrional.

L'altura màxima conservada de la paret lateral dreta del temple respecte al nivell del *signinum* és de 0,90 m, precisament en la cantonada interna que forma amb la paret perimetral septentrional. A partir d'aquest coronament, el mur nord inicia una progressiva degradació en la seva conservació en direcció a l'església, fins que la seva trajectòria de tan sols 2,05 m fins el tall occidental del sondeig arriba a quedar buida de blocs de pedra en tota la seva amplada, a causa de l'expoli del parament. Posteriorment, el retall causat pel conducte contemporani discorre per aquest esvoranc en el què tan sols es conserva la part baixa de la capa interna d'enlluït que arrebossava la paret del fons de la cel·la.

La longitud total entre el fons de la cel·la i el lloc del trencament del *signinum* per la rasa transversal és de 3,05 m. En aquest indret el mur lateral dret només es conserva 20 cm per sobre del paviment.

Val a dir que just per sobre del *signinum* va augmentar extraordinàriament la presència de material i es van extreure una gran quantitat d'elements decoratius aplicats a l'arquitectura.

S'han de tenir en compte diverses parts de plaques de *crustae* i *sectile*, *marmora* ja coneguts al fòrum. Destaquen les variants en marbre i calcària, de colors, amb diversos gruixos segons la funció: revestiment parietal del sòcol, amb les dues cares planes, llosa de paviment (amb només una cara vista) i revestiment d'elements arquitectònics immobles o exempts, que són els més prims de tots. Entre els *crustae* hi ha presència majoritària dels originaris de la cara nord del Pirineu: la bretxa de La Pene-Martin, amb tres fragments; Saint-Béat (utilitzat també en alguns fragments d'escultures i en el fragment d'inscripció epigràfica), amb un fragment amb restes de morter per les dues cares; Campan, incloent un fragment de Campan vermell o "rouge Llenguadoc" de Vilafranca de Conflent (tres) i Chentou (tres fragments, un d'ells amb restes de morter per una cara). Entre els procedents del Mediterrani oriental comptabilitzem un únic exemplar de "pavonnazetto" d'Afyon.

Amb funció de paviment destaquen dues lloses quadrades de pissarra senceres, sis de quai senceres i una de marbre blanc, molt plans per la cara vista, amb unes mesures de 21 cm de costat i 1,20 mm de gruix.

Però l'element amb més presència, i amb diferència, és la placa triangular de *sectile* aplicada a la pavimentació (v.p.116 fig.139), amb sis de senceres, sis quasi senceres i diverses de fragmentades en diversos graus. Tot i que n'hi ha per tot el fòrum, a l'interior de la cel·la es troba amb molta més profusió.

Finalment, comptabilitzem set fragments d'estucs amb forma de cornisa caiguts del sostre de la cel·la (v.p.211 fig.269) i cinc fragments d'estucs sense forma pintats en vermell per la cara externa, procedents del revestiment de les parets. Davant d'aquesta evidència, i al no haver-se trobat cap fragment d'estuc de guix blanc a l'interior de la cel·la, es podria plantejar la hipòtesi de si les seves quatre parets internes eren pintades d'aquest color.

A part de tots aquests elements de valor arquitectònic, de l'interior del mateix enderroc s'havien anat recuperant diversos elements de tots tipus, en especial ceràmics: un fragment informe d'àmfora africana Tripolitana antiga (-220/-1), ceràmica grollera reduïda a mà, ceràmica reduïda a mà, una vora de plat de sigil·lada itàlica, comuna romana (incloent un fragment de nansa), un fragment de vidre, dues plaques de bronze, una punta de llança, tres claus de ferro i diverses restes faunístiques.

Figs. 265 i 266. Temple. Part septentrional de la cel·la. A dalt, procés d'excavació de la part final de la ue 434, ja sobre les restes del paviment d'*opus signinum* i al voltant de la base d'estàtua. A la part esquerra de la imatge s'aprecia la cantonada que formen el mur lateral dret (ue 401) amb el mur septentrional, que a la vegada fa de paret perimetral del fòrum (ue 7). Es tracta també de l'angle nordest de l'edifici del temple. A baix, detall del material arquitectònic acumulat per darrere la base d'estàtua, entre el que destaquen les peces senceres de plaques triangulars de palombino i alguns fragments de lloses de pissarra quadrades. Any 2016

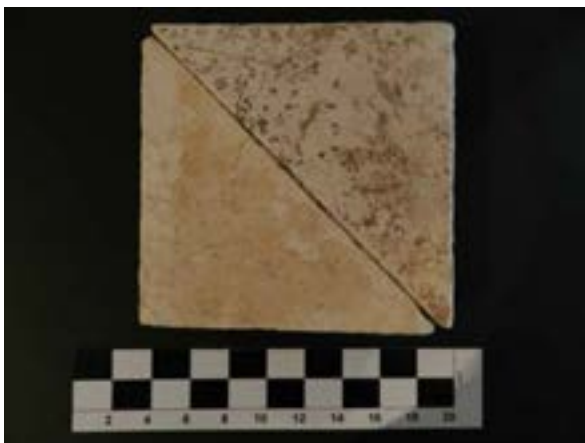

Fig. 267 i 268. A dalt, peça triangular de palombino. A baix, composició (*sectile*)

Fig. 269. Fragment de cornisa d'estuc caiguda del sostre d'aquesta part de la cel·la (ue 434)

Fig. 270. Fragment de *crustae* bretxat de la Penne-Martin. Poss. llosa de paviment

Fig. 271. Fragment de *crustae* de Campan. Poss. llosa de paviment

Fig. 272. Fragment de *crustae* de Chentou

Fig. 273. Fragment de *crustae* de Pavonazetto

Fig. 274. Fragment de *crustae* de St. Bèat

Fins arribar a la base de *signinum*, s'havien anat documentant les característiques arquitectòniques de l'alçat intern del mur lateral dret, amb els blocs plans de pedra de pissara perfectament col·locats pel que fa a les cares laterals, l'abundància de morter de calç, i restes de revestiments parietals interns documentats en aquesta paret i en el mur 7 (ue 437).

Fig. 275. Temple. Part septentrional de la cel·la. Mur lateral dret (ue 401). Alçat intern amb la disposició del parament i restes d'estucats a la base i a la cantonada que forma amb el mur perimetral 7. Any 2016

En l'angle intern nordoriental del temple la capa d'enlluït aplicada arriba a la seva major alçada, que és de 0,50 m, mentre pel que fa al recorregut del mur lateral, les capes aplicades són dues, doncs en podem distingir una afegida posteriorment (ue 458) per sobre d'una altra de preexistent (ue 466) a la zona més propera a l'angle intern de l'edifici. En aquest sentit, es documenten restes de pintura de color blau a la part inferior del mur 401 (ue 458), per sota de la capa d'enlluït més interna. Val a dir que la primera capa es manté a la base de tota la llargada del segon tram del mur lateral dret, entre la cantonada i el tall, fins una altura de 20 cm a la part del tall. Els arrebossats responen a les mateixes característiques que els localitzats en un dels angles interns de l'habitació 2, també el que forma amb el mur 7.

La seqüència estratigràfica vertical que s'obté mostra clarament com en el procés constructiu es recolza el paviment a l'alçat dels murs lateral i septentrional quan ja existeixen els enlluïts interns, la qual cosa sembla significar que ja existia un sòcol anterior, al que s'entregaven les pintures, i que el *signinum* no és del primer moment de funcionament de l'edifici, sinó que correspondria a una reparació o recreixement posterior del terra, testimoni de les nombroses reformes i refeccions que haurien tingut lloc per mantindre la conservació òptima d'un edifici tan important.

Figs. 276 i 277. Temple. Part septentrional de la cel·la. Mur lateral dret (ue 401) i cantonada nordest. Detalls del paredat i les diverses capes d'enlluït una vegada efectuada la seva consolidació. Any 2016

La base d'estàtua (ue 439) esmentada anteriorment es troba directament assentada sobre el paviment. És de forma cúbica i planta rectangular, amb unes dimensions de 0,63 x 0,76 m amb els extrems arrodonits i una alçada de 0,25 m Té una motllura lateral de 4 cm que voreja tots els costats de la peça excepte un, i que no arriba al seu peu. La peça, que presenta un trencament en una de les seves cantonades, està situada al costat del tram de mur lateral dret corresponent a la part de la cel·la conservada amb el *signinum* i es troba ubicada de manera que un dels seus costats llargs és paral·lel a la paret. Sobre aquesta base encara es conserven els peus de plom que havien sostingut la imatge de culte (ue 440). S'ha de destacar que aquests peus no apunten cap a l'entrada de la cel·la, com seria lògic per veure l'estàtua de front, sinó que en canvi ho fan cap a la paret que es troba a 10 cm. Per això, i perquè la motllura lateral es troba contra la paret, de manera que no seria a vista, sabem que aquest basament no es troba in situ, sinó que va ser desplaçat de la seva posició originària i dipositat allà.

Es tracta d'un element molt similar, quant al material de què està fet, el treball de la pedra, les mides i l'aparença física en general, a la base d'estàtua recuperada l'any 2014 a la porta del fòrum i col·locada a l'inrevès per a ser utilitzada com a marxapeu a partir de la Fase 2 (v.p.183 fig.227) (Guàrdia *et al.*, 2016).

Al costat occidental del *signinum*, encara es troba in situ un enllosat que conserva un total set lloses senceres de pedra de pissarra (ue 450) amb la mateixa forma quadrada i mesura de costat que els trobats a l'enderroc superior, encaixades de costat i incrustades sobre part del mateix paviment rebaixat per facilitar la col·locació i la igualació del nivell de circulació. La línia de lloses es troba a 1,50 m de distància del mur lateral dret. A partir de la franja conservada, de dues filades de tres lloses d'ample i dues més amb només dues lloses, les que es troben en contacte amb el *signinum*, s'observen els negatius, marcats en el paviment de sota, de les que no s'han mantingut in situ, però queda clar que n'hi havia més i, de fet, les filades de lloses es perllonguen més enllà del límit occidental del sondeig. Cal dir que en aquest paviment destaca la presència, també in situ, d'una llosa fragmentada que no és de pissarra sinó de marbre blanc, amb les mateixes dimensions, ubicat a l'extrem dret de la quarta filada.

Just del darrer del bloc d'enllosat in situ i a tocar del fons del recinte, en línia amb la part lateral de la filada de lloses, hi ha un tros de pedestal o l'extrem d'una banqueta (ue 449) que també es troba in situ, feta de blocs de pedra de pissarra de mida mitjana lligats amb morter de calç, que es troba en posició més endarrerida respecte a la base de granit, i podria haver estat una altra base de sustentació. A l'extrem dret de la banqueta s'aprecia un rebaix que podria coincidir amb un possible esglaó lateral. La seva altura conservada és de 0,25 m, mentre que l'únic costat conegut fa 1,18 m. Cal valorar la qualitat d'aquesta construcció, que originàriament anava folrada externament amb un revestiment de peces molt primes de marbre blanc de 1 cm de gruix, encara present arran de terra a la part més baixa de la cantonada visible (ue 472 i 473, respectivament). Com al cas de la paret lateral, l'*opus signinum* es recolza en aquest revestiment, que arriba a contactar amb el del mur 7 al fons de la cel·la, denotant la seva factura posterior.

Donada la seva posició, possiblement centrada, aquest element podria ser el suport d'una estàtua o grup d'estàtues, o d'una mena d'altar continu situat al fons de la cel·la. Aquesta segona base, a l'igual que el paviment de *signinum* i el de lloses, s'endinsa al tall occidental del sondeig.

Fig. 278. Temple del fòrum de *Iulia Libica*. Part septentrional de la cel·la amb el paviment conservat. Es pot observar la cantonada que formen el mur lateral est (ue 401) i el perimetral nord (ue 7), el *signinum* (ue 455), el conjunt de lloses de pissarra (ue 450) in situ (encara no visibles en el seu conjunt), el pedestal o banqueta (ue 449) que hi ha al seu darrere, encara no delimitat del tot, i la base d'estàtua (ue 439). Així mateix s'aprecia com tant el *signinum* com les lloses i la banqueta s'endinsen al tall occidental del sondeig. En primer terme és visible el retall uniforme de la rasa transversal moderna que secciona a la vegada el mur lateral dret i el *signinum* i també s'endinsa en el tall, mentre a la dreta de la imatge la paret oriental del camí modern, construïda en aquest tram dins del retall, es recolza en el mur lateral i en el *signinum*. Fins i tot a la cantonada superior esquerra de la fotografia es veu un tram del rec d'Angostrina sortint del tall occidental del sondeig i destruint també el mur perimetral nord. Al centre de la imatge, el reompliment del conducte contemporani. Procés d'excavació. Any 2016

Fig. 279. Temple. Part septentrional de la cel·la. Zona de la cantonada interna que formen el mur septentrional 7 amb el lateral 401. Es tracta de l'angle nord-est de l'edifici. Procés d'extracció i recuperació d'estucs amb forma de cornisa caiguts del sostre, i de rajols quadrats de pissarra i peces triangulars de palombino secers que formaven part dels paviments. Any 2016

Fig. 280. Temple del fòrum de *Iulia Libica*. Part septentrional de la cel·la. Imatge general des del cantó occidental. En primer terme, conjunt de vuit lloses senceres de pissarra i una de marbre (ue 450) trobades in situ al mateix nivell que el *signinum*, la qual cosa podria implicar un mateix paviment amb sanefa central de lloses, i fins i tot que les centrals fossin de marbre. Al darrere de les lloses hi ha l'extrem del pedestal o banquetta (ue 449) alineat amb la filada de lloses i adossat a l'extrem nord de la cel·la, amb restes de revestiments laterals de marbre. Excavació finalitzada. Any 2016

Fig. 281. Temple del fòrum de *Iulia Libica*. Part septentrional de la cel·la. Imatge general nord-sud. Excavació finalitzada. Any 2016

Fig. 282. Temple del fòrum de *Julia Libica*. Part septentrional de la cel·la. A l'esquerra, imatge de detall de la base d'estàtua (ue 439) amb els peus de plom in situ i de la cantonada nord-est de l'edifici. A la dreta, detall de la cantonada i del seu revestiment una vegada efectuada la consolidació. Excavació finalitzada. Any 2016

Figs. 283-285. Temple del fòrum de *Julia Libica*. Part septentrional de la cel·la. A l'esquerra, detall del conjunt in situ de dues filades de tres lloses quadrades de pissarra, un filada amb només una, i una darrera amb una llosa amb les mateixes dimensions però feta de marbre blanc (ue 450). Al darrere, extrem de la banquetta (ue 449) feta de pedra de pissarra escairada i morter. A la dreta a dalt, detall de les dues filades superiors. A baix, detall de la llosa central de la filada superior. Excavació finalitzada. Any 2016

Fig. 286. Temple del fòrum de *Iulia Libica*. Part septentrional de la cel·la. Detall del lateral dret de l'extrem de la banqueta d'obra (ue 449), darrere de l'extrem de la filada superior de lloses, on s'aprecien les restes de revestiment d'un capa de marbre molt prima que envoltava tota l'estructura i que només es conserva a nivell del terra (ue 472 i 473). Excavació finalitzada. Any 2016

Fig. 287. Temple del fòrum de *Iulia Libica*. Part septentrional de la cel·la. Imatge general des del cantó occidental on s'aprecien les dimensions de l'esvoranc que al seu dia va seccionar el paviment, i com el mur modern s'hi recolza. Excavació finalitzada. Any 2016

Figs. 288 i 289. Temple del fòrum de *Julia Libica*. Part septentrional de la cel·la. Imatges generals des del cantó occidental. Excavació finalitzada. Any 2016

Una primera interpretació de la gran quantitat de peces de *opus sectile* triangulars presents en aquesta part de la cel·la, però no trobades in situ, seria que primer hi hauria el primer paviment fundacional d'època augustea amb combinació d'*opus signinum* amb les lloses quadrades de pissarra, que seria substituït potser en època tiberiana o flàvia (moment àlgid en l'embelliment dels fòrums) pel paviment de *sectile* de peces triangulars de palombino, de millor qualitat decorativa.

A partir de la llargada total dels dos trams del mur lateral dret més el buit deixat per la rasa, els amidaments de la cel·la del temple serien les d'un rectangle de 10,50 x 7,80 m.

A partir d'aquestes mesures veiem que en realitat és poc el tros de cel·la que conserva el seu paviment, doncs no arriba a 1/3 pel que fa a la llargada. Ara bé, això podria variar depenent de la llargada que assoleixi la rasa moderna que encara es prolonga al subsòl en direcció a l'església. En canvi, pel que respecta a l'amplada, podria ser que es conservés en la seva totalitat a l'extrem septentrional del temple, i aquest és un supòsit que s'haurà de verificar a partir de l'any 2018 mitjançant l'excavació en sentit occidental.

A mode de reconstrucció provisional de la planta de la cel·la, basant-nos en la simetria de l'arquitectura romana, i segons les dades encara parcials de que disposem fins ara, podríem arribar a la conclusió que el seu nivell de circulació, que podria no ser l'original, es dividia longitudinalment en tres franjes: la central, formada per lloses, incrustades sobre el *signinum*, fins una amplada de 4,80 m, i dues franges laterals a banda i banda de lloses, amb paviment d'*opus signinum* de 1,50 m d'ample. És de suposar que, al haver-hi dos tipus de lloses, s'hauria creat una mena de composició on els de marbre tindrien una posició més centrada dins l'espai de la cel·la, com així sembla desprendre's del lloc que ocupa la única peça de marbre trobada in situ de moment.

Cal considerar la gairebé inexistència de ceràmica en les restes d'aquesta part millor conservada de l'edifici religiós, i en canvi la profusió d'elements constructius: *sectile* molt especialment, però també, encara que amb molta menys freqüència, de *crustae* i estucs.

La finalització de l'excavació parcial de la part millor conservada de la cel·la del temple feta en aquesta campanya, a part de les incògnites arqueològiques, planteja diverses qüestions de tipus més històric: quan deixa d'utilitzar-se aquest recinte per a fins religiosos? En quin moment s'abandona definitivament el seu espai? Hi ha indicis, com les troballes de ceràmica d'època baiximperial i tardoromana, que fan sospitar que la ocupació de les habitacions 1 i 2, situades en la mateixa plataforma que el temple, es perllonga fins època força avançada, però en el cas del temple podria no ser així, doncs els seus possibles elements escultòrics són utilitzats precisament en la construcció de nous espais que funcionen amb les habitacions esmentades. A més, els habitants d'època baix-imperial i tardoantiga no van veure mai el nivell de pavimentació fundacional, i potser van ser ells mateixos els qui amortitzessin el nivell de circulació posterior.

En tot cas, a la finalització de la campanya de 2016, es ratificà l'existència d'un temple d'època altimperial al fòrum de *Iulia Libica*, del qual podríem visualitzar la part de la cel·la, amb la cantonada nord-est, el mur lateral del cantó est i la cantonada sud-est (Guàrdia i Carreras, 2018).

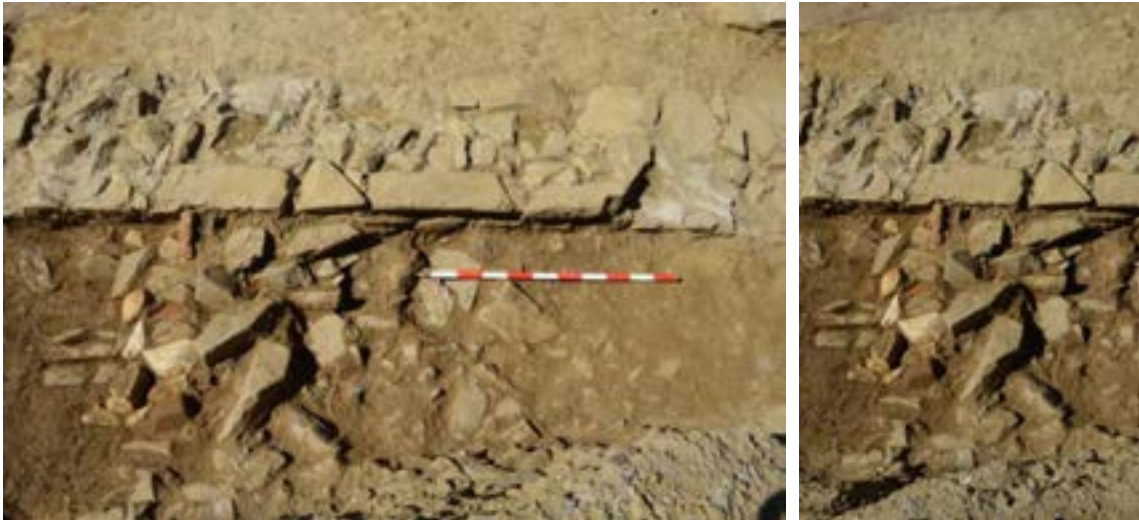

Fig. 290. Temple del fòrum de *Iulia Libica*. Imatge general de les parts meridional (en primer terme) i septentrional de la cel·la. En primer terme, la part sense el paviment conservat, on es pot observar l'aflorament del terreny natural: darrere la fonamentació de l'inici del mur de la pronaos dreta (ue 460) s'aprecia el mur frontal de la cel·la (ue 402) i la cantonada que forma amb el primer tram del mur lateral dret (ue 400). A la cantonada sudoest de la imatge es veu com la paret lateral dreta del camí moder (ue 405) es recolza en el tram del mur 402 que s'endinsa sota el tall occidental del sondeig. Al fons de la imatge, i darrere la rasa 404 amb el mur modern 415 a dins, la part amb el paviment conservat, juntament amb un tros de l'alçat dels murs 7 i 401, que formen la cantonada norddest de l'edifici, i la base d'estàtua. Any 2016. Imatge: J. Guitart

El conjunt de fragments d'estàtues de marbre

De la mateixa manera que el sondeig efectuat per localitzar el temple havia delimitat la seva meitat oriental a mode de secció longitudinal, també entre el tall oriental del sondeig i tota la llargada del primer tram del mur lateral dret de la part meridional de la cel·la del temple (ue 400) hi havia un espai d'una amplada aproximada de 1,20 m. Desseguida vam adornar-nos que els nivells dipositats sobre aquesta mena de corredor no tenien res a veure amb l'interior del temple.

Una vegada extreta la part de la ue 416 que cobria el mur lateral dret en aquest indret, es va documentar un altre nivell d'enderroc de blocs de pedra de mida mitjana (ue 428), ple de material constructiu en aquest cas, que s'adossava a la cara externa del mur lateral però que ocupava una superfície molt més reduïda, força concentrada en un punt proper a la cantonada sudest del mur lateral del temple. Entre el material arqueològic hi havien cinc fragments de marbre sense forma, tallats en forma cúbica, dos *crustae* de Campan, un d'ells vermeli. I també àmfora itàlica, ceràmica grollera reduïda feta a mà amb decoració de cordons, ceràmica reduïda feta a mà, diversos fragments de la mateixa vora d'un *kalathos* o olla globular amb engalba blanca, un fragment de fons d'una patera d'emporitana tardana, ceràmica ibèrica grisa, sigil·lada sudgàl·lica (una vora de la forma Drag 24/25), sigil·lada africana A i D, DSP, comuna romana (incloent un fragment de vora de gerra, un altre de coll de gerra i un darrer de fons), sis fragments amb forma de vidre translúcid de color verd, dos fragments de plom, restes faunístiques i una closca d'ostra.

Figs. 291 i 292. Nivell d'enderroc (ue 428) adossat al mur lateral dret del temple (ue 400) que incloïa els primers fragments d'estàtua. Any 2016

Aquest nivell cobria la part superior d'un tram de mur que s'entrega perpendicularment a la cara exterior del mur lateral del temple, mentre per l'altre extrem s'endinsa en el tall occidental del sondeig en una llargada de 1,02 m. Aquesta paret, de 0,60 m d'amplada, havia conservat una altura mitjana de 0,40 m, i és feta amb aparell de lloses de pissarra mínimament treballades, alguns còdols i *tegulae*, en disposició d'*opus spicatum*, sense lligam aparent. Es tracta d'un parament que no té res a veure amb l'arquitectura metòdica i acurada del fòrum. L'any 1997 aquesta estructura (mur 2) ja havia estat identificada i datada al segle V-VI d.C. Es troba adossada al mur perimetral oriental de l'edifici (mur 1) i creua en amplada la meitat de tot el conjunt seguint una trajectòria est-oest, fins adossar-se al temple, superposant-se a estructures anteriors (v.p.274). En aquest petit tram i inserits al paredat, es van localitzar vint-i-nou blocs de marbre fragmentats i reutilitzats en la seva construcció.

Fig. 293. Aparició de la part del coronament del mur 2, adossat perpendicularment al mur lateral dret del temple. Any 2016

Fig. 294. Situació del mur 2 en relació al mur lateral dret del temple. Procés d'excavació dels nivells acumulats a banda i banda. Any 2016

Figs. 295 i 296. D'esquerra a dreta: Primer tram del mur lateral dret del temple des del nord. Procés de buidatge del sediment acumulat per la seva cara externa. En primer terme, mur 9. A la part de dalt de la imatge, situació del mur 2 amb els fragments d'escultures integrats (295), i bust d'estàtua posat de costat i reaprofitat com a element constructiu. Detall (296)

Una primera observació dels fragments feia evident que bona part d'ells eren de tipus figuratiu, i que originàriament devien haver format part d'un mínim de tres estàtues de grans dimensions col·locades amb finalitat decorativa a la plaça pública del fòrum o a l'interior de la cel·la del temple, sent la seva mida quasi el doble que l'escala humana, per la qual cosa podem parlar de peces monumentals.

A continuació es va iniciar el procés d'extracció de tots els fragments de marbre que formaven part del parament del mur, procedint-se a la seva substitució per blocs de pissarra adients procedents dels nivells d'enderroc.

A l'haver format part d'escultures o grups escultòrics, alguns conserven encara algú tipus de forma i diferents mides, segons el tall que els hi van fer en el moment de reaprofitar-los com a elements constructius. El cas més freqüent és el dels blocs treballats en forma cúbica, com si fossin pissarra o còdols, però tot i així sovint s'aprecien traces de l'acurat treball original de les peces en fragments de torsos, togats i braços.

Entre els diversos elements marmoris que havien conservat part de la seva iconografia, comptabilitzem un fragment de cap seccionat amb un ull i la meitat del pentinat, un bust amb pentinat pel darrere, una mà amb un anell que agafa un objecte de forma quadrada, un fragment d'un cap d'animal mitològic, un fragment de tors repicat, un fragment de tors, un fragment de togat, un fragment poss. de braç, una motllura, una fragment amb una cara vista repicada, un fragment amb una cara vista, i divuit fragments sense forma, de mides diferents.

Dues peces corresponen a part de la cara i cabell d'una possible divinitat femenina. Junes tenen unes dimensions de 18 cm de longitud i 8,5 d'alçada, encara que estan incompletes. L'escultura tindria unes dimensions aproximades del doble de l'escala humana, per tant una peça monumental. Els dos fragments 1 i 2 encaixen perfectament, i en la part superior de la peça del cabell està tan sols desbastat, o sigui no seria visible, per la cosa es suposa que hi aniria un altre peça o un capell o diadema.

La manca d'aquesta peça superior no permet reconèixer la divinitat femenina a la que pertanyen els dos fragments, i per això resultat difícil saber com estava coronat el cap. Tot i que no es pot atribuir del cert a cap divinitat coneguda, hi ha diverses alternatives possibles com Minerva o Diana.

En el cas de què el fragment superior es tractés d'una diadema, la divinitat més probable seria Diana –una divinitat sempre associada amb la natura i la caça –per tant, força coherent amb l'entorn de *Iulia Libica*. La segona alternativa més probable és la deessa Minerva, vinculada a la saviesa i les arts, que acostuma a tenir un casc en la part superior i una llança, de vegades associada a una òliba.

Un tercer fragment de la cara amb cabell i una orella, corresponent a aquesta mateixa peça, va ser recuperat al davant de la pronaos del temple l'any 2017.

Fig. 297. Fragments de cara amb ull i cabell d'una mateixa peça que sembla representar una divinitat femenina (núm. inventari 002/01). Imatge: J. Guàrdia

Fig. 298. Fragment de cabell de la mateixa peça (fig.297) trobat al davant de la pronaos l'any 2017 (núm. 495/01). Imatge: J. Guàrdia

Un altre fragment interessant és un cap trencat d'un animal, del qual només es poden distingir les petites banyes i l'ull. No hi ha prou elements per reconèixer el tipus però bé podria tractar-se d'un cérvol jove per les dimensions del cap i la forma de les banyes. Manca la continuïtat del morro i boca, així com el coll. El fragment té unes dimensions d'uns 12 cm de llarg i 30 d'alçada, que indica era un escultura de dues vegades el natural.

Especialment destacat és el tractament de l'ull de forma molt estilitzada, sense marcar ulleres, per la qual cosa es podria suposar que es tractaria d'un animal jove. Cal recordar que la deessa Diana acostuma a representar-se acompanyada d'un cérvol jove o daina.

Fig. 299. Fragment d'estàtua d'animal mitològic (núm. 002/02). Imatge: C. Carreras

Una altra troballa, també de dimensions monumentals, és un bust masculí amb el cabell pentinat estilitzat d'època juli-clàudia (núm. 002/03). És similar al pentinat d'un cap de *Libisosa* (n.º inv. LB-28.345) que els seus autors daten en època de Tiberi o Claudi (Poveda, Uroz y Muñoz, 2008). El cap fa 12 cm d'ample, 23 de llarg i 25 d'alçada, però la cara apareix força desfigurada i resulta impossible reconèixer al personatge. Tan sols es pot veure la seva orella esquerra, parcialment escapçada. Podria tractar-se d'un membre de la família imperial, un decurió local o fins i tot una divinitat o un emperador divinitzat.

Figs. 300-302. Bust masculí desfigurat (v.p.224 fig.296). A dalt, part frontal. A baix, part lateral amb restes de pintura als cabells i part del darrere amb pentinat (núm. 002/03). Imatges: C. Carreras ; J. Guàrdia i J. Guitart

Igualment es van recuperar dos fragments d'espatlla o tors que podrien lligar amb el fragment de tors de grans dimensions trobat al pòrtic dret del fòrum l'any 1997 (v.p.115 fig.138) i d'altres fragments que també podrien ser de la mateixa estàtua.

Comptem també amb una mà de 26 cm de llarg i 12 d'alçada, de la qual es poden reconèixer dos dits –el menovell i l'anular-, mentre que apareixen fragmentats els dits cor, índex i polze. En l'anvers es pot veure que la mà subjecta un element de forma quadrada Així com la mà està polida i llesta per ser visible, el canell no sembla treballat i segurament estaria encaixat en un altre peça de braç.

En el revers de la mà es pot observar que el dit anular porta un anell, potser perquè la figura representa un sacerdot, o fins i tot una figura imperial. Els anells sacerdotals acostumen a portar gravat un *lituus* o bàcul de l'augur, ara bé, en la nostra mà no s'aprecia cap resta de gravat en l'anell. En cas de poder associar aquesta escultura, segurament s'assignaria a un personatge masculí.

Fig. 303: Anvers del fragment de mà d'estàtua agafant un objecte

Fig. 304: Revers de la mateixa peça amb anell (núm. 002/4). Imatges: J. Guitart

Fig. 305. Fragment d'escultura amb una mà agafant un objecte, similar a la iconografia de Llivia, procedent de *Graccuris*

Existeixen alguns fragments que semblen identificar plecs de vestit, que no acaben de poder-se associar a cap dels conjunts escultòrics. En concret, n'hi ha un de circular d'uns 20 cm de diàmetre, rodejat per totes bandes de plecs verticals d'una possible toga o túnica, de la qual sortiria un element circular petit com si hi hagués una altra figura enganxada.

Fig. 306. Restes de plecs de vestit de togat amb un element circular d'unió (núm. 002/07)

Fig. 307. Bust acabat d'extreure on es pot apreciar que la seva escala és el doble de la humana

Pel que fa a la matèria, tots els fragments del grup escultòric estan treballats en marbre blanc de gra fi, i procedeixen de les pedreres de St. Bèat i de *Luni-Carrara*, segons l'estudi petrològic de làmina prima efectuat per Anna Gutiérrez (UAB)³¹. Unes escultures d'aquesta monumentalitat i amb aquest tipus de marbre indiquen la importància i el cost de l'obra, tot i que desconexim si hi hauria un escultor local o eren encàrrecs a tallers d'altres ciutats properes.

Quant a la cronologia, interpretació i correspondència iconogràfica i funcional d'aquest conjunt escultòric, per l'estil sembla de la dinastia Julia-Claudia, basant-nos en els pentinats, la toga i la qualitat del marbre. Les estàtues podrien haver-se col·locat al fòrum en època d'August o de Tiberi, i podrien representar membres de la seva família o descendents.

Resulta determinant el fet que els fragments escultòrics es trobin inserits en un mur de la Fase 3 (segles V-VI d.C.) i no al mur 26 de la Fase 2 (segles III-IV d.C.), dins el qual es van recuperar l'any 2013 diversos fragments de mida gran corresponents també a marbres, però en aquest cas procedents del desmuntatge d'elements arquitectònics del conjunt, com ara cornises i capitells. També, dins aquesta mateixa Fase, es va col·locar una ara i una base d'estàtua reutilitzats com a sòcol a la porta d'entrada al fòrum.

Fa la sensació que aquesta diferenciació obeeix a que partir del moment de la decadència del fòrum es reutilitzen en primer lloc els elements edilicis, i no és ja fins al final quan es decideix molt probablement trencar les estàtues per aprofitar-les en les noves construccions (Guàrdia, Guitart i Carreras, en premsa; Guàrdia i Carreras, 2018).

³¹ En l'actualitat A. Gutiérrez forma part de l'equip d'investigació LEMLA. Laboratori per a l'estudi dels materials lapidis en l'Antiguitat

Estructures i nivells al costat del temple

Per la banda del tall oriental, ja s'ha esmentat com el sondeig efectuat tot cercant l'edifici del temple, agafava una amplada màxima d'una mica més de 1 m. en una estreta franja que hi havia entre el mur lateral dret i el tall occidental del sondeig. Pel cantó sud teniem part del mur del fonament lateral dret de la pronaos, per una banda unit a la cantonada formada pels murs lateral dret i frontal de la cel·la, i per l'altra s'endinsava al tall meridional de forma provisional. Una vegada vam iniciar la delimitació i excavació d'aquest espai desseguida vam adonar-nos que, en ser fora del límits de la planta original del recinte, i si no trobavem parets lligades a l'edifici principal, seríem en un indret d'aportació progressiva d'estructures i sobre tot nivells formats amb posterioritat al primer moment d'enderrocament del temple (segles III-IV d.C.) produït a la fi de la Fase altimperial del fòrum.

El procés d'excavació va permetre documentar les característiques arquitectòniques del fonament del mur lateral (ue 459), exactament iguals a les de la part vista (ue 400, però una mica més ample, amb lloses de pissarra molt ben escairades i un gruix i una altura superiors als de la part vista. Finalitzat el buidatge total del rebliment, s'han contabilitzat set filades de fonament amb una altura total de 1 m incloent la part vista del mur i el fonament fins l'indret on hi ha la banqueta de fonamentació (ue 426), entre la cantonada que forma amb el mur frontal de la cel·la i el trencament sofert per la rasa moderna.

També es va confirmar que el mur lateral dret de la cel·la del temple lliga amb el mur 9, sent el seu angle d'unió més clar visible per la cara nord del mur 9, que pel demés s'endinsa en aquest punt al tall occidental del sondeig en paral·lel a la rasa moderna.

Recolzat una mica més avall del nivell del fonament del mur lateral dret de la cel·la (ue 459) i adossat a la cantonada interna que forma amb el mur 9, s'han identificat les restes in situ d'un paviment fet de morter de calç (ue 451), que constitueix un nivell de circulació o preparació construït a un nivell més baix que el del fonament.

Es tracta només de part de la cantonada, amb unes dimensions de 1,40 m de llargada en la part que afecta al mur lateral dret, mentre que pel que respecta al mur 9, segueix adossat fins que la paret desapareix al tall. En realitat, el paviment adopta la forma d'un triangle desgastat pel que fa als límits i la superfície. Es dona la circumstància que aquest tros de paviment s'endinsa al tall oriental del sondeig, de manera que no permet apreciar la continuació en sentit oriental del mur 9 per aquesta cara, però sí sabem que més enllà reapareix format part del mur meridional de l'habitació 2, i per tant seria coetani del temple. El gruix del nivell de circulació és molt irregular, entre els 10 i 22 cm. Creiem que no pot correspondre al primer moment constructiu, ja que per sota es fonamenta en l'estratigrafia preexistent, sinó a la Fase que situem entre els segles III i IV d.C. En tot cas, les restes d'aquest nivell de circulació in situ no han estat desmuntades.

Resulta evident que els constructors del mur 2 (v.p.222 figs.291 i 292 i p.223 figs.293 i 294), en aquest punt de la seva trajectòria, van amortitzar la major part d'aquest paviment.

Fig. 308. Estructures i nivells al costat del temple. Vista de la cantonada que formen el mur lateral dret i el mur 9, amb les restes de paviment de morter de calç (ue 451) recolzades per sota de fonament (ue 459) del mur lateral. Imatge presa des de dalt del mur 400. A la part superior de la imatge, nivells d'enderroc visibles al tall oriental. Procés d'excavació. Any 2016

Al davant de la part excavada del mur lateral dret de la cel·la, i seguint la seva mateixa trajectòria nord-sud, es documenta un mur (ue 460) que correspon al fonament dret de la pronaos del temple i que lliga amb la cantonada de la cel·la. Està format per una cara vista que no ultrapassa l'amplada del fonament mur lateral dret de la cel·la i per la seva cara exterior són visibles diverses filades de lloses ben escairades (ue 462), a mode de límit, amb restes puntuals de revestiment vertical (ue 463) i morter.

La part interna del mur està formada per un conglomerat de pedra de pissarra sense treballar i morter de calç a mode de rebliment.

Al costat dret del fonament de la pronaos hi ha les restes de l'extensió d'un nivell pla de fragments repicats de *tegulae* (ue 454), del qual manca la part superior, que és feta mitjançant un acabat pla de morter de calç (ue 464), del que es conserva un tros adossat a la pronaos. Cal dir que aquest nivell de *tegulae*, que podria ser la part inferior d'una preparació de paviment, excedeix més enllà del límit oriental del sondeig.

A la zona del mur 2, les ue 427 i 430 van aparèixer per sota del nivell 428 (v.p.223 fig.293 i 294), entre el límit meridional del mur lateral del temple i l'arrencament del mur 9, a banda i banda del mur 2, al qual s'adossaven. També recolzaven en el fonament del mur lateral del temple. Es tractava de dos nivells d'enderroc amb presència de terra de color marró i textura compacta amb taques de cendra, molts blocs de pedra de pissarra i restes de morter. A l'interior de la ue 427 es van localitzar dos fragments de *sectile* de marbre de St. Bèat. Aquests dos nivells es van formar entre els segles V-VI d.C., a partir del moment de la pèrdua del nivell de pas o circulació associat amb el mur tardoromà.

Per sota de la ue 427, recolzat només en la cara sud del mur 2 i fins el límit meridional del sondeig, es va documentar la ue 433, formada per un nivell d'enderroc molt consistent ple de fragments grans de *tegulae* i alguns blocs de pedra, tallat pel mur 2 i que creïem posterior al segle II d.C. A la ue 433 hi havia ceràmica emporitana tardana, incloent dos informes de la mateixa peça amb restes de pintura negra per la cara interna, i un fragment de plom.

La ue 429 era un nivell de reompliment que havia estat cobert pel conjunt d'estrats dipositats a sobre (ue 433, 436 i 430). El seu color era marró clar i la seva textura compacta. Era el primer nivell cobert pel residu de paviment de morter de calç que hi ha entre el mur lateral i el mur 9. Al seu interior es van recuperar un fragment de calcària de La Penne-Martin, emporitana tardana i un fragment de vidre verd. Es podria haver format entre els segles III-IV d.C. Per sota de la ue 429 aparegué una altra capa de reompliment, en aquest cas posterior al segle II d.C.

Sota la ue 433 es documentà el reompliment ue 432, creat per una capa de terra de color marró fosc i textura compacta amb presència de taques de cendra i morter, que s'estenia per sota del mur 2 fins convertir-se en el primer nivell que quedava per sota del paviment de morter de calç. Aquest nivell es podria haver format amb posterioritat al segle II d.C.

A l'esquerra del mur 2, la ue 432 se superposava sobre un petit nivell circular format per terra de color gris i textura plàstica, amb nombroses taques de calç (ue 431), sobre el que s'assentava el mur 2. Dins de la ue 431 es recuperà un fragment de *sectile* de calcària de la Penne-Martin (St. Bèat), un fragment informe de ceràmica de cocció mixta a mà i brunyida exteriorment, un fragment de fons de comuna romana de pasta clara, i vint-i-un fragments de vidre translúcid corresponents a una mateixa peça, potser una copa. Per sota, i ja abans de la disposició en aquest indret del mur 2, succeïa un altre nivell o taca circular de color vermell viu, possiblement com a conseqüència d'haver-hi hagut un fogar (ue 436).

Fig. 309. Estructures i nivells al costat del temple. Situació de la ue 433. Procés d'excavació. Any 2016

Fig. 310. Estructures i nivells al costat del temple. Imatge de la part davantera del mur lateral dret de la cel·la del temple (ue 400) i el seu fonament (ue 459), a prop de la cantonada sud-est que forma amb el mur frontal de la cel·la. En primer terme s'observa el bloc de còdol (ue 452), conjuntament amb l'element compost (ue 453). Per sota del mur 2 es troba el nivell de planta circular ue 431. Procés d'excavació. Any 2016

La ue 432 també cobria un gran bloc de còdol de forma rectangular amb els extrems curts arrodonits (ue 452) i unes mesures de 36 x 72 cm, adossat per un del seus costats llargs al fonament del mur lateral del temple, molt a prop de la cantonada que forma amb el mur frontal de la cel·la. En contacte amb aquest bloc de còdol trobem un element compost (ue 453) de forma regular, amb revestiment extern de *tegulae* i per dintre fet amb blocs petits de pedres lligades amb morter de gran duresa, que s'adossa al bloc de còdol. Es tracta d'una estructura similar a dos elements localitzats els anys 2001 i 2013 també a l'interior de l'edificació, un dels quals encara es conserva in situ (v.p.173 fig.209). Sembla l'inici d'un element de projecció horitzontal de 0,50 m d'ample, situat en la trajectòria del mur de contenció que creua transversalment el conjunt i aixeca a mode de podi els edificis de la part nord del fòrum. Pel que fa a la seva llargada provisional, és de 0,62 m, doncs s'endinsa al límit oriental del sondeig.

Fig. 311. Estructures i nivells al costat del temple. Tram del mur lateral dret de fonamentació de la pronaos (ue 460), que té la mateixa amplada que el mur lateral dret de la cel·la i lliga amb la cantonada sud-est d'aquesta, endintant-se en direcció sud per sota del tall meridional del sondeig davant del tram del mur meridional, fet amb blocs de pissarra per la cara externa (ue 462) i restes de revestiment (ue 463). En primer terme, al costat del fonament de la pronaos, hi ha les restes de l'estructura de *tegulae* (ue 454) amb acabat superior de morter de calç (ue 464). Procés d'excavació. Any 2016.

De manera paral·lela als elements 452 i 453 trobem un petit retall (ue 445) efectuat al terreny natural, de secció rectilínea i fons pla que, al buidar-se fins els 15 cm de fondària, proporcionà un nivell de terra de color gris i textura granulosa (ue 444), amb presència de nombrosos fragments de morter i alguns petit blocs de pedra, que s'endinsa per sota del gran bloc de còdol i l'estructura feta de pedra, morter i *tegulae*.

La ue 442 era un nivell de reompliment compost per una capa de terra de color marró clar i textura compacta, ubicat entre el mur tardoantic i el còdol, i per sobre del de la ue 444, amb presència d'un fragment de vora de ceràmica africana de cuina Hayes 197. Creiem que la seva cronologia és posterior al segle II d.C.

La ue 471 era un altre nivell de rebliment cobert per la ue 432, i format per un estrat de terra de color taronja-verdós i textura plàstica, potser amb algun component orgànic, amb nombrosos fragments de calç i presència de tres fragments de *crustae* de calcària de Giallo Antico o *marmor numidium* de Chentou, un fragment de calcària de Campan, ceràmica emporitana tardana. Aquest estrat se superposava a la ue 448 i el vam donar com posterior al segle II d.C.,

Abans de l'aparició del terreny natural entre la cantonada formada pel mur lateral dret i el mur 9, i el mur 2, es va procedir a l'extracció d'un nivell de graves format entre finals segle I a.C. i el segle II d.C., amb presència de dos fragments de ceràmica reduïda brunyida feta a mà.

Una vegada extret tot el sediment acumulat en aquesta zona, i deixant el mur 2 in situ com a testimoni, es van poder documentar les restes de la rasa de fonamentació del fonament del mur lateral (ue 443), ubicada entre els murs 9 i l'element 452. Consistia en un pobre retall de secció i fons totalment irregulars, 20 cm d'amplada màxima i 20 de fons, que havia estat erosionat, reaprofitat i seccionat al llarg del temps. Amb tot, el fonament (ue 459) es trobava ben assentat, prova de la preparació prèvia que s'havia aplicat sobre les estructures principals abans de la construcció, doncs a part del sistema de recolzament de la cara interna dels murs de la cel·la, fins i tot en algun lloc puntual s'havien col·locat pedres de falca per ajudar a l'assentament de l'estructura. Aquesta rasa s'havia trobat reblerta per un nivell (ue 467) format per un escàs reompliment de terra de color marró clar, dins el qual es va trobar una placa de ferro. Originàriament hauria estat una gran estructura negativa com ho mostra encara la rasa de fonamentació coberta de lloses planes (ue 426) situada al fons de la rasa moderna. La seva construcció corresponia evidentment al moment de la construcció del temple al llarg del darrer terç del segle I a.C.

Fig. 312. Estructures i nivells al costat del temple. Imatge general dels elements localitzats al davant i al costat del mur lateral. En primer terme, tram de la fonamentació del mur lateral dret de la pronaos (ue 460) amb el matxacat de *tegulae* (ue 454). Al costat, el bloc de còdol (ue 452) i l'element compost (ue 453). A continuació, el mur 2, i, al fons, en la cantonada que forma el mur lateral amb el mur 9, les restes del paviment de morter de calç in situ (ue 451). Al fons de la imatge, es veu la part septentrional de la cel·la que conserva el paviment, al costat del tram de mur lateral dret més ben conservat. Procés d'excavació. Any 2016

Fig. 313. Estructures i nivells al costat del temple. Cara externa del mur lateral en el moment de l'aparició de les restes de la seva rasa de fonamentació (ue 443) i la totalitat del seu fonament (ue 459). Excavació finalitzada. Any 2016

Fig. 314. Estructures i nivells al costat del temple. Part divisoria entre la cel·la i la pronaos. A la part superior de la imatge s'observa la continuïtat del mur frontal de la cel·la en direcció al tall occidental del sondeig i la continuïtat de la pronaos per sota del límit meridional provisional del sondeig. Any 2016

Fig. 315. Detall del retall (ue 444) paral·lel als elements 452 i 453

La pronaos

Estructures modernes

L'excavació de la meitat de la part meridional del temple del fòrum, i amb ell la de tota la meitat oriental de la pronaos finalitzada el 2017, ha aclarit la majoria de dubtes plantejats el 2016, quan es va excavar les parts meridional i septentrional de la cel·la, conjuntament amb la meitat oriental de part de la la pronaos, i una sèrie d'estructures i nivells acumulats a la part dreta de l'edifici del temple, producte de l'evolució interna del fòrum.

El progrés de l'excavació del 2017 ha estat en sentit meridional del sondeig, seguint la inclinació de l'actual carrer de la pujada de l'Església; aquesta limitada excavació en extensió ha permès, de manera sistemàtica, completar totes les estructures i nivells que havien quedat "tallats" pel límit artificial que havíem planificat abans d'iniciar-se l'actuació de 2016. I amb això també la possibilitat d'interpretar-les millor.

Des de feia temps, abans de la darrera urbanització d'aquest sector de la part vella de Llivia, es coneixia el camí, de trajectòria nord-est/sud-oest, que nosaltres anomenem "modern" però que hipotèticament podia haver estat fet l'any 1849, en el moment de l'elaboració d'un dels plànols més antics de la vila. De fet, l'actual mur de contenció de l'esquerra del camí era popularment conegut com "el mur de l'església" i el mur de la dreta com el "mur dels camps" (ue 405), que feia de contenció de tots els terrenys ubicats a la dreta de l'església amb estructures romanes al subsòl, que serien sondejats i delimitats l'any 1997.

"El mur dels camps" i el paviment del camí modern (ue 486) se superposaven a totes les estructures romanes que anaven apareixent, de manera que van ser paral·lelament desmuntades conforme l'excavació avançava en sentit meridional.

Un dels primers fets que es van evidenciar és que, al llarg de tot el límit occidental del carrer de la pujada de l'Església, en sentit descendent, hi havia una estructura en forma de rec, que aprofitava la baixada del camí. El rec era fet de blocs de pedra laterals (ue 497 i 503) disposats verticalment per sobre d'un conjunt de lloses planes que feien de sol, amb coberta de lloses també planes molt pesants (ue 502), disposades horitzontalment. Sis d'aquestes lloses ja havien aparegut el 2016 en el decurs de la delimitació i excavació de la part septentrional de la cel·la del temple, al marge occidental del sondeig. D'aquesta manera es confirmava l'existència del rec d'Angostrina, en molt bon estat de conservació, al menys a la part de la pujada de l'església.

Després de retirar-se dos nivells de cronologia recent detectats a la campanya anterior i que ara vam poder excavar en extensió, de forma progressiva es va enretirar el nivell del paviment modern (486), molt gruixut i de gran duresa degut a la seva composició a base de gran quantitat de petits còdols superposats.

Segons tots els indicis, els dos murs del camí modern, el paviment existent entre ells i el rec havien funcionat alhora.

Estructures romanes

Una de les primeres tasques a desenvolupar va ser la retirada de l'extrem nord del mur modern 405 que, com ja havíem interpretat el 2016, se superposava parcialment per sobre del mur frontal de la cel·la del temple (ue 402). En aquest procés es va documentar que d'aquest mur frontal només es conserva la part del fonament al seu extrem occidental (ue 474) i que la part vista es limita a aparèixer precisament a la zona on havia estat coberta pel mur 405 i a l'altra banda del tall produït pel conducte modern, on forma cantonada amb el mur lateral dret de la cel·la (400). La gran diferència és que, en canvi, els murs 400, i encara més el 401, sí que conserven encara llargs trams de paret vista.

Abans d'arribar al marge occidental del carrer actual, tant el fonament del mur frontal de la cel·la del temple com la seva rasa de fonamentació, orientats d'est a oest, com correpon a la seva situació dins l'edifici, apareixen tallats pel rec d'Angostrina que discorre de nord a sud.

Fig. 316. La pronaos. Estructures modernes i romanes. A l'esquerra de la imatge, el fonament del mur frontal de la cel·la (ue 474), tallat pel rec d'Angostrina (en primer terme). A fons de la imatge, situació del mur modern 405. Entre aquest mur i el rec s'esten el paviment modern

Una vegada enretirat el paviment modern es va documentar, en sentit descendent, el substrat natural força moldejable i adaptable a qualsevol obra arquitectònica, de color ocre i blavós (ue 150).

El mur modern 405 dividia el sondeig en dues meitats clarament diferenciades estratigràficament, degut a que per la seva cara interna no hi havia hagut camí i sí en canvi camps.

A la dreta del mur 405, a la part més oriental del sondeig, es documentà, tal i com s'esperava perquè s'havia vist l'any anterior, la prolongació del fonament lateral dret de la pronaos (ue 460) a partir de l'anterior tall estratigràfic i en sentit meridional, a la vegada que es confirmaven les seves característiques constructives com a estructura lateral de subjecció en forma de mur (ue 460), de la part central de la pronaos, que es trobava al mig.

Aquest mur lateral de la pronaos queda escapçat per un tall transversal de factura posterior que es creua amb la rasa del conducte modern. Igualment, l'estructura de *tegulae* i morter (ue 454) localitzada l'any anterior, adossada al mur lateral i que s'endinsava als talls meridional i oriental, també queda tallada, a l'igual que queda també seccionat un nivell d'enderroc amb molts còdols de mida gran (ue 438) que apareix sota l'estructura de *tegulae*.

A un nivell inferior al del tall apareixen dos murs frontals força amples (0,70 m). El que està situat ben bé a sota de l'enderroc esmentat és una estructura de gran qualitat constructiva (ue 505), feta amb grans lloses planes i pulides a la part del coronament i lligades amb morter als intersticis. Aquest mur s'inicia precisament al límit oriental del tall sofert pel mur lateral de la pronaos, i es prolonga al subsòl per sota del tall oriental del sondeig, en direcció a la part vista del fòrum.

L'altre mur (ue 506) s'adossa a l'anterior, i tot i que es troben en una mateixa línia frontal, segueix una trajectòria que s'endinsa al subsòl del tall occidental del sondeig, per sota del mur del pati de l'església. A la meitat del seu recorregut es troba afectat pel mur 405, que se li superposa perpendicularment. En aquest cas no es veu tallat per la trajectòria descendent del rec d'Angostrina com succeix amb el mur frontal de la cel·la, sinó que el canal li passa per sobre, degut a que totes les estructures i nivells romans apareixen progressivament a menor altura en sentit meridional. El mur 506 podria ser un fonament.

Les estructures romanes excavades entre el mur 405 i el tall occidental del sondeig eren cobertes per dos nivells de terra de textura compacta i coloració marró (ue 490 i 491), amb material d'època moderna al seu interior, entre els que s'inclouïen dues monedes dels segles XVI i XVII, respectivament. Aquests dos nivells no existien a l'altra banda del mur 405 perquè el paviment del camí modern es recolzava directament sobre el terreny natural. Una vegada desmuntat el mur 405 vam comprovar com tot l'espai comprés entre el fonament del mur lateral dret de la pronaos i el mur frontal 506 era terra verge. Sobre la funció del mur frontal 506 seria la de fer de contenció o aterrossament del terreny, com hem vist en altres indrets, com al *podium* que creua transversalment el cantó curt septentrional del fòrum, i que de moment no hem localitzat a la dreta del temple. No s'ha d'oblidar, però, el trencament que presenten algunes estructures en aquest lloc a la mateixa alçada, que encara no podem explicar. En aquest moment de la intervenció vam interpretar que, per raons de simetria, el fonament del mur lateral dret de la pronaos devia anar alineat amb un altre fonament paral·lel, que es deuria trobar al subsòl de l'altra meitat de l'estructura del temple, per sota del mur del pati de l'església. Enmig dels dos fonaments laterals hi havien les restes de terreny natural als que s'adossaven les dues parets, de les quals

en vèiem la meitat. Éra d'esperar també que per sobre hauria existit la plataforma superior o podi, no conservada o expoliada potser per estar feta amb elements arquitectònics valuosos, que hauria sostingut les columnes que hi hauria al davant de l'entrada a la cel·la, de les quals no vam trobar cap base de fonamentació.

El nivell inferior (ue 491) dels dos estrats esmentats abans, es recolzava al mur 506.

Figs. 317-319. La pronaos. Estructures romanes. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: Mur frontal 505 en primer terme, per sota de la ue 454 i l'enderroc ue 438. A continuació hi ha el mur frontal 506, sota la part escapçada del fonament del mur lateral dret de la pronaos, sobre el que es recolza el mur modern ue 405 (317), trajectòria dels murs frontals 505 i 506 cap el límit occidental del sondeig, per sota del rec d'Angostrina. Al fons superior esquerre de la imatge es pot veure el mur 405 en procés de desmuntatge (318), i aparició del nivell d'enderroc (ue 495) per davant del mur frontal 506 (319)

A 0,40 m per sota del mur ample trobem un altre mur en forma de banqueta frontal (ue 510), més estret (0,50 m), que segueix la mateixa trajectòria que el mur 506, endinsant-se al tall occidental del sondeig per sota del rec d'Angostrina A diferència del mur frontal superior, la part del coronament està formada per un conglomerat de pedres de pissarra de mida mitjana, trossos grans de *tegulae* i força lligam de morter de calç als intersticis. Fa la sensació que aquesta estructura podia anar coberta, de forma hipotètica, per algun element expoliat amb anterioritat, com ara un revestiment superior de marbre.

La ue 491, esmentada abans, cobria completament la banqueta 510 i el mur de pedra i *tegulae*.

Fig. 320. La pronaos. Estructures romanes. Ubicació dels murs 505 i 506 fent de contenció de la part central de la pronaos. Per sota del mur 506 apareix un altre mur frontal (ue 510), més estret . Tant els murs 506 com el 510 passen per sota del rec d'Angostrina en arribar al tall occidental del sondeig. A la cantonada superior dreta de la imatge es pot apreciar el procés d'excavació de la rasa del mur frontal de la cel·la, i a l'esquerra, el procés d'excavació de l'enderroc 495, que es lliurava als murs 506 i 510

El procés de delimitació del fonament del mur frontal de la cel·la del temple finalitzà amb la documentació de la part de la seva rasa de fonamentació no tallada pel rec. Aquesta rasa de secció rectilínea i fons pla (ue 484), té una amplada de 0,65 m i una potència de 0,60 m. Sobre el fons de la rasa, coberta de lloses planes (ue 521) s'assenta el fonament 474, que per la seva cara interna recolza en el terreny natural. Es tracta del mateix sistema constructiu emprat en la fonamentació del mur lateral dret del temple (ue 426) i altres murs perimetrals del fòrum. Només hi ha rasa per la cara externa, si recordem el sistema d'aprofitar el terreny natural (ue 150) com a recolzament intern de tot el perímetre de l'edifici.

El nivell de rebliment (ue 520) de la part excavada de la rasa de fonamentació havia de proporcionar material important quant al moment de datar la construcció del temple, tot i que no va ser decisiu, doncs va aparèixer àmfora itàlica, ceràmica grollera oxidada a mà, ceràmica reduïda a mà i un fons de ceràmica reduïda a mà que imita una forma de campaniana B.

Figs. 321 i 322. La pronaos Estructures romanes. De dalt a baix: Inici del procés d'excavació parcial de la rasa de fonamentació del mur frontal de la cel·la (321), i finalització (322)

El perfil extern de la banqueteta es troba recoberta en tota la seva llargada per un doble revestiment de *signinum* a la base (ue 507), que en alguna part conserva la secció de mitja canya que fa que el revestiment s'estengui (ue 509) per sobre del nivell pla que hi ha a continuació, en forma d'un paviment que, per la cota en què ens trobem, correspon a la plaça pública o central del fòrum, doncs el nivell assolit és el mateix que hi ha al pòrtic oriental. No obstant això, aquest nivell de circulació no es troba en bon estat: a part d'alguns trams molt ben conservats en l'angle que forma amb la banqueteta frontal superior, o en la cantonada interna que forma la banqueteta amb el mur lateral 514 (v.p.246 figs.327 i 328), en la majoria del nivell de pas el *signinum* es troba molt malmès, reduït a una capa molt fina, amb aparicions puntuals del *rudus* i el terreny natural. Aquest fet es produeix de manera més acusada en sentit sud, fins al punt que per sota del tall meridional del sondeig deixat el 2017 solsament s'aprecia la terra verge.

Figs. 325-326: Mur 510. Principals concentracions de revestiment i pavimentació de *signinum* ben conservats. Imatges: C. Carreras

Fig. 324. La pronaos. Estructures romanes. Perspectiva general des del tall occidental del sondeig de la disposició rectilínea dels murs 506 i 510

La banqueta transversal 510 no s'endinsa al tall occidental com els murs 505 i 506, sinó que forma una cantonada interna amb una altra paret lateral (ue 514) igualment revestida de *signinum* i orientada nord-sud. Es tracta d'una estructura rectilínea, de 0,50 m d'ample i 2,50 m de llarg, amb parament de pedra, morter i gran quantitat de *tegulae* (amb algunes peces de mida gran retallades). La cara dreta d'aquesta paret presenta un molt bon revestiment de *signinum* (ue 516).

Fig. 327. La pronaos. Estructures romanes. Part davantera, amb presència del murs frontals 506 i 510 a la dreta de la imatge, i la cantonada que formen els murs 510 i 514 en primer terme. Es poden apreciar les restes d'arrebossat de *signinum* a la base del mur 510 i al paviment

Fig. 328. La pronaos. Estructures romanes. Part davantera. Angle intern que formen els mur frontal 510 amb el lateral 514. Detall. Imatge: J. Guitart

L'espai comprés entre el coronament del mur frontal 506 i els talls oriental, meridional i occidental del sondeig, aquest per sota del rec d'Angostrina, era ocupat per un nivell d'enderroc (ue 495) que cobria totalment la banqueta frontal 510 i també la paret lateral 514. Aquest enderroc es caracteritzava per la presència de nombrosos blocs de pedra de pissarra utilitzats en la construcció i despresos de les estructures, blocs de còdols, *tegulae* i morter sense forma, morter desfet i taques de cendra. L'estrat era molt heterogeni però clarament diferenciable a nivell de composició de les capes superiors modernes pel seu color fosc i la textura flonja.

Incloïa, com a restes escultòriques, un fragment de marbre blanc d'estàtua com les peces procedents del mur 2, i també el fragment que lliga amb les dues peces d'una mateixa cara extrema del mur 2 (v.p.225.figs.297 i 298).

Pel que fa a les restes d'estuc que segurament havien format part originàriament de la decoració del sostre i les parets de la cel·la del temple, hi havien diversos blocs amb la forma original, com ara cornises (v.p.247 fig.329), columnetes i també blocs llisos pintats.

El que cridava més l'atenció, però, era la presència de gran quantitat de fragments de *sectile* de palombino, però sobre tot de *crustae* de diferents tipus de *marmora* utilitzats com a revestiment parietal, sòcal, revetiment de peçes immobles o paviments. Com és lògic, i una vegada més, predominen els marbres i calcàries procedents de les canteres de la cara nord dels Pirineus: 52 fragments de calcària de Campan, 42 de La Penne-Matin, 20 de marbre de St. Bèat i 4 de calcària Rouge Llenguadoc. Però també tenim 5 fragments de marbre de portasanta i 8 de calcària de giallo Antico de Chentou (v.p.247 figs.330 i 331).

Fig. 329. Fragment d'estuc amb forma de cornisa procedent del sostre de la cel·la del temple, però recuperat dins del nivell d'enderroc ue 495

Figs. 330 i 331. Fragments de *crustae* de calcària de Campan verd i vermell procedents del nivell d'enderroc ue 495, però que originàriament, per proximitat, podien haver format part del programa decoratiu de l'interior de la cel·la del temple

Tot i que es tractava de l'únic estrat romà detectat a la part excavada de la pronaos, no és massa fiable quant a la datació, doncs consistia, al menys quant a la ceràmica, en una acumulació de materials entre finals del segle I a.C., tot els segles I-II i primera meitat del segle III d.C.: àmfora itàlica, tarraconesa i bètica, ceràmica grollera reduïda a mà, gran quantitat de ceràmica ibèrica a torn, emporitana tardana, una vora de plat, una vora i un fragment informe de sigil·lada itàlica, dos fragments informes de sigil·lada sudgàl·lica amb decoració de roleus, un fragment de vora de sigil·lada africana clara A, quatre vores i dos fragments informes corresponents a una mateix plat gros de fons pla de sigil·lada africana clara A de la forma Hayes 26 (150-200 d.C.), una vora, dos fragments de fons i quatre fragments informes d'un mateix plat gros de fons lleugerament còncav de sigil·lada africana clara A de la forma Hayes 33 (200-250 d.C.), vidre translúcid, dos fragments de la vora d'un mateix recipient molt petit, dues plaques i un estri de secció tubular de bronze, dos claus de ferro, restes faunístiques i gran quantitat de closques d'ostra.

El que resulta indubtable és la relació d'alguns materials de tipus constructiu i ornamental propis del moment inicial del fòrum (sobre tot els marbres i calcàries de colors), amb el temple especialment, per proximitat, però també amb d'altres indrets del conjunt.

Entre el cosat dret del muret (ue 514) fet de pedra, morter i *tegulae* i el tall oriental del sondeig, també aparegué un nivell (513), de les mateixes característiques l'enderroc ue 495. Tot i que el material va ser en un primer moment separat a l'haver-hi una estructura entremig, com aquesta és de reduïdes dimensions i poca alçada, corresponen en realitat a l'enderroc, doncs el muret no delimita clarament cap àmbit.

Dins de la ue 513 hi havia ceràmica reduïda a mà, una nansa de ceràmica ibèrica a torn, tres fragments de vora i dos fragments informes d'una mateixa peça d'olla globular amb engalba blanca i pintura de color roig vinós, emporitana tardana, sigil·lada sudgàl·lica (Drag 29), quatre fragments de coll de gerra i tres fragments informes de la mateixa peça de comuna romana de pasta clara de la Narbonesa, comuna romana, una vora de vidre de color blau, vidre blanc, un fragment d'un possible recipient de bronze, una làmina prima de bronze, dos peces de plom i un *stilus* d'os.

Sota el mur de pedra, morter i *tegulae* i retallant les restes de *signinum* que hi havia al voltant, s'estenia una fossa de planta i secció irregulars (ue 518), reblerta per dos nivells de terra (ue 489 i 519, respectivament), amb presència, a l'interior de l'estrat superior, de tan sols una vora d'amfora tarraconesa Pasc 1, mentre de dins de l'estrat inferior es va extreure ceràmica reduïda a mà, ceràmica ibèrica a torn (incloent dos fragments de nansa), un fragment de vora de plat de sigil·lada itàlica de la forma Ett. 12.4 (-15/20), sigil·lada sudgàl·lica (incloent dos fragments amb decoració), un fragment de fons de llàntia, una nansa de comuna romana de pasta clara de la Narbonesa i comuna romana.

La tomba medieval

En el procés de delimitació de la pronaos vam localitzar les restes d'una tomba que consistia en un retall en forma de fossa de 1,70 m de llargada i 0,60 d'amplada màxima, amb l'extrem del cap arrodonit (ue 493), cobert per un conjunts de sis lloses de pissarra primes i fragmentades. La situació de la tomba, orientada est-oest, era en paral·lel al mur frontal de la cel·la, però més a prop del mur frontal 506, de cota més baixa que aquell. Sobre part de les lloses de coberta s'hi havia recolzat el mur modern 405.

Una vegada enretirades les lloses i el rebliment (ue 494) de l'enterrament, vam poder observar la disposició de les restes antropològiques (ue 498), que matenien la seva connexió anatòmica en posició de decúbit supí, amb els braços creuats per sobre de la pelvis, excepte pel que feia al cap de l'individu, aixafat a la part frontal, i les tíbies, que havien estat seccionades per la rasa del conducte modern.

Fig. 332. Tomba medieval

La clara analogia d'aquesta tomba amb les descobertes i excavades l'any 2013 a l'interior del sondeig 2 (v.p.141 fig.172 i p.142 fig.173), a pocs metres d'aquesta, com ara la seva orientació, tipologia de l'enterrament i aprofitament d'estructures i nivells romans del fòrum, feia que consideréssim aquesta inhumació també d'època medieval. Ara bé, la relació de les tombes de la cala 2 (datades entre els segles XI-XII per radiocarboni) amb les estructures romanes, resulta molt més clara. Per tant, en aquest cas no es pot precisar tant, i podria ser posterior, si a més es té en compte la nostra hipòtesi que el substrat natural retallat per la fossa de la tomba correspondria a un nivell desgastat que podria formar part d'un sistema de sosteniment central d'un possible podi de la pronaos.

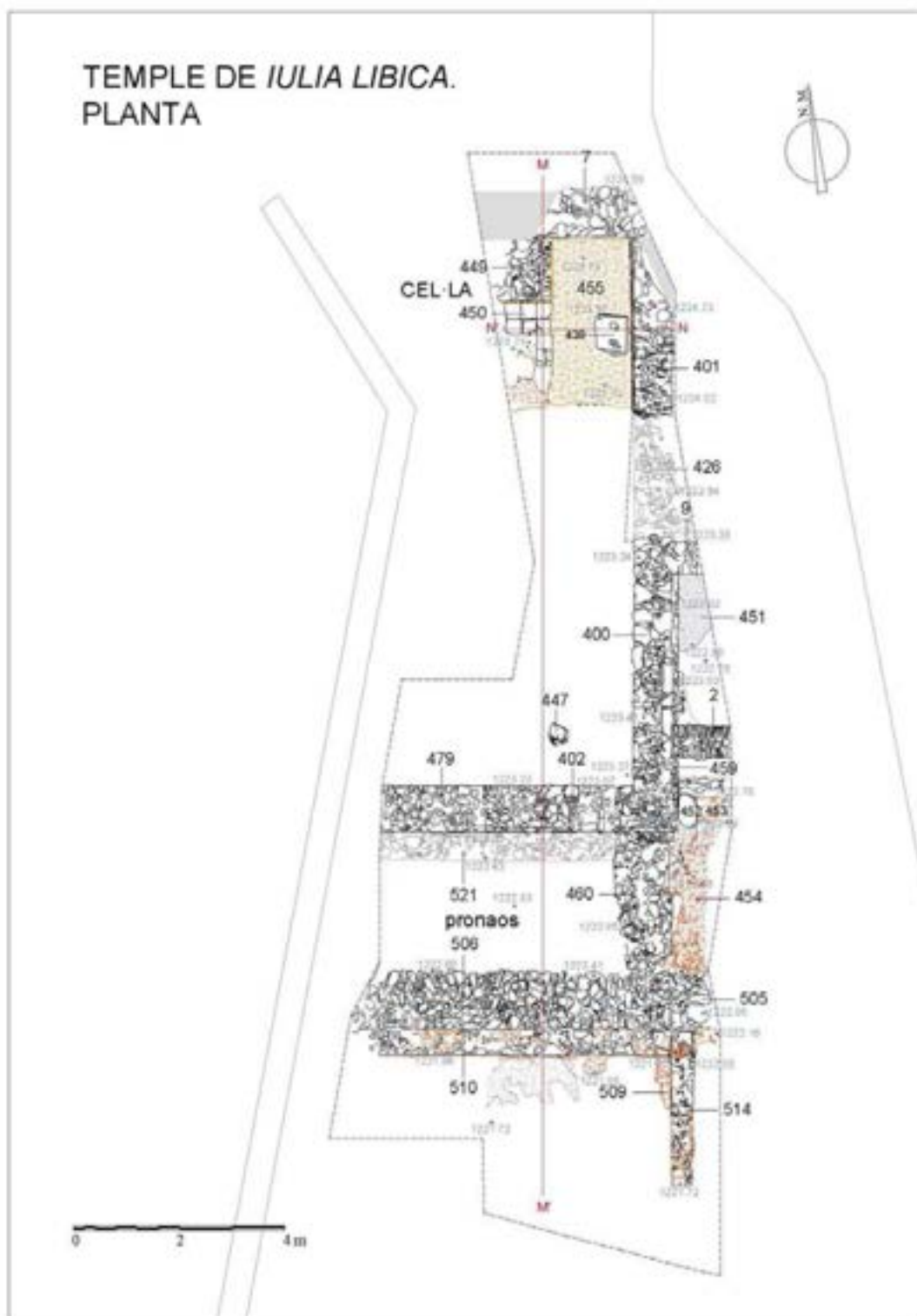

Fig. 333. Temple de *Iulia Libica*. Planta general. Planimetría: M. Ramon

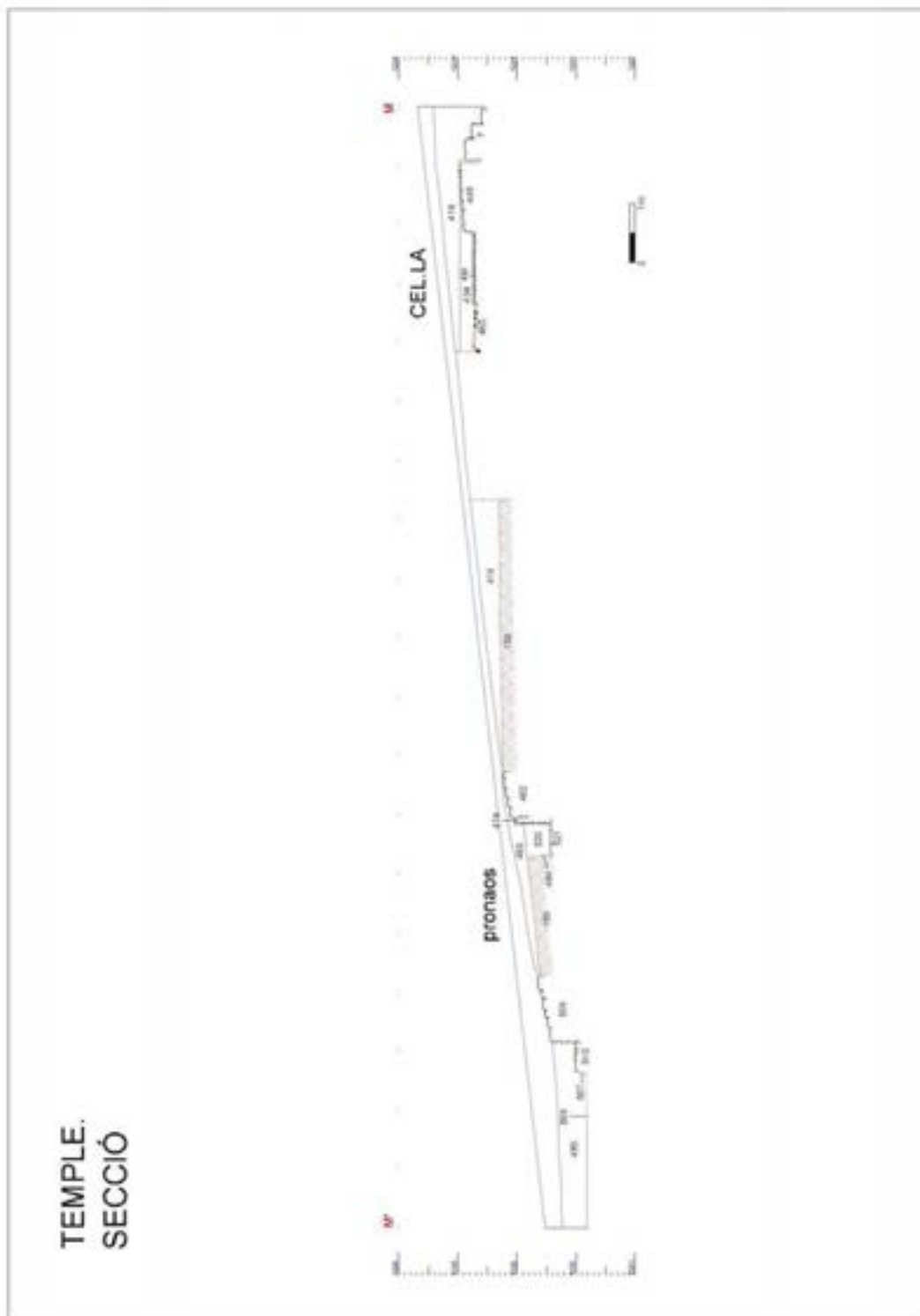

Fig. 334. Secció M-M' . Planimetria: M. Ramon

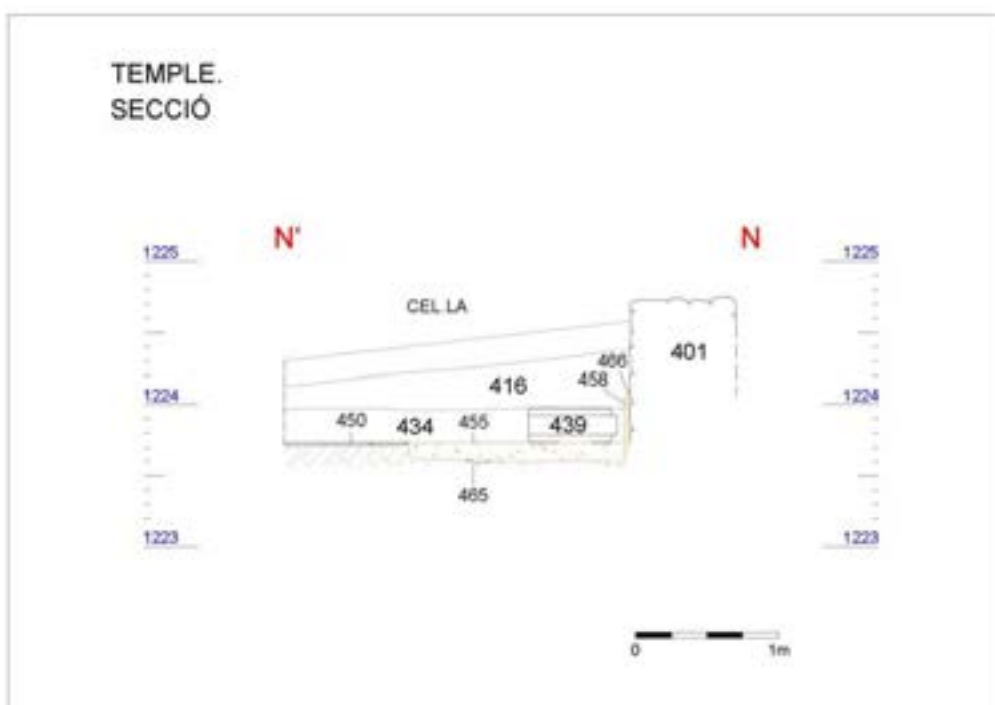

Fig. 335. Secció N-N'. Planimetria: M. Ramon

Els sondejors a la zona de l'absis de l'església i els seus resultats

Arribats en aquest punt, vam optar per verificar si al subsòl del pati que hi ha al darrere de l'absis de l'església es donava continuïtat a l'edifici del temple, donat que almenys dues de les seves estructures s'endinsaven per sota del tall occidental.

Es va decidir efectuar dos sondejors molt puntuals. En primer lloc es va realitzar el sondeig nord a on, segons la planimetria elaborada, hi hauria d'haver l'angle nord-oest del temple, format pel mur perimetral nord (mur 7) i el mur lateral esquerre de la cel·la, adossat a l'anterior.

El resultat del sondeig va ser altament positiu, doncs no tan sols vam trobar la cantonada esmentada, sinó que vam comprovar que el mur lateral esquerre de la cel·la (ue 468) s'havia mantingut a una cota més alta i es troba en millor estat de conservació que el mur lateral dret.

Figs. 336 i 337. D'esquerra a dreta: Aparició del mur lateral dret de la cel·la del temple (ue 468) en primer terme, adossat al mur perimetral septentrional del fòrum (336), i prolongació en sentit est del mur perimetral setentrional del fòrum. Any 2001

El sondeig sud es va fer al costat mateix del mur aparegut l'any 2013 a l'interior del sondeig 2. En aquell moment a aquest mur li vam donar la interpretació que podia ser la continuació del mur transversal del podi del costat curt septentrional del fòrum, doncs la seva trajectòria coincidia. També vam detectar un paviment d'*opus signinum* per la cara interna d'aquesta part del mur, i tombes posteriors adossades (v.p.141 fig.172 i p.142 fig.173).

El que ara vam poder verificar és que realment el mur és el mateix a banda i banda del fòrum però enmig hi ha el temple, fet que el 2013 no sabíem. El temple divideix el *podium* en dues parts, i per tant al tram ubicat sota el pati de l'església l'hem anomenat mur 475, doncs tot i exercir la mateixa funcionalitat, les seves relacions estratigràfiques amb la resta d'elements no són les mateixes.

En qualsevol cas, a l'interior del sondeig es va localitzar la cantonada sudoccidental de la part meridional de la cel·la del temple, en un indret on connecten quatre cantonades amb les respectives relacions físiques, un punt clau per verificar exactament la posició del temple dins el fòrum: el mur lateral esquerre de la cel·la (ue 468), el mur frontal de la cel·la, que no el veiem però sabem que és a l'altra banda (ue 402), el mur del podi occidental 475, i una nova estructura que hem documentat per primera vegada al fons de la sala: l'inici del fonament lateral esquerre de la pronaos (ue 469), que parteix del doble angle format pels murs anteriors.

El resultat positiu de les cales nord i sud significa que tenim la planta sencera conservada a nivell de fonamentació com a mínim de la cel·la del temple del fòrum de *Iulia Libica*.

Fig. 338. Sondeig sud. Aparició de diverses estructures per sota del mur del pati de l'església: la cantonada sud-oest del temple (murs 402 i 468), el *podium* occidental (mur 475) i l'inici del fonament del mur lateral esquerre de la pronaos (mur 469). En primer terme, mur del *podium* occidental

Fig. 339. Sondeig sud. En primer terme, mur del *podium* (ue 475), amb el que lliga el mur lateral esquerre del temple (ue 468), de trajectòria nord-sud i, a continuació, l'inici del fonament del mur lateral esquerre de la pronaos (ue 469). Detall

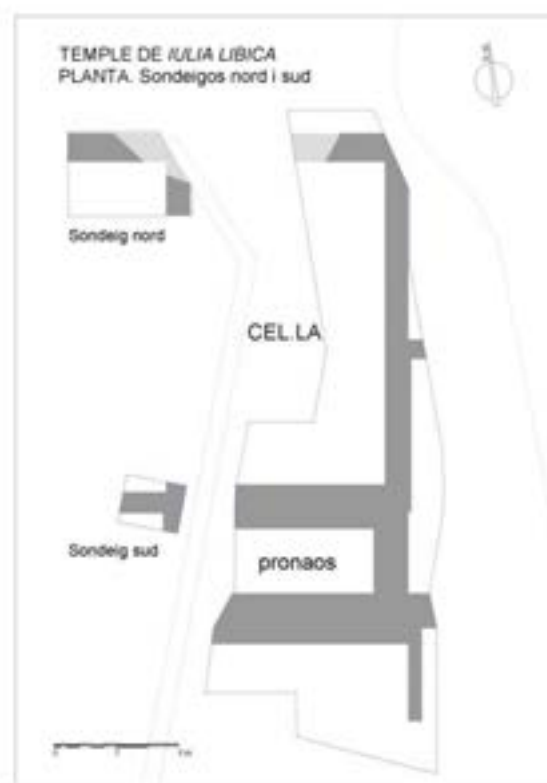

Fig. 340. Sondejos nord i sud. Situació. Planimetria: M. Ramon

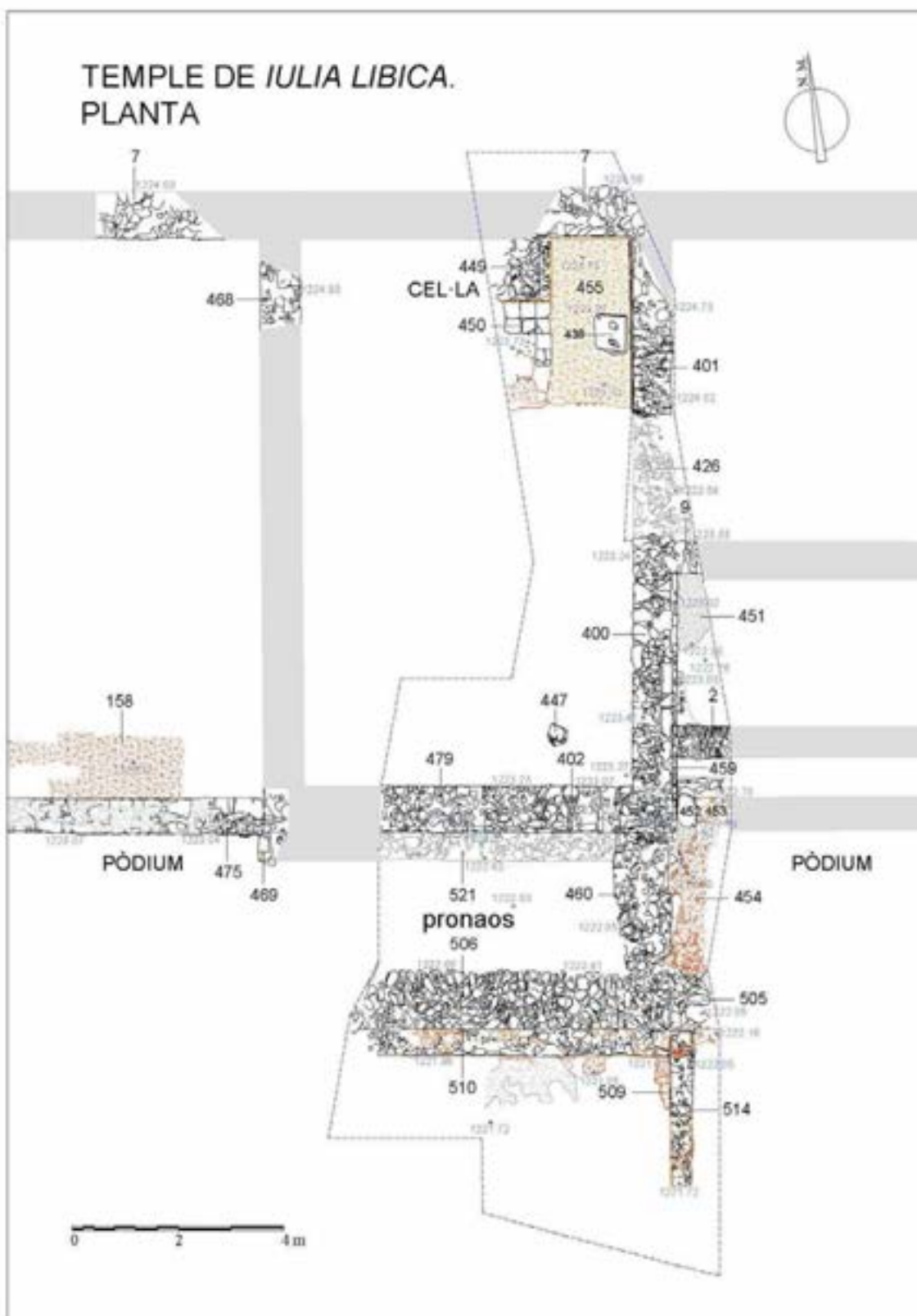

Fig. 341. Temple de Iulia Libica. Planta sencera de la cel·la, amb la inclusió del mur lateral esquerre, a partir dels resultats dels sondjos nord i sud. Planimetria: M. Ramon

Fig. 342. Situació del temple dins el conjunt del fòrum. Planimetria: M. Ramon

Característiques i significat del temple del fòrum de *Iulia Libica*

De tot lo exposat fins ara, podem deduir que la part exhumada de la gran estructura excavada entre els anys 2016 i 2017 correspon a part d'un edifici de grans dimensions elevat sobre un *podium* que fa de contenció retallant el terreny natural. Aquest edifici l'identifiquem amb un temple situat a l'eix central del fòrum.

Una de les característiques més importants del temple és la seva regularitat en la construcció i la senzillesa de la seva forma arquitectònica. Té una planta rectangular amb els costats llargs (laterals) orientats de nord a sud, mentre el costat curt de la part meridional o frontal segueix la orientació est-oest. Pel que fa a l'altre mur curt, en realitat es tracta de la cara interna del mur perimetral septentrional del fòrum, al qual es troba adossat l'edifici del temple. En tot cas, no és exempt o perípter, la qual cosa implicaria un espai sagrat al seu entorn, sinó que es troba en relació física directa amb diversos murs de la part alta del fòrum. Fins i tot un possible podi al voltant de l'edifici, com ocorre per exemple a *Barcino* i en molts d'altres espais forals, s'ha demostrat inexistent segons el resultat de les excavacions que s'hi estan duent a terme.

Fig. 343. Temple del fòrum de *Iulia Libica*. Imatge general de la meitat oriental de la pronaos

Fig. 344. Temple del fòrum de *Julia Libica*. Zona de contacte entre la pronaos i la cel·la. A l'esquerra apareix un tram de la fonamentació del mur lateral dret de la pronaos (ue 460), sobre el qual s'haurien d'assentar dues columnes. Aquest tram enllaça, també a nivell de fonamentació, amb la fonamentació del mur lateral dret de la cel·la (ue 459). La part vista d'aquest mur (ue 401) forma amb la paret frontal (ue 402) la cantonada sud-est de la cel·la, mentre s'aprecia també la trajectòria cap al tall occidental del frontal, afectat pel conducte contemporani

Fig. 345. Temple del fòrum de *Iulia Libica*. Part septentrional de la cel·la, que encara conserva un tram del paviment d'*opus signinum* i les lloses in situ, juntament amb l'arrebossat intern de les parets

Encara que sense completar l'excavació de la cel·la i la pronaos, el temple del fòrum de Llúvia, per l'espai que ocupa i la seva morfologia, no és perípter, amb columnes que l'envoltin externament, sinó que podria ser del tipus més senzill, un temple tetràstil, caracteritzat per tenir, a part de la cel·la, quatre columnes frontals i dues de laterals, disposades al davant de l'entrada de la cel·la sobre una pronaos que es troba a la mateixa altura que la resta de l'edifici, i al davant del qual hi haurien els esglaons que permetrien la pujada al temple i el descens al centre de la plaça pública, de forma directa o amb accés lateral. Evidentment, detalls com l'elevació de la part frontal fins la coberta, l'alçada de les columnes, parets i entaulament són amidaments que encara no podem donar com a definitius en l'estat actual de l'excavació.

Tenim exemples de temples del tipus tetràstil al temple de Cèsar a Roma, Vienne, al sud de la Gàl·lia, d'època augustea, Pulla (Croàcia) i Bath, a Britània, tot i que aquest és d'època Flàvia. A la Tarraconesa hi ha el cas del temple d'*Auso* (Vic), descobert l'any 1882 a l'interior del palau medieval dels Montcada, i que va ser reconstruït sobre tot a la part de la *pronaos*, on es van afegir vuit columnes corinties sobre el podi i les escales (sis de frontals i dues de laterals). Amb tot, el parament difereix del de Llúvia, fet amb lloses de pissarra treballades en forma rectangular, doncs a la part dels alçats originaris conservats de Vic es combinen carreus quadrats amb *opus africanum*.

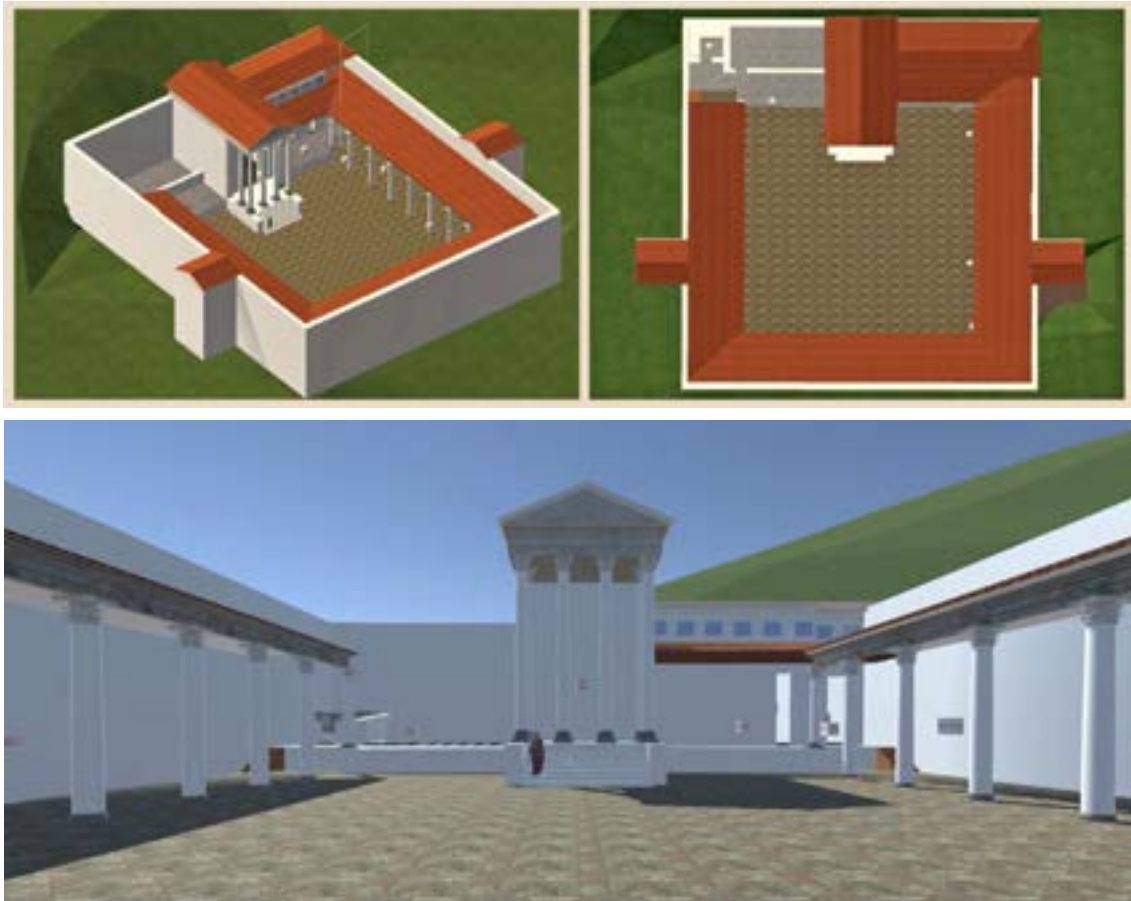

Fig. 346. A dalt, una primera restitució hipotètica (visió axon mètrica i planta del fòrum) feta per Noemí Escayola el juny del 2017, abans de l'excavació de la pronaos, que caldrà revisar. A baix, primera restitució hipotètica de la part septentrional del fòrum. No hi apareix la basílica, que encara no ha estat trobada, que teòricament seria a la part meridional. També s'ha doblat l'existència de l'exedra, de la qual només hi ha confirmació arqueològica pel cantó oriental. Font: N. Escayola, 2017

Fig. 347. Façana del temple tetràstil de *Pulla* (act. Croàcia), un cas que podria ser similar al de Llúvia

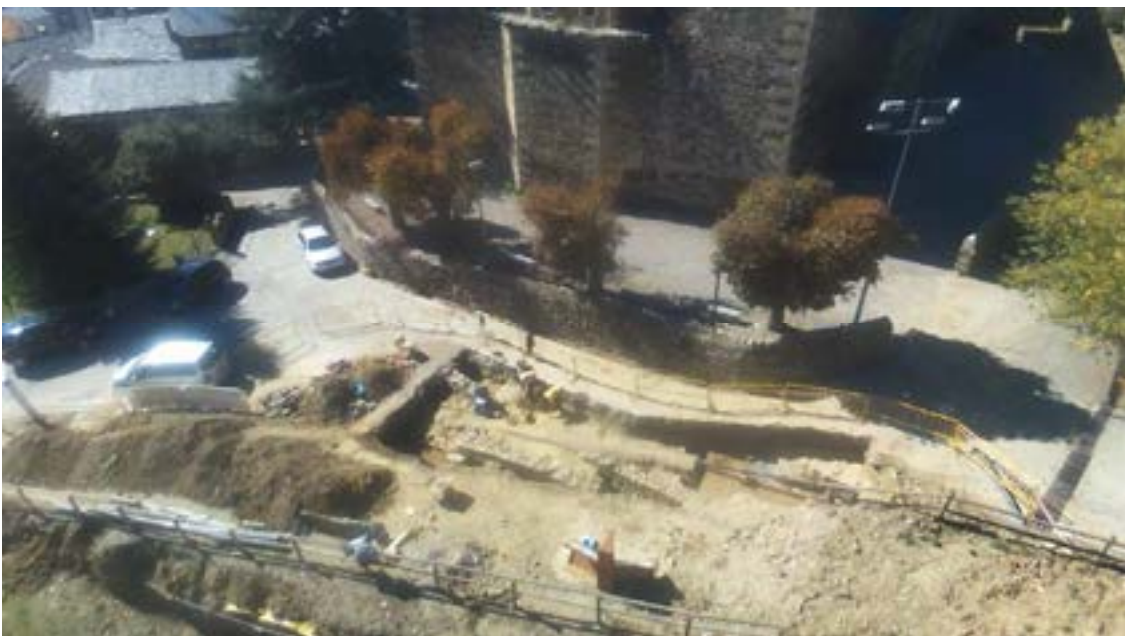

Figs. 348 i 349. Auso. Planta hipotètica del temple romà i aspecte d'aquest edifici en el moment de la seva descoberta

Fig. 350. Auso. Temple romà. Aspecte actual després de la seva reconstrucció

La situació del temple és òptima de cara a la seva visualització, ubicat sobre una plataforma al nord del fòrum, apreciable des de totes les parts del propi conjunt, de la ciutat de que forma part i des de molt més lluny dels límits de la *urbs*, donades les característiques topogràfiques del terreny que envolta Llívia. Es tracta d'una visió del temple com a element que presideix el conjunt i la plaça del fòrum des d'una posició dominant, alhora que ressalta la seva importància sobre la resta d'edificis. Destaca també per la seva simetria, no en va es troba exactament en l'eix central de l'amplada de la part nord del conjunt del fòrum.

Figs. 351 i 352. A dalt, fotografia de dron, amb l'excavació de part de la pronaos finalitzada (any 2017). A baix, fotografia corresponent a l'excavació de la cel·la en curs (any 2016). Imatges: J. Guitart

Un fet que pot arribar a sorprendre és la coincidència total amb la hipòtesi que inicialment s'havia plantejat al projecte previ a la intervenció arqueològica, precisament en relació a totes aquestes variables, on s'aportava la idèa de l'existència del temple, i quines podien ser les seves dimensions i ubicació (v.p.194 i 195 fig.242).

A part de totes les característiques enumerades i de la propia qualitat arquitectònica dels murs perimetrals d'aquest edifici religiós, s'ha de tenir en compte els elements constructius de qualitat que es documenten en la part millor conservada de la cel·la del temple, com ara una primera pavimentació amb *opus signinum* i sanefa central de lloses i un més que probable nivell de circulació posterior a base d'*opus sectile*, els fragments de cornisa caiguts del sostre, l'arrebossat intern i les restes de pintura, i la probable presència d'alguna estàtua, tot seguint el programa decoratiu de la resta del fòrum, que per altra banda no presenta en cap altre lloc una suma tan gran de d'elements luxosos localitzats in situ.

L'existència d'un fòrum i un temple a Llívia és el reflex edilici i el reconeixement a la ciutat de la seva funció com centre aglutinador d'un extens territori i capital de l'administració imperial en el límit de les províncies Tarraconesa i Narbonesa, enmig d'un important nus de comunicacions, en ple Pirineu oriental. En aquest sentit, la possibilitat que hi hagués un temple a Llívia a inicis del període altimperial ja havia estat apuntada al projecte, doncs el culte a l'emperador neix amb August, que des de Roma i la península itàlica l'impulsa a tots els centres de poder provincials. Tot i que les fonts escrites d'època romana apenes esmenten la capital dels ceretans, avui en dia, i gràcies no tan sols a l'arqueologia sinó també a la toponímia i la tradició oral, sabem que *Iulia Libica* es trobava al centre d'un entorn força romanitzat (Guàrdia *et al.*, 2017).

La *civitas*, situada al bell mig de la Cerdanya, era la capital dels ceretans, poble que, tal com ens diuen les fonts antigues, tenia el privilegi del dret llatí, i com a tal probablement ja en època d'August se'l va dotar d'un fòrum amb la seva plaça porticada, el seu temple, una cúria i potser també d'una basílica. Aquí residia el poder que regia el poble ceretà plenament integrat a les estructures polítiques, administratives i comercials del món romà.

A mode de conclusió podríem dir que el fòrum de Llívia disposa d'un temple, molt probablement una basílica –encara per identificar- una plaça central porticada almenys per l'est i oest i una cúria– de la qual tenim una possible localització. El conjunt era el lloc de representació on es trobaven els poders legislatiu, religiós i judicial.

A hores d'ara, finalitzada la intervenció de 2017 a Llívia, només resta per trobar el mur perimetral sud, que tancaria el recinte per aquest cantó, i on potser es troba la basílica.

Al llarg de totes les campanyes de prospecció, sondeig i excavació realitzades des de l'any 2013, s'ha anat conformant la planta de la part nord d'aquest edifici públic, que segueix un sistema estructurat en base a murs mitgers que creen habitacions o edificis; l'any 2013 es va descobrir, a l'interior de la sala 2, part d'una habitació que ara sabem que és la lateral esquerra respecte al temple i també elevada respecte a la plaça, utilitzant el mateix *podium* com a paret frontal, també amb una pavimentació d'*opus signinum* retallada per diversos enterraments posteriors.

Seguint la nostra hipòtesi inicial, és cert que la planta del conjunt de Llúvia s'assembla a Ruscino quant a dimensions, però interiorment la distribució i la orientació dels edificis és força diferent, i sobre tot per l'existència del temple, que a Ruscino no hi és. S'ha de dir que la investigació arqueològica moderna a Llúvia, iniciada els anys 70 i 80 del segle XX, ha possibilitat una interpretació tant novedosa com sorprenent de la seva època romana, des d'un inici on es creia que la ocupació es restringia a petits nuclis dispersos, fins arribar-se a verificar arqueològicament la veritable existència d'un fòrum d'època altimperial amb el seu temple, evidència que pressuposa, per descomptat, que ens trobem en una ciutat.

Donada la importància i significació de la troballa i l'evident valor cultural i turístic d'aquest complex arquitectònic d'època imperial romana a la Cerdanya, el Servei de Monuments de la Diputació de Girona i l'Ajuntament de Llúvia amb un Projecte arqueològic i urbanístic, la Universitat Autònoma de Barcelona amb el proper Pla Quadriennal 2018-2021, i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, que té signat un conveni amb l'Ajuntament des de l'any 2017, contempen realitzar una tasca investigadora comuna que permeti posar en relleu i aprofitar els valors arqueològics i monumentals d'aquest fòrum romà de Llúvia. Aquestes noves descobertes suposaran una modificació del pla urbanístic d'aquesta part del municipi, per tal d'adequar-se a les necessitats del veïns i de la preservació d'aquest nou recurs patrimonial.

Prospecció geofísica a les parts occidental i meridional del fòrum

Abans de la intervenció arqueològica de l'any 2017 es va efectuar aquesta prospecció, realitzada amb unja màquina GPR Leica DPS 2000 a les parts occidental i meridional del fòrum de *Iulia Libica* el dia 5 de maig.

El propòsit era recollir dades geofísiques de diversos espais del subsòl del fòrum que podien aportar una informació clau sobre l'existència o no de restes estructurals d'època romana. Es van prioritzar els límits occidental i el suposadament meridional del conjunt, així com l'espai de davant de la part excavada de la cel·la del temple l'any anterior. Seguint la franja iniciada en aquesta zona, la diagonal es projectà fins la part de l'exedra i més enllà (v.p.266 fig.353).

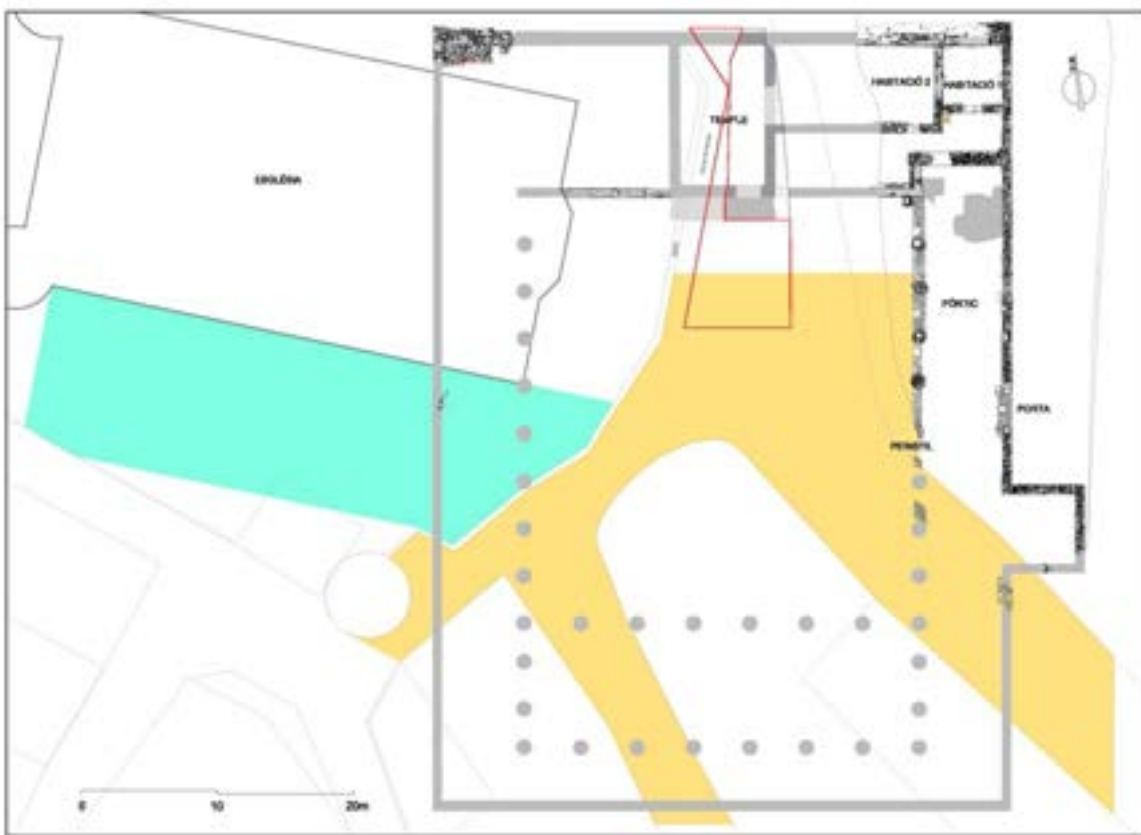

Fig. 353. Projecte de prospecció geofísica al costat de la façana meridional de l'església, als sectors occidental, central i meridional del fòrum. Planimetria: M. Ramon

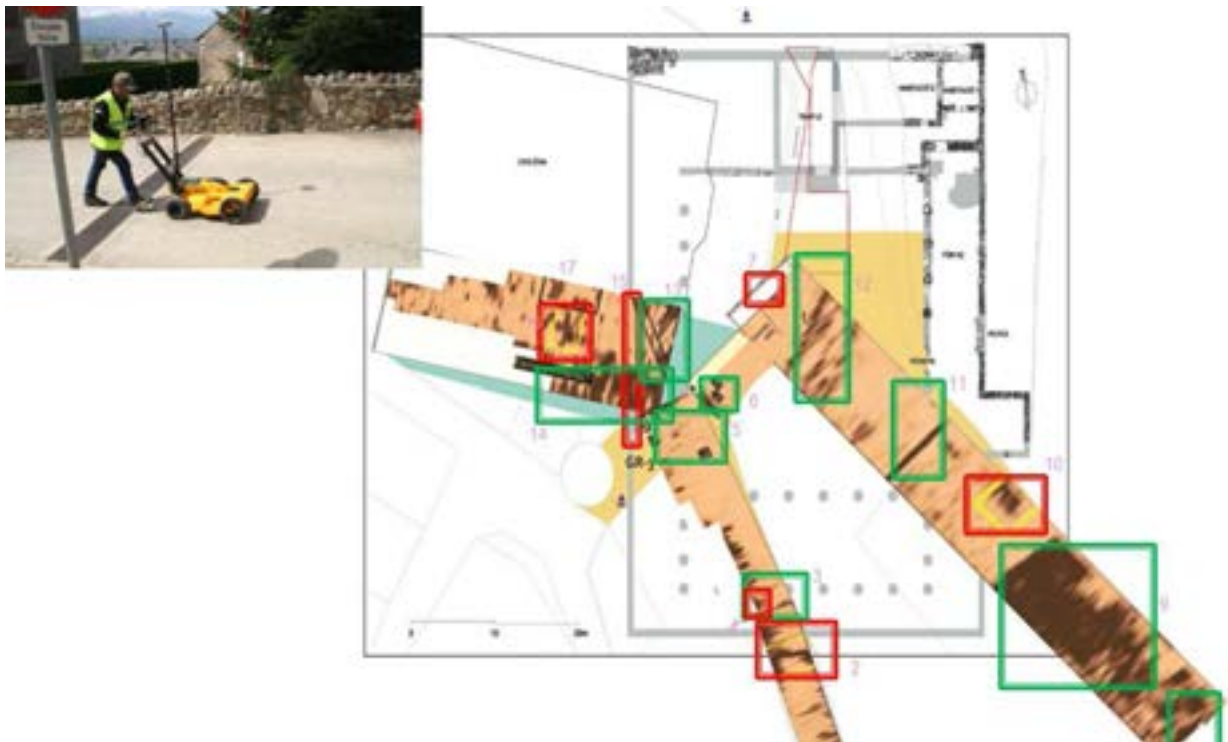

Fig. 354. Resultats de la prospecció geofísica. A dalt a l'esquerra, procés de prospecció física al costat de la Torre de Bernat de So. Planimetria: T. Teixidó. Imatge: C. Carreras

La interpretació dels resultats de la prospecció es va fer amb un estudi posterior de Teresa Teixidó (Univ.Granada) i Cèsar Carreras (UAB).

En color vermell apareixen els quadres amb possibles anomalies arqueològiques, entre els que destaquem:

Sobre tot el 2, on es podria identificar part del mur perimetral meridional sud del fòrum, que sembla aparèixer en paral·lel amb la trajectòria hipotètica amb la que treballem (v. p.267 fig.354) (Guàrdia i Carreras, 2018; Carreras i Guàrdia, en premsa).

Al 4 una petita anomalia es podria relacionar amb la part del porticat o un altre element constructiu de l'interior de l'hipotètica basílica

Al 7 es denotava una anomalia que, una vegada finalitzada la intervenció de 2017, vam poder confirmar que es tractava d'un tram del rec d'Angostrina, una estructura de construcció recent feta de pedra i procedent d'aquesta població veïna, situada a major alçada, que baixa en pendent fins a Llivia. En aquest tram el canal discorre seguint el mur esquerre de l'estret camí que hi havia sota l'actual pujada de l'Església abans de la seva pavimentació actual. A la vegada, el mur també tenia la funció de sagrera de l'església.

Figs. 355 i 356. Tram del rec d'Angostrina que afecta la pronaos (355). Aspecte general de la zona de la pronaos del temple, amb la presència del rec a l'esquerra de la imatge (356). Any 2017

Al 15, plantejat en forma de rasa estreta però sense resultats aparents, es cercaven indicis del mur perimetral occidental del fòrum, ja detectat en un sondeig anterior (v.p.152 fig.184).

Als 16 i 17, situats molt a prop de la façana meridional de l'església i del seu accés, es preveia la presència de cablejat elèctric al subsòl.

Fig. 357. Procés de prospecció als quadres 16 i 17

Als quadres en verd es van detectar possibles anomalies d'època moderna i actual. Els resultats més interessants de cara a l'excavació del fòrum es van donar als quadres 3, 5, 6, 8, 9, 11 i 12.

Al requadre núm. 3 sembla que pot haver-hi una canonada al subsòl.

Als 5 i 6 unes possibles arquetes metàl·liques de les conduccions que van de nord a sud del carrer.

Als 8 i 9 un conjunt de canonades i un drenatge orientades seguint l'eix nordest-sudoest de l'actual carrer de Júlia Libica que marquen el punt de continuïtat de les estructures de la zona B, excavades l'any 1998, per sota del carrer.

Al 11 una reixa metàl·lica per l'evacuació d'aigües superficials i la continuació de la mateixa conducció localitzada al requadres 8 i 9, segons el sentit del carrer. Aquest tram de la conducció va marcar el límit meridional de l'excavació arqueològica de l'any 2015 pel que fa a les cales 4, 5, 6, 7 (v.p.130 fig.155 i p.192 fig.239).

Al 12 apareix un tram de canonada orientada de nord a sud en sentit descendent pel mig del carrer de la pujada de l'Església, que és on han tingut llocs les dues campanyes d'intervenció arqueològica dels anys 2016 i 2017, primer amb la descoberta i excavació de la part dreta de la cel·la del temple i després amb la delimitació i excavació de la part dreta de la pronaos. Precissament el tram de conducció interpretat en aquesta prospecció corresponia a la part baixa, i és la continuació de l'estructura negativa detectada l'any 2016, que parteix pel mig bona part de les estructures de la cel·la.

Fig. 358. Cel·la. Part septentrional, on es veu clarament el conducte que afecta les estructures romanes. Any 2016

Fig. 359. Zona de la pronaos on es troba el tram més baix de la conducció detectada prèviament i confirmada en el decurs de l'excavació. Any 2017

Fase 2 (segles III-IV d.C.)

En un moment que es pot situar entre finals del segle II i mitjans del segle III d.C. es van produir alguns canvis estructurals que ens marquen l'inici d'una segona Fase. Es tracta de l'època menys coneguda de l'evolució de l'edifici, fins al punt que sembla una mena de període intermig entre l'inici de la seva decadència i les decisives reformes que tindran lloc a la darrera Fase.

Essencialment, la base de la planta anterior és encara utilitzada en la seva major part, tot i que hi ha algunes reformes estructurals. Es devien construir noves dependències, sempre fonamentades sobre estrats que amortitzen nivells de la Fase 1. D'aquestes restes només tenim el mur 26, com a única estructura afegida que ha perdurat. Es troba assentat en part sobre la ue 23 i un tram molt fragmentat del nou paviment 46. Aquesta paret, aliniada amb el mur 11, forma, al seu extrem occidental, un angle que va en direcció nord. Es caracteritza per tenir un paredat molt irregular i rudimentari, amb només dues o tres filades conservades, que utilitza l'argila com a lligam i reaprofitava elements arquitectònics decoratius com a part del seu paredat (capitells, cornises), del període anterior.

Se substitueix l'accés i el paviment originals per uns altres relacionats entre sí, que fan augmentar de cota el nivell de circulació com a mínim a la zona de l'entrada i del pòrtic, de manera que s'amortitza el peristil. A la zona de la porta monumental, el doble accés és substituït per la col·locació, a un nivell més alt, per un marxapeu fet amb dos blocs granítics reaprofitats de les estructures arquitectòniques de la Fase 1 (ue 49 i 92), mentre és tapiada una de les dues obertures anteriors. Una altra porta (ue 25), de 1,50 m d'amplada, va ser oberta al mur perimetral 1, potser relacionada amb la construcció del mur 26.

Fig. 360 i 361. Fase 2. Cantonada formada pels murs 26 i 191, per sota d'una paret de la Fase 3

Les restes molt malmeses i fragmentades del paviment 46, pertanyent a aquesta Fase, es fonamentaven en un estrat previ de preparació pràcticament desaparegut (ue 75). Era un conglomerat de morter de color rosat-vermellós amb petits còdols, que en algun lloc podia arribar als 3 cm de gruix. Un primer tram es va identificar adossat al mur 1, per sota i en estreta relació amb l'accés 25, fent la sensació que aquest paviment continuaria en alçat, cobrint almenys part de la paret interna del mur perimetral

oriental, en disposició de mitjacanya. Un altre tros d'aquest paviment es recolzava al mateix mur. El darrer tram localitzat era més extens, i era sobre el que es fonamentava el mur 2, encara que s'estenia també a banda i banda d'aquesta paret, de manera que un dels seus extrems també arribava a recolzar-se en el mur 1, amb la mateixa disposició de mitjacanya que semblava presentar a la zona de la porta 25.

La localització, als pocs llocs on es produïa la superposició dels paviments de les Fases 1 i 2, d'un estrat força compacte format per argiles aportades, fa pensar que aquest espai fou reomplert per facilitar l'estabilitat del nou nivell de circulació.

Amb la pràctica desaparició del nivell de circulació format en aquest període i dels estrats que s'hi superposaven, la datació d'aquesta Fase l'efectuem tan sols basant-nos en la presència de formes de ceràmica africana de cuina dins la ue 10, nivell que es formarà a la Fase posterior (Hayes 182 i 197), donat que la producció d'aquestes ceràmiques té lloc a partir de la segona meitat del segle II d.C. (Guàrdia; Maragall, 2004). En aquest sentit, podríem considerar la coexistència d'aquesta Fase amb la del sector 21000 de la zona B de Les Colomines, donada l'equivalència d'alguns dels materials.

També tenim un fragment de vora i coll de gerra de la forma F3/4 (300-400 d.C.) de ceràmica comuna romana de pasta clara amb engalba procedent de la Gàl·lia, trobada al costat de les formes Hayes 182, 196 i 197, aparegudes també al nivell superficial.

La poca quantitat de ceràmica datable entre la segona meitat del segle III i el segle IV d.C. fa pensar en la desaparició de la majoria d'aquest material degut a remodelacions posteriors de les estructures, o bé a un intens període d'ocupació marginal de l'edifici.

L'any 2013, en els treballs previs a la consolidació efectuats a l'interior de l'habitació 3, es van localitzar les restes molt malmeses, amb una sola filada conservada, d'un tram de paret (ue 191) que sembla clar que forma angle amb el mur 26 de la Fase 2 a la part exterior de l'habitació, de manera que s'insinua la cantonada d'un possible àmbit. Per la seva posició estratigràfica, queda clar que aquest àmbit amortitza una altra paret localitzada a la mateixa campanya, el mur de contenció 70 de la Fase 1.

La troballa dels elements arquitectònics i escultòrics ornamentals, originaris de la Fase 1 i aplicats al mur 26, evidencien que aquest es va construir quan ja s'estava procedint al desmuntatge de les estructures del fòrum.

A la porta 24 es va poder apreciar millor com un segon moment d'ús suposa l'anulació de les dues obertures anteriors mitjançant un tapiat de blocs de pissarra, que serveix de base per la col·locació des dos grans blocs de pedra de granit posats a l'inrevés (ue 49 i 92), reutilitzats com a marxapeu, per sobre dels elements anteriors.

Per la nova porta es devia accedir al nou nivell de circulació, no identificat a la part interna de l'entrada.

La nova ubicació d'elements petris originaris de la Fase 1 en l'estructura corresponent al segon moment de funcionament de la porta 24, permet pensar en un període en el qual, com al cas del mur 26, es reubiquen i reutilitzen aquests elements arquitectònics i decoratius que havien format part del fòrum. Per això sembla clar que al llarg d'aquest moment l'edifici ja no desenvolupa la seva funció originària. Es documenten recreixements puntuals al mur perimetral oriental, amb filades que apareixen col·locades sense lligam, en un procés que es podria haver iniciat a la Fase precedent.

Fig. 362. Fase 2. Planta. Planimetria: M. Ramon

Fase 3 (segles V-VI d.C.)

Canvis estructurals

L'edifici seu de l'antic fòrum esdevé, de moment, la única part de l'entramat de l'antiga ciutat romana que sabem del cert que és habitada al menys fins les darreries del món antic (segle VI d.C.), diferenciant-se clarament per això de la resta de punts excavats, amb excepció de la possible necròpolis tardoromana de Cal Meranges i potser la necròpolis del Carrer dels Forns, que es podrien relacionar amb l'hàbitat d'aquest període corresponent a la Fase 3.

Arquitectònicament, es modifica la planta dels períodes anteriors al nord-est de la part coneguda de l'edifici, mitjançant l'afegit del llarg mur 2, amb trajectòria des del mur perimetral oriental fins el mur lateral dret de la cel·la del temple, on s'adossa (v.p.221 fig.90, p. 223 i 224 figs.293, 294 i 295, p.234 figs.309 i 310, p.237 i 238 figs.312, 313 i 314). El mur 2 es fonamenta una mica per davant del mur 70 sobre un nivell de terra, i una mica per darrere del llarg mur 11, aprofitant la seva superfície aplanada de terreny natural i anul·lant la seva funció com a *podium* transversal. En canvi, aquesta superposició d'estructures recorda el mur d'una fortificació esglaonada.

És en el moment inicial d'aquesta Fase, quan podia trobar-se ja força malmès, quan es desmunta el que queda del paviment 46, substituït per un nivell de terra batuda i enderroca a la zona on hi havia l'antiga pavimentació expoliada de la plaça pública i el pòrtic, que faria augmentar de nou el nivell d'ús (ue 10). L'antic nivell de circulació de la plaça pública i els pòrtics del fòrum desaparegué definitivament, i es va recreïxer fins l'altura de la part superior del mur transversal. De la mateixa manera, creïem que el llarg mur perimetral oriental quedava sota la nova cota de circulació, ja no era necessari i hi ha la possibilitat que quedés amortitzat.

Fig. 363. Mur 2. Tram del mur 2 que se superposa al nivell mur transversal del podi i desapareixia per sota del tall occidental

La part més septentrional de l'edifici es concentraria llavors en un espai de planta rectangular molt allargada, el límit occidental del qual és l'edifici del temple (no representat encara a la planta). En tot cas, es compartimenta mitjançant l'afegit d'un mur orientat nord-sud amb porta (ue 32), en quatre nous espais o habitacions, a partir de la reutilització de les habitacions 1 i 2, ja existents al moment del fòrum.

Figs. 364 i 365. Estructures habitacionals de la Fase 3. D'esquerra a dreta: Inici de la trajectòria del mur 2, adossat al mur perimetral oriental i assentat per davant del mur 70 (364) , i ubicació del mur 2, que apareix assentat entre els murs 26 de la Fase 2 i 70 de la Fase 1 a l'interior de l'habitació 3

Els nous murs 2 i 32 són construccions que es caracteritzen per la seva escassa qualitat arquitectònica, sobre tot en comparació amb les de la Fase 1, doncs utilitzen pedra sense treballar amb absència de lligam. A més, la seva fonamentació ja no s'efectua mitjançant rases de fonamentació, sinó que es realitza superposant-se o tallant nivells de reompliment formats prèviament o sobre estructures anteriors.

Degut a aquestes remocions es produí un procés de contaminació exercida per la ue 10 (que ocupava el buit deixat per l'amortització del paviment 46), sobre les restes de la ue 23 de la Fase 1. Aquesta seria l'explicació de la presència de nombrós material residual, sobre tot de tipus constructiu de la fase altimperial, en aquest estrat més tardà: els canvis estructurals de la darrera Fase amortitzen i fan desaparèixer nivells de la Fase 2 que ja inclouen materials constructius reaprofitats de la Fase 1. En tot cas, aquest darrer nivell coexistiria amb uns clars nivells d'ocupació localitzats a l'interior de les habitacions 1, 2 i 3.

Resulta difícil datar el moment inicial de la remodelació arquitectònica que caracteritza aquest moment, degut a la poca precisió cronològica que aporten les formes de ceràmica africana clara D i ceràmica reduïda de l'antiguitat tardana, recuperades als estrats relacionats amb les estructures.

En qualsevol cas, els nivells d'ocupació corresponents a aquest moment a l'interior de les quatre habitacions, ubicades a una mateixa cota y utilitzades simultàniament, van proporcionar algunes formes de ceràmica sigil·lada africana clara D, de datació força àmplia (Hayes 58), o formes que discorren entre mitjans del segle IV i mitjans del V d.C. (imitació de Hayes 78). Al costat situem altres fragments de la mateixa tipologia però de datació imprecisa, un fragment de fons de plat de ceràmica sigil·lada africana clara D amb decoració estampillada de petits cercles concèntrics i gran quantitat de ceràmica reduïda de l'antiguitat tardana en contacte amb les sigil·lades. Hi ha també dos fragments de ceràmica sigil·lada africana clara D (Hayes 108), datats a inicis del segle VII d.C., que podrien indicar una possible freqüentació o pervivència d'aquest enclavament més enllà dels límits cronològics que hem establert. L'arribada d'aquestes produccions significa que la seva distribució a través de les xarxes comercials no es va interrompre tot i la inseguretat generalitzada del període.

L'habitació 3. Altres estructures

L'habitació 3 té la planta amb les mateixes dimensions que les de l'habitació 1. Per la banda meridional queda delimitada pel mur 2 que, sent la principal estructura construïda en aquest moment, es converteix alhora en límit meridional i eix vertebrador de la nova distribució, dins la qual l'àrea que queda fora dels àmbits podria ser encara freqüentada. Estratigràficament, se superposa i amortitza el mur 26 de la Fase 2, i per assentar-se talla la ue 62, que és un estrat format al llarg de les Fases 1 i 2. La disposició del seu paredat respon a una tècnica rudimentària, sense presència de lligam, i en un lloc puntual se li incorpora un tram d'*opus spicatum*. L'amplada documentada és de 0,60 m, amb una altura de 0,75 m. El mur 2 presenta les restes d'una porta (ue 18), amb unes dimensions de 0,60 x 0,60 m, que devia consistir en una simple obertura en la paret, amb la finalitat de comunicar aquest àmbit amb l'espai exterior. Es recolza en el mur perimetral oriental de l'edifici, la qual cosa significa que la part del pòrtic es trobava enrunada quan tenen lloc els darrers canvis. Com la resta de murs de la Fase 1, el mur 2 s'endinsa per sota del talús existent a l'extrem occidental de la part excavada del conjunt, indret on ja apareixia molt malmès, amb una sola filada conservada.

Per la banda occidental, l'habitació 3 queda delimitada pel mur 32, que es recolza en la paret meridional de l'habitació 2. L'espai existent entre els murs 2 i 32, que no arriben a connectar físicament, és ocupat per una porta (ue 133), de 1 m d'ample.

Fig. 366. Imatge general de l'habitació 3, construïda a la Fase 3, una vegada retirat el nivell d'ús fet de lloses. Al fons, mur 32, adossat perpendicularment a una cantonada de l'habitació 2 de la Fase 1, i accés 133

Entre el nivell d'enderroc que formava el nivell superior de la habitació 3 es va trobar una possible *siliqua* de Màxim (410-411 d.C.). Per sota l'enderroc es van documentar les restes, força fragmentades, d'un nivell de circulació consistent en un enllosat (ue 47), relacionat cronològic i físicament amb la construcció dels murs 2 i 32. Sobre aquest paviment, que originàriament hauria ocupat tota la planta de l'habitació, es va considerar que funcionava al llarg de l'últim període d'ocupació de l'edifici, coincidint a més amb la darrera reutilització del marxapeu que comunicava amb l'habitació 1. L'enllosat era fet amb pedres de pissarra de forma planes i mida uniforme, entorn dels 10 i 15 cm de gruix.

Fig. 367. Habitació 3. Paviment de lloses. Al fons, habitació 1

L'habitació 4 va ser feta en el mateix moment que l'habitació 3, aprofitant la mateixa trajectòria del mur 2 com a paret transversal, a la qual s'afegeixen perpendicularment la paret mitjera 32 i l'accés 133, amb el que es comunica amb l'habitació 3. La porta de l'habitació 2 és encara utilitzada per accedir a aquest àmbit, que continua en funcionament. El nivell de circulació de l'habitació 4 eren les argiles naturals per la cara interna del mur 11, una vegada amortitzat el paviment original de *signinum*, sobre les quals també s'assentà la part del mur 2 que delimitava aquest espai. El conjunt del mur de contenció que havia definit la part central del podi, així com el seu reforç lateral, no es trobaven a vista a la Fase 3.

L'any 2013, en el decurs de la campanya de prospecció geofísica i sondejos, es va documentar a l'interior de la sala 1 un tram de mur (ue 137), adossat perpendicularment al mur perimetral septentrional erigit a la Fase 1. Aquesta paret també es fonamentava sobre les restes del mur 135, amortitzant-lo. Com la resta d'estructures identificades en aquesta sala, la seva trajectòria s'endinsava per sota del subsòl de l'església, i es trobava relacionat, només pel seu cantó oriental, amb les restes d'un paviment de lloses de mida petita (ue 141). Les característiques constructives d'aquesta estructura, d'aparença rudimentària, fet sense lligam i amb presència puntual d'*opus spicatum* al seu paredat, i la seva similitud amb el mur 2, conjuntament amb la gran diferència arquitectònica envers els altres elements de la sala, fan suposar que tant el mur com el paviment pertanyen a la Fase 3 com a part del seu procés de compartimentació, hipòtesi que esdevé reforçada tenint en compte la cota d'aparició del paviment.

Fig. 368. Cala 1. Paret (ue 137) que s'assenta sobre el mur 135 i es recolza perpendicularment en el mur 7

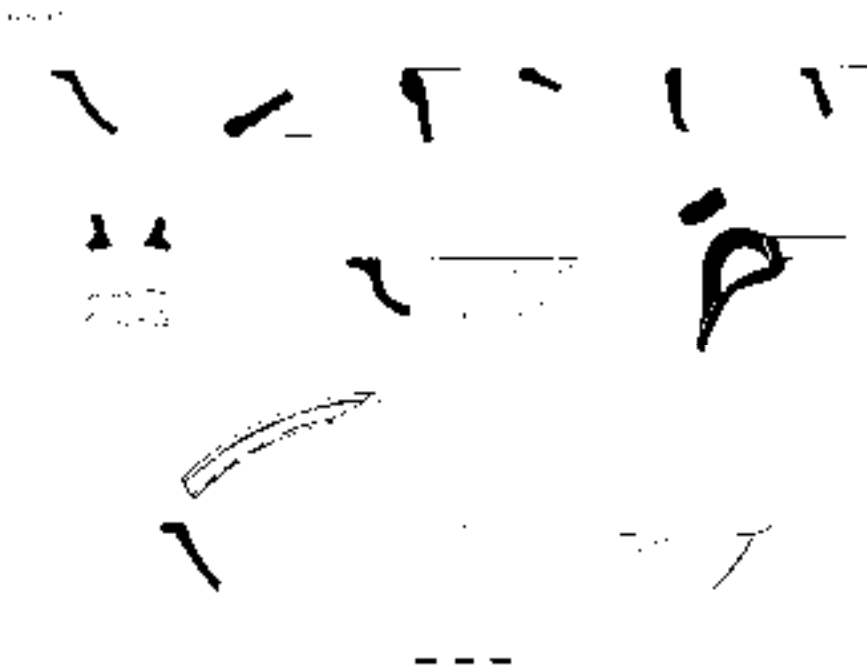

Fig. 369. Materials ceràmics procedents de les Fases 2 i 3 de l'edifici. D'esquerra a dreta i de dalt a baix, ceràmica sigil·lada africana clara D (Hayes 58), Hayes 22, Ostia III, 267 (ceràmiques africanes de cuina), plat de ceràmica sigil·lada africana clara D, bols de ceràmica comuna romana, ceràmica sigil·lada africana clara D (Hayes 108), ceràmica sigil·lada africana clara D (Hayes 78), gerra de ceràmica comuna romana, i ceràmica sigil·lada africana D (Hayes 58)

El tresoret de monedes

A l'interior de l'antic espai del fòrum, a l'habitació 3, una vegada extret el paviment 47, va tenir lloc la localització, en l'angle nordoriental de l'habitació, dins d'una petita fossa retallada en l'estrat inferior, d'un nombrós conjunt de 197 monedes de bronze i 21 fragments. La ubicació i proximitat entre sí de les peces feia pensar que potser haurien estat contingudes dins una bossa de cuir, ocultada intencionalment abans o en el moment de funcionament del paviment.

Figs. 370 i 371. A l'esquerra, cantonada de l'habitació 3 una vegada enretirat el paviment de lloses. Es tracta de l'indret on van aparèixer el conjunt de monedes tardoromanes. A la dreta, grup de monedes amb la inscripció FEL TEMP REPARATIO al revers

D'aquest grup de monedes s'han identificat 114 exemplars, dels quals 112 corresponen a imitacions (amb un diàmetre entre 5 i 12 mm, un gruix molt reduït i un pes entre 0,05 i 0,57 g). Es tracta de peces desgastades i descentrades, similars a les monedes nordafricanas del segle VI d.C., degut a la utilització d'un motlle d'encunyació de matriu múltiple (Lafaurie, 1959-60).

Als anversos sempre apareix el cap de l'emperador amb diadema a la dreta, en una temptativa de substituir els titulars dels fills de Constantí I (306-337 d.C.) o Julià l'Apostata (361-363), com als exemplars 39, 44, 46, 54, 68, 76, 94 i 103 (Guihard *et al.*, 2016).

Al revers apareix un militar, guerrer o emperador dempeus, de traç força groller, imitant possiblement una emissió imperial determinada. La iconografia recorda les imitacions de la segona meitat del segle V i possiblement inicis del segle VI d.C. presents en molts dipòsits italians (Asolati, 2012).

En una primera variant hi ha el guerrer amb asta i globus, probablement relacionat amb el tipus SPES REI PUBLICAE dels anys 355-361 d.C., doncs en algunes peces es conserven lletres de la llegenda: 4-5, 10, 12, 15-18, 25-26 i 68. El seu pes és de 0,20 g. Al segon tipus el guerrer mira a la dreta. En alguns exemplars apareixen algunes lletres que poden pertànyer a la llegenda SPES REI PUBLICAE: 75 i 80. El seu pes és de 0,21 g. Al tercer apareix un cavaller caigut, que recorda les emissions FELT TEMP REPARATIO dels anys 353-361 d.C., doncs algunes de les lletres són encara visibles als números 87, 92-93, 99 i 111 (Guihard *et al.*, 2016). El seu pes és de 0,35 g.

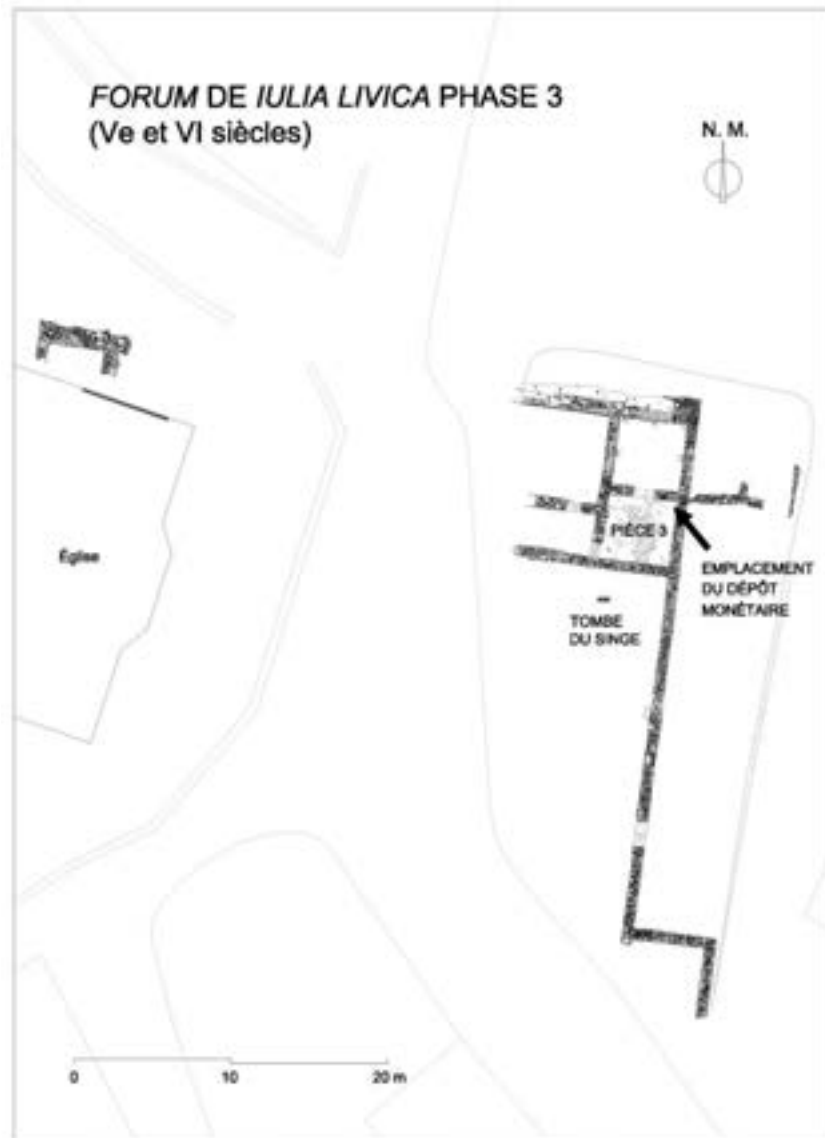

Fig. 372. Fase 3. Planta. Situació del conjunt monetari. Planimetria: M. Ramon. Font: Guihard *et al.*, 2016

A part de les 112 imitacions identificades, hi ha dos *nummi* decissius per la cronologia del moment de la ocultació: una moneda vàndala i una altra de bisantina.

La primera moneda és de les sèries “protovàndales”, amb un cristograma dins una corona de llorer i una N dins un cercle (v. Planche 1, núm. 113). Encara que no es poden llegir les lletres de la llegenda, sembla que pertany a les produccions que es donen a Itàlia central a partir de la segona meitat del segle V d.C. (Asolati, 2006) davant l’afebliment del pes que afecta els *nummus* a Orient i Àfrica. Algunes descobertes fan pensar que podrien haver circulat fins a finals del segle VI (Arslan, 2010).

Tot i que les llegendes de la segona moneda són il·legibles, a l'anvers apareix el cap de l'emperador a la dreta, i al revers hi figura el monograma M. El seu pes és de 0,32 g i el seu diàmetre de 9 mm. És del tipus "A", procedeix de Cartago, i és molt corrent al nord d'Àfrica, sobre tot entre 533 i 538 d.C. (Hahn i Metlich, 2000) (v. Planche 1 núm. 114). A partir de troballes a Catalunya, Llevant, les illes i el sud de la Gàl·lia, Marot, però, diu que les monedes vàndales, mantigudes en circulació pels bisantins (Morrisson, 2003), i també les bisantines, no arriben a la Península Ibèrica fins a partir de l'expansió bisantina al sud-est, entre 551-554 d.C. (Marot, 1995b i 1997a). En tot cas, aquesta moneda és clarament més concloent que l'anterior de cara a la datació, i al mateix temps resulta ser coetània (Guihard *et al.*, 2016).

Fig. 373. Algunes monedes del tresor de Llivia. Font: Guihard *et al.*, 2016

La tomba del macaco

En paral·lel al mur perimetral meridional de l'habitació 3, va aparèixer el fons pla de la part inferior d'una fossa de planta rectangular amb els extrems curts arrodonits, amb unes dimensions de 1 x 0,25 m, i una fondària màxima de 15 cm. Orientada d'est a oest, tallava l'estratigrafia anterior sense arribar, però, a les restes del paviment utilitzat a la Fase 1.

Dipositat sobre el fons d'aquesta estructura hi havia l'esquelet in situ i en molt bon estat de conservació d'un macaco (espècie identificada als treballs efectuats amb posterioritat a l'excavació). Mentre es realitzava l'extracció de les seves restes es documentà la presència de gairebé tot l'esquelet sencer, de 78 cm de llarg, i la col·locació del cos en decúbit dorsal, amb crani en posició lateral, les extremitats superiors semiflexionades vers el centre, amb l'avantbraç esquerre col·locat a sobre del dret i les mans unides sobre la pelvis en una curiosa posició, amb els dits flexionats, la qual no sabem si respon a una raó d'ordre intencional/funcional (prémer quelcom), o seria el resultat d'una evolució normal en el procés post-deposicional. També les cames eren flexionades lateralment. El rebliment immediat de la fossa amb terra hauria permès que la major part de les articulacions restessin en una connexió estricta.

Fig. 374. Ubicació de l'enterrament del macaco

La investigació efectuada amb posterioritat a l'excavació realitzà l'estudi osteològic i biomètric del ossos per part d'O. Mercadal, i la caracterització d'edat i sexe i l'anàlisi del patró de microestriació dentària, a càrrec de Jordi Galbany ³² i Jordi Nadal ³³ (Guàrdia *et al.*, 2014). A partir dels resultats es classificà l'individu com a un cercopitècid de l'espècie *Macaca Sylvanus*, procedent del nord d'Àfrica, de sexe masculí i d'edat subadulta en el moment de la mort (5 anys i mig)

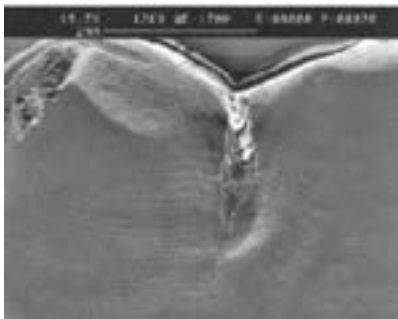

Fig. 375. Imatge corresponent a l'anàlisi del patró de microestriació dentària del macaco. Font: J. Galbany

L'origen antròpic i la intencionalitat d'aquesta inhumació quedava palesa per la construcció específica de la fossa, per la pròpia disposició del cos, i sobre tot per la presència d'una sèrie d'atributs o guarniments que acompanyen l'individu, procedents del fons del nivell de rebliment que presentava la fossa i en estreta relació amb la seva connexió anatòmica, que permeten afirmar que l'enterrament de l'animal i la deposició d'aquest material van ser efectuats de manera simultània, o bé que les diverses peces formaven part de la indumentària o abillament de l'individu en qüestió.

Es tractava d'un petit conjunt de peces metàl·liques que havien format part d'un cinturó de cuir de tipus militar d'època tardoromana, ja com a part essencial, o com a decoració externa. L'estudi d'aquest conjunt ha revelat es tracta de peces corresponents a diversos cinturons, donat que els diversos elements tenen una àmplia cronologia, entre els segles IV i VI d.C., i un origen geogràfic divers.

La peça més emblemàtica és una sivella de bronze de cos de ronyó i passador recte, de tradició germànica, típic de les poblacions originàries de l'àrea danubiana. Té unes dimensions aproximades de 3,7 cm d'amplada per 1,7 de llargada. El seu gruix és de 2 mm, mentre l'amplada dels costats amida 4 mm. El passador té l'extrem que connecta amb l'eix de la sivella més gruixut i de forma trapezial, mentre que l'altre extrem finalitza de forma arrodonida, per sobre una incisió plana. La sivella presenta una decoració, per la seva cara vista o superior, a la part dels costats (no així pel que respecta a la part de l'eix), consistent en un seguit d'incisions rectes i amples, disposades en paral·lel, que fan que la peça ofereixi l'aspecte d'una successió de registres de secció còncava, amb la cara externa arrodonida. Aquesta tipologia de sivella no és massa abundant, però un exemple molt proper quan a la forma i cronologia procedeix del jaciment de l'Aiguacuit, a Terrassa, al Vallès Occidental (Coll i Roig, 2003). Alguns exemples foranis de la mateixa cronologia i context són una peça igual trobada dins una necròpolis de tropes romanes amb fort component bàrbar, a prop de Dijon, a la Gàl·lia (Vallet, 1993), i una altra sivella localitzada en un enterrament a Bittenbrunn (Baviera), formant part d'un aixovar d'inicis de l'època merovingia (Martin, 1993).

³² El Dr. J. Galbany forma part de la Unitat d'Antropologia del Dept. Biologia Animal de la Universitat de Barcelona

³³ El Dr. J. Nadal és membre del SERP del Dept. de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona

Figs. 376 i 377. Procés d'excavació de l'enterrament amb la localització de la sivella

Un altre element essencial és una peça de ferro que sembla correspondre a un passador de cinturó. És estreta (4,5 x 0,7 cm), i té un gruix de 4 mm. Als seus dos extrems, per una de les cares, s'hi troben afegits dos aplics probablement de bronze, un dels quals es troba fragmentat, però l'altre té forma de ganxo. Adherides encara al cos metàl·lic d'aquest objecte trobem restes d'una peça de roba (llí, probablement).

Amb tot, l'element que aporta més informació és un fragment d'una contraplaca de bronze, que pertany a la decoració d'un cinturó d'estil militar, dels habituals en els exèrcits de l'època baiximperial romana. És de forma triangular i 3 cm de llargada als costats conservats i 2,5 cm d'ample a la zona fragmentada, amb un gruix inferior a 1 mm. Presenta una profusa decoració només en la seva cara vista o superior, consistent en un doble registre de volutes separat i delimitat externament per una línia recta. La trajectòria de les volutes és alternada. També trobem restes de dos aplics de subjecció.

Aquesta peça s'adscriu al "tipus A" de Böhme. Abans d'aquest investigador, Laet, Dhont i Nenquin (1952), en el seu estudi sobre el neixement de la cultura merovíngia, sostenen que és difícil distingir arqueològicament els aixovars funeraris dels *laeti*, *foederati* o galo-romans. Böhme diferencia dues categories de cinturó: els que presenten molts accessoris, i els més simples. D'entre els primers, destaca el tipus A, format per cinc peces, que és el primer en aparèixer, i es troba distribuït entorn del Rin i el nord de França. La cronologia que proposa se situa en el trànsit entre els segles IV i V d.C. (Böhme, 1978). La investigació espanyola separa els fermalls apareguts a la península en tres classes principals, essent els "ultrapirinencs" aquells que tenen contactes evidents amb els exemplars del limes (Aurrecochea, 2001).

Les troballes de peces com aquesta són força nombroses en tota l'Europa occidental dins aquest període. Al nord de la Gàl·lia n'apareix una a la necròpolis de Pouligny (Pilet et al., 1993), mentre a Alemanya destaca la troballa d'una peça molt semblant dins la tomba d'un soldat alamà a Frankfurt Prannheim (D.A., 1997). A Hispània apareixen sovint descontextualitzades o procedents de nivells superficials. Destaquen els exemplars de la necròpolis de Totanés (Toledo), i Paredes de Nava (Palencia) (Aurrecochea, 2001).

Un altre element decoratiu aplicat horitzontalment per la part vista d'un cinturó és una làmina de bronze de forma rectangular (4,7 x 3 cm), i un gruix que no arriba a 1 mm. Per la seva cara superior se li adossen dos petits aplics de forma circular a prop dels angles oposats, que potser s'haurien de suposar com també existents als altres dos angles. Destaquem igualment la presència d'una decoració incisa, puntejada i rectilínia en les dues cares, sobre tot present al llarg de tot el contorn de la peça.

Similar a l'anterior però d'aplicació vertical, tenim una altra làmina de bronze de forma rectangular (4,1 x 1,8 cm), amb un gruix inferior a 1 mm. S'hi aprecia una decoració incisa composta de set cercles concèntrics perforats pel mig, de 4 mm de diàmetre, alineats i distribuïts al llarg de la part central en la seva cara vista o superior, rodejats d'un puntejat discontinu. També observem dos aplics que coincideixen físicament amb el primer i darrer dels cercles. Aquest tipus de decoració apareix en algunes peces de cinturó de la necròpolis de Frénouville, a la Gàl·lia (Pilet et alii, 1993), i és la típica de les tipologies "Bienvenida", "Cabrina" i "Villasequilla" dels fermalls "hispanics" (Aurrecochea, 2001). Una darrera làmina de bronze de forma rectangular (4,6 x 1,8 cm), amb un gruix que no arriba a 1 mm., coincideix en tot amb l'anterior, però és una mica més llarg. Presenta una esquerda a la seva part central i tres aplics, un dels quals apareix força deformat.

També hi ha un petit clau o cargol de bronze amb una cabota de 1 cm de diàmetre, i una petita anella de bronze de 1 cm de diàmetre amb perforació circular central, que coincideix amb l'amplada del clau.

Fig. 378. Conjunt de peces metàl·liques corresponents a la decoració de cinturons militars de cuir que acompanyaven el cos del macaco. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: tres plaques de bronze, fragment de contraplaca triangular de bronze, sivella de ronyó de bronze, cargol i anella

Fig. 379. Fragment de contraplaca triangular. Decoració. Detall

Es va recuperar també, dins el mateix rebliment de la tomba, un fragment de vora d'olla de ceràmica reduïda a torn lent de l'antiguitat tardana, contingut a la terra amb que es va cobrir la inhumació, que coincideix cronològicament amb les ceràmiques africanes del tipus clara D més tardanes trobades al jaciment.

El resultat de la prova de radiocarboni efectuada sobre una mostra dels óssos del primat donà una cronologia d'entre 459 i 565 d.C., confirmat plenament les dades obtingudes de l'estudi del material que acompanyava el macaco. Tenint en compte aquesta datació i la cronologia resultant de l'estudi dels materials, utilitzats entre els segles IV i VI d.C., es pot ubicar l'enterrament entre els anys 500 i 565 d.C. (Guàrdia *et al.*, 2007; Olesti *et al.*, 2013; Guàrdia *et al.*, 2014a).

Els murs de les cales 6 i 7

Per la seva posició estratigràfica, vam interpretar que els murs 276 i 277, apareguts als sondejors efectuats al subsòl del carrer Lulia Lybica l'any 2015 (cales 6 i 7, v.p.161 fig.195), eren dues estructures situades fora dels límits del fòrum i corresponents a la Fase 3 d'ocupació d'aquesta zona, coincidint molt probablement amb l'àmbit localitzat extramurs a la part nordoriental del jaciment (v.p.298 fig.393).

Fig. 380. Cala 6. Ubicació respecte al fòrum

Figs. 381 i 382. Cala 6

Fig. 383. Cala 7

L'àmbit extern

Corresponen també a aquesta Fase els murs 5 i 6, delimitats ja el 1997 juntament amb la cantonada nord-est del fòrum, i recolzats en el mur perimetral oriental per la banda externa de l'edifici. Aquestes estructures semblaven ser les darreres en ser afegides al conjunt si teníem en compte la seva cota d'aparició.

Fig. 384. Mur 6. Any 1997

L'any 2013 es va fer una rasa, de 25 m de llargada i 2 m d'ample, paral·lela al costat oriental de la part coneguda del conjunt, que per l'extrem nord era molt a prop de la ubicació dels murs 5 i 6. Aquest terreny es corresponia amb la zona M 5 de la prospecció geofísica, que havia detectat aquí indicis d'estructures soterrades que seguien la mateixa orientació que l'estructura de l'edifici romà.

A la part nord de la rasa, la més propera a les habitacions, aparegueren de manera parcial les restes d'un mur de factura rudimentària (ue 185), que s'endinsava en el tall de forma esbiaixada en una extensió visible de 2 m. Pel seu cantó oriental es documentà un compacte nivell d'enderroc, format per pissarres de mida petita amb unes poques restes de terrissa que incloïen ceràmica comuna romana i *tégulae*. Tot i que la cronologia d'aquesta forma amfòrica és anterior al conjunt de material altimperial extret del conjunt públic, la trajectòria ideal del tram de mur descobert semblava relacionar-se més aviat amb la ubicació dels murs 5 i 6.

L'any 2014, al delimitar-se en extensió tot aquest sector, van aparèixer les restes d'un àmbit de planta quadrada del qual efectivament formava part l'angle esmentat. El perímetre d'aquest recinte, de 2 x 2,5 m, estava format per quatre murs de 0,50 m d'amplada, amb paredat de blocs de pedra de mida mitjana, sense lligam aparent, dels quals s'havien mantingut dempeus tan sols una o dues filades d'altura conservada, excepte pel que feia a la pared nord (ue 232), de més altura.

Tot l'interior era cobert d'enderroc, però per sota d'aquest s'endevinava l'existència d'un mur anterior, de trajectòria nord-sud (ue 231), possiblement de contenció i anterior cronològicament al recinte superior.

Segons la seva trajectòria, es trobava alineat amb el conjunt estructural de la Fase 3 en la part que afecta l'habitació 1, a uns 10 m de distància. Tot i que en aquell moment encara no s'havia completat la seva delimitació, es podia observar com era fet mitjançant grans blocs de pedra seca, amb una amplada de 0,50 m. Al seu extrem septentrional excedia el límit del recinte de l'àmbit construït posteriorment, coincidint amb un tram on el seu paredat es transforma en *opus spicatum*.

Ens trobavem per tant amb dues fases suposadament tardoromanes superposades en aquest complex. Pel que fa a l'àmbit superior, els seus murs eren estrets, amb dues filades d'ample com a màxim, sense lligam ni fonamentació, i amb un aparell molt irregular, format indistintament per blocs de pissarra mitjanament treballats. Quant al mur inferior, també té unes característiques constructives que l'allunyen força dels paràmetres arquitectònics del fòrum.

Figs. 385 i 386. Àmbit extern Perspectives generals del petit habitacle extramurs l'àmbit, situat al costat nord-oriental de l'edifici principal. La trajectòria del mur 231 es pot apreciar a la dreta de les imatges

Entre els anys 2015 i 2017 es va dur a terme la progressiva excavació d'aquest petit àmbit, primer amb l'extracció de tot l'enderroc que cobria l'interior de l'habitació superior i també el mur 231, fins que es va arribar a un possible nivell de circulació (ue 234).

Fig. 387. Àmbit extern. Procés d'extracció de la capa d'enderroc que cobria l'àmbit. Imatge: C. Carreras

Figs. 388 i 389. Àmbit extern. Aspectes de l'interior de l'àmbit una vegada enretirat el nivell d'enderroc. Imatges: C. Carreras

A continuació es va efectuar la delimitació per la cara externa de les quatre parets perimetrals. En l'excavació efectuada per la cara nord de l'àmbit va assolir el nivell del terreny natural passant al descobert la llargada del mur 231 (1,30 m) fora del petit recinte, i al mateix temps la màxima altura conservada del vessant extern del mur septentrional (ue 232), que és de 0,40 m.

A l'interior de l'àmbit s'inicià en primer lloc la delimitació i excavació del mur 231. La seva llargada màxima, incloent la part de fora, és de 3,30 m. En l'actualitat es continuen els treballs en aquesta zona.

Figs. 390 i 391. Àmbit extern. De dalt a baix: Part externa del àmbit pel cantó septentrional, on es pot apreciar la continuïtat del mur 231 (390), i altura total conservada per la cara externa del mur 232 (391). Imatges: C. Carreras

Figs. 392 i 393. Àmbit extern. De dalt a baix: Procés d'excavació del mur 231 (392). Procés d'excavació del mur 231. Detall (392). Imatges: C. Carreras

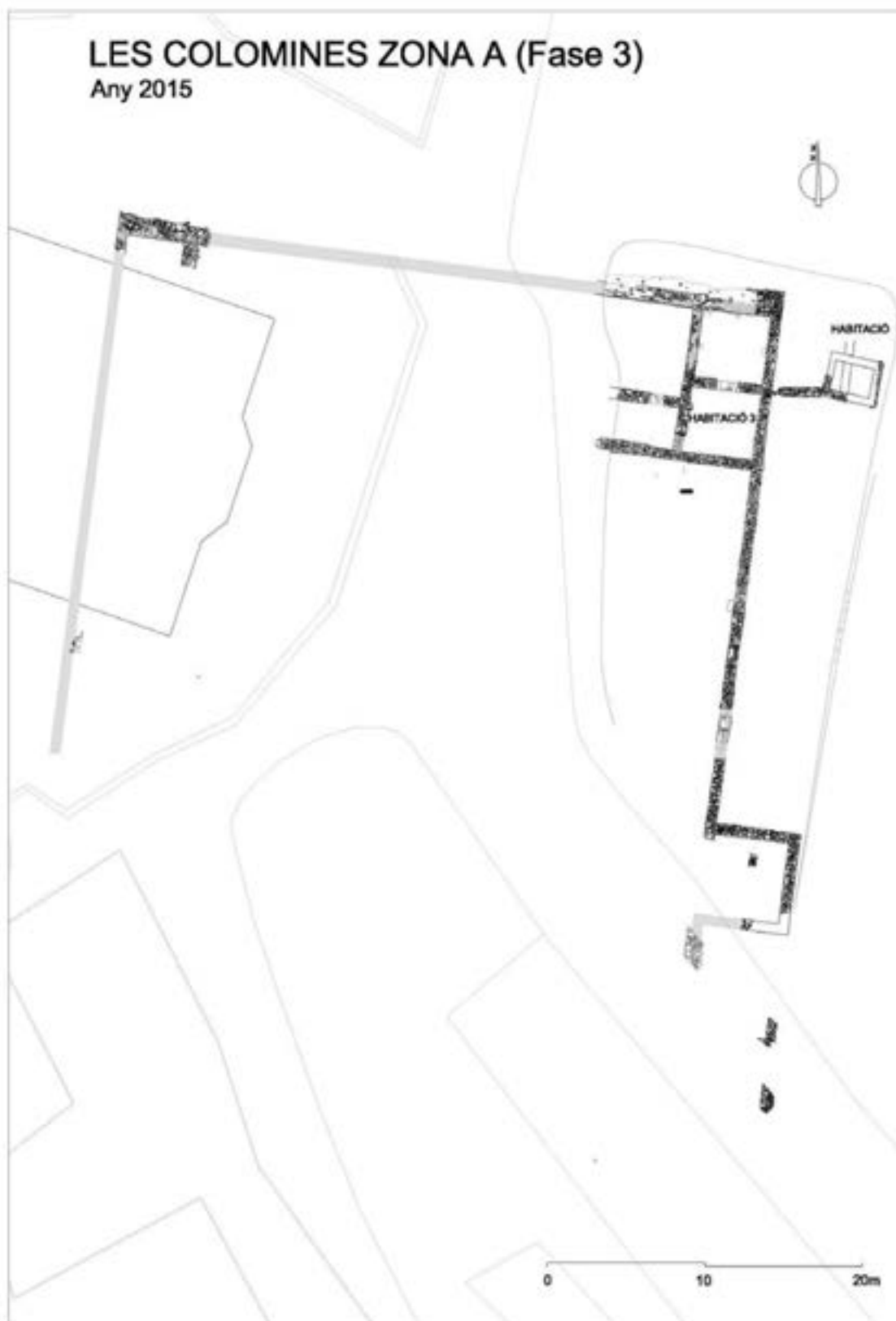

Fig. 394. Fase 3. Planta general. Planimetria: M. Ramon

Fig. 395. Les Colomines zona A. Edifici públic. Fases 1-3. Any 2003. Planimetria: M. Ramon

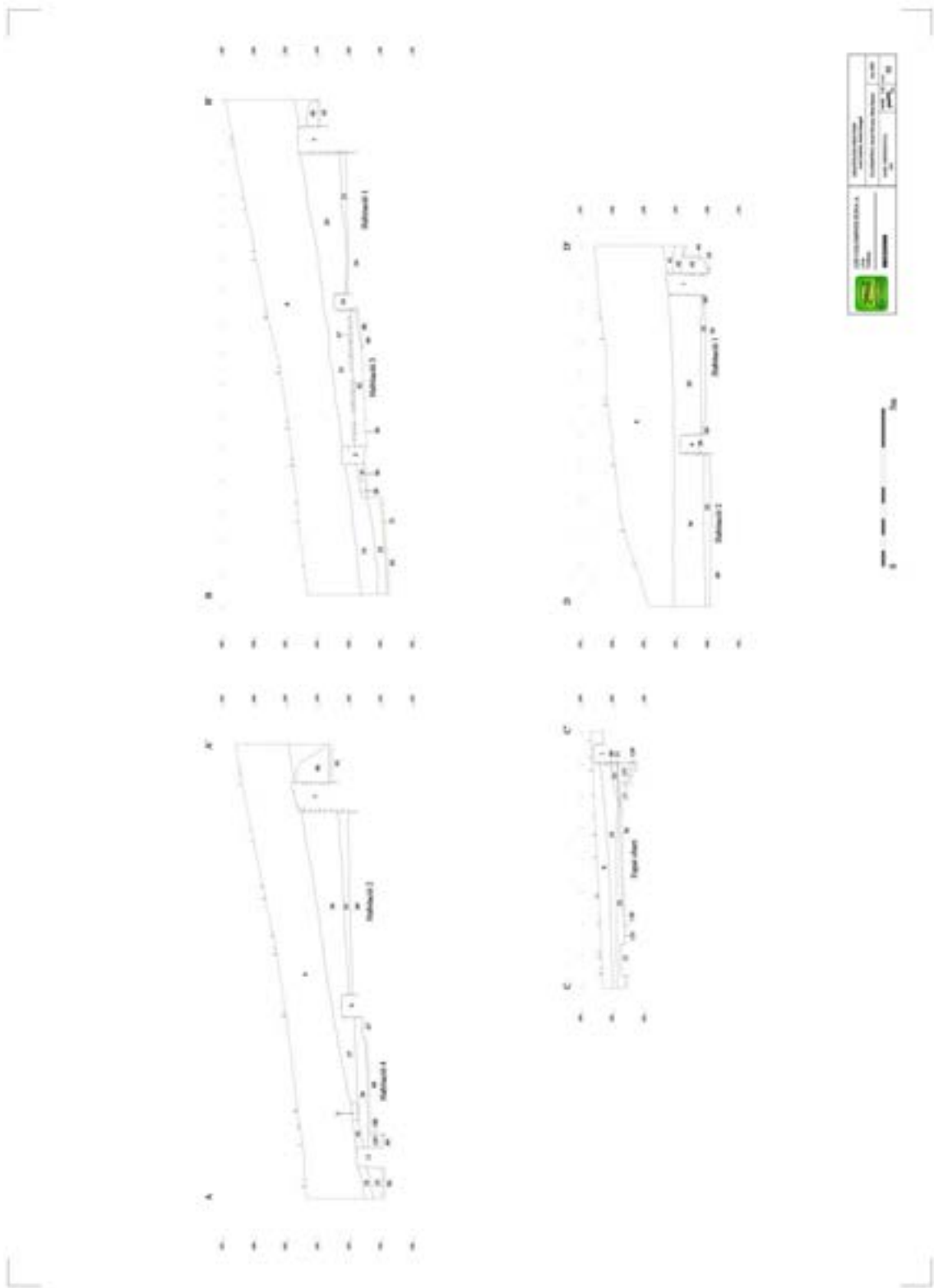

Fig. 396. Les Colomines zona A. Edifici públic. Seccions. Any 2001. Planimetria: M. Ramon

Tercera part: Conclusions. Evolució històrica

Introducció

Després dels resultats de les darreres campanyes d'excavació realitzades al jaciment de Les Colomines i al fòrum en particular, la dimensió urbana de la *civitas* de *Iulia Libica* ha quedat ben palesa. Aquestes dades s'afegeixen a les obtingudes per J. Padró durant els anys setanta i vuitanta del segle passat, i si bé encara tenim una visió parcial de la ciutat -degut tant a les limitacions de la recerca, com a la desigual conservació d'estructures-, ja no podem dubtar de la seva entitat urbana amb la presència d'un fòrum amb temple, encara que de moment no coneixem els seus límits.

Tots aquests anys d'excavacions han servit perquè, en l'actualitat, poguem saber moltes coses sobre com vivien els ceretans a la seva ciutat de *Iulia Libica*, municipi de dret llatí en època altimperial, partint d'uns condicionants d'època preromana i republicana, que desemboquen de ple en els fets succeïts en època de Cèsar, però sobretot d'August o el primer mandat de Tiberi. Són uns fets que ens posen en relació amb el moment fundacional de la ciutat i la construcció del fòrum, de tipologia i programa decoratiu propis de la dinastia Julia-Claudia. Entre els possibles motius de la fundació de la *urbs* a prop d'aquest important pas dels Pirineus podríem destacar, de manera hipotètica, la seva situació estratègica per a la funció d'*statio* interprovincial entre la Tarraconesa i la Narbonesa, que li permetia a més ser centre receptor de productes des del sud de la Gàl·lia.

Pel que fa a la toponímia en relació amb l'estudi dels nuclis propers a la ciutat i del territori en general, era una hipòtesi molt plausible pensar que als documents dels segles IX, X i XI podien trobar-se referències de noms, límits territorials i estructures administratives, que podien ser relacionades amb pervivències del món romà i visigòtic, sobretot quan una de les característiques de les zones rurals és la supervivència de les tradicions seculares, pel seu èxit i utilitat (Olesti, 1993). Les dades semblen confirmar una ocupació efectiva dels romans, una estructura de poblament altimperial complexa i variada, "fossilitzada" en la toponímia d'època altmedieval. Tot aquest material va ser recopilat pel mossèn Martí Sanjaume (Martí Sanjaume, 1926) i més recentment per Cebrià Baraut (Baraut, 1978 a 1987). Entre aquesta documentació destaca l'Acta de Consagració de la catedral de la Seu d'Urgell (DACSU), que data de finals del segle X o principis del XI. En aquesta Acta apareixen uns 289 topònims de les comarques pirinenques, relacionables amb *villae* i petits nuclis de poblament dispers, així com banys, fonts termals, boscos sagrats, establiments propers al pas d'una via, i una densa xarxa viària, en bona part possiblement estructurada a partir d'una *civitas* en posició centralitzada i el seu sistema centuriat.

Els antecedents de la ciutat: Llivia en època preromana i republicana

L'època preromana

L'ocupació a la zona de Llivia s'inicia al Bronze Final o Primer Ferro, tant a la zona del Puig del Castell, com a sota de l'actual nucli històric. A Llivia, les notícies de troballes de materials dispersos d'època preromana tant al Castell de Llivia (v.p.42), com al vessant (Puig del Castell, v.p.39, i les Feixes de la Colomina, v.p.23) o la part baixa, permeten constatar aquesta ocupació antiga de l'enclavament. En els dos casos s'han recuperat elements ben característics d'aquest període (fragments de ceràmiques fetes a mà amb *décor cerdan*, acanalats, llargues incisions, impressions i incisions per tota la superfície, etc.), però són ceràmiques descontextualitzades no vinculades a cap element d'hàbitat. És per això que creïem que al llarg d'aquest període hi havia un tipus d'assentament consistent en petits hàbitats dispersos, a dalt del turó i als seus peus, de dimensions familiars o suprafamiliars, però que en tot cas no arribarien a formar veritables poblats.

Al període ibèric hi va haver continuïtat en les ocupacions, ara sota unes fórmules urbanístiques i d'implantació evolucionades respecte de la fase anterior. Entorn del segle IV a.C. les antigues cases disperses del Bronze Final al capdamunt del turó evolucionarien vers un *oppidum*. Aquest enclavament havia de desenvolupar totes les potencialitats urbanístiques que oferia l'altiplà, que era un punt estratègic de la plana cerdana, avançat respecte al vessant, i dominava bona part de la meitat lleuantina d'aquesta. El seu pendent permetia una bona defensa i una ràpida comunicació amb les terres planeres.

Al poblat hi hagué segurament una concentració d'habitants més evident, i unes característiques urbanístiques més desenvolupades respecte a la zona de la seva falda, amb una ocupació possiblement més especialitzada però, en qualsevol cas, amb clara dependència i vinculació de l'*oppidum*.

Entre les troballes efectuades a la part baixa que permeten efectuar datacions destaca la localització d'un petit fragment de copa àtica Lamb 42 (*Castulo Cup*³⁴, v.p.303 fig. 398), d'inicis del segle IV a.C., al costat de materials altimperials al Camí Ral (v.p.25-27). Quant a estructures, tenim un mur preromà, amb materials iberoceretans, també al Camí Ral, i uns possibles fons de cabana a Cal Doctor (Padró, 2000), al costat de dos fragments de campaniana A (Lamb 40) del taller de Roses, del segle III a.C. (v.p.303 fig.399) entre els materials descontextualitzats.

³⁴ Només existeixen quatre fragments d'origen àtic a tota la comarca: a banda dels dos de Llivia, un al Castellot de Bolvir, un al Tossal de Baltarga i la copa pseudojònica de la Coma Peronella

Fig. 397. Camí Ral. Mur preromà. Font: J. Padró, 2000

El 1998 aparegué, entre els materials trobats al sector 21000 de la zona B de Les Colomines, una vora de ceràmica àtica descontextualitzada (*bowl incurved rim Sparkes* 825-842, v.p.303 fig.400).

L'any 2001 es va recuperar un fragment de fons de campaniana A del taller de Roses, descontextualitzat, procedent de la ue 10 del pòrtic oriental de la zona A de Les Colomines, l'edifici que més endavant seria identificat com a fòrum (v.p.117 i p.304 fig.401).

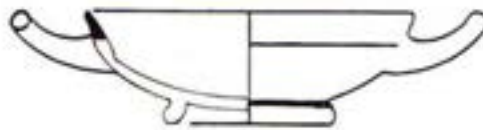

Fig. 398. Camí Ral. Fragment de ceràmica àtica Lamb 42. Font: J. Padró, 2000

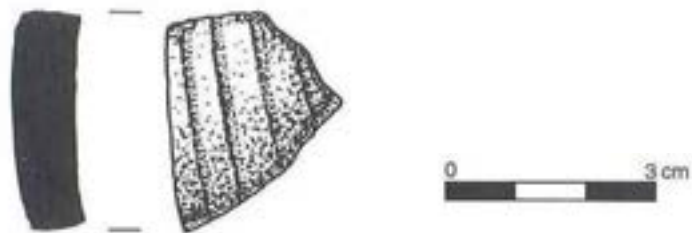

Fig. 399 . Cal Doctor. Fragment de campaniana A (Lamb 40) procedent del taller de Roses . Font: J. Padró, 2000

Fig. 400. Les Colomines zona B. Vora de ceràmica àtica *bowl incurved rim Sparkes*

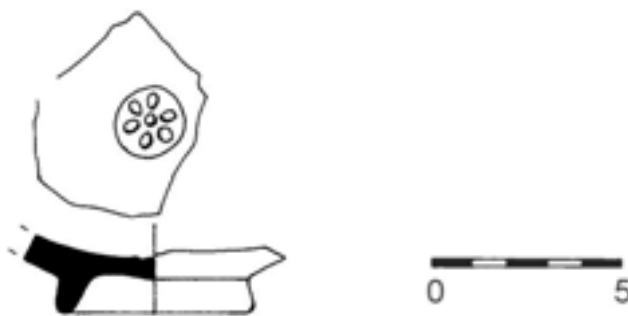

Fig. 401. Les Colomines zona A. Edifici públic. Fons de campaniana A procedent del taller de Roses

Segons alguns autors, aquesta excepcionalitat en els materials podria respondre a la presència d'un assentament referencial, tal vegada capitalí, al puig de Llivia (Olesti i Mercadal, 2005, 300; Olesti, 2014, 332). Malgrat això, Aviè (Ora Maritima vs.549-552), quan parla dels ceretans no menciona cap ciutat.

El període republicà

Pel que fa al capdamunt del puig, no sabem com evoluciona aquest moment, però l'existència d'alguns fragments prototípics del període republicà avalen la continuïtat de l'*oppidum*.

Pel que fa a les zona baixa, al segle I a.C. hi ha indicis d'ocupació forània, quan es documenta al Camí Ral, el Carrer dels Forns i especialment a l'Hort de la Rectoria un conjunt de sitges amb materials romano-republicans (v.p.93) (Oliva, 1976, 138; Padró, 2000, 45; Olesti, Guàrdia i Mercadal, 2014), que apareixen seccionades i escapçades per les construccions romanes del Carrer dels Forns i la *domus* de l'Hort de la Rectoria, en el que sembla un pla generalitzat de regularització del terreny i aterrossament. També es van localitzar sitges amortitzades a Cal Barrier (v.p.96).

La documentació de diverses sitges amb una aquesta cronologia podria estar indicant que l'ocupació ceretana dels peus del turó es reconvertis en un espai d'emmagatzematge vinculat a l'*oppidum* del turó, en un moment en què l'administració romana ja controla la producció, explotació i gestió dels recursos: als llocs urbans degué d'haver una major demanda i interessos econòmics i comercials, que va provocar petites concentracions d'excedents en sitges. L'absència de qualsevol altra resta estructural, excepte les de Cal Barrier, fa que ens plantegem si només hi havia això.

Les estructures de Cal Barrier (v.p.96) testimonien la presència de petits assentaments agrícoles a la plana, que es van distribuïnt pel territori, sobre tot per les terres més fèrtils. Com succeeix en altres zones del nord-est peninsular,, podria tractar-se de processos de "reassentament" de la població pels que l'autoritat romana aniria afavorint una gradual ocupació de la població indígena pel territori, de la que en resultaria una atomització parcel·lària, en un moment en què la cadena producció-emmagatzematge-gestió s'hauria trencat, i en què les formes productives estarien reglades per la nova administració romana, incloent la zona de Llivia, precisament una de les dues zones més fèrtils de la plana cerdana (Olesti, 2000, 68-69).

Com tot seguit veurem, els principals nuclis de població del període són els assentaments aturonats, ubicats en llocs elevats i amb un preeminent control del territori, com l'enclavament capitalí, *Libia*. L'antic centre dels ceretans va mantenir les seves funcions com a centre polític i administratiu, i és probable que a l'*oppidum* s'hi situessin els tribús i magistrats delegats a la zona, recaptadors d'impostos i *negotiatores*. És possible imaginar-nos el poblat del capdamunt del Puig del Castell amb la mateixa fisonomia que en la fase anterior, fins i tot amb un percentatge significatiu de personatges indígenes provinents de les elits i en fase de consolidar el seu espai clientelar amb els forans, convivint amb els estaments de poder de la nova administració romana republicana. Però pel que fa a estructures arqueològiques, no en tenim el més mínim indici.

El marc de la primera intervenció romana a *Libia* podria haver tingut lloc poc després de les intervencions d'època pompeiana a Hispània i a la Gàl·lia, que tant a l'àrea de la Citerior com a la mateixa Transalpina havien estat molt actives, amb nombrosos processos de reassentaments al voltant de l'àrea pirinenca. Posteriorment, i en el marc de les Guerres Civils, sabem que aquestes zones pirinenques van tenir la seva importància estratègica. Una hipotètica primera organització dels ceretans de *Libia*, seguint paràmetres romans, podria considerar-se originària d'aquest moment (Tarradell, 1978), convertida hipotèticament en municipi llatí per part de Cèsar en contrapartida per l'ajut rebut dels ceretans contra el bàndol pompejà (Delcor, 1976; Panosa, 1995).

Les avantatges o focus d'atracció d'aquest nucli d'època republicana eren la presència del curs del riu Segre al bellmig de la plana cerdana, necessari pel conreu i la ramaderia de mitja muntanya, la proximitat a la *Strata Ceretana*, construïda poc abans, i l'abric que proporcionava el Puig de Llivia, a part de la seva principal funció com a lloc estratègic de control del territori i les rutes comercials, especialment la del coll de la Perxa, el principal pas nord-sud dels Pirineus Orientals, una prova del seu paper de centre territorial ja en època republicana. Aquesta importància de la seva funció estratègica explicaria la seva elecció com a capital administrativa en època altimperial.

Probablement el nucli seguí mantenint els trets d'un centre ibèric de caràcter autòcton, del qual les intervencions arqueològiques a la vila no han documentat estructures, però sí l'arribada de materials d'origen republicà. Aquest nucli seria el que evolucionaria posteriorment fins convertir-se en l'establiment de nova planta impulsor de la plena vida i desenvolupament urbans.

Fig. 402. Coll de la Perxa

El territori als segles II-I a.C.

L'escriptura ibèrica

Fins fa poc menys de quinze anys, el que es coneixia del món ceretà era molt pobre a nivell arqueològic, principalment per la llarga continuïtat de la seva cultura material; des del Bronze Final fins època romana els vestigis ceràmics són molt uniformes, caracteritzats pels atuells fets a mà amb decoracions ("dècor cerdà"). Aquest fet i la relativa absència d'elements d'importació associats, que comencen a arribar a finals del segle III a.C. (Padró i Campmajó, 1978), feia molt difícil poder establir cronologies. Tot això feia pensar en una cultura aïllada, poc oberta als corrents comercials i caracteritzada per un cert immobilisme cultural.

Coneixíem jaciments ceretans en coves (Fou de Bor, Cova del Toni), abrics (L'Avellanosa, Tarterola de Dorres, Les Tarteres, Pic de Bena) i a l'aire lliure (la Corona, Pla de Savanastre, Escadarcs). Els ceretans es dedicaven a l'agricultura i la ramaderia, seguint un model trashumant vertical on els ramats pujaven a l'estiu a les pastures d'alçada, i s'aprofitava la primavera i l'estiu per plantar cereals i lleguminoses a les zones baixes.

Des del punt de vista de les fonts, la notícia més antiga sobre els habitants de la Cerdanya la dona Aviè ja al segle IV d.C., tot i que les tradicions que descriu vénen del segle VI a.C. En aquesta obra menciona els ceretans com a poble "allunyat del mar".

Degut al caràcter geogràfic de la Cerdanya (lloc de pas i control per un costat, i indret de muntanya relativament tancat i poc accessible per l'altre), el procés d'iberització, amb les transformacions de les pautes territorials i econòmiques de les comunitats ceretanes, els nous assentaments jerarquitats i amb sistemes defensius, l'interès pel control de les vies de comunicació i una explotació intensiva de la plana, no semblava haver arribat fins època tardana (Mercadal i Olesti, 2005). Fenòmens culturals com la ceràmica a torn, l'escriptura o la incineració semblava que no apareixien al registre arqueològic. Dins aquest marc, hom havia proposat una situació de dualitat o coexistència de poblament entre una comunitat local de tradició indígena, poc iberitzada, i uns ibers numèricament potser minoritaris, però amb un estatus social superior, la qual cosa implicaria probablement elements lingüístics diferenciats (Mercadal *et al.*, 1995; Panosa, 1995).

La presència de més de cinquanta grafits ibèrics a la Cerdanya, catalogats al llarg dels anys (Campmajó i Untermann, 1991; Campmajó i Ferrer, 2010) plantejava el problema de si realment era certa aquesta data tardana pel moment de l'arribada d'aquesta població a aquesta part del Pirineu. Segons el lingüista Joan Ferrer, la major part de les inscripcions haurien estat fetes en realitat pels propis ibers ceretans a partir del segle IV a.C., un cop van entrar en contacte amb l'escriptura i la van usar per representar la seva llengua, la qual és majoritàriament compatible amb el que es coneix de la llengua ibèrica. Bona part de les inscripcions s'haurien realitzat entre els segles IV-III a.C., essent els escribes gent autòctona ceretana, que utilitzà un bon nombre d'antropònims ibèrics (Ferrer, 2013). Es tracta d'un moment on s'està produint al territori un procés d'etnogènesi que, entre altres aspectes, està reafirmant i consolidant unes autoritats dirigents que, a través de la religiositat, estan a la cúspide del sistema social ceretà (Morera, 2016). Aquest alt coneixement de l'escriptura ibèrica és sorprenent i significatiu, i realment contrasta si el posem en el context d'una comarca, la Cerdanya, que tradicionalment se l'havia considerat aïllada i marginal dels processos culturals de la costa.

Fig. 403. Grafit ibèric amb la inscripció *Ar'amtar'*. Imatge: Joan Ferrer

L'arribada dels romans

Diverses dades històriques i arqueològiques fan referència a la Cerdanya durant el període de la conquesta. Les fonts literàries dels autors llatins responen més aviat a criteris històrico-literaris que no pas científics o arqueològics, i per això són massa limitades com per conèixer la data inicial de la presència romana. Entre els autors del segle I a.C. destaca en primer lloc Estrabó, que a la seva *Geographia* (*Geographia*, 3, 4, 11) diu que els ceretans, famosos pels seus pernils, eren un poble d'arrel ibèrica que habitava part de les valls pirinenques.

Al segle I d.C. Sili Itàlic (*Punica*, 3, 357) enumera els ceretans com un dels pobles que van fer costat a Aníbal en la seva lluita contra els romans. De fet, el món ceretà entrà en contacte amb el context mediterrani a partir de finals del s. III a.C., quan les tropes d'Annibal creuaren el Pirineu, i almenys una part d'aquests exèrcits passaren per la Cerdanya. La possible participació dels ceretans a les Guerres Púniques com a mercenaris els hauria obert beneficis econòmics i culturals, tendència que hauria continuat amb la seva integració als exèrcits romans com a *auxilia*. En contrapartida, els púnics es van estalviar l'assetjament d'un sistema d'*oppida* força notable, del que en parlen les fonts.

Quan els romans desembarcaren a Empúries l'any 218 a.C., les àrees pirinenques quedaren inicialment fora del seu control, el que ens dona una imatge d'uns ceretans allunyats en aquestes primeres fases de l'òrbita romana.

Des de la finalització de la Segona Guerra Púnica i de la posterior pacificació del territori, la vall de Cerdanya quedà incorporada a les províncies hispanes de Roma, en aquest cas a la Citerior. L'àmplia vall que conforma la comarca es trobava al bell mig d'un important nus de comunicacions i articulava la via transpirinenca que comunicava les antigues zones sordona i ilergeta. A més, era el camí per on havia passat Anníbal, i per tant una ruta de gran valor estratègic (v.p.325 i 326).

A partir de les fonts històriques, epigràfiques i arqueològiques, semblaria que Roma només té una voluntat tributària envers el territori, per fixar unes rentes amb les quals beneficiar-se ràpidament de l'ocupació. Per a tal efecte feia falta a creació d'uns *praesidia* molt selectius, probablement partint dels mateixos *oppida* preexistents. A tall d'hipòtesis, és probable que el centre nuclear de Cerdanya fos l'assentament capitalí, la suposada *Libia*.

Sembla que a inicis del segle II a.C. la política romana es limita al control dels territoris situats al peu dels Pirineus, on s'estableixen nuclis com *Auso*, *Aeso* i *Iesso* (Fatàs, 1993; Rico, 1997). Fins i tot podria haver existit alguna forma de control de la comarca per part de Roma, que no hauria deixat vestigis materials (Nolla i Rodà, 1995, 512).

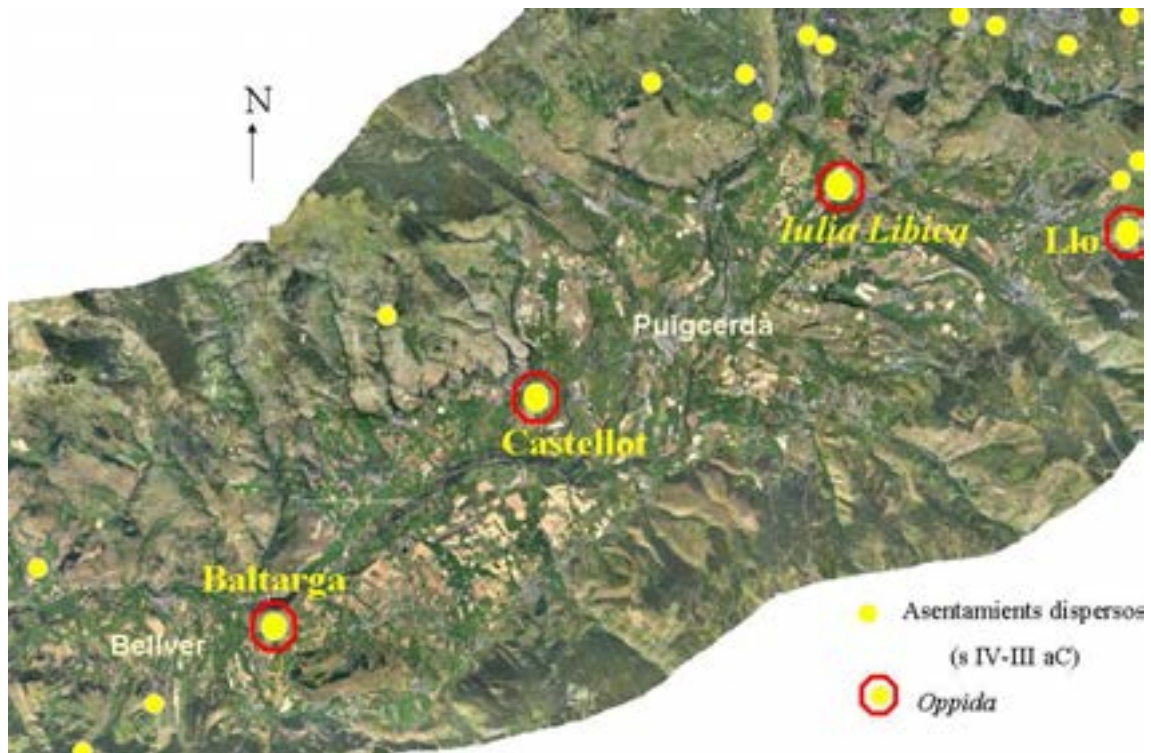

Fig. 404. La Cerdanya. Nuclis ibèrics més importants abans de la romanització. Font: O. Olesti

La política de control i explotació del territori

A partir de mitjans del segle II a.C. s'inicia una segona fase de l'ocupació romana de la Cerdanya, que provocarà canvis territorials, poblacionals i econòmics. Roma passa a un segon estadi en la política de transformació del territori, on es multipliquen els petits assentaments dispersos a la plana, es reformen els antics *oppida* a partir de criteris militars, i s'intensifiquen les activitats econòmiques, sobretot aquelles destinades a la logística militar. Aquesta política intervencionista vol tenir el control directe de l'explotació econòmica del territori, el control de la ruta cerdana i tot el nus de comunicacions que representa la comarca. La Cerdanya està al mig de la via entre *Ruscino* i *Ilerda*, i des de la comarca es pot anar de manera fàcil a moltes de les valls dels Pirineus Orientals, com la de l'Auda, la de l'Arieja, la del Llobregat i la del Ter.

El poblament

En aquest període els canvis més transcendents s'observen a la plana, on hi han els assentaments més nombrosos, sobre tot a les terrasses agrícoles de banda i banda del Segre, degut a una explosió de l'ocupació rural vinculada a l'agricultura i a la ramaderia de curt abast ³⁵. És el cas del jaciment del Roc d'Esperança (Mercadal i Aliaga, 1994, 117 i ss.), amb unes estructures fetes amb un petit sòcol de pedra, com una petita granja (v.p.440 fig.538), i un material semblant al del Castellot de Bolvir i el Tossal de Baltarga (v.p.315-318 i 319-321). O també el cas de Cal Barrier a Llivia (v.p.96 i 306), amb una ocupació inicial d'època republicana, i unes característiques d'estructures i materials similars al Roc d'Esperança (Moix, 2010, 260-262), en aquest cas amb algunes sitges. Altres possibles jaciments podrien ser les Espirales de Bolvir, la Colomina d'Age, els assentaments al voltant d'Er i Santa Llocaia, o els que es troben al voltant de la zona d'Estoll. Aquesta nova realitat de l'ocupació a les zones rurals tal vegada respongui a uns canvis en els nivells productius: el model que articulava la relació producció-emmagatzematge-distribució en època ibèrica es basava en el control dels rendiments agrícoles per part d'uns pocs grups gentilicis o llinatges, que garantien la concentració dels excedents als *oppida* o en assentaments especialitzats, i que posteriorment en canalitzaven la comercialització i distribució. A partir de l'arribada dels romans les relacions de poder van canviar, i també la propietat dels mitjans de producció, i és probable que arribessin els *negotiatores*, que s'encarregarien dels recursos més rentables (Olesti, 2014, 52).

S'esdevingué un repartiment de les terres agrícoles entre la població que comportà una fragmentació de la propietat segons la qual cada petit productor havia d'emmagatzemar i gestionar els excedents, i això desembocaria en una dispersió de sitges per totes les granges del territori, no trobant-les concentrades en cap lloc concret. La dispersió de les sitges només ha pogut ser documentada a Cal Barrier (Moix, 2010, 259-261). D'aquesta manera, sorgiren petites granges disseminades pel territori, autosuficients i autoproductives. És el que autors com O. Olesti, han definit com a procés de "reassentament" (Olesti, 2000, 21), que no és més que la reubicació de part de la població indígena que abans vivia a dins dels *oppida* o en poblats concentrats, en uns nous terrenys, bàsicament rurals, treballats per la mateixa població indígena, com és el cas del Roc d'Esperança o Cal Barrier (Mercadal i Aliaga, 1991, 66; Moix, 2010). Aquest model ha estat extensament documentat en diversos territoris del nord-est peninsular en l'Ibèric Final.

Potser són davant d'un model tipus centuriació, que repartís el territori entre la població reassentada. O. Olesti proposava una centuriació en el territori cerdà a partir de la fundació de *Iulia Libica* (Olesti, 1993), però posteriorment ja equiparava el reassentament a una mena de centuriació (Olesti, 2000, 64-68). La centuriació proposada per Olesti a l'últim terç de segle I a.C. podria ser anterior, però no hi ha cap suport arqueològic en aquesta direcció. Cal recordar que la majoria d'aquestes possibles granges de tall indígena es reconeixen només per la presència d'uns pocs materials recuperats en superfície.

En època republicana augmenta la reocupació en coves amb voluntat d'habitació, potser per inseguretat, represàlies, trànsit d'exèrcits o potser per una expansió demogràfica, o de les superfícies cultivables vers zones de mitja muntanya.

³⁵ En canvi, hi ha poca explotació de les terrasses mitjanes i una continuïtat de les activitats transhumants: a la Devesa del Cavaller les terrasses agrícoles no tornen a ser ocupades fins al segle I a.C. (Harfouche i Poupet, 2014, 17)

Els principals nuclis de població del període són els assentaments aturonats, ubicats en llocs elevats i amb un preeminent control del territori: l'hipotètic enclavament capitalí de *Libia*, els *oppida* de poblament, com el Castellot de Bolvir, i els poblats un xic aturonats, i situats en punts estratègics de control de les vies de comunicació, com el Tossal de Baltarga o Lo Lladre. A partir de la segona meitat de segle II a.C. tots aquests llocs quedaran inclosos en una nova xarxa de nuclis de control militar, aprofitant-se les estructures preexistents. També hi haurà la necessitat de crear nous punts de control, de l'entorn, com podria ser l'Abric del pic de Bena, el Tossal d'Isòvol o el Puig de Sant Joan. En tots els llocs sembla detectar-se unes estructures defensives i militars, de fortificació, però circumscrites a uns pocs contingents militars, formats per tropes d'*auxilia* indígenes, distribuïdes per diferents llocs de la comarca.

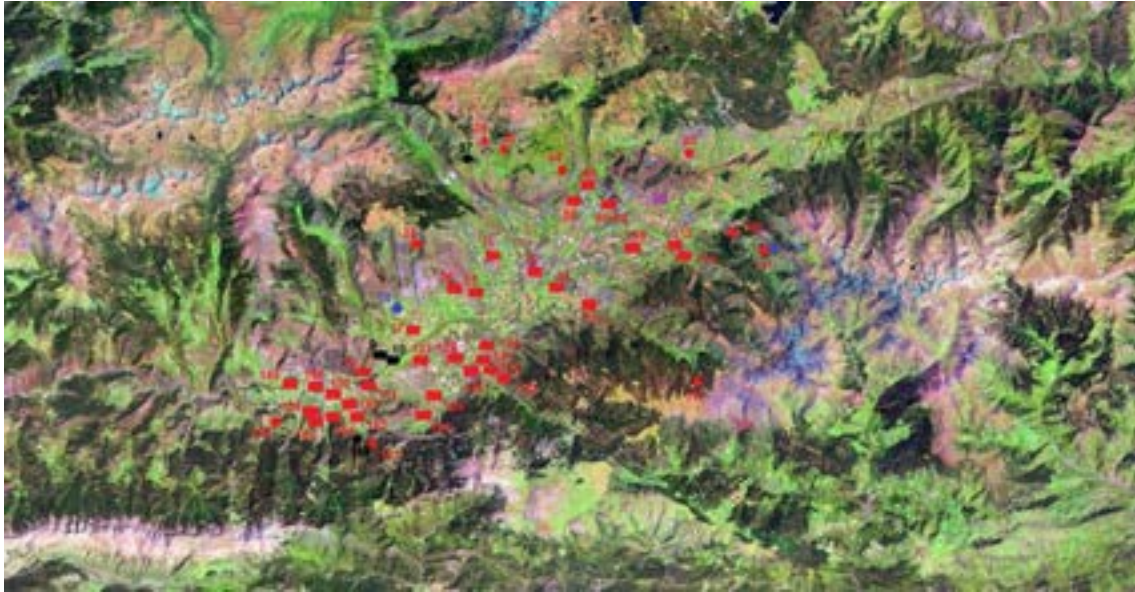

Fig. 405. Imatge de la comarca natural de Cerdanya amb la ubicació dels possibles jaciments que es poden situar en el període republicà. En vermell, assentaments a l'aire lliure. En negre, assentaments en coves o abrics. En blau, possibles mines. El símbol quadrat representa els assentaments de la plana o dels límits costers. Els punts, els assentaments de mitja muntanya. Els triangles, assentaments d'alta muntanya. Font: J. Morera, 2016

El Castellot de Bolvir

El Castellot es troba a la part nord d'una terrassa enlairada i avançada respecte a la plana cerdana. Els treballs en extensió d'aquest complex (6000 m²) suposen l'excavació més extensa feta mai a la Cerdanya ³⁶.

El material procedent dels primers sondejos ja deixava entreveure que es tractava d'un assentament amb una cronologia que incloïa els segles II-I a.C. (Mercadal i Olesti, 1995). Als anys posteriors, al Castellot s'hi han identificat diverses fases d'ocupació, la primera de les quals és considerada ceretanoibèrica i ibèrica plena, i està fiablement datada entre els inicis del segle IV a.C. i finals del segle III a.C. En aquest moment ja es documenten estructures defensives i habitacionals complexes de tradició ibèrica, que formen un *oppidum* de 0,6 ha de superfície, amb una muralla construïda a principis de s. IV a.C., i amb un tipus d'urbanisme (cases disposades radialment al voltant de la muralla) típic del món ibèric. Els materials associats són ceràmica a mà ceretana, ceràmica ibèrica i algunes àtiques d'importació (Morera *et al.*, 2011).

Fig. 408. Grèsol procedent del Castellot

Figs. 406 i 407. El Castellot de Bolvir. Imatges aèries

³⁶ Des de l'any 2006 el Castellot de Bolvir va quedar inclòs en el projecte de Recerca "la Cerdanya en època antiga: ocupació i explotació del territori del període ceretà a la fi del món romà", dirigit pel prof. O. Olesti

Al Castellot es detecta, des de mitjans del segle II i fins mitjans del segle I a.C., una fase ibèrica i romano-republicana sota control administratiu romà, que serveix de patró pel model d'ocupació que van seguir els romans a la seva arribada a alguns assentaments la Cerdanya, concretat en l'aprofitament d'alguns espais i la transformació d'altres.

Es documenta un reforçament de la barrera defensiva. L'antiga muralla, amb una torre i entrada lateral, queda substituïda pel mateix front murat amb quatre torres, dues als extrems, i dues més a la posició central flanquejant la nova entrada. Aquest sistema defensiu quedava complementat amb un cos de guàrdia, *praesidium*, enclavament civil en què hi conviurien les estructures d'un petit destacament militar³⁷.

En aquest moment hi ha importants transformacions en l'estructura domèstica, perquè l'administració romana estimula un reenfortament de l'economia i de la dimensió que ha de tenir. Per això es construeixen al Castellot nous edificis polifuncionals de planta complexa, bàsicament residencials i productiu, com una sèrie d'àmbits on s'ha localitzat un taller metal·lúrgic que treballa amb minerals com l'or, la plata, el plom i el cinabri. Una part dels antics habitants del Castellot i la resta de poblats van ser reassentats en la nova xarxa de petits nuclis agrícoles, però l'altra part va continuar vivint en els mateixos llocs, ara englobats en un nou engranatge urbà, que més enllà de ser lloc de residència, també eren el marc de desenvolupament d'algunes activitats productives.

Aquesta presència romana al poblat va deixar pocs vestigis materials, centrats en algunes troballes d'àmfora itàlica i campaniana (Morera i Oller, 2016; Morera, 2016)³⁸.

Fig. 409. El Castellot de Bolvir. Fase republicana (150/125 a.C.-40/25 a.C.). Planimetria: Jordi Morera

³⁷ Una part dels assentaments cerdans en aquest moment es reconfigurarien per poder albergar també un *praesidium*

³⁸ El moment final de l'ocupació es documenta amb la troballa al Castellot d'una moneda del 45-44 a.C. procedent de la seca de *Celsa* (García-Bellido i Blázquez, 2001)

Fig. 410. El Castellot de Bolvir. Entrada fortificada (segles II-I a.C.). A dalt, planta del sector central vinculada a la nova entrada republicana. A baix, hipòtesi de continuació de les estructures de l'entrada. Font: Morera, 2016, 632. Planimetria: J. Morera

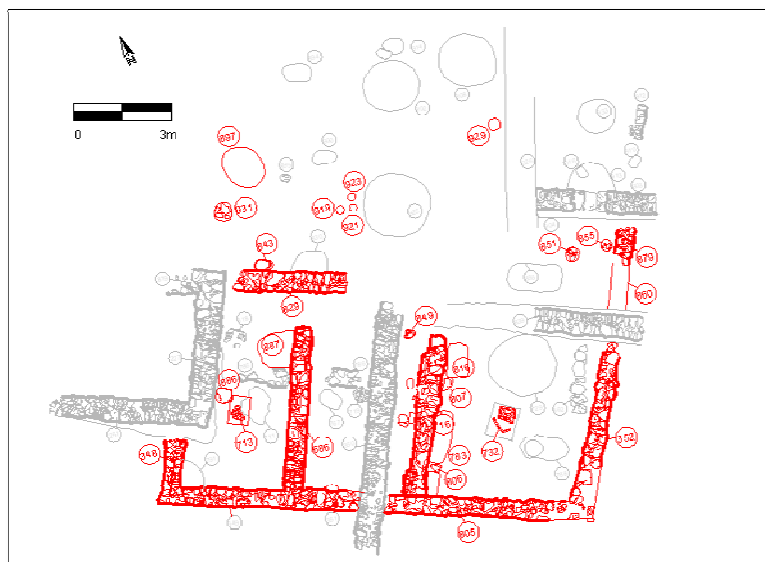

Fig. 411. El Castellet de Bolvir. Edifici IV. Taller metàl·lúrgic (segles II-I a.C.). Planimetria: J. Morera, 2016

Figs. 412 i 413. Edificis IV a i IVb. Imatges: J. Morera

El Tossal de Baltarga

Es tracta del tossal que queda a l'esquena del llogarret de Baltarga, el qual es troba a uns 3 km a llevant de la vila de Bellver de Cerdanya. Conjuntament amb el Tossal d'Isòvol, el Tossal de Baltarga conforma l'Estret d'Isòvol, un pas estret i engorjat per on circula el Segre.

Víctor Martínez, veí de Bellver de Cerdanya, ja fa anys que va posar en coneixement la troballa d'un bon nombre de monedes, bàsicament del capdamunt i d'un dels colls del tossal. Es tractava de cinc monedes gal·les que imiten la dracma emporitana, de mitjans de segle III ane; sis asos ibèrics de *Kese*, *Baitolo*, *Ieso*, *Kelse*, *Lauro*, *Oskumken*, d'entre finals del segle II i mitjans del segle I a.C.; un denari romà amb la inscripció de M TULLI, del 120 a.C.; un altre denari romà de *Bolskan*, de finals dle segle II o principis de segle I a.C.; un altre denari de PETILLIVS CAPITOLINVS, del 43 a.C. (Crawford, 1974, 487/1); i un as emès a Hispania amb la inscripció CN MAG IMP, del 46-45 a.C (Crawford, 1974, 471/1) ³⁹. Aquest numerari, juntament amb la recollida de materials en superfície que diferents aficionats havien anat recollint de les parts elevades del Tossal, posaven de manifest la molt probable presència d'un assentament ibèric i/o republicà.

Davant d'aquestes evidències, el Tossal de Baltarga quedà inclòs en el Projecte de Recerca de la Cerdanya a l'Antiguitat, dirigit per O. Olesti, i l'any 2011 es va fer una prospecció superficial de 27 cales, algunes de positives.

La recerca efectuada ha pogut identificar un jaciment a la part més elevada del tossal que consta de tres grans fases d'ocupació. Una primera del Bronze Final - Primer Ferro, només coneguda a partir del material residual que es troba en estrats de les fases posteriors. La segona, dels segles IV a II ane, corresponent a un assentament de control del territori, format per unes poques estances, una de les quals incendiada i destruïda en el marc de la II Guerra Púnica. I una tercera a partir de mitjans del segle II a.C., ja sota control de l'administració romana, en què s'iniciarà una remodelació consistent en la refecció d'algunes estructures domèstiques, es construeix un edifici rectangular i un altre de compartimentat (Edifici A), i pel que fa als elements defensius, s'erigeix una torre (Edifici B) i un edifici fortificat (Edifici C). La funcionalitat en aquesta fase republicana seguiria essent la mateixa que en la fase ibèrica: el control de l'entrada i sortida de la plana cerdana. Les estructures documentades i la manca d'un tancament murat permeten pensar que en aquest moment l'assentament es podria interpretar com una *turris* (Oller *et al.*, 2015).

³⁹ Cal relacionar l'abandó del jaciment del Tossal de Baltarga amb la recuperació d'aquestes dues monedes. A l'inrevés del que succeeix amb les monedes ibèriques, les troballes d'emissions romano-republicanes eren molt poc freqüents a la Cerdanya. Abans de les troballes de Bolvir i Baltarga atribuïbles al moment d'abandó (v.p.313 i 316), només s'havien recuperat dos denaris, un dels quals, datat vers el 120 a.C. (Crawford, 1974, 280/1), era folrat i es va trobar al Tossal de Baltarga; l'altre, datat a finals del segle II a.C., procedeix del Pic de Bena (Campmajó, 1976; Campo i Mercadal, 2009).

Fig. 414. Tossal de Baltarga. Fase de delimitació. Imatge: J. Oller

Fig. 415. Moneda ibèrica procedent del Tossal de Baltarga. Imatge: J. Oller

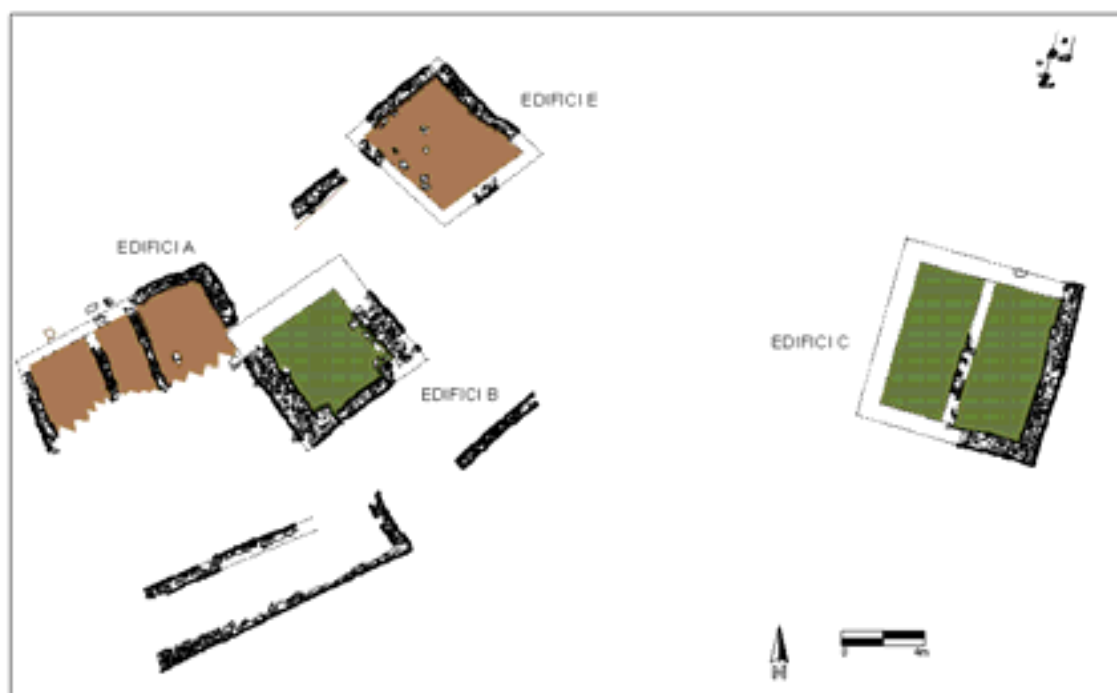

Fig. 416. El Tossal de Baltarga. Fase republicana (segles II-I a.C.). Planimetria: J. Morera

Fig. 417. El Tossal de Baltarga. Edifici rectangular. Any 2015. Imatge: J. Oller

Fig. 418. El Tossal de Baltarga. Edifici A. Imatge: J. Oller

Lo Lladre (Llo)

El poblat de Lo Lladre, a Sant Feliu de Llo, se situa a dalt d'un imponent turó entre muntanyes, pel control estratègic de les vies de comunicació d'aquesta part de la Cerdanya. A Llo s'han identificat quatre fases: Bronze Mitjà, Segona Edat del Ferro, ceretano-ibèrica i romano-republicana, amb una reocupació parcial al segle I d.C., i s'hi ha documentat activitat agrícola, ramadera i metal·lúrgica (Campmajo, 1983).

En època romano-republicana s'han localitzat alguns elements que es vinculen a la *militaria* romana (glandes de plom, tasses de bronze). Tanmateix, la gran majoria d'estructures, murs i cultura material, són de característiques plenament indígenes, pròpies de l'arquitectura domèstica local. Per tant creiem que els elements de tall militar i fortificat serien reduïts.

Fig. 419. Lo Lladre. Perspectiva general del turó sobre el que s'assenta el jaciment. Imatge: J. Morera

En un moment donat, Romà considerarà que la xarxa d'enclavaments preexistent no és suficient per tenir el control del territori, i aleshores les complementa amb noves construccions, sovint tipus *turris*, que se situaran en llocs especialment estratègics pel que fa a les vies de comunicació, no en sentit poblacional, sinó com a lloc de control.

És el cas de L'Abric del Pic de Bena, que domina la vall del riu Querol i la via vers l'Arieja (Campmajó, 2010, 35). La localització d'un denari del 105 a.C., permetria pensar que sigui un lloc de control d'aquesta important via secundària, tot i que la poca superfície de la balma, de tan sols uns quants metres quadrats, només permet la presència d'un petit lloc de vigilància. I el mateix podríem dir dels altres llocs: el Tossal d'Isòvol, Puig de Sant Joan, el Puig de Sant Martí o el Pi del Castellar).

L'economia. Agricultura, ramaderia i metal·lúrgia

Els estudis pol·línics i paleoambientals confirmen l'ocupació i expansió a la plana, que contrasta amb la reforestació de les pastures de la mitja i alta muntanya (Rendu, 2003). La falta d'assentaments a mitja muntanya pot indicar que l'expansió agrícola s'hagués de remuntar a les terrasses dels vessants. Els estudis carpològics també destaquen una important diversificació dels cultius de cereals i la recuperació de plantes silvestres recuperades, que apareixen en ambients agrícoles (Berrocal, 2015).

Per verificar l'augment de producció s'ha de mirar la capacitat de les sitges. Tot i que les de LLívia van aparèixer escapçades (v.p.305), les més properes són les que va excavar Pèir Cots al Pla de Sanahüja (la Pobla de Segur), amb una amplada de 3,50 m i una fondària de 2,75. (Cots, 2007, 688-691). Com més grans són menor és el percentatge de producte que es podreix en el seu procés de segellat. Hi ha molta més capacitat d'emmagatzematge. En les sitges del Castellot també veiem que com més modernes eren més capacitat tenien.

La compartimentació i ulterior repartició de la terra en mans de petits agricultors va fer que augmentessin els rendiments de la mateixa terra. Cada propietari ha de gestionar la seva explotació, entenent que al final haurà de pagar una taxa sobre la producció final, que afavorirà l'increment de la productivitat.

Existiria una voluntat d'autobastiment i de poder suportar les càrregues fiscals que imposaria l'administració. Tanmateix, els llocs amb una lleugera concentració tindrien els mecanismes per redistribuir-lo cap a altres contrades, de manera que la relació centre-perifèria inicia unes transformacions territorials que faran que les valls ceretanes vagin aconseguint cada cop més autonomia en el terreny agrícola. Potser s'intensifiquen les explotacions agràries a totes les altres valls, guanyant espai agrícola als vessants i als marges en detriment de la ramaderia. A la vall del Madriu, a Andorra, on els estudis paleopaisatgístics determinaven al llarg del darrer mil·lenni a.C. una reducció de la massa forestal tant a les cotes alpines com a les cotes baixes, del qual s'inferia una expansió agrícola al fons de la vall (Orengo *et al.*, 2013, 151). A les valls de l'Arieja es constata una alta representació de cereals, amb increment de les pràctiques agrorramaderes i el descens de la transhumància vertical.

Al cas de la ramaderia, a partir dels estudis realitzats (Colominas, 2017) s'observa la voluntat d'obtenir els productes derivats dels ovis i bovins, en paral·lel a l'explotació càrnica porcina. A nivell dels moviments dels ramats comportà una major fixació a les zones baixes. Una mostra d'això seria la localització de lleguminoses, que podrien apuntar a la gestió ramadera, al Castellot de Bolvir (Berrocal, 2015). Per tant, continuen en descens les activitats transhumants de tipus vertical, en una proporció inversament proporcional a la recuperació forestal a les alçades (Rendu, 2003).

L'objectiu ja no són les espècies (exceptuant els porcs), sinó el que d'elles se'n pot extreure, com ara la llet. En canvi l'explotació porcina té l'objectiu de criar-los per beneficiar-se de la seva carn, concretament els pernills ceretans (Estrabó, Geografia, III, 4, 11). Donat que els porcs són animals de curt recorregut, serien establats a les granges rurals que fossin llocs de cria porcina. Tal vegada la producció estaria en mans indígenes, però la venda final i la distribució pels mercats estaria restringit als personatges itàlics.

El treball dels metalls era una de les activitats més importants dels ceretans i una de les raons per la qual Roma articulà tot un sistema de llocs de control pel territori cerdà i per la ruta Segre-Tet a partir d'època republicana. Els metalls es converteixen en un element estratègic per Roma, des del punt de vista econòmic, i de suport logístic militar. Un dels grans edificis del Castellot de Bolvir es transforma en un taller polimetal·lúrgic (v.p.317 fig.411), amb traces de la transformació del ferro, bronze, plom, plata i or. També a Lo Lladre s'hi detecta un taller metal·lúrgic possiblement de reducció i forjat de ferro (v.p.322). Potser en aquest moment s'iniciaria el sistema d'extracció i explotació de l'or al·luvial de les Guillateres d'All (v.p.423 i fig.528).

Hi hauria una part molt elevada de demografia indígena en el treball miner. Serien els membres de les comunitats locals els que portarien el pes dels treballs, però també existiria una presència militar de petites guarnicions en llocs estratègics que garantirien el bon funcionament del sistema (Olesti, 2014, 287). L'existència d'aquesta estructura minera aurífera havia de comportar l'existència d'unes vies terrestres aptes per poder canalitzar i redistribuir els productes.

La presència permanent de les tropes romanes al territori hauria generat una gran demanda d'objectes de ferro (claus, armament, mobiliari menut) i d'altres metalls (glandes de plom, fíbules de bronze, objectes d'or, moneda de plata i de bronze). La nova administració hauria potenciat una explotació minerometal·lúrgica a gran escala, d'abast industrial.

Les vies de comunicació

Segons J. Morera, la xarxa descrita per J. Padró pel període altimperial (v.p.393) es podria haver prefigurada en època republicana (Morera, 2016, 1223) en paral·lel a la creació dels nous petits assentaments de control, la refecció d'alguns *oppida* i poblats en clau militar, i la dispersió de petites granges agrorramaderes pel territori, les quals haurien format part d'una mena de parcel·lació, seguida per aquest camins. En un marc de reorganització i expansió seria bàsic la construcció o condicionament de l'antiga traçada protohistòrica. Una bona xarxa viària assegura la ràpida circulació de productes i persones i, en definitiva una comunicació eficient entre el territori.

Després de l'annexió de la Gàl·lia Transalpina (121 a.C.) s'inicià un programa de construcció i remodelació de les xarxes, amb la Via Domitia que unia *Narbo* amb el Pertús, i dita així en honor de Domitius Ahenobarbus, el cònsol que havia derrotat els gals i que impulsà la seva construcció (Crespo, 2011, 94-95). Pel que fa a la zona catalana, entre 120-114 a.C. també s'hi van realitzar reformes (De Soto, 2010). Igualment es feu la Via Heraclea i la via que des del Vallès menaria a la plana ausetana.

L'eix *Ruscino-Ilerda*

Davant la política romana de construcció i millora viària a un nivell interprovincial, seria lògic que una de les vies més importants que comunicava la Narbonesa amb la Citerior, la del corredor cerdà, també s'adeqüés. La política de construcció de vies de comunicació anava en paral·lel de la transformació de la xarxa de poblament i l'explotació del territori, dos factors en què hi va tenir molt a veure la demanda que generava l'exèrcit. Per garantir-ho, s'havia de mantenir el control de la xarxa per l'estament militar romà.

Aquesta xarxa serà el suport logístic dels conflictes bèl·lics; quan finalitzaven aquests, hi continuava havent una intensa producció, garantida per una xarxa de destacaments militars i canalitzada per magistrats romans.

Lligant amb això, creiem que al voltant de l'eix del Segre-Tet també es produeix aquesta política de construcció de nous llocs de control i remodelació d'antics assentaments sota una base militar romana: *Ruscino* és un *oppidum* indígena romanitzat a mitjans de segle I a.C. (Campo, 2009, 10). Es coneixen un grup de sitges amb una cronologia republicana (Rébé, 2012, 212). El lloc era un dels punts més importants de la ruta *Ruscino-Ilerda*, on s'iniciava la ruta.

El següent punt important d'aquesta ruta, un cop remuntat el Tet, és la Cerdanya, i si continuem per la ruta del Segre, ultrapassat el congost del Baridà, una altra zona certament important seria la plana de la Seu d'Urgell, des d'on es podia anar fàcilment a la vall del Valira, a Andorra, o comunicar amb la vall del Noguera Pallaresa pel Port del Cantó. Per tant, en un projecte de gran abast que pretengués el control de les principals vies de comunicació, aquesta zona també hauria de tenir algun tipus de destacament militar. Pel que fa a la Seu, només hi han les ceràmiques ibèriques i campanianes A del turó de Castellciutat (Padró, 1984, 84), des d'on controla tota la plana de la Seu. Alguns autors han proposat que allà hi hauria un important centre indígena, potenciat a partir de segle II a.C., ja sota domini romà, amb la ubicació de la seca d'*Arketurki* (Pérez-Almoguera, 1996).

La via seguiria per la zona dels “Tres Ponts” (entre el Pla de Sant Tirs i Organyà), totalment impracticable. Alguns autors han plantejat que la via històrica havia de remuntar els collets laterals: en aquest punt s’hauria de passar per Noves de Segre fins el Coll d’Ares, per baixar pel Vilar de Cabó, i retornar a Organyà, un cop superats els “tres ponts”

La via històrica hauria d’haver estat el remuntat del coll de Bóixols, i un cop al capdamunt baixar per l’altre vessant, fins a arribar al municipi d’Isona, un altre punt important de la via cerdana, a la sortida dels Pirineus, culminant la travessa. La ruta històrica que travessava els Pirineus, que possiblement havia pres Anníbal, i que posteriorment prengueren Sertori o Cèsar, fou la que partint d’Aeso, arribava a *Ruscino* passant per la comarca de Cerdanya. En aquesta ruta hi hauria alguns punts d’especial interès de control amb una fortificació: el primer seria a l’entrada dels Pirineus, a *Ruscino*. Després vindria Cerdanya, amb un teixit de nuclis amb presència militar. Possiblement, després hi hauria un control a la plana de la Seu d’Urgell, qui sap si amb un nucli central a Castellciutat. Finalment, l’últim punt de vigilància especial seria a la sortida dels Pirineus, a *Aeso*, *oppidum* ibèric, assentament militar romà (Garcés i Reyes, 2014, 101 i ss.), ciutat des del segle I a.C. i *municipium* (Payà *et al.*, 1993). Aquests quatre zones garantirien que la ruta Segre-Tet quedava especialment controlada (Morera, 2016).

Les transformacions van situar Cerdanya dins el conjunt de territoris gestionats per Roma. I tant fou així, que aquesta rutatan important fou la que sovint s’utilitzà per accedir a la Península a les dues les Guerres Civils, o la que s’utilitzava des de les terres interiors catalanes per anar al Lenguadoc occidental.

Els *portoria*

El recorregut es complementaria amb el pagament de les taxes per ultrapassar els límits provincials a les *stationes* que hi hauria a les proximitats, en uns llocs que facilitessin els pagaments, com a la zona Talló-Baltarga. De les 42 monedes ibèriques d’aquest període recuperades al territori (dos asos gals, 23 asos ibèrics, un semis ibèric, dues ibèriques que poden ser asos o semis, 13 denaris romans i d’altres d’indeterminades, procedents de les seques d’ *Ittirkesken Itirta*, *Kelse*, *Kese*, *Arsaos*, *Baitolo*, *leso*, *Lauro*, *Oskumken*, *Neronken*, *Bolskan*, la zona de Narbona-Beziers, o directament Roma), 26 (més del 60%) s’han recuperat al Tossal de Baltarga i zones adjacents (Talló, Beders). En aquest punt cal parlar del text de Plutarc (Sertori, VI, 4-5) en què ens parla dels drets de pas que els indígenes havien fet pagar a Sertori l’any 83 a.C. per creuar el Pirineu (v.p.328).

Alguns autors han teoritzat sobre l’existència d’aquests *portoria*, llocs de vigilància i pagaments de les taxes per creuar els colls (Mayer i Rodà, 1990, 230; Rico, 1997, 164). Roma se serviria d’unes elits locals de per delegar funcions executives, i només en la part final dels processos intervindrien els agents romans. Pel que fa a les taxes, podria ser que bona part del personal fos indígena i estiguessin supervisats per soldats de l’exèrcit (itàlics o *auxilia*) i que finalment uns magistrats fossin els encarregats de la recaptació.

Al Tossal de Baltarga es trobà un anell amb *signaculum*, daurat amb plata i or a la part superior, que hauria de correspondre a un tribú, magistrat o centurió, que potser residia a la *turris*. Hi podria haver llocs de vigilància, residència i oficines de pagament, un conjunt d’estructures que conformessin aquesta *statio*.

La *Via Cardonensis*

Els grans recursos naturals muntanyencs (la fusta, la sal i la neu/gel) també eren apreciats per Roma, que potencià la seva producció i distribució. La seva producció es convertí en un sector econòmic estratègic, lligada a la producció ramadera i l'explotació alimentària, i segurament Roma en va voler controlar i gestionar la producció i distribució a partir del segle II a.C. La *Via Cardonensis* que portava sal a Cerdanya es va potenciar i es fortificar. L'any 2016, en una una excavació realitzada als peus de Cardona pel vessant de la vall salina, ha posat al descobert estructures de mitjans de segle II a.C., amb segell militar romà segons els materials (Pancorbo, en premsa).

Des de Cardona, el camí anava cap a Sant Miquel de Sorba, on es té documentada una important remodelació del poblat, amb dues noves línies paral·leles de muralla proveïdes de torres i bastions. De l'interior es coneix una zona de sitges, i una gran cisterna rectangular, en el que es tractaria d'un centre de control militar (Asensio *et al.*, 2016, 105-108).

Existeixen inscripcions on la menció o *cognomen* Salinator, s'ha associat a tractant de sal. A una inscripció trobada a Peiriac de Mer, al sud-est de *Narbo* (CIL XII, 5360) apareix un llibert i *salinator*, tractant de sal (Pons, 1994, 342).

Les Guerres setorianes, la Gerra Civil de Cèsar i Pompeu i les revoltes ceretanes

Les Guerres Sertorianes (83-78 a.C.)

Són testimoniades per Plutarc (*Sertori*, VI, 4-5; VII, 1-4; XII, 5), quan relata com Sertori creua els Pirineus l'any 83 a.C. i és obligat a pagar drets de pas abans de la fortificació dels passos per Livi Salinator, l'any 81 a.C. També per Orosi (Llibre V, 23, 3-4) al passatge de l'any 78 a. C. quan explica perquè el governador de la Gallia Narbonensis, Luci Manli va anar fins a *Ilerda* a ajudar a Claudi Metel. La majoria d'autors defensaven que aquests episodis havien transcorregut al corredor del Segre-Tet (Padró i Campmajó, 1978, 202; Padró, 1984, 81; Pons, 1994, 59 i 80; Olesti, 1993, 135; Olesti i Mercadal, 2005, 303; Olesti, 2015, 186). En canvi altres deien que no hi havia fortificacions a la Cerdanya i situaven el fet de l'any 81 a.C. a les Alberes (Rico, 2009, 203-206; Crespo, 2011, 112-114).

Les darreres interpretacions sobre el jaciment d'arrel itàlica de Monteró, a Camarasa (Principal *et al.*, 2015, 314), indiquen que el seu abandonament, a finals del primer quart del segle I a.C., s'hauria produït en el marc de la fugida dels partidaris de Salinator. Donada la ubicació del jaciment, a la vall mitjana del Segre, i per això sembla que s'hauria desituar la penetració per la via cerdana.

Segurament els esdeveniments van transcórrer a la Cerdanya. Les mencions a l'alta muntanya i als temporals recorden un pas interior ens del cor dels Pirineus. Una zona, la cerdana, que ja havia estat utilitzada en època d'Anníbal. La via cerdana era una de les vies de comunicació transpirinenques, i el territori de Cerdanya era controlat per Roma amb poblats i d'*oppida* fortificats i punts de vigilància que possibilitaven la defensa. També era necessari un poblament previ, com tenia la Cerdanya, que donés el suport logístic a les tropes.

La Guerra Civil de Cèsar i Pompeu (49 a.C.)

Aquest conflicte queda referenciat en l'episodi de la fortificació per part de d'Afrani, partidari de Pompeu, dels passos dels Pirineus l'any 49 a.C., en previsió de l'avenç imminent de Gai Fabi, general cesarià, que de *Narbo* volia anar a *Ilerda*. I posterior pas de Cèsar, amb 900 genets, també vers *Ilerda*, que descriu el mateix (BC, I, 37; BC I, 39, 2; BC, I, 41). En aquest cas hi ha unanimitat dels autors en considerar que el pas es realitzà per Cerdanya (Padró i Campmajó, 1978, 202; Olesti, 1993, 135; Crespo, 2011, 130; Cadiou, 2015, 235-237). Davant la manca de dades arqueològiques, per C. Crespo Afrani hauria ubicat petits destacaments pel territori, els *praesidia*, però no hauria arribat a constituir una xarxa d'infraestructures militars. En aquesta mateixa línia, L. Cadiou feia notar el poc temps que haurien tingut per construir posicions defensives i que per això aquestes serien peribles. Aquests autors no contemplaven la infraestructura militar que ara sabem que existia a la Cerdanya, amb *praesidia* (El Castellot, Lo Lladre) i *turris* (Baltarga).

Sembla que Fabi va poder passar sense massa problemes cap a *Ilerda*, i si ens atenem als fets posteriors (la menció dels *cerretani Iuliani* de Plini i la fundació de *Iulia Libica*) podria semblar que el territori va tenir una actitud procesariana, i que gràcies a això, Cèsar o els seus successors, com ara August, essent agraïts, hi feren tot un seguit de concessions i reconeixements.

En qualsevol cas, l'avanç de les tropes de Gai Fabi, que un cop van haver penetrat per la vall cerdana van anar desmantellant els nuclis pompeians de la Catalunya central que controllessin les vies de penetració dels Pirineus o prepirineus, queda documentat arqueològicament per la destrucció violenta del *praesidium* de Puigciutat, a Oristà (Lluçanès), a mitjans del segle I a.C. (Padrós *et al.*, 2015, 288-289).

Les revoltes ceretanes (39-36 i 29-25 a.C.)

La revolta dels anys 39-36 a.C.

Es tracta de la revolta descrita per Dió Cassi (*Historia Romana* Llibre XLVIII, 7) i Vel·lei Patercle (*Hist. Rom.*, 2, 79, 3), iniciada l'any 39 a.C., i que segons diuen fou protagonitzada pels ceretans. Segons els mateixos texts, acabaria sent sufocada per Domici Calví, tres anys més tard. Per diversos autors els fets havien tingut lloc en la pròpia Cerdanya (Delcor, 1976, 151; Padró i Campmajó, 1978, 206; Padró i Piedrafita, 1987; Nolla i Rodà, 1995, 511; Rico, 1997, 144).

Per altres, a la zona central dels Pirineus (Fatás, 1990, 20; Pons, 1994, 88-89; Campillo i Mercadal, 1997; Campillo, Grau i Guàrdia, 1998; Rivero, 2002, 160; Olesti i Mercadal, 2005, 303; Crespo, 2011, 137; Amela, 2011, 48 i ss; Olesti, 2015, 187). L'encunyació d'unes monedes a Osca per commemorar la victòria per part de Domici Calví (v.p.329 fig.420), i les mencions altmedievals dels ceretans de les valls dels Pirineus Centrals, els permetia suposar que els esdeveniments haguessin succeït a les valls aragoneses, doncs el Pirineu oriental, focalitzat a la Cerdanya i la resta de valls (Noguera Pallaresa, Valira o Pallars Sobirà) era una zona incorporada ja als territoris controlats per Roma des de principis del segle II a.C., per la qual cosa la revolta del 39 a.C no es podia produir en aquests territoris, però sí en aquelles zones d'influència ceretana més perifèriques, en algun lloc imprecís dels Pirineus centrals.

Fig. 420. Moneda de Domici Calví. Anvers i revers

La revolta dels anys 29-25 a.C.

Es tracta de la que succeí, entre l'època del segon triumvirat i l'inici del govern en solitari d'August, a les valls septentrionals dels Pirineus, sufocada finalment per Mesala Corví (Apià, *Historia Romana*, IV, 38; Sili Itàlic, *Obra poètica* I, 7,2-10), dins el context més ampli de les campanyes d'Agripa i del control del Pirineu per part dels romans, que inclouria també l'àrea Aquitana, just al nord de l'actual comarca de la Cerdanya, a les valls centrals i occidentals de la part septentrional dels Pirineus.

La possibilitat que també afectés terres ceretanes ha estat plantejada per diferents autors (Campillo i Mercadal, 1997, 881; Olesti i Mercadal, 2005; 304; Amela, 2011; 53-54; Crespo, 2011, 143), en la mesura que S. Itàlic esmentava el riu Auda al seu relat. Per tant, és probable que hi hagués hagut una petita zona de contacte amb la part més occidental dels territoris ceretans i els seus pobladors hi haguessin participat, o que un grup dels revoltats aquitans s'hagués refugiat en aquella vall i acabessin derrotats.

El període augusteu i la primera meitat del segle I d.C.

El nom de la ciutat de Llivia

L'any 1978, J. Padró i M. Cura (Padró et *al.*, 1978, 235) ja deien que el nom *Iulia Libica* estava format per un primer epítet, *Iulia*, d'origen llatí i per ells vinculable a Cèsar, i un segon nom d'arrel indígena, *Libica*⁴⁰, d'origen desconegut, opinió compartida anys després per altres autors (Nolla i Rodà, 1995, 511).

L'any 1994 Jordi Pons va dir que la ciutat podria haver estat fundada per Livi Salinator el 83 o 81 a.C., opinió recollida posteriorment per Péire Cots (Cots, 2007). Uns anys més tard es recupera una antiga tradició interpretativa segons la qual deuria el terme *Libica* a l'esposa d'August, *Livia* (Garcia, 2003). Segons aquestes hipòtesis els dos termes tindrien arrel llatina. Posteriorment, Cira Crespo recupera l'antiga tradició de considerar un origen dual per a *Iulia Libica* (llatí el primer i indígena el segon). Per aquesta autora, el nom Libia s'hauria de relacionar amb un topònim preromà d'arrel indoeuropea *lei-* (fluir) que duria a la veu Libare en llatí (Crespo, 2011, 250).

També en aquest sentit, O. Olesti fa una reinterpretació segons la qual els "Libenses" mencionats al Bronze d'Ascoli (Criniti, 1970)⁴¹ (v.p.331 figs. 421 i 422), tradicionalment relacionats amb *Libia* berona, ciutat celtibera de la Rioja, es correspondrien a ciutadans de "Libica", lloc on es fundaria la posterior *Iulia Libica* (Olesti, 2014, 152 i 342-343)⁴². Per aquest autor, la menció de la ciutat a principis del segle I a.C. significaria la condició ceretana del topònim, i també que podrien haver existit lligams amb les zones muntanyenques pròpiament dites, com ara pactes de dependència personal de tipus clientelar (v.p.306). La presència d'aquests auxiliars a les tropes de Pompeu a *Ausculum* seria el reflex d'unes relacions iniciades temps abans. Segons Olesti, a través del Bronze d'Ascoli potser podríem saber els noms d'alguns dels membres de les elits locals de *Libia*, possiblement en una estreta relació amb l'òrbita del poder romà: *Adimels*, pare de *Bastugitas* i *Tabbantus*, pare d'*Umarillum*.

En qualsevol cas estem davant d'hipòtesis que cal recollir però que avui per avui són difícilment demostrables i tampoc l'arqueologia ens proporciona cap argumen sòlid en aquest sentit.

⁴⁰ Els autors, seguint la proposta de M. Delcor de dos anys abans (1976) consideraven que, tot i que a les fonts apareixia Libica amb "b", el nom real s'havia de transcriure com a Livica amb "v". Nosaltres preferim la variant amb més acceptació del terme, Libica

⁴¹ El Bronze d'Ascoli (89 a.C.; CIL I 709) és un document epigràfic en el qual es mostra com Gneu Pompeu Estrabó, pare de Gneu Pompeu Magne i general que va conduir el setge d'aquella ciutat, fa concedir la ciutadania romana a la turma salduitanana, un grup de cavallers ibèrics que havien estat reclutats de la zona de les valls de l'Ebre i el Segre, i que haurien combatut en la presa d'aquella ciutat en el marc de la guerra social (91-87 a.C.)

⁴² Aquesta hipòtesi ja fou apuntada per C. Crespo en la seva tesi doctoral (Crespo, 2011, 107), però tan sols com una possibilitat més

Estat de la qüestió sobre la cronologia del moment fundacional de *Iulia Libica*

Sembla que és a finals del segle I a.C. quan es documenta, al Carrer dels Forns i a l'Hort de la Rectoria, un procés d'anivellament i aterrossament que elimina les sitges preexistents per preparar un pla sobre el qual edificar les primeres estructures romanes d'hàbitat.

Es tracta del moment més ben documentat de la ciutat romana de *Iulia Libica*, ubicada al peu del Puig del Castell, i que ocupava majoritàriament el subsòl de la part més antiga de l'actual vila de Llúvia. Aquest període és omnipresent als diversos sectors excavats: primera fase constructiva del Camí Ral (dues cases amb pavimentacions d'*opus signinum* i mosaics), ocupació de les estructures domèstiques del Carrer dels Forns, i aparició de materials importants d'inicis del darrer terç del segle I a.C. a l'Hort de la Falona, el que sembla marcar una significativa cronologia inicial generalitzada a la ciutat. Del mateix període són la *domus* de l'Hort de la Rectoria, i el mateix cal dir de Cal Barrier, on el conjunt d'estances excavades, de cronologia inicial probablement anterior a la resta, es troba en ple funcionament en aquest moment. Sobre tot destaca, però, l'existència de les restes del fòrum i del conjunt residencial i industrial de la zona B de Les Colomines.

La verificació de la continuïtat de totes les estructures de l'edifici públic fins l'església, a part de suposar la identificació definitiva de l'espai com a veritable *forum* a partir de la seva planta i dimensions, apropa el conjunt públic de manera espacial a l'Hort de la Falona, el Carrer dels Forns i l'Hort de la Rectoria. Així mateix, la orientació de la planta general de la zona B de Les Colomines gairebé coincideix amb aquests jaciments de la part vella de la vila, en especial amb la *domus* de l'Hort de la Rectoria. La descoberta del jaciment de Cal Barrier, força allunyat dels anteriors i ubicat fora del nucli antic de la Llúvia actual, confirma la possibilitat d'una ciutat romana relacionada amb diverses viles o recintes dedicats a la producció, existents al seu territori més proper.

De fet, la primera excavació de tipus extensiu realitzada a l'espai públic l'any 2001, i els resultats de la intervenció de 2013, amb la definitiva identificació del conjunt com a fòrum serveixen, alhora, per verificar que realment ens trobem davant de les restes d'una ciutat romana, afirmació aquesta que abans de la troballa no es podia donar per segura, donat el grau de dispersió que presenten els diversos punts. Per tant, no es tracta d'una altra situació que també es pot donar, en què una vegada identificat un jaciment amb tota seguretat com a ciutat per la magnitud de les restes arqueològiques, manca encara la localització d'algun dels seus edificis emblemàtics, com pot ser el fòrum.

Després dels seus treballs al Carrer dels Forns (v.p.30-33), J. Padró va concloure que el nucli romà, que era un assentament colonial pur, idèntic a qualsevol establiment contemporani de la costa, sense cap presència d'elements de la cultura material ceretana, s'establí a Llúvia sobre un nucli ceretà preexistent, emplaçat significativament al peu o dalt del turó, que utilitzava com a punt de control, indret que no van menysprear els romans i que els permetria controlar el pas dels Pirineus Orientals per excel·lència, el coll de la Perxa. Segons Padró, aquest centre no constituí un nucli urbà pròpiament dit, donada la discontinuïtat de les estructures identificades. Ell ho qualificà com "un grup especialment dens de *villae* relativament properes entre elles" i proposa una datació de finals de la República (Padró, 2000). Segons Olesti, l'abast dels treballs no permet anar tant lluny en les conclusions: és cert que no aparegué ceràmica a mà a l'indret -sí per exemple peces ibèriques-, però difícilment podem proposar un model

colonial pur quan ni tan sols es va excavar completament cap habitació, ni s'aprecia cap disposició de les restes estructurals que respongui a un patró definit (Olesti, 1993). En realitat, Padró sembla parlar d'un escenari que no sembla "colonial" sinó més aviat un assentament amb la població establerta en centres dispersos a prop de camps fèrtils vora el riu, sitges amb excedents i el lloc de control militar del coll des de dalt del puig. Serà però l'impuls d'autoprotecció i benestar d'aquesta ubicació privilegiada i aquesta bens el que farà que progressivament, i sota paràmetres romans, es renovin les cases, a semblança romana, es creï un centre públic destinat al comerç, les transaccions i la distribució, i alhora per administrar una població indígena cada cop més creixent, arribada i reassentada des de diversos punts de la vall cerdana, entre ells els *oppida* abandonats i atreta pel nou sistema de vida.

Amb l'increment de les excavacions, ens trobem en realitat davant un conjunt de nova planta, de tipus complex i filiació romana, amb una cultura material convencional, fins al punt que podem parlar d'una intervenció itàlica liderada per enginyers i arquitectes romans en l'època del canvi d'era, en el que és un clar procés de fundació urbana, però en cap cas d'un establiment colonial com el que havia definit Padró. Les primeres estructures dels jaciments romans de Llivia es corresponen amb un nou patró d'assentament basat en una arquitectura complexa i perfeccionista, força diferent de les estructures romanes poc evolucionades que trobem en el model arquitectònic precedent del Castellot (v.p.313 figs.406 i 407, p. 314 fig.409 i p. 315 figs. 410-414).

En l'ocupació militar romana del Castellot i el seu punt de vigilància a Baltarga eren visibles, per primera vegada a la Cerdanya, paraments de murs d'habitacions fets amb pedra de pissarra local que reparen estructures ibèriques de còdols. Tanmateix, es tracta de paredats poc treballats i deficientment escairats amb absència de morter.

En canvi, el tipus de construcció que es detecta en la majoria dels enclavaments de la ciutat de *Iulia Libica*, sobre tot pel que fa al recinte del *forum*, la *domus* de l'Hort de la Rectoria i la zona B de Les Colomines, respon a uns paràmetres on s'imposen les dimensions regulars i la qualitat constructiva, amb lloses de pissarra extraordinàriament ben treballades i lligades amb argamassa, juntament amb la utilització de *tegulae* per a les cobertes, unes tècniques constructives novedoses en aquest territori i per a la ciutat, però que ja feia temps que eren utilitzades al món romà. Precissament d'entre tots els edificis que caracteritzen el fòrum destaca el temple, de creació genuïnament romana.

Cronologia de la ciutat i del fòrum de *Iulia Libica*

Tanmateix, la majoria d'interpretacions sobre el moment de la fundació, les causes i l'esdevenir històric dels inicis de la vida del nucli romà han de basar-se forçosament en l'arqueologia, doncs la única referència literària antiga a la ciutat de *Iulia Libica* és la que proporciona Ptolomeu al segle II d.C. (*Geografia*, II, 6, 68-69), que la considera *polis* dels ceretans. Una altra menció, molt més tardana, és la que fa Esteve de Bizanci al segle VI d.C. a la seva obra *Ethnike*, quan esmenta *Brachyle* com a ciutat dels ceretans.

Els autors dels anys 70 seguien la hipòtesi d'una fundació de Cèsar en plena Guerra Civil en relació al seu pas per la Cerdanya el 49 a.C. en el seu camí cap a *Ilerda*, incloent la concessió del dret llatí (Delcor, 1976; Padró i Campmajó, 1978) com a premi per la seva fidelitat al bàndol cesarià. Aquesta opció va ser la que va tenir més vigència fins la dècada dels 90 (Nolla i Rodà, 1995; Panosa, 1995). Tanmateix, O. Olesti va ser el primer investigador que va afirmar que la fundació també es podia haver produït en el marc de les reformes d'August (Olesti, 1993). A partir d'aquest moment, la majoria d'autors van considerar aquesta opció com la més probable (Campillo i Borràs, 1996; Rico, 1997; Olesti i Mercadal, 2005; Crespo, 2011)⁴³. Tot i que recentment Pièr Cots ha proposat una fundació després de la derrota sertoriana, conjuntament amb *Lugdunum Convenarum* i *Aeso* (Cots, 2007), l'equip d'arqueòlegs que treballem al fòrum considerem que per resoldre aquesta qüestió caldrà augmentar el registre arqueològic i interpretatiu mitjançant noves excavacions a Llivia els propers anys.

En realitat, al nucli de Llivia les evidències arqueològiques documenten el primer establiment amb veritable caràcter urbanístic en època augustea, segons es desprèn de la cronologia inicial aportada pels materials procedents de totes les localitzacions romanes. Entre els materials tardorepublicans del segle I a.C. trobats a les primeres excavacions fetes a Llivia podem incloure un fons de campaniana A (Lamb 5/7) trobat a Cal Meranges (v.p.28), la mateixa forma apareguda al possible *auguraculum* de la cel·la del temple (v.p.206 fig.262).

Altres materials testimonien també un inici de la vida urbana en aquest mateix període, com les campanianes B i sigil·lades itàliques de Cal Doctor (v.p.29 fig.18), les campanianes A i B de la Fase 2 del Carrer dels Forns (v.p.30 i 31 fig.24), les ceràmiques emporitanes tardanes, les ceràmiques micàcies i de vernís negre i els fragments de sigil·lades itàliques de l'Hort de la Falona, entre les que s'inclou un *sigillum* del taller d'ATEIVS (v.p.34, p.35 fig. 26 i p. 36 fig.27), la vora de copa de sigil·lada itàlica Goud 35 i les vores d'àmfores itàliques Dress 1 del Camp del Canonge (v.p.37 fig.28, 1 i 8-10), i les campanianes A i B del Puig del Castell (v.p.42).

⁴³ Tot i així, en alguns treballs recents encara es preferia la data del 49 a.C. per a la fundació (Pérez, 2010)

En el decurs de les excavacions efectuades a la zona B de Les Colomines han aparegut, als diversos nivells d'ocupació de les Fases 1 i 2, materials que poden ser datats a finals del segle I a.C. i al canvi d'era, en plena època augustea, com ara àmfora itàlica (Dress 1 B i C), tarraconesa (Pasc 1 i Dress 2/4)⁴⁴ i bètica (Dress 7/11), campaniana A (Lamb 5 i 27c) i B (Lamb 2 i 5), ceràmica micàcia i de vernís negre (Bram 230), emporitana tardana, ceràmica amb engalba blanca i pintura de color roig vinós (que arriba clarament fins a finals d'època d'August i més enllà)⁴⁵, sigil·lada itàlica (Consp 14, R1/R2 i Goud 26, 29 i 32a), roig intern pompeïà (Goud 16 i Ober 23 i 22, formes datades clarament durant el mandat d'August), morter (Dramont 1) i determinades formes de parets fines parets, la llàntia de disc de tipologia altimperial, a més d'unas ibèric i del denari folrat d'August (v.p.66 fig.71). Respecte a les campanianes A i B, tot i que les seves darreres produccions finalitzen poc abans del canvi d'era, ja se sap que la seva distribució i ús pot abarcar perfectament fins ben entrat el segle I d.C.

Pel que fa al l'interior del recinte del fòrum, circumscrit encara a la seva meitat nord-est i part del temple, tenim un primer nivell d'enderroc i amortització, localitzat sobre tot al pòrtic o deambulatori oriental (ue 23) i datat entre els segles I i II d.C. (v.p.113, p.114 fig.137 i p.115-117), que incloïa nombrosos materials d'època augustea com àmfora itàlica (Dress 1 i 2/4), tarraconesa (Pasc. 1 i Dress. 2/4) i bètica (salaons), campaniana A i B, imitacions locals de campaniana B, ceràmica ibèrica a torn i ceràmica amb engalba blanca i pintura de color roig vinós, emporitana tardana, sigil·lada itàlica (Consp 22 i Goud 23), sudgàlica (Haltern 7) i parets fines (Mayet 2/3 i 23). El nivell d'enderroc i amortització (ue 10) que se supeposa a l'anterior, és encara menys fiable, doncs s'hi podia trobar material entre els segles I-V d.C (v.p.117-118). Tanmateix, alguns elements poden ser considerats d'època augustea. És el cas de les campanianes B, la ceràmica ibèrica a torn, emporitana tardana, sigil·lada itàlica i morter de la forma Dramont 1, datat clarament en època d'August.

Fig. 423 i 424. Fòrum de *Iulia Libica*. Vistes generals del procés d'excavació. Any 2001

⁴⁴ Incloent dos segells en un fragment de pivot d'amfora Dress 2/4 procedent del centre productor de Vila Vella (-15/20)(v.p.68 i 69 fig.77)

⁴⁵ Les olles globulars de pasta clara, amb motius decoratius geomètrics a la vora, combinant l'engalba blanca i la pintura de color roig vinós (franges horitzontals, reticulats, cruciformes, cabelleres, dents de llop), semblen específiques de la Cerdanya, i indicatives de la pervivència d'aquestes produccions de factura local. Algunes decoracions recorden les fetes sobre *kalathoi* ibèrics a la zona emporitana, com també la forma d'algunes peces (Campillo, 2000). L'altra possibilitat és que es tractés d'importacions de regions del vessant nord del Pirineu unides a la Cerdanya per les dues valls més accessibles, la de l'Auda i la del Tet (v.p.71 fig.80, 1-5). A Llivia es troben associades amb les ceràmiques grises emporitanes tardanes i les ceràmiques sigil·lades itàliques i sudgàliques.

Tot i les dades arquitectòniques i respecte als material que havien proporcionat fins ara les excavacions al fòrum de *Iulia Libica*, les troballes dels materials procedents de diversos punts claus de la fonamentació de l'edifici no havien aportat dades concloents sobre el moment de la seva construcció.

Així, l'any 1997 i després també el 2015 es van realitzar dos sondejos per la cara externa del mur perimetral oriental (v.p.105 figs.125 i 126 i p.347 figs.425 i 426), sense resultats positius quant a la identificació de materials que aportessin cronologies, doncs només van aparèixer fragments de comuna romana i *tegulae*. Un altre lloc amb perspectives podia ser l'excavació de la rasa de fonamentació de part del tram del peristil oriental, efectuada l'any 2014, amb el resultat d'un sol fragment de ceràmica informe reduïda (v.p.179 figs.218 i 219 i p.348 fig.427).

Figs. 425 i 426. Fòrum de *Iulia Libica*. D'esquerra a dreta, mur perimetral oriental Sondeig efectuat l'any 1997 per comprovar la seva potència potència (425), i mur perimetral oriental Trajectòria i sondeig efectuat l'any 2015 per veure el tipus de fonamentació del mur de contenció transversal. Al fons, habitació 1 (426)

Fig. 427. Fòrum de *Iulia Libica*. Pòrtic o deambulatori oriental. Perspectiva parcial

Cercant un altre d'aquests indrets que ens podien apropar a la datació pel moment de la construcció del fòrum, l'any 2015, als treballs efectuats al davant l'habitació 1 (v.p.173 i 174 figs.210 i 211) es va excavar l'espai situat al davant de l'habitació 1, amb la intenció de comprovar mitjançant un sondeig si el mur 70 tenia una sola cara vista. Ràpidament aparegué el substrat natural i vam poder apreciar observant la marca del negatiu del *signinum* (v.p.349 figs.428 i 429). De dins d'aquest curt estrat es van recuperar un fragment de ceràmica reduïda a mà, un fragment de vora d'olla globular amb engalba blanca i pintura de color roig vinós amb decoració de dents de llop, i un fragment de vora d'una cassola de comuna itàlica. no es tracta d'un material datable clarament en època augustea, però tampoc fora.

Figs. 428-430. Fòrum de *Iulia Libica*. Al davant de l'habitació 1. Conjunt de retalls, fonamentacions i forats de pal. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: franja de terreny natural que creua aquest espai i fonamentació del mur meridional de l'habitació (428), sondeig efectuat al costat del mur lateral 70, amb aparició del terreny natural (429), i fonamentació del mur meridional de l'habitació (430)

Un problema el suposava la pervivència de l'edifici del fòrum durant un lapse de temps força llarg provocà l'amortització i l'eliminació de forma total o parcial de nivells anteriors i d'alguns dels seus materials representatius. La relativa poca presència de ceràmica també havia de tenir a veure amb la pròpia naturalesa i funcionalitat pública del conjunt, més apta per l'aplicació de programes decoratius que no pas per la profusió d'articles domèstics. En relació amb això, s'ha de tenir en compte també la neteja constant d'un conjunt d'ús públic.

Amb tot, de l'estudi del material datable del primer nivell d'amortització de la zona del pòrtic oriental es podia interpretar una intensa ocupació entre el canvi d'era i al llarg del segle I d.C. Des d'aquest punt de vista de la cronologia inicial i primeres evolucions de l'edifici, calia considerar les ceràmiques itàliques i sudgàliques com a elements definitoris. La ceràmica sigil·lada itàlica quedava documentada amb la presència de les formes Goud 18 i 23 i Consp 22, mentre que pel que fa a la ceràmica sigil·lada sudgàlica, la gran majoria de fragments recuperats pertanyien a les formes Drag 15/17, 17a, 18, 24/25, 27b, 33 i Ritt 9. Entre els elements informes hi havia restes de peces decorades, com ara un fragment amb decoració d'una fulla impresa, dos fragments amb decoració de rolets i motius vegetals i, a més, les monedes de Cèsar, Tiberi i Claudi (v.p.117 fig.141).

Així mateix, destaquem la presència de ceràmica sigil·lada itàlica en nivells superficials o d'enderroc de fora del fòrum però que indubtablement hauria procedit de nivells d'habitació o circulació, com ara les formes Consp 36 i Pucci 37. De la mateixa manera succeeix amb la ceràmica sigil·lada sudgàl·lica, amb troballes de les formes Drag 33a1 i Ritt 8b i, a l'interior d'un possible nivell d'abocament situat al costat meridional del fòrum, Drag 24/25a, 29b, Haltern 16 i peces cronològicament afins com la llàntia Dress 16 i les formes Lopez 37i i 38b de ceràmica de parets fines (v.p.161 i 162 fig.195).

S'incloïa també certa quantitat de fragments de vores, nanses i fons de ceràmica comuna romana de pasta clara i oxidada, en especial gerres, plats i olles, que formen part de recipients que en la seva gran majoria es poden ubicar a la primera meitat del segle I d.C. (Casas *et al.*, 1990).

Per altra banda, la segura datació augustea o poc posterior d'alguns espais habitacionals corresponents a determinats sectors de la Fase 1 de zona B anava en la direcció d'atribuir una mateixa cronologia per la fundació de l'edifici públic, difícil de detectar arqueològicament. També des del punt de vista de les estructures, el paral·lelisme existent entre la tècnica constructiva i els materials emprats en alguns dels àmbits existents en ambdues zones, fa pensar que la Fase inicial de la zona B es correspon amb el moment de la construcció del fòrum. En concret, la bona factura de la cara interna del mur de contenció del sector 12700 possibilita que poguem relacionar-la amb algunes estructures, en especial amb el mur perimetral 7 del fòrum, d'ídèntiques característiques arquitectòniques. Com que la zona B està més ben datada al canvi d'era, les similituds paleses en la tipologia constructiva anirien en favor d'una cronologia d'època d'August pel moment de la construcció de la zona pública. També són aclaridores les similituds quant a l'estil constructiu entre alguns dels murs de la *domus* de l'Hort de la Rectoria i els del fòrum.

Ja de forma més concloent, els materials procedents de les rases de fonamentació de les parets perimetrals del fòrum que s'han pogut l'any 2015, de l'*augurorium* del temple (any 2016), del mur frontal de la cel·la del temple (any 2017) i del nivell d'enderroc que cobria la part millor conservada de la cel·la del temple (any 2016), reforçen en gran manera aquesta cronologia augustea pel moment de l'edificació del conjunt foral.

De dins de la rasa de fonamentació del mur perimetral occidental (ue 259) es va recuperar ceràmica ibèrica a torn oxidada, campaniana A, comuna itàlica, un fragment de fons d'un plat de pre-aretina, un fragment de vora d'un plat de sigil·lada itàlica de la forma Ett 12.1 (-15/15) i comuna romana (v.p.151 fig.183).

De la rasa de fonamentació del mur perimetral oriental es va extreure àmfora ibèrica, ceràmica a mà, un fragment de vora d'una copa de campaniana B de la forma Lamb 5 (-150/-25), un fragment de vora de gerra bicònica d'emporitana tardana, comuna itàlica, un fragment de vora de plat de sigil·lada itàlica de la forma Goud 12a (-20/-10), tres fragments informes de sigil·lada itàlica, parets fines i comuna romana. (v.p.156 fig.188).

De dins de la rasa de fonamentació del mur oriental de l'exedra tenim àmfora rodia d'època d'August, àmfora tarraconesa i bètica, ceràmica a mà reduïda, un fragment d'olla globular amb engalba blanca i pintura de color roig vinós, emporitana tardana, un fragment de vora de plat de sigil·lada itàlica de la forma Pucci 10 (-10/25), comuna romana de pasta clara i un fragment de gerra de comuna romana oxidada (v.p.163 i 164 fig. 197).

Figs. 431-433. Fòrum de *Iulia Libica*. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: rasa de fonamentació del mur perimetral occidental (431), rasa de fonamentació del mur perimetral oriental (432) i rasa de fonamentació del mur oriental de l'exedra (433)

Del fons de la petita fossa coberta que hi ha a la part meridional de la cel·la del temple es van recuperar, entre d'altres, dos fragments de la vora d'una mateixa peça de campaniana A de la forma Lamb 5/7 (-125/-25, v.p.206 fig.262), un fragment informe de ceràmica micàcia i de vernís negre amb decoració similar a la d'algunes campanianes per la cara externa de la peça (v.p.206 fig.263), i dos fragments informes de parets fines amb decoració, l'un dels quals podria ser de les formes Mayet 3.2 (-25/-1), 8c (-50/-1) o 26 (-25/50).

Pel que fa al material que es va trobar a dins del nivell de reompliment del tram que coneixem de la rasa de fonamentació del mur frontal de la cel·la del temple, va sortir un fragment informe d'àmfora itàlica, tres fragments informes de ceràmica grollera oxidada, dos fragments informes de ceràmica reduïda a mà i un fons de ceràmica reduïda a mà que imita una forma de campanina B (v.p.244), elements tots ell perfectament atribuïbles a l'època d'August però de marges cronològics amplis. En aquest punt cal recordar que la rasa de fonamentació del primer tram del mur lateral dret de la cel·la és inexistent, degut a que va ser modificada en èpoques posteriors per habilitar nous espais al costat del temple.

Del fons del nivell d'enderroc que cobria la part septentrional de la cel·la del temple, a part de molts elements de tipus arquitectònic típics del període augusteu i la dinastia Julia-Claudia (*crustae* de marbre i calcària, lloses de pissarra, plaques de palombino i cornises d'estuc) es va extreure un fragment informe d'àmfora africana Tripolitana antiga (-220/-1), ceràmica grollera reduïda a mà, ceràmica reduïda a mà, una vora de plat de sigil·lada itàlica, comuna romana (incloent un fragment de nansa), un fragment de vidre prim translúcid, dues plaques de bronze, una punta de llança i tres claus de ferro (v.p.209).

Figs. 434-436. Fòrum de *Iulia Libica*. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: tram de la rasa de fonamentació del mur frontal de la cel·la del temple (434), situació de la petita fossa coberta a la part meridional de la cel·la del temple (435), i part superior del nivell d'enderroc (ue 434) situat al fons de la part septentrional de la cel·la del temple, on s'aprecia l'aparició de la base d'estàtua

Com es pot apreciar, la totalitat de ceràmiques recuperades a l'interior de les rases de fonamentació i altres punts claus del conjunt edilici, com el temple, es poden situar dins un període comprés entre els darrers anys del segle I a.C., el canvi d'era i el primers terç del segle I d.C. (-15/25) que coincideix perfectament amb una gran part del Principat d'August (-27/19) i l'inici del regnat de Tiberi.

La troballa d'aquestes tres sigil·lades itàliques (encara què escasses), però també del material associat, que no es desdiu gens de la cronologia, ens aporta una gran precisió en aquest aspecte. Comúment es coneix la ceràmica sigil·lada itàlica o aretina com la ceràmica d'August perquè són nombroses les formes de plats i copes llises que es produeixen al canvi d'era, sobretot entre els períodes -15/15 i -15/25: entre els plats es donen les formes Goud 1, 6, 12a i b, 13, 15, 17, 18, 20a, 23, 25b, 26 (v.p.83 fig.101, 1-2), 30b i 43, i entre els bols i copes les formes Goud 2, 5, 7, 10, 27, 29,32a (v.p.83 fig.101, 3-4). Per altra banda, d'altres plats decorats són de producció més tardana. Es tracta de les formes Goud 28 i 39 (v.p.169 figs.204-206), produïdes entre la fi del mandat d'August i el principi del govern de Tiberi. D'altres exemplars poden arribar fins a mitjans del segle I d.C., convivint amb les sigil·lades sudgàl·liques.

Hi ha una altra dada absolutament important, com és la total absència de ceràmiques sigil·lades sudgàl·liques, de datació posterior, en aquestes rases de fonamentació i punts claus, però no a la resta de la ciutat i del fòrum, que s'ompliran de vaixel·la d'aquest tipus procedent de La Graufesenque, demostrant-se que si bé la fundació pot ser augustea, la vida de la *urbs* abastarà tot el període altimperial, centrat sobre tot en aquest cas en la primera meitat del segle I d.C., coincidint amb la dinastia Julia-Claudia.

Entre les ciutats de creació augustea fortament relacionades entorn dels Pirineus, la fundació de *Ruscino* està datada, segons fonts epigràfiques i escultòriques, entre -20/5 (v.p.353) i la de *Lugdunum Convenarum* el -13 (v.p.356). Aquesta relació cronològica tant estreta (amb totes les reserves pel que fa a Llivia, tenint en compte l'ampli marge cronològic que tenim) podria indicar que es tracta d'un programa fundacional de centres polític-administratius de primer nivell, dotats d'espais públics deliberadament planejats, que al cas de *Ruscino* i *Iulia Libica* no fa més que reforçar, focalitzar i eixamplar definitivament les terres situades més al nord de la part alta l'eix *Ruscino-Ilerda* (v.p.325, 367 i 394). A més, *Ruscino* i *Iulia Libica* són municipis de dret llatí, a l'igual que *Lugdunum Convenarum*, i això no fa sinó reforçar la unitat històrica del conjunt. Al cas de Llivia creïem que la fundació de la ciutat i la construcció del fòrum podrien ser obra d'un mateix moment, i segurament es tracta d'un fenomen similar al de *Barcino*, on el conjunt epigràfic denota un inici del fòrum probablement lligat a la fundació de la ciutat, entre el -15/-8 a.C.

Sembla que és doncs aproximadament a partir de l'any -15 o més tard quan s'iniciarien els treballs edilicis de la nova *Iulia Libica* com a ciutat romana, anul·lant qualsevol testimoni arquitectònic que hi hagués hagut amb anterioritat. Aquesta nova fundació té lloc algun temps després del període de la darrera revolta i la completa pacificació de totes les terres del Pirineu (v.p.329). En aquest moment es construeix i es trobarà en funcionament el fòrum, un clar exemple d'urbanisme *ex novo* i arrel itàlica, dins el context de la romanització i de l'expansió de la *civitas* des d'Itàlia cap a occident.

Des del punt de vista arquitectònic, una altra de les dades que ens acosten a la datació d'aquest edifici és que, en l'estat actual de les investigacions, no s'han detectat nivells clars d'habitació o estructures d'època republicana o protoimperial corresponents al moment inicial. Es tracta d'un fet lògic perquè, al llarg del segle I a.C., la plena romanització es va limitar a les àrees costaneres i de l'interior, i no a la muntanya. En aquest sentit, queda clar que no podem parlar d'integració del *forum* a un espai preexistent de tipus públic, com ocorre en altres casos (*Emporiae*, *Saguntum* o el fòrum de la colònia de *Tarraco*).

Una altra dada significativa de tipus genèric per considerar l'edifici de Llivia originari d'inicis de l'Imperi, és que a partir de l'època flàvia no se'n construeixen més, bàsicament perquè totes les ciutats importants ja disposen del seu propi centre d'aquestes característiques.

Els fòrums d'època augustea i julia-clàudia són també els més ben coneguts, per l'auge constructiu del moment, i pel fet que no s'hi documenten reformes edilícies posteriors d'importància. El cas de *Iulia Libica* n'és un clar exemple, amb els primers canvis arquitectònics no documentats fins a finals de la segona meitat del segle II d.C. Es tracta d'edificis públics que es construeixen en indrets que ja són prou urbanitzats, o que són urbanitzats de forma paral·lela (tot i que el nivell de *Iulia Libica* en aquest aspecte ens és encara desconegut en la seva major part), per tenir elits consolidades i interessades en transmetre als seus conciutadans els signes del nou règim. Aquests fòrums es caracteritzen per la monumentalitat i per tenir estructures especialitzades en diferents funcions, cercant en el seu conjunt la consolidació del *conventus Tarraconensis* a nivell institucional i social (Ruestes, 2001).

Fig. 437. Fòrum de *Iulia Libica*. Mur perimetral septentrional

Sens dubte, la morfologia més típica dels fòrums d'època augustea o Julia-Claudia no difereix dels vestigis excavats fins el moment al conjunt de Llivia, amb una planta rectangular, restes de la possible cúria en un dels costats curts, d'un dels pòrtics amb el corresponent tram de peristil, i de l'entrada monumental. Sobre el probable edifici de la cúria, que és l'únic totalment documentat fins ara, cal destacar les seves reduïdes dimensions però a la vegada la seva semblança, a petita escala, a d'altres casos confirmats. Aquesta proporció podria donar-se també en altres edificis del conjunt de Llivia, donada la seva petita planta general.

El conjunt presenta una gran regularitat d'estructura arquitectònica, de distribució i dimensions, fet en un únic moment, segons un pla originari unitari, amb modificacions posteriors de tipus ornamental.

Figs. 439-441. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: Imatges del mur 70 (439), la cantonada que forma amb el mur 11 (440) i el mur 475 (441). Enmig de les dues estructures es troba el temple

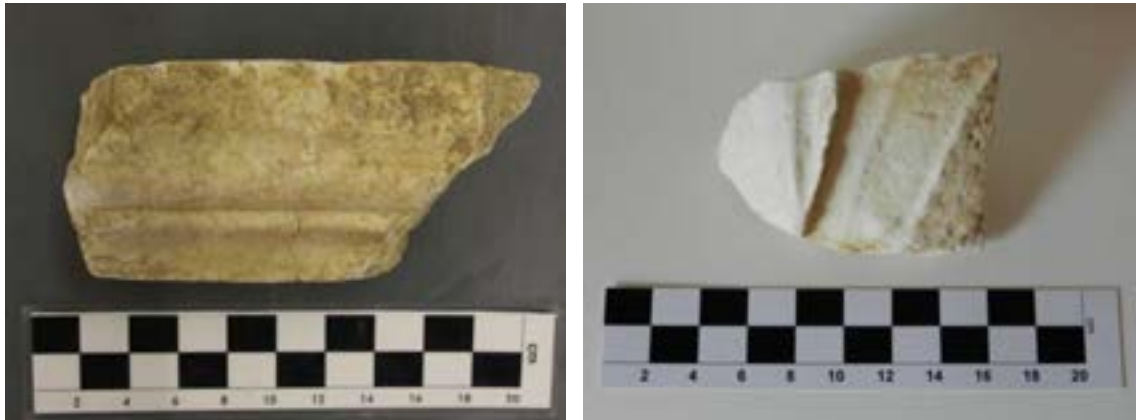

Pel que fa a l'Hort de la Rectoria, i procedents de dins de les rases de fonamentació, tenim diversos fragments d'olles globulars amb engalba blanca i pintura de color roig vinós. Dels nivells de l'interior de la *domus* hi ha, entre d'altres elements de cronologia posterior, elements datables al canvi d'era com àmfora itàlica (Dress 2/4), campaniana B, olles globulars amb engalba blanca i pintura de color roig vinós, emporitana tardana, roig intern pompejà d'època d'August i parets fines (v.p.91-95).

Menció a part mereix Cal Barrier, l'indret de Llivia amb més material que podem fixar al moment augusteu d'inicis de l'Imperi doncs, a part d'una altra moneda d'August (v.p.99 fig.119), a les diverses habitacions s'han efectuat, entre d'altres, troballes d'àmfora itàlica (Dress 1 A i C), tarraconesa (Pasc. 1) i bètica (Dress 7/11 i Haltern 70), campaniana A (Lamb 33) i B, derivades de la B (Lamb 5/7) i C (Lamb 7), olles globulars amb engalba blanca i pintura de color roig vinós, comuna itàlica, emporitana tardana, sigil·lada itàlica (Consp 14, 15, poss. 17.1 i 18) i parets fines (Mayet 12) (v.p.96-102).

El programa decoratiu del fòrum de *Iulia Libica*

El conjunt de dades arquitectòniques de que disposem fins el moment, juntament amb la anàlisi del tipus de material lapidi aparegut, permeten apuntar quin devia ser, a grans trets, el programa decoratiu del fòrum, basat sobre tot en la àmplia utilització del marbre i, en menor mesura, de la pedra calcària i el granit. Comparativament, al fòrum d'*Emporiae* es documenta una total absència de marbre, mentre domina la pedra sorrenca i potser la tàpia en les construccions. Les condicions climàtiques de Llivia aconsellen la pedra local per a les estructures més bàsiques de fonamentació i alçats, amb decoració d'estuc blanc per als revestiments.

Figs. 442 i 443. D'esquerra a dreta: Fragment de cornisa de marbre de St. Béat (442), possible fragment d'estàtua de *Luni-Carrara* que pot representar un togat amb la part inferior del plec de la túnica (443)

Precisament la tipologia del material ornamental associat arquitectònicament a les estructures (*capitells*, *cornises*, *crustae*, *sectile*), i també el material escultòric, epigràfic i simbòlic-religiós (*ara*), correspon tipològicament i cronològicament al període entre inicis de l'Imperi i al llarg dels segles I-II d.C., i es tracta efectivament d'elements de tall clàssic, relacionats amb la decoració i l'ornamentació de qualitat típica d'edificis importants, destinats a funcions polític-administratives i religioses, que trobem en altres fòrums, constituint aquest fet una altra dada en favor de l'atribució d'aquesta època per al complex de Llivia.

Cal destacar en primer lloc el marbre itàlic de gra fi de *Luni-Carrara*, el més abundant, emprat a totes les escultures, entre les que destaca el fragment de tors i braç de la mateixa peça, de mida gran, però també hi ha un altre fragment de tors amb relleu incís, tres fragments de togat o estàtua femenina amb restes de drapejat, un fragment que inclou un forat per encaix, part d'un basament i una possible vora de recipient. També s'ha de tenir en compte el conjunt de fragments, alguns figuratius i de tipologia altimperial, reutilitzats en la construcció d'un mur tardà al costat del temple i localitzats l'any 2016, i que podrien constituir un grup similar quant a cronologia al conjunt escultòric i epigràfic de *Ruscino* (v.p.222-230 i figs. 295-304 i 306-307).

Figs. 444-448. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: Capitell de granit decorat amb motius vegetals (444), fragment superior d'una motllura amb encaix al lateral de marbre blanc de *Luni-Carrara*, amb marques de pedrera o de posició: VIII o una N a l'inrevés (445), fragment de cornisa o altar motllurat (446), fragment de plec d'estàtua togada de marbre de *Luni-Carrara* (447) i placa de marbre de Vilafranca de Conflent (448)

Dins l'àmbit de l'arquitectura destaca la troballa d'un fragment de cornisa amb motllura, feta amb marbre de *Luni-Carrara*, i un fragment de cornisa o altar motllurat de gran qualitat, fet possiblement amb calcària cretàtica d'Empúries. La utilització de la pedra de granit és força important a nivell decoratiu i arquitectònic d'exteriors i interiors, com ho constata la troballa d'elements tan diversos con la part superior de l'ara, i els dos basaments d'estàtua, un d'ells trobat dins de la cel·la del temple (v.p.207 fig.264, p.210 figs.265 i 266, p.212 fig.275, p.213 fig.276, p.215-217 figs.278-282 i p. 218 i 219, figs.287-289).

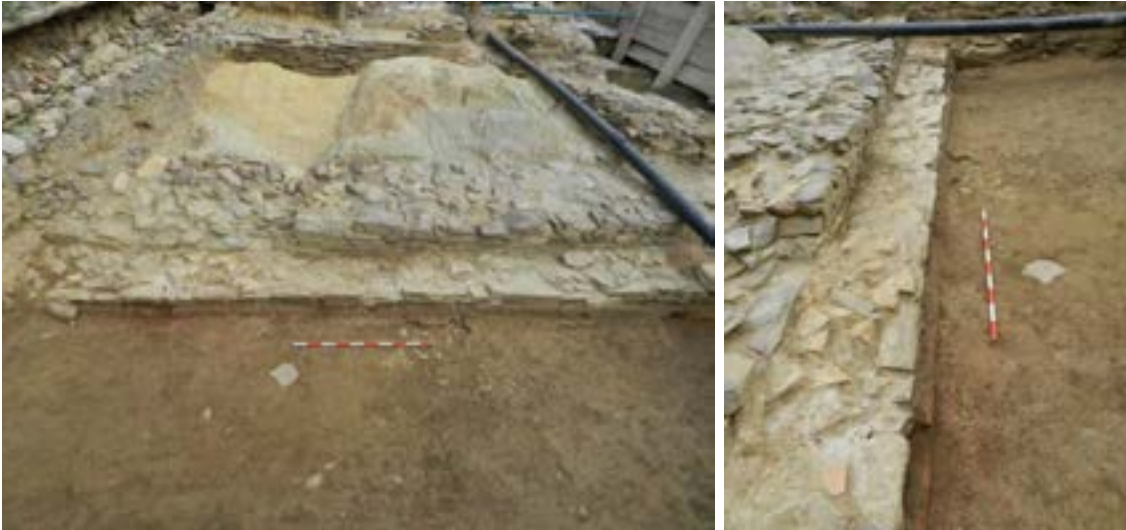
Igualment cal tenir en compte el fragment de capitell decorat amb estil vegetal, el fragment de possible granit d'Assuan amb motllura còncaua i fons pla, que podria correspondre a part de la llinda d'una porta, el fragment de base circular motllurada per a una possible possible font, la base de la que parteix un inici de pilastra, i la localització in situ de les diverses bases de pilars a la possible cúria (v.p.121 fig.146 i 148) o dins els límits del pòrtic.

Així mateix, cal mencionar el capitell o arquitrau fet de pedra tosca i originari possiblement de la pedrera del Mèdol, amb decoració de doble voluta formant una figura triangular al registre superior i motius vegetals a l'inferior, que presenta una obertura d'encaix.

Figs. 449-453. Fòrum de *Iulia Libica*. Pavimentació. Temple. D'esquerra a dreta i de dalt a baix: Aspecte general i detall de l'*opus signinum* a la part de la cel·la del temple que conserva la pavimentació (449 i 450), revestiment de *signinum* del mur més meridional de la pronaos (451), tram de la cantonada de revestiment parietal de la cel·la del temple abans de la consolidació(452), i fragment de paviment de morter de calç conservat a la cantonada de l'interior d'una habitació adossada a la banda dreta del temple (453)

Figs. 454-455. Fòrum de *Iulia Libica*. D'esquerra a dreta: Extrem meridional del temple (454), i imatge de la doble banquetta frontal de la pronaos, enlluïda externament per una doble capa de morter blanc i *opus signinum* (455)

Segons Isabel Rodà ⁴⁶ a partir d'una primera visualització dels elements recuperats fins l'any 2015, entre les *crustae* el material més freqüent és el “pavonnazetto” d'Afyon, però també hi ha presència majoritària dels marbres pirinencs blancs grisosos i la bretxa de La Pene-Martin, de la zona de Saint-Béat (utilitzat també en la inscripció epigráfica), la bretxa verdosa de Campan, i el marbre de *Luni-Carrara*. En menor mesura apareixen el “Rouge Languedoc” de Vilafranca de Conflent, marbres colorejats d'importació, com el “giallo antico” i “portasanta”, i la rara bretxa de Skyros, poc abundosa a la Península Ibèrica.

Pel que fa a l'habilitació dels nivells de circulació, s'ha de tenir en compte la gran quantitat de lloses quadrades de pissarra recuperades dins el temple, algunes de les quals encara disposades in situ a la part millor conservada (v.p.215-219 figs.278-289, p.260 fig.345 i p.349 figs.449 i 450) i també pel que fa a les peces triangulars de palombino, concentrades al temple però igualment arreu del fòrum, per la qual cosa creiem que aquest *sectile* seria la forma més comúment emprada com a pavimentació, probablement a la plaça i als pòrtics (però potser no al moment fundacional), a part de la conservació de zones concretes amb *opus signinum* a la part alta del conjunt, incloent la part septentrional de la cel·la del temple (v.p.210 figs.265 i 266, p.212 i 213 figs.275-277, p.215 fig.278, p.216-219 figs.280-289, p.260 fig.345, p.349 figs.449 i 450) i la pronaos (v.p.244-246 figs.322, 324-328, p.258, fig.343 i p.349 i 350 figs. 451 i 454-455).

L'estucat amb guix blanc va ser la solució emprada per l'enlluit i revestiment de les parets i la decoració de sostres, tant d'interiors com d'exteriors, testimoniada per la presència de nombrosos fragments en tots els nivells d'enderroc i reompliment. Pel que fa als exteriors, tenim l'exemple de les restes d'arrebossat de la cara externa dels murs del *podium* 11 (v.p.119 figs.142 i 143) i 475 (v.p.143 fig.175 i p.255 i 256 figs.340 i 341), de singular qualitat. Quant als interiors, hi han els de la part baixa de les parets que formen l'angle nord-oriental de l'habitació 2 (v.p.123 figs.150 i 151 i p.351 fig.455) i els que es van trobar adherits a la cantonada nord-est de la cel·la del temple (v.p.213 figs. 276 i 277, p.216-219 figs. 280-282 i 287-289) i diversos fragments d'estucs amb forma de cornisa amb motllura, procedents de l'interior de la cel·la del temple (v.p.211 fig.269) o de la pronaos (v.p.247 fig.329).

⁴⁶ I. Rodà dirigeix l'equip d'investigació LEMLA. Laboratori per a l'estudi dels materials lapidis en l'Antiguitat. Els corresponents a l'any 2001 es troben classificats per la procedència entre les p.115-125

Figs. 455-456. Fòrum de *Iulia Libica*. D'esquerra a dreta: restes de l'arrebossat de l'habitació 2 (455), i restes d'*opus testaceum* de la cara interna del mur 135 i d'un solc d'*opus signinum* on s'insereien peces de marbre (456)

Alguns edificis o estances principals haurien gaudit d'un tractament especialment sumptuós, com és el cas de l'habitació parcialment documentada a l'interior de la sala 1 l'any 2013, amb la seva paret interna d'*opus testaceum*, tècnica àmpliament utilitzada a la Roma d'August. Al voltant d'aquesta paret es van trobar diversos fragments de plaques de marbre de Saint Béat de forma quadrada, alguns encara in situ, que haurien format part d'una banquetta disposada al seu voltant (v.p.134 figs.160 i 161 i p.351 fig.456)

Les dimensions del fòrum de Llivia. Els paral·lels històrics

Quant a mesures, el fòrum de Llivia arriba als 42,50 m d'amplada (14,3 perticas), mesura documentada al seu cantó curt septentrional, sense que en l'estat actual de les excavacions coneguem encara la llargada dels seus costats llargs, que de moment arriba a 42,80 m (14,45 perticas) a la banda oriental. Amb tot, comparativament es tracta del fòrum més petit inclòs dins el nostre àmbit geogràfic, amb conjunts de mesures en general reduïdes, típiques d'inicis de l'Imperi: *Saguntum* (70,50 x 86,40 m), *Lugdunum Covenarum* (77 x 166 m), *Emporiae* (70 x 140 m), *Barcino* (poss. 70 x 120 m) (Granados, 1987) i *Ruscino*, el paral·lel més proper, amb 50,40 x 58,40 m. De fet, si ens sortim de les terres pirinenques, en tot l'àmbit de la Península Ibèrica, només hi ha un cas d'un fòrum més petit que el de *Iulia Libica*, que és el de *Lucus Augusti*, també de fundació augustea.

Ruscino

Aquesta ciutat es troba a Perpignan, als Pirineus Orientals, en un petit altiplà des d'on domina la vall del Tet (act. Château-Roussillon). Se situa estratègicament entre *Narbo* i els Pirineus, en paral·lel a la Via Domitia, no lluny del litoral, gairebé al mig de l'anomenat Golf de Lleó, entre els ports fluvials de *Narbo* i *Arelate* al nord i el port d'*Emporiae* al sud, passat el Cap de Creus. Era la primera ciutat que podríem considerar costanera de la Narbonesa, i la seva ubicació li permetia fer la distribució inicial cap a les vies terrestres dels productes i mercaderies arribats per mar, com ara els carregaments luxosos destinats a *Iulia Libica* per la vall del Tet i el Coll de la Perxa.

Fig. 457. *Ruscino*. Procés d'excavació de la ciutat, on destaquen estructures com habitacions, canalitzacions i un *dolium*

Finalitzat el procés de romanització a mitjans del segle I a.C., sembla que es produí una primera ocupació sobre els nivells indígenes amb un perímetre urbà (datada entre el 50-40 a.C.), que es vincula a una probable fundació llatina per part de Cèsar o en el període triunvirat. En època d'August s'estableix la seva trama urbana amb diverses *domus* de planta itàlica alineades al llarg del *decumanus maximus* ⁴⁷, i el *forum*, construït entre 20 a.C./5 d.C. El fòrum formava part d'un programa monumental que molt versemblantment va incloure la concessió del dret llatí pel mateix August ⁴⁸, potser en un dels seus viatges pels Pirineus ⁴⁹.

⁴⁷ Marichal, 2002, 105

⁴⁸ Barruol i Marichal, 1987, 54

⁴⁹ Barruol i Nickels, 1980, 62

Fig. 458. *Ruscino*. Vista aèria de les restes de la ciutat baixa, amb el fòrum a la part inferior esquerra de la imatge

El fòrum de *Ruscino*, l'exemple més similar quant a dimensions a Llívía, amb 50,40 x 58,40 m (v.p.128 fig.154) no es troba a la part central de la ciutat romana, sinó a l'extrem sud-oest del conjunt, prop d'un fossat. Segurament igual que al cas de Llívía, la seva planta reduïda es pot explicar per la dimensió modesta de la ciutat. *Ruscino* té un fòrum augusteu molt ben datat pel material arqueològic aparegut, com ara escultures amb inscripcions i ceràmica.

Amb tot, la orientació dels dos conjunts no és la mateixa, sobre tot si tenim en compte que els edificis del fòrum de Llívía ocuparien la part que correspon al pòrtic nord de *Ruscino*. El fòrum de *Ruscino* s'estructura entorn d'una plaça central rectangular i porticada, vorejada de galeries de 6,20 m d'amplada (cal recordar que l'amplada del pòrtic oriental de Llívía, l'únic conegut fins el moment, és de 5,50 m). Una sèrie de *tabernae* s'obren a la galeria oriental de *Ruscino*, elements no documentats a Llívía. Es van trobar dos accessos a les galeries a *Ruscino*, mentre que a Llívía, de moment, es documenta un únic accés a la galeria oriental. Per altra banda, l'existència de diversos contraforts externs caracteritza la planta de *Ruscino*, solució no adoptada al cas de Llívía segurament pels condicionants topogràfics.

La basílica de *Ruscino*, un edifici de 47,70 x 19,20 m, la ubicació del qual encara desconeixem a Llívía, es troba a l'oest, lloc on al cas de Llívía creiem que hi hauria d'haver el pòrtic o galeria occidental. A *Ruscino*, segons la disposició de les columnes, sembla que la nau central de la basílica s'aixecava sobre les dues laterals. La cúria, perllongada al nord de forma exempta, té la mateixa amplada que la nau central de la basílica.

Els nivells directament associats a la construcció contenen ceràmica sigil·lada itàlica Haltern 1, datable al darrer terç del segle I a.C. Aquesta dada, juntament amb la cronologia de l'epigrafia (la dedicatòria a la família imperial o als magistrats municipals més antiga és del 8 a.C. i la més recent del 50 d.C.) i l'estil arquitectònic compacte i rigorós propi d'època augustea, fan que el fòrum fos datat entre el darrer decenni del segle I a.C. i els inicis del segle I d.C. El seu abandó sembla haver-se produït al tercer quart del segle I d.C., a l'igual que la ciutat (Barrauol i Marichal, 1987).

Més recentment, entre els anys 2008 i 2009, s'han efectuat noves excavacions a la part oriental del *forum* de *Ruscino*, que han donat a conèixer nous murs (entre els quals els que formen part d'algunes *tabernae* situades a l'angle sud-est) i inscripcions epigràfiques, així com *crustae*, una cornisa de marbre de Carrara molt semblant a una de les trobades a Llivia (v.p.347 fig.442) i diversos fragments de ceràmica sigil·lada itàlica, parets fines i sigil·lada africana del tipus A (Rébé i Marichal, 2012).

Per tant, en aquest fòrum –como succeeix a Llivia- es va desenvolupar un programa edilici i decoratiu amb gran profusió de marbres de color, com *giallo antico*, *pavonazzeto* i Saint Béat. Posteriorment, els estudis ampliat sobre el conjunt epigràfic a partir de 2010 han permès confirmar la seva vinculació a membres de la dinastia Julia-Claudia, i en especial a la família de Drus (Rebé i Rodà, 2009; Mayer 2016).

El paral·lel –i la possible vinculació– entre les dues operacions sembla clara. La vinculació documentada arqueològicament a nivell d'importacions ceràmiques entre Llivia i l'àrea del Rosselló (que és la seva via més directa de comunicació amb el tràfic marítim), reforça aquesta relació.

Figs. 459 i 460. Fòrum de *Ruscino*. A dalt, imatge aèria. A baix, reconstrucció hipotètica

Lugdunum Convenarum

Aquest centre va ser una ciutat provincial gal·lo-romana, situada en una zona planera en terres de l'Alta Garona, al nord de la Vall d'Aran, al bellmig d'un important nus de comunicacions, i paradigma del procés de romanització.

Segons E. Esmonde-Cleary, aquesta *civitas* va ser fundada per Pompeu en el decurs de les seves campanyes a Hispània cap el 72 a.C., amb la finalitat que fos un centre d'aculturació pels *Convenae*, un grup de població heterogeni procedent de la Narbonesa i l'Aquitània, i que també incloïa vascons dels Pirineus. Aquest reassentament implicà un reestructuració del territori amb centralitzada en el nucli urbà, que es va transformar en un centre de comerç. Tanmateix, no s'ha trobat fins ara cap vestigi d'aquestes teòriques reformes urbanístiques, i d'aquí neix la polèmica sobre el seu origen o, com a mínim, a partir de quin moment s'inicia el seu procés d'urbanització i monumentalització (v.p.372)

A partir d'època augustea s'inicia un creixement orgànic, sense una planificació urbana estricta, en un clar paral·lelisme amb *Iulia Libica*, on el fòrum no es troba orientat amb les altres parts d'us privat de la ciutat. Pel que fa al fòrum, i al contrari que al cas de *Ruscino*, és l'exemple més allunyat de Llivia quant a dimensions (77 x 166 m). Sembla que la veritable fundació i monumentalització es produiria cap a l'any 13 a.C., i que inclouria la concessió del dret llatí. Així, al llarg del període augusteu es construeixen el temple (reformat al llarg del regnat de la dinastia Julia-Claudia) i els banys del fòrum, veritable punt de trobada de les elits locals que financien la construcció de monuments. Cal destacar igualment el gran *macellum* de la població, el més gran de la Gàl·lia, i una via que dona a l'eix principal Dax-Toulouse.

En època de Claudi s'afegeix un teatre, i en època Flàvia es reformen bona part dels espais públics, afectats per un incendi, a part de la promoció de la ciutat a la condició de *colonia*, segons Ptolomeu (Geogr. 2, 7, 13).

Al llarg del període augusteu i més enllà és destacable l'extraordinari paisatge que vorejava la ciutat, amb *pagi*, *vici* i viles al costat del riu entorn de la *urbs*, amb nombrosos santuaris i monuments (Esmonde-Cleary, 2008).

Fig. 461. *Lugdunum Convenarum*. Situació de les restes romanes en època augustea, amb la plaça porticada (1), el monument circular (2), el *macellum* (3), el temple d'Hercules (4), les termes del fòrum (5), el temple (6), el fòrum (7), el teatre (8), *domus* (10, 11 i 19), *insulae* (16), termes del nord (17)

Fig. 462. *Lugdunum Convenarum*. En primer terme, restes de les termes del fòrum

Motius de la fundació de *Iulia Libica*. Causes estratègiques i geopolítiques

L'Imperi amb que es va trobar August a la seva arribada al poder no estava exempt de problemes a les fronteres, perquè la manca d'homogeneïtat dels territoris provocava l'existència de grups hostils dins els propis límits de l'Imperi, mentre l'emperador havia de fer front, en l'àmbit de les fronteres recent conquerides, a pobles potencialment perillosos. A Occident, les intervencions militars i expansives seran un segell d'identitat de la política augustea, tot cercant fronteres naturals, al nostre cas els Pirineus.

D'aquesta manera l'activitat d'August i la seva política de pacificació de les zones muntanyoses als Pirineus, però també als Alps i a Cantàbria, es faria efectiva mitjançant la creació d'assentaments de nova planta, alguns al costat de nuclis indígenes preexistents, per acabar de romanitzar aquests darrers enclavaments. Entre aquestes ciutats destaquen *Augusta Praetoria* (Aosta) als Alps, *Asturica Augusta*, a la zona cantàbrica, i potser la pròpia *Iulia Libica*. Fins i tot el mateix Octavi va intervenir el 35-34 a.C. als Alps i a Il·líria (Amela, 2011).

La frontera dels Alps, similar des del punt de vista orogràfic amb els Pirineus, es diferenciava d'aquesta en la seva proximitat a Itàlia, fet que impedia la possibilitat d'unes comunicacions més ràpides i segures amb la resta de l'Imperi. Mitjançant una sèrie d'expedicions contra els pobles de l'àrea occidental dels Alps, August va aconseguir conquerir la zona i fundà poc després la província dels *Alpes Maritimae*, en clara similitud amb els passos pirinencs. A l'àrea oriental i central dels Alps, les campanyes militars dutes a terme per Tiberi i Drus entre els anys 15-12 a.C. van aconseguir anexionar tota l'àrea alpina i subalpina, que passarien a formar part de la província de *Raetia*. Poc abans havia estat anexionada la zona del Tirol oriental com a regne del *Noricum*.

Pel que fa a la importància geogràfica-estratègica de la Vall d'Aosta, s'ha de tenir en compte que la part occidental dels Alps, on es troba aquesta vall, separava la província romana de la Gàl·lia Narbonesa del nord d'Itàlia o Gàl·lia Transalpina, i era punt de trobada d'importants i nombrosos passos alpins. Per això es tracta d'un cas molt semblant al de la vall cerdana, que comunicava la Tarraconesa amb la Narbonesa pel pas del Coll de la Perxa.

Ja el 43 a.C. el propi Octavi bloquejà l'aprovisionament de sal als pobles d'aquesta vall (*salassi*), amb la instal·lació d'un *praesidium*, i l'any 29 a.C. inicià la construcció de ponts i camins que van permetre el millor desplaçament de les seves tropes i la derrota final dels salassis.

Finalment, la ciutat d'*Augusta Praetoria Salassorum* va ser fundada el 25 a.C. per sobre de la retícula d'un campament militar, en la confluència dels rius Buthier i Dora, on convergeixen les vies cap a diversos passos alpins. La ciutat tenia una planta perfectament regular de 64 illes de cases delimitada per una muralla amb torres i quatre portes monumentals, tot i que interiorment el *cardo* i *decumanus maximus* no eren centrats. El fòrum, construït en el transcurs del segle I d.C., era de planta rectangular, pavimentat amb marbre i vorejat de pòrtics i criptopòrtics amb arcades. El temple, d'època d'August i del que queden pocs vestigis, no ocupava una posició central ni axial respecte a la plaça, sinó lateral (Mollo, 1999). *Augusta Praetoria* era a més un dels extrems de la via que anava fins la *Colonia Iulia Viennensis* (act. Vienne), ubicada a la Narbonesa.

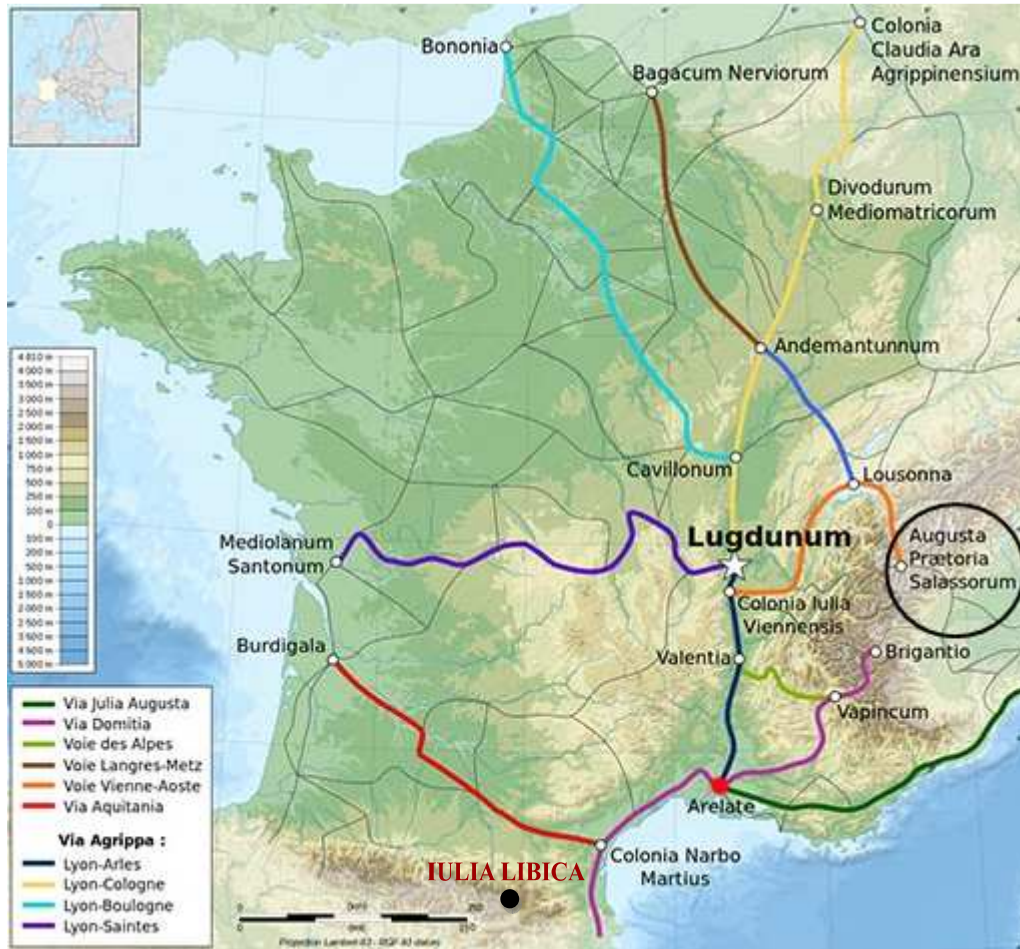
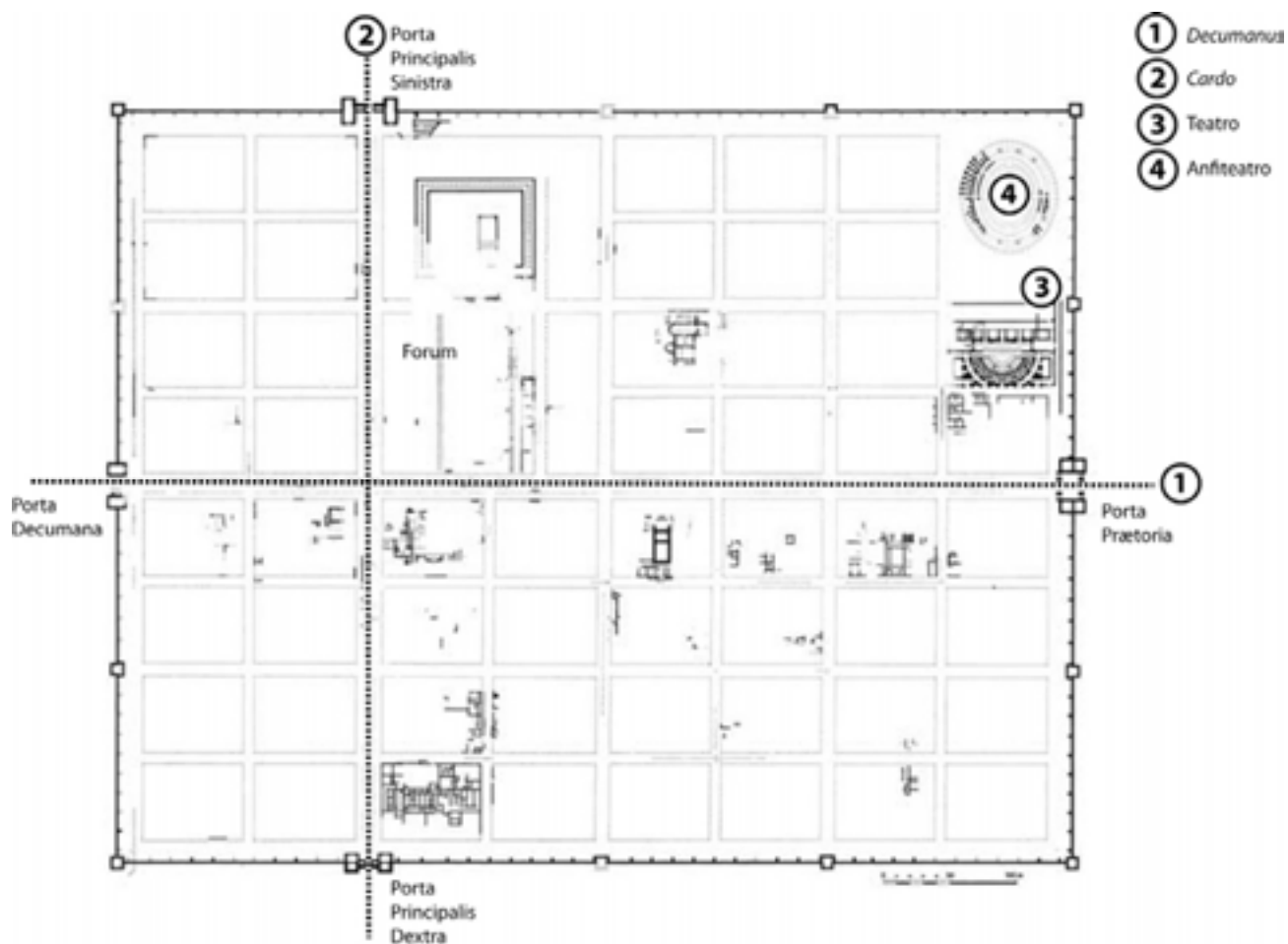

Fig. 464. Situació d'*Augusta Praetoria* dins el conjunt de vies romanes de la Gàl·lia

Figs. 465 i 466. Ciutat romana d'*Augusta Praetoria* (act. Aosta). A dalt, detall d'una cantonada del criptopòrtic que voreja el fórum. A baix, planta de la ciutat, amb el recinte del fórum i el seu temple ubicat a l'extrem nordoest

A l'extrem occidental, les Guerres Càntabres culminaran la conquesta d'Hispània. Acompanyat d'una ingent propaganda, el conflicte es prolongarà fins el 19 a.C., quan Agripa aconseguirà sotmetre els pobles del Nord.

És en aquest context, al finalitzar les Guerres Càntabres, on s'ha de situar l'origen de la ciutat d'*Asturica*, que deriva d'un assentament de caràcter militar a l'aiguabarreig dels rius Jerga i Tuerto. Aquest nucli aviat es convertiria en un dels focus irradiadors del procés romanitzador pel territori astur al Nordoest Peninsular. D'aquest moment tenim restes del fossat defensiu i gran quantitat de material ceràmic importat d'Itàlia, que es pot relacionar directament amb el desplaçament del contingent militar que, segons dades epigràfiques, era constituït per la LEGIO X GEMINA.

A partir d'època de Tiberi s'abandona el campament i es construeixen a sobre les primeres edificacions públiques i vivendes. La fundació d'aquesta ciutat, cap del *conventus Asturum*, respon a l'interès per controlar territorialment un grup de població bàsicament de tipus rural per part dels emperadors de la dinastia Júlia-Claudia.

Quant a l'estructura de la ciutat, el seu traçat urbà està format per una retícula de *insulae* de planta rectangular força homogènia, on entorn de les de dimensions més grans s'agrupen edificis d'ús públic com les Termes Majors. Al sud del traçat hi ha l'espai on es troba la zona del fòrum, en una de les parts més elevades de la ciutat, però allunyada respecte als eixos principals, igual que a *Iulia Libica* (v.p.392). Bàsicament es tracta d'una plaça pública delimitada per un doble pòrtic, amb el temple centralitzat, que inclou un petit edifici enfrontat al temple però fora del recinte (Burón, 2006).

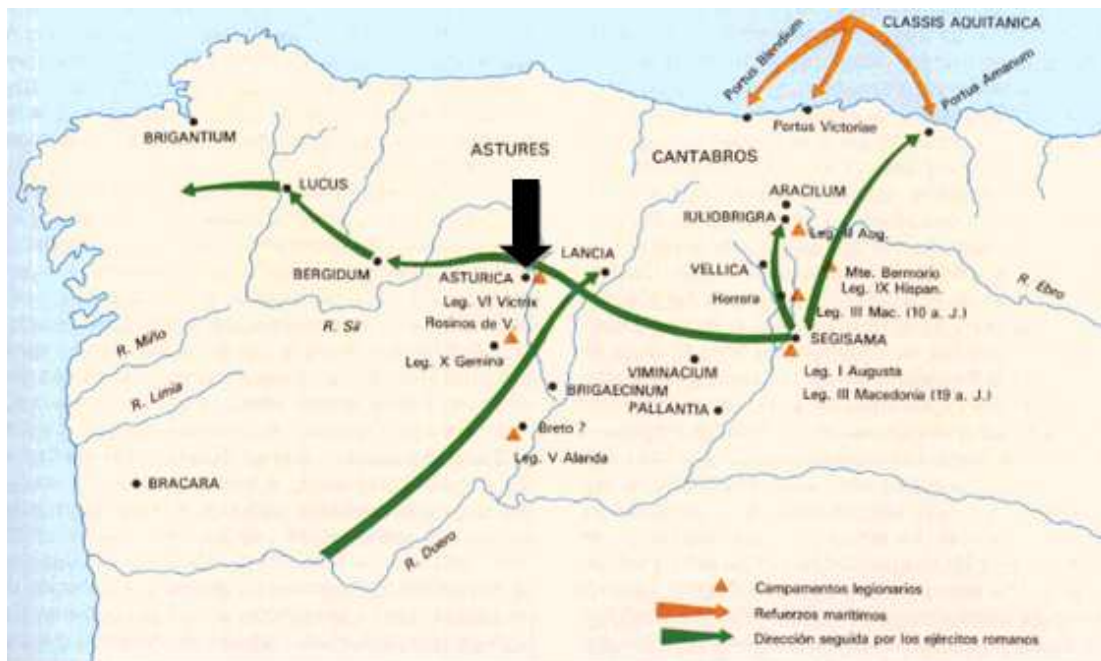

Fig. 467. Mapa de les Guerres Càntabres amb la situació d'*Asturica*

Fig. 468. Ciutat romana d'*Asturica Augusta* (act. Astorga). Planta general

Fig. 469. Ciutat romana d'*Asturica Augusta*. Fòrum. Reconstrucció hipotètica

Al cas dels Pirineus no hi va haver conflictes armats, com als Alps o Cantàbria, però després del període d'inestabilitat que van suposar les Guerres Civils i el període de les revoltes (v.p.228 i 329), la pacificació total de la zona podria haver provocat la desaparició del sistema dels *praesidia*, potser perquè aquesta variant de logística militar ja no seria necessària, i es va substituir pel nou model urbà. Els anys previs o poc després de la "primera rebel·lió ceretana" (v.p.329) coincidirien, tal i com es documenta arqueològicament, amb l'abandonament pacífic dels establiments més vinculats a les necessitats militars, els *oppida* del Castellot, Baltarga i Llo (v.p.315, 318 i 321 respectivament). Tal i com havia succeït al període republicà, la població local es degué traslladar i refixar a nous establiments i es va deixar probablement el mateix estatut semidependent als indígenes, assentats ara en noves parcel·les.

A nivell de territori, l'estructura poblacional fou transformada de nou, amb l'objectiu de tenir controlades totes les zones *interlimites*, i així iniciar unes reformes jurídic-administratives que donarien lloc a l'estructura territorial imperial, concentrant els rols polítics, administratius i judicials a la nova ciutat romana que es construí en aquell moment, *Iulia Libica*. Per altra banda, un hipotètic augment de la fiscalitat per part dels romans, i en paral·lel a les polítiques de reassentament i pacificació dels ceretans, podria haver fet necessària la fundació d'un nou centre lligat a una nova estructura cadastral i tributària. També es podria haver seguit una política fragmentadora de les *civitates* dels ceretans, desarticulant les entitats polítiques indígenes, dins la qual la fundació d'una nova ciutat hauria estat coherent.

Lligat als reassentaments, el fenomen de la urbanització es troba també ben documentat també en altres regions catalanes, i amb una cronologia similar al cas de *Iulia Libica*, que mostra l'interès romà per desenvolupar centres urbans de tipologia romana, i aprofitar així la seva capacitat evolutiva per integrar i transformar les pròpies poblacions locals. La significativa troballa de materials ceràmics de tradició íbero-ceretana en tots els enclavaments romans de Llúvia, incloent el fòrum, pot ser una de les evidències arqueològiques d'aquest procés.

En qualsevol cas, sembla força probable que la nova ciutat de *Iulia Libica* fos el lloc d'arribada de la major part de aquestes poblacions desplaçades des de diversos assentaments de la comarca. Aquesta afluència de població indígena en el moment de la creació d'una ciutat ha estat tractada per L. Amela en referència al cas de *Lugdunum Convenarum* (v.p.356) (Amela, 2000).

Fig. 470. Fòrum de *Julia Libica*. Situació

Fig. 471. Fòrum de *Julia Libica*. Habitacions 1 i 2

Fig. 472. Fòrum de *Iulia Libica*. Habitacions 1 i 2

En tot cas, la fundació d'una ciutat i un fòrum a *Iulia Libica* degué ser la suma de diversos factors estructurals de signe favorable que es van donar alhora, com la culminació d'un procés gestat al llarg dels segles II i I a.C, fenomen també ocorregut en ciutats com *Segobriga*, o *Veleia*, caracteritzades, possiblement com Llúvia, per les seves reduïdes dimensions, però també per la seva presència significativa com a eixos vertebradors d'un ampli territori durant un curt lapse de temps⁵⁰. El concepte faria referència també a territoris concrets, en algun cas mal comunicats, però de romanització progressiva als segles anteriors, que a partir d'un moment donat, i majoritàriament per causes geopolítiques, s'integren de ple el sistema organitzatiu que té com a base la ciutat.

Un altre factor desencadenant devia ser que la creació d'una ciutat en aquest lloc concret va anar sens dubte relacionada també amb la necessitat de control del principal pas dels Pirineus Orientals, el Coll de la Perxa, ja que després de la fundació de ciutats al llarg de la costa catalana i a les terres de l'interior, els romans necessitaven un nucli d'importància, degudament protegit, que pogués regular el comerç entre la Tarraconesa i la Narbonesa i entre el límit del territori de Llúvia i el de la ciutat romana més propera, voluntat plasmada en el manteniment del Puig del Castell en època atimperial com a punt de guaita i control de la plana cerdana, i molt possiblement també en l'establiment d'uns *portoria* de frontera interprovincial, dels quals hi havia precedents a la zona (v.p.326). És probable que els possibles nous *portoria* fossin pagats a la ciutat (hipotèticament potser al costat de la porta o a l'entrada), d'una manera més oficial i sistemàtica que abans.

⁵⁰ Al cas de *Veleia*, situada a la Ligúria i aprop dels Alps, resulta curiosa a més la seva similitud topogràfica amb *Iulia Libica* (Santoro, 1983).

Segons la anàlisi d'algunes inscripcions ⁵¹, els Pirineus haurien pogut tenir un valor fiscal i duaner, en tant que separació de diferents territoris i províncies (Pons, 1994, 280-283).

Un altre dels detonants d'aquest procés seria la millora de l'eix *Ruscino-Ilerda* (v.p.325), que augmentà l'accessibilitat i el desenvolupament del Pirineu Oriental. Des de finals del segle II a.C. es degueren produir en aquestes valls noves ofertes de centralitat, transformacions economico-socials i canvis urbanístics. Cal no oblidar que la zona de Llívia és una de les dues més fèrtils i àmplies de la vall cerdana, ocupada per les baixes terrasses del Segre on és més adient l'activitat agrícola, amb activitats agrícoles i ramaderes creixents des de l'etapa republicana (v.p.313).

⁵¹ És el cas de la inscripció de la LEGIO XXXX GALLIARVM de *Lugdunum Convenarum*

La situació de Llivia en una cruïlla de camins -amb una fàcil comunicació amb la Gàl·lia- pressuposava grans opcions de desenvolupament (Nolla i Rodà, 1995, 513). Hipotèticament va existir un tipus principal de centre urbà, a partir de nuclis indígenes o indrets amb un accés fàcil o proper a l'*Strata Ceretana*, com a conseqüència d'una intervenció exògena per part del poder públic i privat romà, encaminada a convertir-los en *civitas*, amb augment de la seva capacitat d'atracció i creixement poblacional producte de la implantació de noves activitats, fins al punt d'esdevenir veritables ciutats-estat (Rico, 1997, 175). Seria el cas de *Iulia Libica* i *Aeso* (v.p.379). A *Aeso* aquest procés de concentració tindria lloc entre finals del segle II i principis del segle I a.C. (Paya *et al.*, 1992-93), i per a *Iulia Libica*, a partir de poc abans del canvi d'era. En època Julia-Claudia, aquests nuclis aconseguiren un status, una forma de govern municipal i unes condicions urbanístiques similars a la resta de ciutats romanes de la zona, com *Lugdunum Convenarum* o *Labitolosa* (Pons, 1994, 188).

En concret, *Lugdunum Convenarum* (v.p.356) partia de la base de la seva magnífica situació estratègica en l'encreuament d'importants rutes comercials i amb importants recursos naturals, des d'on es podien controlar els passos muntanyencs d'aquesta zona, ja que vigilava l'Alt Garona i les rutes en direcció al gran nus de comunicacions que era Tolosa. N. Dupré assenyala que la creació de *Lugdunum Convenarum* va suposar un canvi en la utilització dels passos dels Pirineus centrals, doncs el de Bielsa va perdre la seva importància en favor del de Vielha, menys elevat, i en relació directa amb *Iliberris* i Tolosa al nord, i *Ilerda* i *Varraco* al sud (Dupré, 1983).

La inscripció llatina d'Oceja. Els QVATTVORVIRI

Fins ara el corpus epigràfic de la *Iulia Libica* es limita a una única inscripció, la placa que menciona un membre de la GENS MANLIA trobada a l'interior del fòrum (v.p.124 i 125 fig.152), i tampoc les inscripcions de la Cerdanya ofereixen molta informació sobre la condició jurídica o les institucions de la *civitas*. Però recentment, el paleolingüista Joan Ferrer (v. p.309 i 310 fig.403), especialista en gravats ibèrics, ha localitzat una de les poques inscripcions en llengua llatina existents a Cerdanya, concretament en una roca d'Oceja molt a prop de Llivia (v.p.384 fig.473). Al marge inferior dret d'aquesta inscripció destaca la menció a uns QVATTVORVIRI (III VIRATUM) (v.p.385 fig.474), magistratura present en alguns municipis del segle I a. C. i entorn del canvi d'era ⁵². Aquests magistrats tenen noms íbers, un dels quals no és gens corrent i el trobem també al Bronze d'Ascoli (v.p.331 figs. 421 i 422).

Fig. 474. Poblacions de Cerdanya on han aparegut inscripcions rupestres. Font: J. Ferrer

Aquesta inscripció ha estat estudiada recentment per Joan Ferrer, Javier Velaza i Oriol Olesti (Ferrer, Velaza i Olesti, 2017), i aquests autors opinen que aquesta evidència, a part de confirmar l'antiguitat de les relacions d'alliança i col·laboració militar entre íbers i romans, fa pensar que *Iulia Libica* ja era, en el moment de la inscripció, un municipi amb dret llatí i, que els seus magistrats o una part d'ells, eren íbers o d'origen ibèric, en un moment en què la cultura ibèrica és encara ben present al territori ⁵³. I a la vegada pensen que si relacionem aquest *quattuorvirat* de la inscripció amb *Iulia Libica*, això implicaria, sense cap tipus de dubte, una institució política de tipus municipal i donat que els 4 personatges no mencionen tribu ni una onomàstica pròpia dels ciutadans, la possibilitat més lògica és que es tracti de ciutadans llatins, situació lògica en un municipi llatí ocupat en la seva major part per població d'origen indígena.

⁵² Sobre els QUATTVORVIRI: Degrassi, A. 1949 [1962], "Quattuorviri in colonie romane e in municipi retti da duoviri", en *Scritti vari di antichità*, vol. I, Roma, 99-177

⁵³ Els romans sempre van afavorir el mantenir el poder de les élits locals per facilitar l'afluència dels indígenes cap a les ciutats i exercir les magistratures, objectiu que també afavoria la romanització

Fig. 474. Inscripció llatina d'Oceja. Dibuix, traducció i imatge: J. Ferrer

Sens dubte caldrà aprofundir en aquestes suggeridores interpretacions derivades d'aquesta troballa que ens aporta un tema de reflexió sens dubte complex i que transcendeix l'abast d'aquesta tesi doctoral.

La política fundacional d'August

Alguns investigadors, tot i admetent una fundació i municipalització augustea de Llívia, tenen en compte que Cèsar, i abans Pompeu, també van fundar ciutats a les que van dotar de privilegis.

Amb tot, August tingué una política fundacional generalitzada i molt ben planificada, creant ciutats en llocs estratègics en un moment de finalització de conflictes, ben diferents del moment anterior de Cèsar i el segon triunvirat, caracteritzat per conflictes constants. A part, hauríem de tenir en compte que l'arribada a *Lulia Libica* d'alguns dels materials escultòrics i arquitectònics de més valor de la ciutat seria impensable sense unes xarxes comercials ben establertes, que en realitat no es consolidaràn fins el període del canvi d'era.

August dotà l'Imperi de contingut, convertint-se en el veritable organitzador del territori, que tindrà el seu epicentre en la ciutat com a realitat política i cultural. Les ciutats possibilitaven dominar extensos territoris, doncs en elles hi residien els òrgans i institucions que permetien les tasques de govern i facilitaven el manteniment de la sobirania sobre el seu entorn. Per això, es van anar creant centres urbans allà on no existien amb la fi d'establir punts referencials per l'administració. Un ampli programa d'implantació del model urbà a les províncies provocà que, com segurament Llívia, molts nuclis van adquirir l'estatut de privilegiats (colonies o municipis) i eren organitzades de manera semblant, seguint el model de la pròpia ciutat de Roma.

Darrere la construcció d'aquests centres públics hi ha una intenció política i munificent, acompanyada de la promoció jurídica. L'estatut municipal es dona, entre d'altres motius, perquè la ciutat faci una administració controlada i efectiva, i per dotar als centres de la infraestructura necessària per fer-ho. Per tant, hi ha una voluntat augustea per organitzar aquests territoris a partir del model clàssic de la *civitas* (Olesti, Guàrdia i Mercadal, 2014), sent el paper de Llívia el de vèrtex d'unió amb l'estructura provincial romana.

A part de la reorganització provincial que duu a terme August al dividir Hispania en tres províncies, Tarraconesa, Lusitania i Bètica, se sap que la difusió del model urbà als territoris hispans va tenir un gran impuls, tant mitjançant la fundació de noves colonies com a partir de la promoció de nuclis indígenes a la condició municipal o la creació de ciutats *ex novo* amb estatus inicial municipal⁵⁴, com molt probablement va ser *Lulia Libica*. Tampoc és menyspreable el paper d'Agripa com a organitzador de les noves àrees conquerides després de la seva victòria sota les ordres d'August a les Guerres Càntabres.

⁵⁴ Ja Dió Cassi (*Liv.* 33,7) feu referència a les fundacions d'August a Hispània amb motiu del seu segon viatge l'any 5 a.C.

Fig. 475. Divisió administrativa d'August (7-2 a.C.)

També serà la intervenció d'August per articular els Pirineus el que suposà, al vessant gal, una redistribució provincial. En aquest sentit, A. Chastagnol considera que a la Gàl·lia la major part de comunitats amb dret llatí (*oppida latina*) han de ser considerades promocions d'August anteriors al 31 a.C. (Chastagnol, 1995, 116). Un fenomen similar, de creació d'una veritable capital política per aquests territoris, pogué donar-se en el cas dels ceretans: la promoció a ciutat llatina de Llivia la podríem relacionar amb l'*ius latii* que atorga Plini⁵⁵ als ceretans a finals del segle I d.C.

Aquest procediment, que com veiem es dona en moltes altres ciutats occidentals del Principat, ha quedat parcialment testimoniada, al cas de Llivia, en l'epítet *Augustani* que reben també els ceretans a l'obra de Plini i que els relaciona també amb la *Iulia Libica* de Ptolomeu. Alguns autors, seguint la interpretació que va fer Pèire de Marca al segle XVII, també han volgut veure darrere del doble qualificatiu que els ceretans *Augustani* serien els pobles incorporats a l'Imperi en temps d'August, mentre que els *Iuliani* ho havien fet en temps de Juli Cèsar. Segons M. Mayer, però, no hi havia cap prova que això fos realment així i el més probable és que hi podia haver hagut una superposició d'atributs (Mayer, 1982). En tot cas, l'epítet de Plini, a més de reforçar el paper dels ceretans com a entitat privilegiada, organitzada en una *civitas* que tingué un nucli principal, indica una promoció augustea, on la fundació urbana seria ben coherent. La similitud dimensional dels *fora* documentats a Llivia i l'augusteu de *Ruscino* sembla en aquest sentit molt significativa.

⁵⁵ Cal recordar que Plini va viure a la Citerior, a *Asturica Augusta*, cap als anys 60 d.C.

Al cas de Llivia, O. Olesti teoritza que els epítets *Iuliani* i *Augustani* podrien distingir dues fases de promoció entre els ceretans. El primer podria respondre a un estatut de colònia llatina (com ho va ser *Ruscino*) en època cesariana, coherent també amb l'epítet de *Iulia Libyca*, que va ser transformat a municipi llatí en època d'August ⁵⁶. Es tracta d'un fenomen ben documentat a la Gal·lia, Hispania i el nord d'Àfrica (Espinosa, 2014, 7). Aquesta hipotètica promoció a colònia llatina de Cèsar, Olesti considera que no implicaria un veritable canvi urbanístic, com tampoc es va donar a les colònies llatines cesarianes de la Cisalpina o la Narbonesa, i pensa que caldria esperar a la promoció augustea per què el nucli indígena fos veritablement refundat urbanísticament com a municipi (Ferrer, Velaza i Olesti, 2017, 10).

En relació a la hipòtesi d'una creació de Llivia en època augustea, s'ha de dir que alguns centres de la Tarraconesa i la Narbonesa estan contrastats arqueològicament i epigràfica com de fundació augustea indiscutible i en dates semblants a les hipotètiques de Llivia, amb la municipalització mitjançant la concessió de l'*ius latii*, com és el cas de *Ruscino* i *Lugdunum Convenarum* (v.p.343). Concretament, sobre *Lugdunum Convenarum* es considera darrerament que la ciutat va ser fundada per August, degut a que les excavacions arqueològiques no reflecteixen restes materials anteriors d'època pompeiana (Schaad i Vidal, 1992). També dins el context pirinenc o prepirinenc, *Auso* (v.p.376) presenta nivells augusteus importants que, com a *Iulia Libica*, són els primers que documenten el caire urbà del nucli. En altres ocasions, es tracta només d'una fundació, com a *Labitlosa*, que tot i que serà dotada amb un primer fòrum, no serà municipi fins època Flàvia (v.p.380 i 381).

⁵⁶ A *Ruscino* una fase inicial urbanística, d'època triunvirial, s'ha vinculat a l'otorgament de dret llatí, i una ja monumental d'època augustea a la condició municipal (Pensabene *et al.*, 2012, 113). Segons Barrauol i Marichal, però, el dret llatí no es concedeix a *Ruscino* fins època augustea (Barrauol i Marichal 1987, 54)

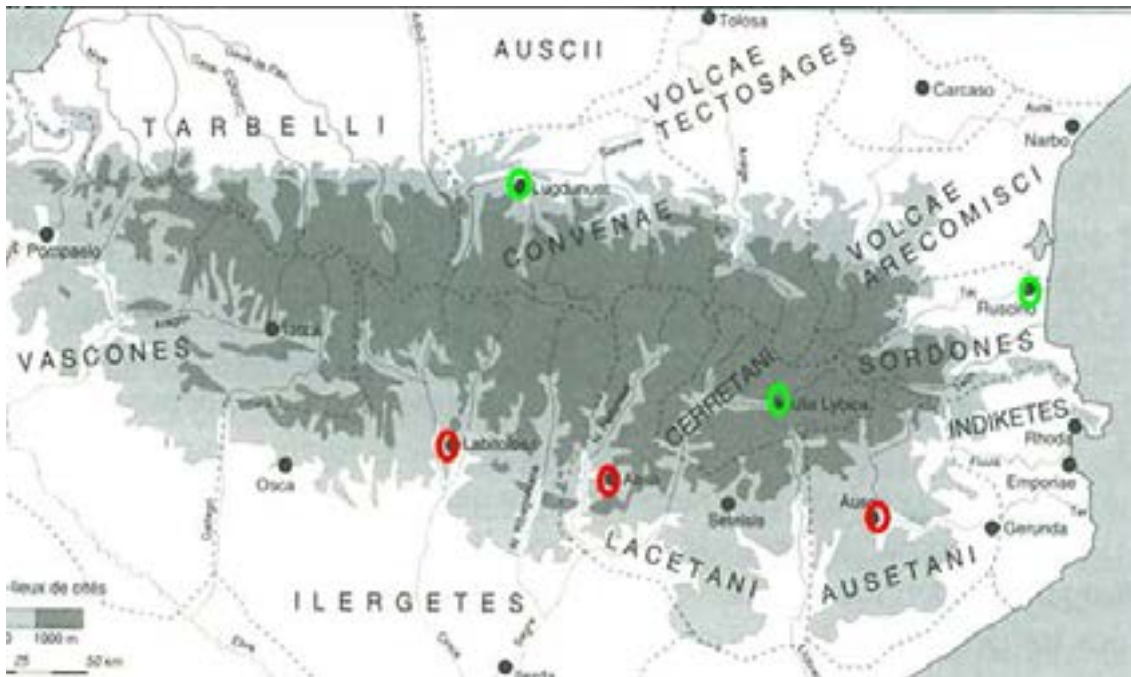

Fig. 476. Les pautes territorials a partir d'August: les ciutats. En verd, *civitates* amb dret llatí en època d'August; en vermell, *civitates* amb dret llatí en època Flavia, però amb nivells augusteus. Font: O. Olesti

En qualsevol cas, es tracta d'unes zones, els Pirineus i el seu entorn, que seràn progressivament organitzades i explotades, que ens allunyen de la visió d'un món romà poc interessat en les àrees muntanyoses, i que ens permeten conèixer l'interès per uns territoris complementaris, diversos, sens dubte també necessaris per al bon funcionament del sistema. De fet, els Pirineus i la Cerdanya en particular eren uns territoris amb unes suficients potencialitats econòmiques perquè Roma hi iniciés les mateixes transformacions que als altres territoris ibèrics.

Com en tantes altres coses, August no devia ser el primer en identificar l'interès estratègic i econòmic d'aquestes àrees pirinenques, però sens dubte va ser peça fonamental en el seu domini, fomentant la integració dels centres de nova fundació al nou model polític del Principat⁵⁷, creat per éll mateix (Olesti, 2015).

La fundació de Llivia fou sens dubte un fenomen transcendent per al territori, especialment si tenim en compte el gran esforç monumentalitzador del fòrum i en general del nou nucli, amb marbres vinguts d'arreu del Mediterrani, inclosos en un programa decoratiu sorprenent per un nucli allunyat dels grans corrents comercials de l'època. Aquest fet no és sinó un exemple de la capacitat romana per exportar el seu model urbà a territoris allunyats, com el Pirineu, i la voluntat de transformar les societats indígenes en una nova societat provincial plenament integrada a l'Imperi romà.

⁵⁷ L'ordenament del Principat neix quan Octavi, l'any 27 a.C., torna al Senat i al poble romà els poders extraordinaris concedits a la guerra civil. Arrel d'això, el Senat l'anomena August i li encomena que defensés i protegís l'Estat romà. Es tracta d'un compromís polític pactat entre la tradició republicana i les noves tendències monàrquiques, un dels exemples més clars és la divisió entre províncies senatorials i imperials, sent aquestes darreres les encara no pacificades, de les que s'encarregarà el propi August

L'eclosió de les fundacions urbanes al Pirineu ha estat ben destacada per treballs com el de Leveau-Palet (Leveau-Palet, 2010, 191), que remarquen com en època romana la muntanya no va excloure el model urbà, si bé en va afectar la seva dimensió, més reduïda. Hi ha prous indicis per vincular precisament a August l'inici d'aquesta fase urbanitzadora, no només per al cas de Llivia, *Ruscino* o *Lugdunum Convenarum*, sinó fomentant el creixement dels centres termals, un tipus d'aglomeracions secundàries que tingueren un paper especial al Pirineu ⁵⁸.

Figs. 477 i 478. Situació de *Julia Libica* dins el *Conventus Tarraconensis*. Font: J. Guitart

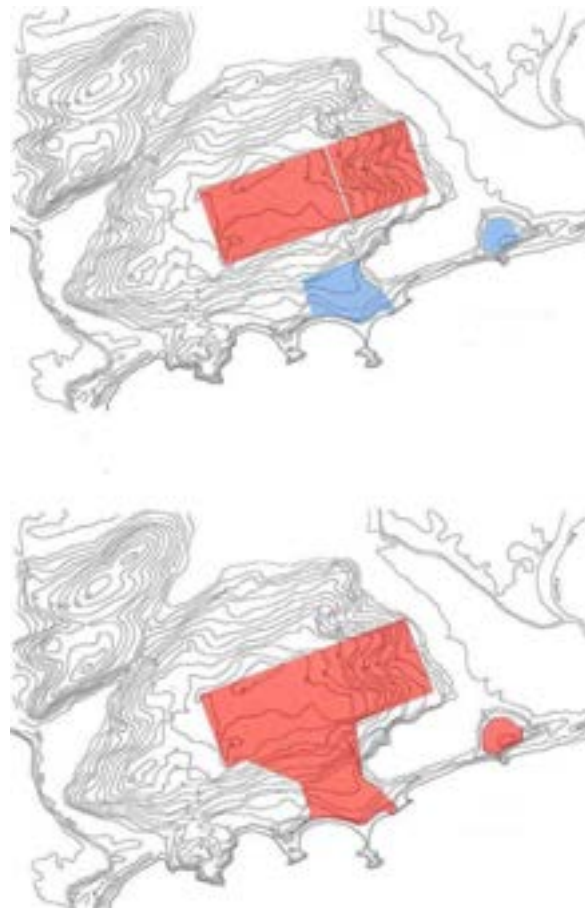
⁵⁸ És en aquest sentit fonamental la referència de Crinàgores (*Ant Palat*, IX, 419) al paper d'August de promoció dels establiments balnearis al Pirineu

Examinant aquesta concentració de fundacions de ciutats properes als dos vessants del Pirineu al llarg d'aquest període, ens podríem arribar a plantejar si assistim a una veritable política de planificada i coordinada per assegurar el control i la viabilitat comercial dels passos pirinencs (fenomen contrastat a *Ruscino* i *Iulia Libica*), així com la prosperitat del territori. Cap a mitjans del segle I d.C., amb la pacificació total de les terres de l'Imperi, aquest doble cinturó de control dels Pirineus perdé la seva importància estratègica, però quedà definitivament integrat dins el sistema geopolític i econòmic romà.

Vistes ja les noves fundacions a la Narbonesa, *Ruscino* i *Lugdunum Convenarum*, pel vessant de la Tarraconesa aquestes ciutats van ser *Emporiae*, *Gerunda*, *Auso*, *Iesso*, *Aeso*, *Osca*, *Labitolosa*, Los Bañales, *Iacca* i *Pompaelo*, amb una major concentració a la part del litoral mediterrani. Entremig hi hagueren altres poblacions potser de menor importància, com ara *Setelsis* (potser Solsona) o *Sigarra* (Prats de Rei), però que igualment podien haver format part d'aquesta línia. En canvi, la zona més atlàntica dels Pirineus restava encara en conflicte amb les poblacions vascones.

Tot i que *Emporiae*, *Gerunda* i *Iesso* són de fundació anterior, no hi ha dubte que és en el període augusteu quan aquests centres urbans arriben a un primer grau d'esplendor i podrien assolir la mateixa funció que les de nova creació.

Al cas d'*Emporiae*, aquesta evidència resulta clara amb la unificació de les ciutats grega i romana sota un mateix estatus jurídic en època d'August (Sanmartí i Nolla, 1988). Així s'originà el *municipium Emporiae*, en paral·lel a la construcció de la segona fase del seu fòrum (Aquilué *et al.*, 1984).

Figs. 479 i 480. Ciutat romana d'*Emporiae*. A dalt, en vermell, ciutat romana republicana. A baix, *municipium Emporiae*. Font: E. Sanmartí i J.Mª Nolla, 1988

Auso

Pel que fa a l'*Auso* o *Ausa* romana, és el nom de l'antiga ciutat romana de Vic, segons la inscripció que apareix a les monedes romanes i ibèriques que s'hi han trobat. Ptolomeu l'esmenta també així al segle II d.C., juntament amb altres ciutats que ell qualifica com a *ausetani* (*Geographia* II, VI, 69). Les dues intervencions realitzades en l'interior del *podium* del temple⁵⁹ indiquen que la primera ocupació del nucli antic de la ciutat de Vic es remunta a l'època d'August, davant la necessitat d'administrar un territori agrícola densament poblat i explotat des del segle II a.C. (Molas, 1982). Segons Plini, gaudí de l'*ius latii* (*Plin N.H.* III, 23). Desconeixem la naturalesa d'aquest primer assentament sobre un petit turó, en la confluència de dos rius, el Gurri i el Mèder, afluents del Ter, però en tot cas la continuïtat de l'ocupació del lloc fins a l'edificació del temple està testimoniada per la presència a l'àrea de sigil·lades itàliques, sudgàl·liques i clares datables entre els segles I i II d.C., procedents del buidatge del subsòl i el *temenos* que va patir en el moment del seu descobriment l'any 1882 (Molas, Ollich i Caballé, 2008, 719-722).

A part d'una primera via romana fins a *Iluro*, a l'actual plana de Vic hi conflüen els eixos o vies de comunicació prepirinenques de l'interior pertanyents a la *Via Augusta* i que servien per transportar tropes i controlar militarment tot l'espai geogràfic d'àmbit septentrional que tenien els romans al seu abast: les vies des de *Barcino* cap a la Cerdanya i les que anaven des de *Barcino* cap a Olot i el Coll d'Ares (Padrós, 2010).

Fig. 481. Ciutat romana d'*Auso*. Excavacions del recinte del temple. Any 1982. Imatge: E. Sanmartí i A. López

⁵⁹ Molas, M.D.: "*El temple romà de Vic: novetats arqueològiques i cronologia*", XI Simposi Internacional de Prehistòria i Arqueologia Peninsular, *Ausa*, X, 1982, p. 275-291. Mestres, I.; Pujades, J.; Subiranes, C. (1991): Memòria de l'excavació al temple romà de Vic, Generalitat de Catalunya, inèdita

lesso

Segons J. Guitart, *lesso*, situada al bellmig de la Segarra, es funda entorn de l'any 100 a.C. dins un ampli projecte de fundacions de ciutats romanes *ex novo* que també inclou *Iluro*, *Baetulo* i *Aeso*, amb la finalitat d'estructurar el nou territori que hi ha al seu entorn. un precedent podria ser la fundació de *Narbo Martius* el 118 a.C. a la costa mediterrània de la Gàl·lia i de la *Via Domitia*, que facilitarà les comunicacions per via terrestre entre Itàlia i Hispània, incloent així mateix les ciutats de *Gerunda*, *Blandae* i *Ilerda* (Ros, 1999).

A les fonts hi ha una referència a *lesso*, que és de Plini (*N.H.*, I, III), quan esmenta els *gessonienses* com a depenents administrativament i judicialment del *conventus Tarraconensis* i que tenien el dret llatí.

En l'actualitat les excavacions arqueològiques que s'hi duen a terme, dirigides per J. Guitart i J. Pera, incideixen en el tram nord de les muralles de la ciutat, originàries del primer moment constructiu, que inclou una porta, una part del *cardo maximo* i l'*intervallum*.

Entre els habitatges destaca una gran *domus* de 800 m², 30 espais diferenciats i pavimentació amb *opus signinum tessellatum*, amb una cronologia del canvi d'era per al moment de la construcció.

Fig. 482. Ciutat romana d'*lesso*. Vista aèria d'un sector de les excavacions a la muralla nord i la representació de l'altura d'una de les seves torres (segle I a.C.). Imatge: J. Guitart

Als darrers anys han estat descobertes les termes públiques de la ciutat romana, amb diverses fases evolutives. L'edifici inicial (Fase 1) era format per diverses sales amb paviment d'*opus signinum*, amb alçats d'*opus caementicium* i grans carreus. La Fase 2 comportà una gran ampliació del complex, que va incloure una *natatio*, juntament amb la introducció del sistema d'hipocaust, i totes les altres innovacions tècniques que els edificis termals havien anat desenvolupant, estandaritzant i estenent cap a les províncies occidentals, sobre tot a partir de l'època d'August (Guitart et al., 2011).

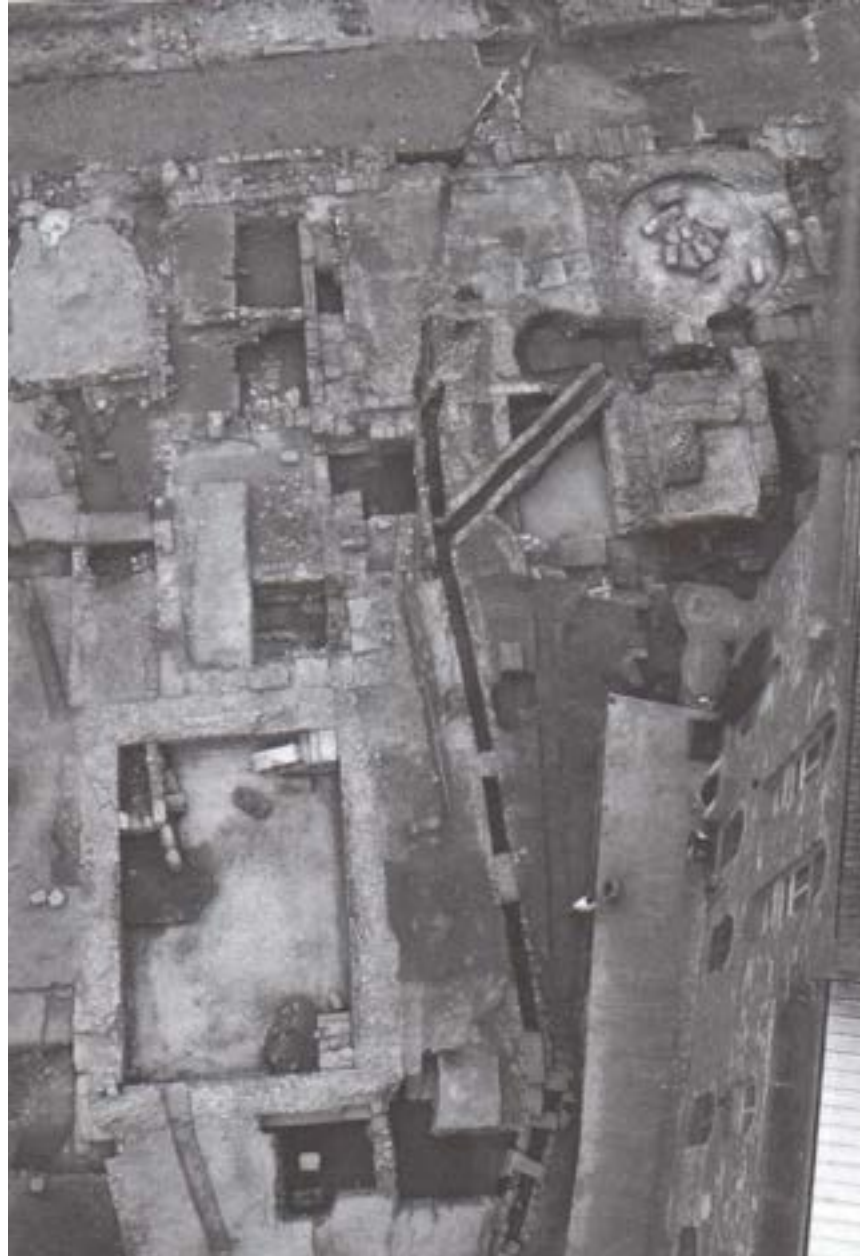

Fig. 483. Ciutat romana d'Iesso. Imatge aèria de les termes públiques. Font: J. Guitart, 2011. Imatge: J. Guitart

Aeso

Aeso, ubicada sota l'actual Isona, es troba al centre d'un pla envoltat d'altres serres, a llevant de la comarca de Tremp, i donada la dificultat dels passos que envolten la conca de la Noguera Pallaresa, forma part del pas obligat de les vies de comunicacions terrestres que, com *Iesso*, recorren Catalunya de forma transversal.

Inicialment només es comptava amb nombroses fonts epigràfiques per caracteritzar l'Aeso romana, fins que l'any 1992, en el decurs de les obres de consolidació d'un tram de la seva muralla, el situat en paral·lel al camí de la Torreta, varen possibilitar la documentació de totes les fases altimerials i més enllà de l'existència de la *urbs*.

Fig. 484. Ciutat romana d'Aeso. Muralla

Així, assistim a un moment fundacional (Fase 1) que, com al cas d'*Iesso*, cal situar entre finals del segle II i inicis del segle I a.C., com a conseqüència també de les mateixes necessitats de control del territori. La Fase 2 correspon al segon terç del segle I a.C., a partir de les troballes d'àmfora itàlica i ceràmica campanina B relacionades amb estructures properes a la muralla. La Fase 3 és la que correspon al període que ens interessa, però tan sols s'hi documenta un nivell de circulació. Finalment, pertany a la Fase 4 un àmbit adossat a la muralla, que podria formar part d'una *domus*, de l'interior del qual procedeixen nombrosos fragments epigràfics, ceràmica sigil·lada hispànica i clara A (Payà *et al.*, 1994).

Labitolosa

Una altra de les ciutats romanes de la Tarraconesa propera a la zona dels Pirineus és Labitolosa. Es troba al lloc anomenat Cerro del Calvario (633 m), al costat del riu Ésera i a prop de la localitat de La Puebla de Castro, al nord de l'actual província d'Osca.

Tot i que aquesta *urbs* no apareix al conjunt de fonts conegudes, ni tan sols a la *Naturalis Historia* de Plini, concretament al passatge *N.H.*, III, 3, 24 on surten les ciutats del *conventus iuridicus Caesaraugustanus*, on hauria de ser inclosa, una de les primeres inscripcions epigràfiques descobertes esmenta uns *cives Labitolosani*, els habitants del nucli.

En aquest jaciment s'hi fan intervencions arqueològiques sistemàtiques al centre monumental de la ciutat des de l'any 1991, que han tret a la llum un urbanisme en terrasses que aprofita el pendent natural del terreny, com al cas de *Iulia Libica*. Els vestigis d'una primera organització urbana són de finals del s. I d.C., en època augustea, entre els que destaquen el fòrum, una plaça quadrangular que només es troba parcialment conservada, a l'igual que l'anomenat Edifici 1, situat al costat est de la cúria, del que queden restes de paviment en *opus signinum* i materials com campanianes i àmfora itàlica (Dress 1), representatius del moment fundacional, i sigil·lada hispànica i africana de cuina, fins a finals del segle II d.C.

Tanmateix, la cúria del fòrum, oberta al sud de la plaça pública, no és de la Fase inicial sinó de finals del segle I d.C., moment d'una gran transformació urbana en època flavia, que inclou la concessió de dret llatí i la municipalització, que fa que la nova orientació dels carrers no coincideixi amb la d'època augustea. A part de la cúria, un edifici molt ben conservat i amb un gran corpus epigràfic, s'afegeixen dos conjunts termals al sudoest del fòrum, edificats entre els anys 70 i 90 d.C. (Magallón *et al.*, 2003; Sillières *et al.*, 1995).

Fig. 485. Ciutat romana de *Labitolosa*. Cúria

Fig. 486. Ciutat romana de *Labitlosa*. Planta general amb la ubicació del fòrum

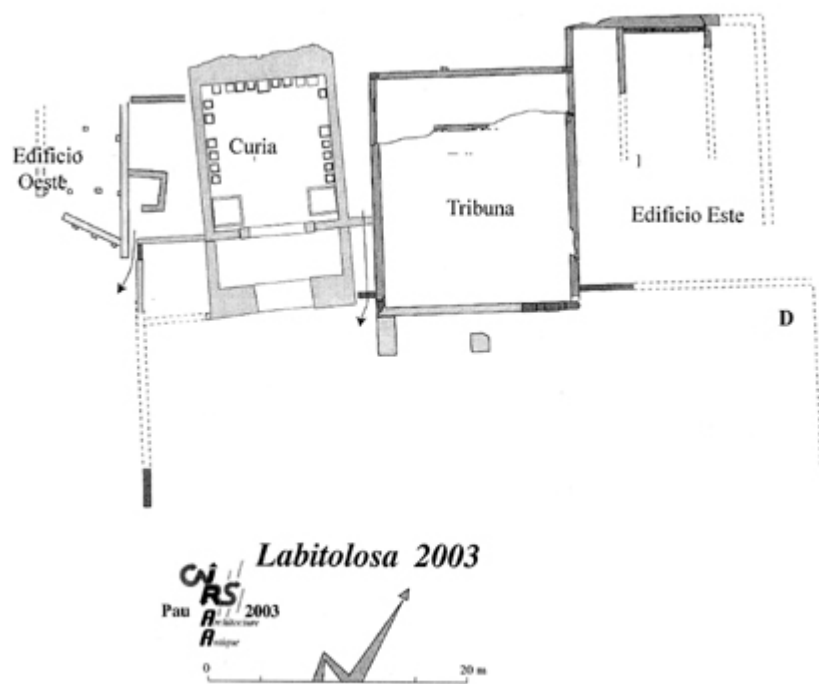

Fig. 487. Ciutat romana de *Labitlosa*. Detall de la part coneguda del *forum*, amb la curia (construïda en època posterior), la tribuna i l'edifici est

Los Bañales

Com al cas de *Labitolosa* (v.p.380 i 381) i també des del punt de vista estructural de la relació de l'arquitectura amb el medi, sobre tot quant a realçament d'un espai concret respecte a l'entorn i l'aprofitament també de l'orografia, sorprèn la similitud del fòrum de *Iulia Libica* amb el fòrum de la ciutat de municipalització flàvia de Los Bañales, ubicat també a la Tarraconesa (Uncastillo, Saragossa), entre els Pirineus i la Vall Mitjana de l'Ebre, molt a prop de Navarra. En aquest cas tenim un gran mur de contenció, igual que a *Iulia Libica*, i un descens progressiu amb diverses parets que efectuen la mateixa funció d'aterrassament. En canvi, pel que fa al material constructiu, i a diferència de Llivia, a Los Bañales es van utilitzar grans carreus en disposició d'aparell isòdom. Pel que fa a la cronologia, el fòrum de Los Bañales presenta també gran identitat amb *Iulia Libica*, doncs el seu moment d'esplendor correspon a la fase altimperial, entre els segles I-II d.C., mentre que a partir del segle III hi ha indicis d'abandonament (Andreu, Garcia i López, 2013).

Fig. 488. Ciutat romana de Los Bañales. Vista general

Fig. 489. Ciutat romana de Los Bañales. Detall dels àmbits disposats en terrasses

Pompaelo

Aquesta ciutat romana (act. Pamplona) va ser la més important del territori dels vascons, pobles aliats de Roma i habitants de les fèrtils conques pre-pirinenques, situades entre els Pirineus i la Vall de l'Ebre. S'atribueix la fundació d'aquesta *urbs* a Pompeu quan entre els anys 75/74 a.C. estableix un campament al costat del riu Arga durant el seu conflicte amb Sertori, però els seus vestigis no han estat localitzats al subsòl de la ciutat actual. Segons Plini, en època d'August *Pompaelo* era estipendiària del *conventus Caesaraugustanus*.

D'altres ciutat properes a *Pompaelo*, distribuïdes en una important xarxa viària transversal i mencionades a les fonts van ser *Andelos* i *Cara*, i fins i tot n'hi ha una, Santa Cris (Eslava), que no apareix a les fonts però pot ser considerada ciutat pel seu caràcter monumental (v.p.384 fig.492).

Fig. 490. Situació de *Pompaelo*

Podem situar el moment de màxim esplendor de *Pompaelo* entre el canvi d'era i el segle II d.C., dins el típic fenomen d'eclosió de la vida urbana en època altimperial. En tenim proves a partir de les inscripcions epigràfiques, d'esteles i làmines de bronze, on es mencionen els *duumviri* i sacerdots de culte imperial, magistratures o institucions pròpies de municipis d'urbanització desenvolupada.

Arqueològicament, el primer traçat urbanístic es trobava al punt més alt de la ciutat, a la zona de l'actual catedral, dins un perímetre de 500 x 300 m, seguint un pla ortogonal adaptat a la topografia del terreny (com al cas de *Iulia Libica*) i al voltant es va establir una superfície centuriada. A *Pompaelo* el *cardo maximus* i el *decumanus* es creuen a la plaça de la Catedral, on devia ser el fòrum i el seu temple (elements encara no confirmats per les excavacions), però on si hi ha restes de paviments i banys privats, conjuntament amb el un *macellum* del segle I d.C. que presenta un pati porxat de planta rectangular que segurament es trobava al costat del fòrum (Mezquíriz, 1976 i 1983).

A part de les ciutats, el territori de l'actual Navarra es trobava molt romanitzat en època altimperial, amb presència d'un *vicus* i almenys quatre *villae*.

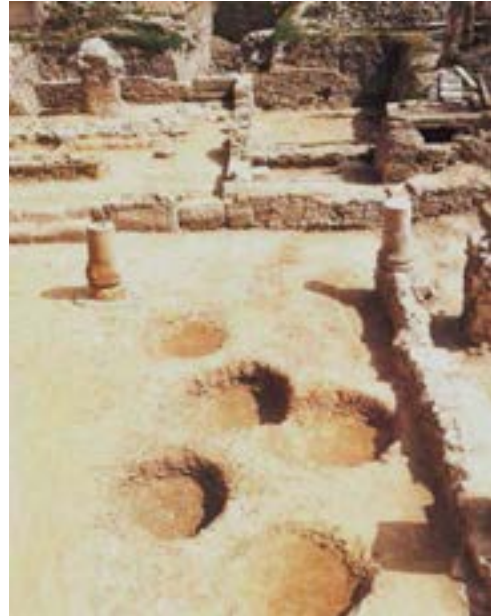

Fig. 491. Ciutat romana de *Pompaelo*. *Macellum*

En aquesta mateixa línia, Santa Cris (Eslava), ubicada al sud-est de *Pompaelo*, és un indret on les recents excavacions han exhumat cisternes, fusts de columnes, pilastres i grans carreus en relleu amb decoració de tipus vegetal, fent-se evident el caràcter monumental i públic de la *civitas*, amb presència dels dos eixos principals, *cardo* i *decumanus*, a la intersecció dels quals es trobava el fòrum, amb vestigis d'un probable temple o basílica, datat entre finals del segle I a.C. i inicis del segle I d.C. Les excavacions també han posat al descobert mausoleus d'incineració de planta quadrada, del segle I d.C. (Armendáriz, Mateo i Sáez de Albéniz, 2001).

Aquest conjunt, objecte de diverses campanyes de consolidació fins l'any 2015, presenta també un cas similar al de *Iulia Libica*, pel que fa a un urbanisme que aporta solucions aprofitant una topografia desigual i un entorn abrupte.

Fig. 492. Ciutat romana de Santa Cris. Detall de les columnes i dels murs amb grans carreus i en *opus vittatum*, que separen els diferents espais distribuïts en pendent

Tipologia del fòrum de Llivia. Fòrums d'època augustea i Julia-Claudia

El fòrum de *Julia Libica* va ser concebut i planificat (tal i com demostren les recents excavacions), seguint els canons clàssics vigents en època augustea i Julia-Claudia a les províncies de la Narbonesa i la Tarraconesa. Concretament, en aquest moment es detecta al llevant i centre de la Citerior una gran activitat constructiva a les àrees forenses, paral·lela al procés de monumentalització i municipalització de les ciutats (*Tarraco, Emporiae, Bilbilis, Clunia*).

A inicis de l'Imperi surt un nou model de fòrum, amb especialització funcional i inspirat en el fòrum de Cèsar a Roma, que serà importat d'Itàlia a les províncies. Es tracta de places tancades, unitàries i regulars, amb els edificis que adopten una disposició fixa, ben estructurats entre sí. Aquesta disposició canònica reflecteix un sistema de jerarquies determinat, que tradueix en volums arquitectònics l'organització de les ciutats dins l'Estat romà i la seva especialització de funcions (Gros, 1996).

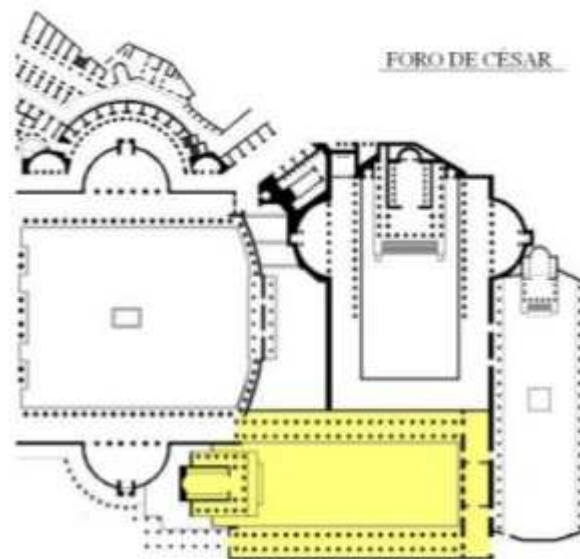

Fig. 493. En groc, planta del fòrum de Juli Cèsar (54-46 a.C.) ubicat al costat del fòrum republicà de Roma. Destaca la seva planta rectangular de 160 x 75 m, amb pòrtics a dos nivells. Es trobava presidit en un dels seus cantons curts pel temple de *Venus Genetrix*, símbol del llinatge de la família Júlia.

La disposició més típica enfronta el temple per una banda, i la cúria en posició axial respecte la basílica per l'altra, als costats curts de la plaça porticada. La relació axial de temple i basílica devia pretendre reflectir la correspondència entre poder religiós/dinàstic de l'imperi i el poder polític de la ciutat, amb supremacia del primer per la posició dominant del temple, sobre podi i sovint envoltat per un *temenos*. Un model perfectament canònic seguint aquestes característiques el trobem a *Lugdunum Convenarum*. A la Tarraconesa van seguir aquesta tipologia la segona fase del fòrum d'*Emporiae*, amb la basílica i l'*ambulacrum* que daten d'època augustea (Aquilué *et al.*, 1984) i el fòrum provincial de *Tarraco*, iniciat en època augustea, segons els resultats de les darreres excavacions a la catedral pel que fa a la ubicació i cronologia del temple (Macias *et al.*, 2011). També tenim l'exemple de *Clunia*, d'època poc posterior a la fundació tiberiana de la ciutat (De Palol, 1987).

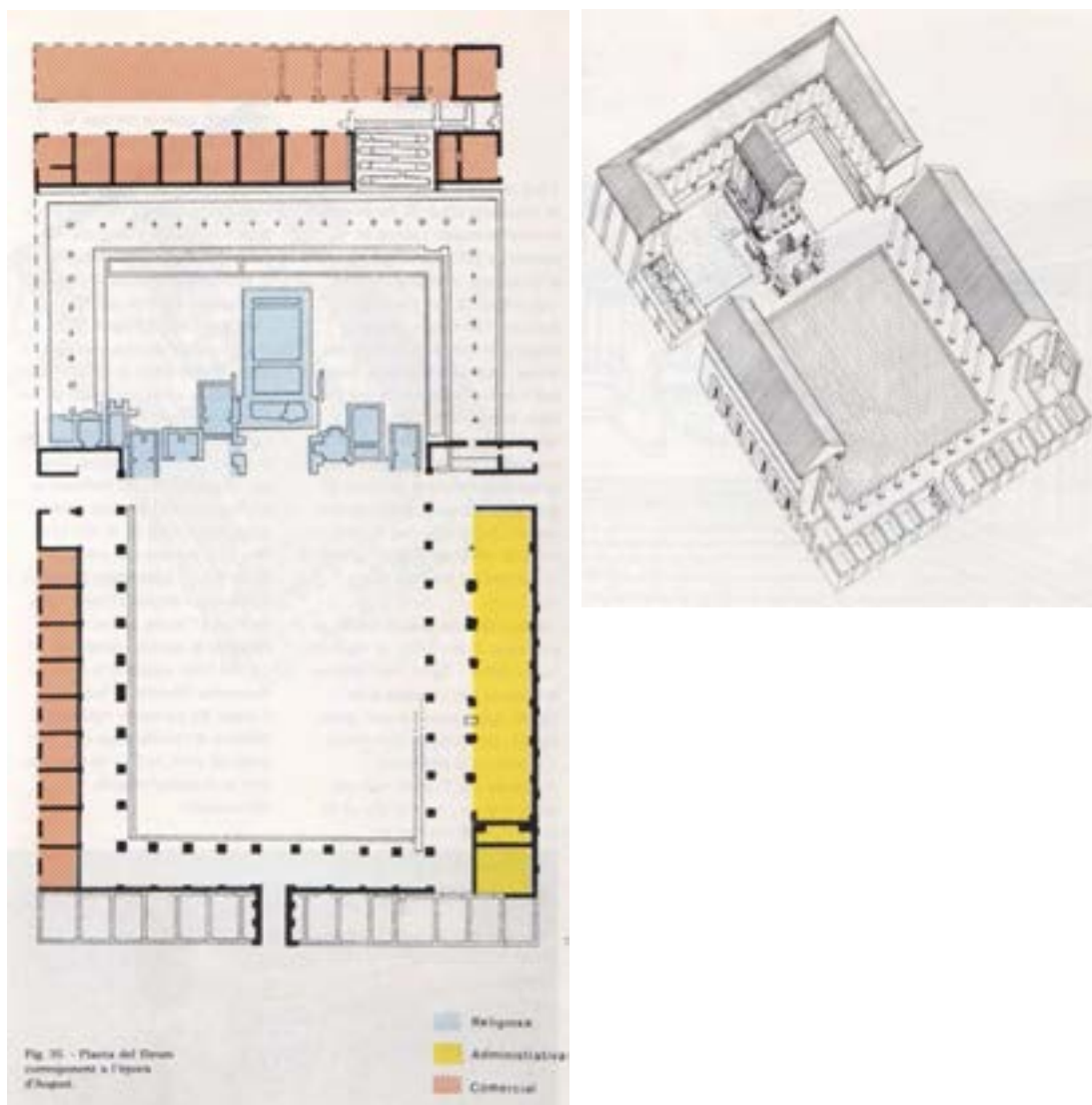

Fig. 494. *Emporiae*. A l'esquerra, planta i funcions del fòrum corresponent a l'època d'August. A la dreta, restitució volumètrica del conjunt. Font: E. Sanmartí i J.Mª Nolla, 1988

Fig. 495. *Lugdunum Convenarum*. El fòrum i el temple d'Hercules.

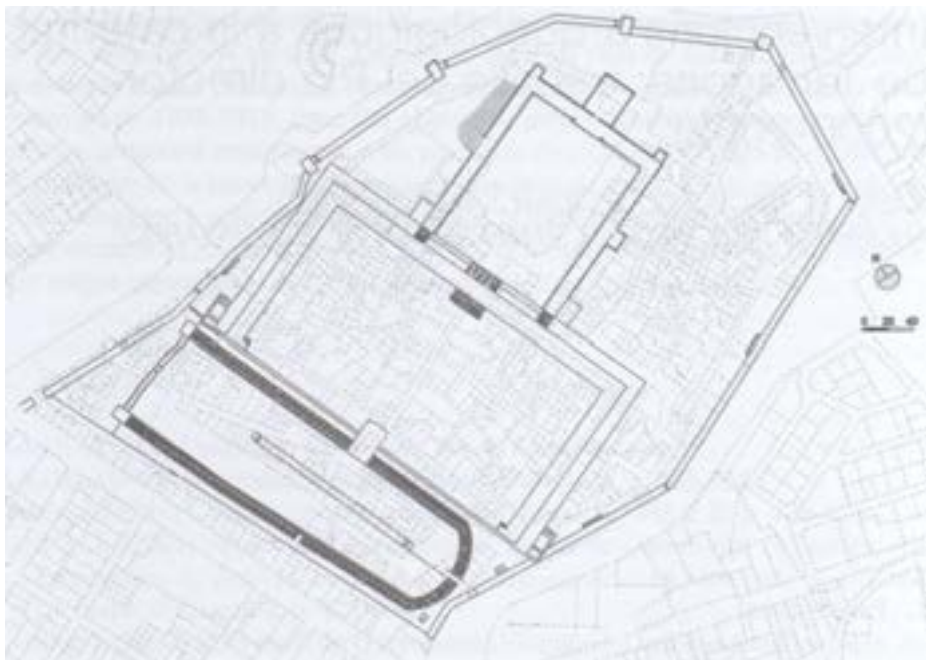

Fig. 496. *Tarraco*. Situació del fòrum provincial, amb el recinte de culte imperial, la plaça del fòrum i el circ. Font: J.Mª Macías *et al.*, 2006

Fig. 497. *Tarraco*. Recinte de culte imperial. Reconstrucció hipotètica en 3D on destaca com a element central el temple capitolí, mentre el temple d'August es troba al darrere

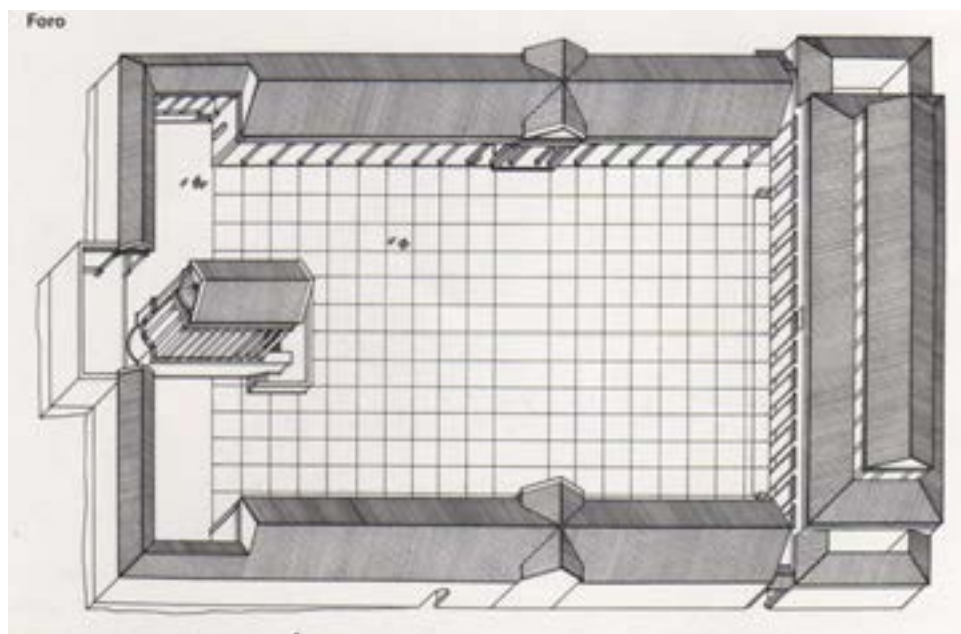

Fig. 498. *Clunia*. Fòrum. Reconstrucció. Font: P. De Palol

Al fòrum de la colònia de *Tarraco* hi ha restes de la basílica, molt similar a la de *Clunia*, que permeten suposar, mitjançant la revisió del context itàlic i provincial, que s'inspirava també en models itàlics d'inicis de l'Imperi (Ruestes, 2001).

Fig. 499. *Tarraco*. Reconstrucció de l'alçat de la basílica del fòrum de la colònia a partir de les restes arqueològiques conservades

La *Barcino* inicial va ser una ciutat de nova planta amb un recinte emmurallat i una planificació urbanística regular similar a d'altres colònies fundades en època d'August, però amb una extensió molt menor, tot i la monumenatilitat dels seus edificis públics i el fòrum amb el temple d'August. Això fa que pensem que devia ser concebuda amb la funció de centre religiós, polític i administratiu, típica d'una colònia, el territori de la qual inclouria els nuclis urbans preexistents d'*Iluro* i *Baetulo* (Guitart, 2010, 159).

El fòrum de *Barcino* es trobava en la confluència de *Cardo Maximo* amb el *Decumanus Maximus* i era força ampli, fins a 1 Ha, amb dues terrasses esglaonades; a la terrassa superior, corresponents al *Mons Taber*, hi havia el temple dedicat a August, de culte imperial, grans dimensions i construït a finals del segle I d.C., del que es conserven quatre columnes i una part del *podium* de l'angle est.

A l'inferior, altres edificis públics, com la cúria, on s'ha localitzat una ara i un fragment de togat, exactament igual com al cas del fòrum de *Iulia Libica*, però en d'altres ubicacions⁶⁰. Es troben restes de les columnes del porticat del fòrum als fonaments de l'església paleo-cristiana (Beltrán De Heredia, 2007).

Fig. 500. *Barcino*. Plànol de la ciutat romana amb la situació de la zona del fòrum i del temple d'August. Font: F. Puig, 1999

⁶⁰ A Llúvia hi ha una ara reaprofitada com a porta (v.p.183 fig.226), diversos fragments de togats a la plaça pública i al pòrtic oriental (v.p.347 i 348 figs.443 i 447) i reutilitzats com a material constructiu en un mur del segle V-VI d.C. (v.p.229 fig.306)

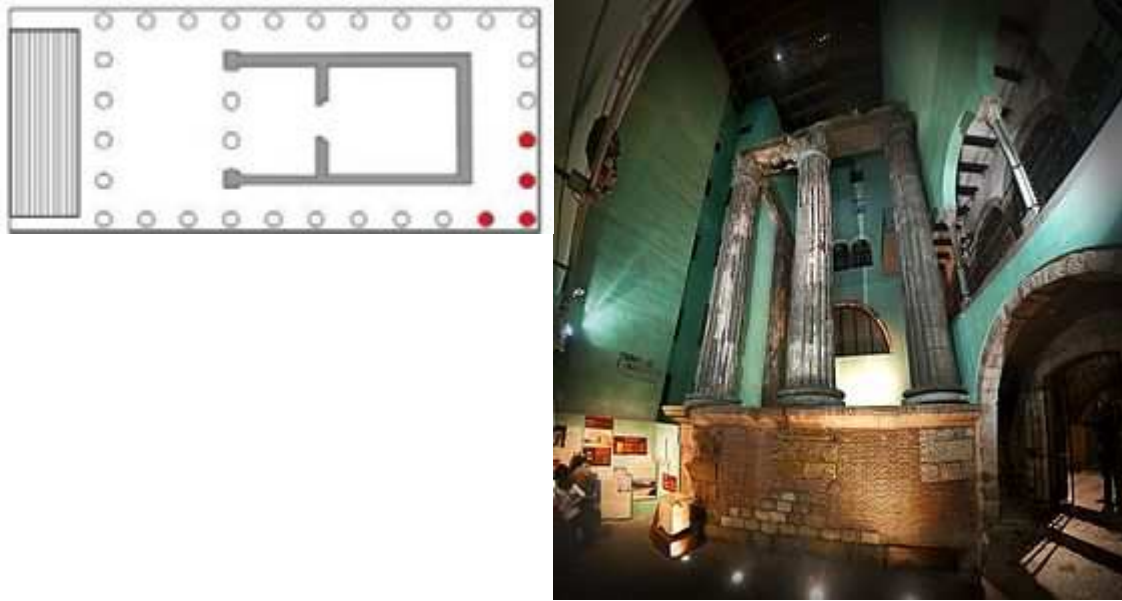

Fig. 501. *Barcino*. Temple d'August. A l'esquerra, situació de les quatre columnes que es troben in situ. A la dreta, imatge general corresponent a part del *podium* posterior i les quatre columnes dins la reconstrucció. El temple de Llívia difereix del de *Barcino* en què no té podi ni columnes que envoltin l'espai sagrat (no és perípter)

Algunes variants morfològiques, però, en què la basílica es troba en un costat llarg de la plaça, es deuen a l'existència d'estructures republicanes prèvies que s'han volgut preservar. És el cas d'Empúries, pel condicionament que suposava respectar el temple d'època republicana i integrar el nou fòrum a la xarxa viària preexistent, i de *Saguntum*, on també es va voler respectar el temple republicà i a més hi havia el condicionament de la topografia.

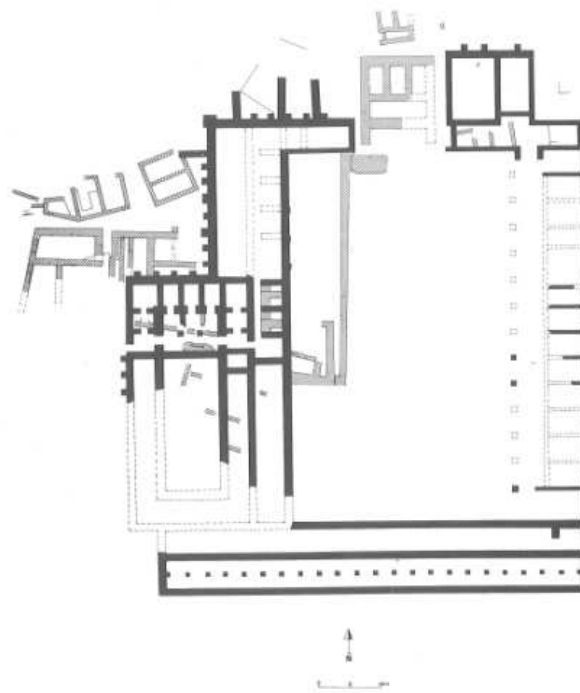

Fig. 502. *Saguntum*. Fòrum. Planta general

Significació del fòrum

Si bé els resultats i la interpretació global de les intervencions efectuades fins l'any 2003 al llavors anomenat edifici públic ja deixaven entreveure que, donats els seus trets arquitectònics i el tipus de material ornamental associat, havia de formar part d'un establiment de caire urbà, ara, amb la seva definitiva identificació com a *forum*, les característiques de la ciutat prenen una nova dimensió, quant a centre que disposa d'un espai públic i d'institucions ciutadanes capaces d'assumir un aparell administratiu més enllà del límits urbans.

A part de la importància que representa la creació d'un centre de la vida pública de la ciutat, i d'un eix vertebrador de les funcions polítiques i religioses de la mateixa, independentment del seu paper com a referent urbanístic i centre administratiu d'un territori, es tracta del primer conjunt amb aquests trets identificadors localitzat plenament als Pirineus, situat exactament en una vall ubicada entre cims d'altura considerable, circumstància que no es pot fer extensiva als fòrums més propers de *Labitolosa*, *Ruscino* o *Lugdunum Covenarum*, allunyats físicament de les principals muntanyes dels Pirineus i situats a la plana, en cotes sensiblement inferiors. Al mateix temps, és un fet de gran importància dins l'estudi de l'època romana a Catalunya la localització d'un nou fòrum en una ciutat amb aquesta ubicació. S'ha de tenir en compte que al nostre territori, fins el moment, només sabem de l'existència amb seguretat de cinc ciutats romanes que haguessin tingut aquest tipus d'espai públic (*Tarraco*, *Emporiae*, *Barcino*, *Iluro* i *Baetulo*) i totes elles es troben a la costa. Per altra banda, en moltes ciutats (*Auso*, *Aeso*, *Dertosa*, *Egara*, *Gerunda*, *Iesso* i *Sigarra* entre d'altres) es contempla la presència d'un fòrum, però només com a hipòtesi molt probable però encara no confirmada, mentre que ara per ara el cas de Llivia apareix clar des del punt de vista arqueològic.

L'existència del fòrum i, en conseqüència, de la ciutat, és una mostra de com un territori situat al mig d'una de les principals rutes que travessa els Pirineus, és capaç d'albergar pautes de desenvolupament plenament romanes, i si bé el model urbà progressà amb dificultat, l'alta muntanya no va ser una àrea menys romanitzada o menys integrada a les formes polítiques, socials i econòmiques pròpies del món romà (Olesti, 2014). És igualment interessant saber fins a on arribaria l'àrea depenent de la ciutat o la seva influència, sens dubte un territori amplíssim, donat que de moment no es documenta cap altra ciutat romana fins molt enllà. A part del territori més proper a la ciutat, que coincideix amb l'extensió de la plana cerdana i les muntanyes de l'entorn, la influència de *Iulia Libica* es degué estendre pels vessants nord i sud dels Pirineus centrals i orientals, fins les planes lleidatanes i gironines, doncs ens trobem en un indret ample on conflueixen les capçaleres de quatre importants cursos fluvials, el de la Tet, l'Aude, l'Arieja i el Segre. I no gaire lluny encara podríem comptar les del Ter i del Llobregat. Pel que fa a les ciutats ubicades a prop del vessant meridional del Pirineu, només coneixem *Gerunda*, *Auso*, *Iesso* i *Aeso*, totes elles ubicades a una llarga distància de Llivia.

Situació del fòrum respecte a la ciutat

A l'igual que a Itàlia i la resta de províncies occidentals, el fòrum se situa al lloc més visible i significatiu del nucli, un tret característic i comú de la resta de fòrums del *conventus Tarraconensis*, on el conjunt s'erigeix en espai dominant de la ciutat, en relació a la xarxa i al conjunt de l'espai públic. Al cas de Llívia s'emplaça al punt més rellevant, que no coincideix amb el seu centre físic, doncs al darrere hi ha el Puig del Castell, que impossibilita l'extensió de la ciutat en aquesta direcció. També les seves activitats i, per extensió, les de la resta del nucli, es veurien afavorides per la situació privilegiada del lloc (completament arrecerat del vent del nord pel Puig) i amb una orientació sud-oest, la qual cosa implica el sol durant tot el dia sense els efectes del fred. Aquesta característica en què el fòrum no es troba al bellmig de la *urbs* perquè es prioritza un altre indret que ofereix un altre tipus de ventatja, en aquest cas la orografia, també es dona a *Saguntum* (Aranegui; Hernández; López Piñol, 1987), al fòrum provincial de *Tarraco* (Ruiz De Arbulo, 1990), *Baetulo* (Guitart; Padrós; Fonollà, 1994), *Ruscino*, i possiblement *Barcino*. En realitat, només a *Emporiae* s'evidencia una centralització física del fòrum dins el nucli urbà. El fòrum de Llívia tampoc es troba en relació axial amb la resta de les parts excavades de la ciutat, com si seria el cas de *Saguntum*.

Si observem l'ortofoto que relaciona el fòrum amb la zona B (v.p.50), s'aprecia també que no existeix una relació d'ordenació urbanística de tipus ortogonal o regular entre els dos conjunts. Aquest fet obeeix a la utilització de les corbes de nivell i pendents del terreny com a suport i també factor condicionant de la construcció arquitectònica d'aquell moment al cas de la zona B, i a una planificació prèvia i més regularitzada en el cas del fòrum, capaç de transformar la topografia existent per afavorir un determinat tipus de construcció.

Fig. 503. El Fòrum de *Iulia Libica* s'ubica al costat dret de l'església de Llívia

El fòrum i les vies de comunicació

Pel mateix motiu, la orientació del fòrum tampoc coincideix amb la trajectòria de la via principal *Ilerda-Ruscino*. Aquesta proximitat del fòrum a les vies era una opció que realment era tinguda en compte, con així ho testimonia la situació del fòrum de la colònia de Tarraco, en què es procurà la seva proximitat a la Via Augusta. Això significa que en el moment de la construcció de l'edifici es prioritza novament la seva ubicació en un lloc destacat i preeminent, sota la protecció del puig, per sobre de la seva proximitat amb el principal eix de la xarxa viària, que discorre en paral·lel al Segre.

En realitat, al cas de Llivia sembla que el fòrum es trobava fora de qualsevol eix, i s'hi accedia, com a la ciutat, per un petit ramal o "diverticulum" que sortia de la via principal, la qual seguia un traçat paral·lel però no passava per l'interior del nucli (Padró, 1976 i 1982). La via principal passava pel sud de Llivia, recorregut fossilitzat en l'actualitat en el rectilini camí Oncés-Gorguja (Padró, 1984), un dels sectors de la plana del que tenim més informació. L'estudi toponímic ens aporta la presència del llogarret d'Oncés (*Undecesse*, 839 i 840), que podria ser el testimoni de la presència d'un mil·liari, l'onzé (*Undecenis*), ubicat a la via (*Onom. Cat. Vol. V*).

N. Dupré (1983), fa referència a una via que per les terres occidentals de l'actual Cerdanya travessa els Pirineus per *Iulia Libica*.

En relació amb això, s'ha identificat fins ara la que és la única porta original d'accés a l'edifici públic (v.p.112 i 113 figs. 135 i 136, p.184 figs. 228-230 i p. 187 fig.232), situada al seu costat llarg oriental (al cas de *Ruscino* hi ha una única porta que facilita l'entrada al fòrum, situada en aquest cas al mur perimetral nord). Si tenim en compte l'existència de la zona B de Les Colomines a les proximitats del fòrum, sembla evident que l'accés originari tindria lloc des del sud-est, desviant-se de la trajectòria d'un dels carrers de l'actual poble, probablement hereu d'un antic camí que mena a la carretera que creua la població, en el que podria ser una fossilització del diverticle.

Respecte a la vall, en època imperial J. Padró proposava l'existència de dos grans vials que haurien vorejat la plana pels límits costers, els quals s'unificarien en els dos extrems de la comarca, al coll de la Perxa per llevant, i la zona de Talló per ponent. Per la part oriental, la via baixaria el Tet per la riba esquerra. Per la part occidental, Padró proposava que la via aniria creuant el Segre diverses vegades (tal com fa la via actual) fins arribar a la Seu. Aquí continuaria riu avall fins a Coll de Nargó, on per Padró es bifurcaria en dos. Una d'elles continuaria vers Ollana, mentre que l'altra remuntaria el coll i aniria fins a Isona, a l'altra banda (Padró, 1984, 72-77). Les tesis de Padró han estat acceptades per la majoria d'autors que han treballat el territori o les vies de comunicació (Panosa, 1995, 467; Olesti, 1993; De Soto, 2010, 224-22; Morera, 2016).

En els dos extrems de la comarca, on la vall s'estreny una altra vegada, la via es reunificaria en una sola traçada. I també és probable que en els dos principals eixos secundaris del territori, la vall de Molina, per enllaçar amb el Ripollès, i la vall del Querol, per comunicar amb l'Arieja, també tinguessin algun tipus de traçat.

Pel que fa a la via *Ilerda-Ruscino*, es pot relacionar amb bona part del traçat del Camí Ral de Puigcerdà a la Seu, que apareix esmentat a les fonts altmedievales com a *Strata Ceretana*, *Strata* o *strata publica*, considerant-lo la pervivència de la via romana (Padró, 1984). S'hi ha localitzat una columna granítica catalogada com a "mil·liari anepígraf" a prop del Coll de la Perxa, trams viaris empedrats, i parts de pilars o basaments de ponts. També davant de l'església parroquial de Llívica hi ha la creu de Toret, un element que a la base conserva un fragment d'un possible mil·liari (Mayer; Rodà, 1985). A la sortida de *Iulia Libica*, la via es dirigia cap a Puigcerdà passant pels ponts de Llívica, Puigcedà i Sant Martí d'Aravó (Padró, 1984). Sobre aquest pont, ubicat a Puigcerdà, els autors que l'han estudiat el consideren una obra romana, després remodelada (Oliva, 1976; Delcor, 1976; Padró, 1984).

Fig. 504. *Strata Ceretana*

Existia també una xarxa local de menor entitat que facilitava l'accés comercial als centres rurals més propers i als nuclis de poblament dispers. Un d'aquests itineraris utilitzats en època romana podria ser el camí de Llívica a les Escaldes (Padró, 1984).

En referència a un d'aquests possibles centres dispersos de probable funcionalitat productiva que poblaven els accessos entorn de *Iulia Libica*, tenim el petit llogarret de Concellabre, al sud, proper a la via romana que va a Oncés, i unit a Llívica pel camí que travessa el Pla de Forques (el topònim *forques* fa referència a un encreuament de camins).

Sobre Concellabre, J. Coromines destaca que ve de *conciliabula* (*Onom. Cat.* III, pàg. 422), en relació als petits nuclis rurals que en època romana servien de lloc d'assemblea polític-administrativa, centre de reclutament, recaptació d'impostos i mercat, als que acudia la població d'un ampli territori. La possible existència d'aquesta entitat territorial administrativa seria anterior a la fundació de Llívica en època augustea, però l'indret sembla que perdura al llarg del segle I d.C. fins la plena romanització, com ho testimonia la recuperació, a prop del mas, d'un fragment de ceràmica sigil·lada sudgàl·lica Drag 27 o Ritt 8, de la primera meitat del segle I d.C.

Gorguja gran i Gorguja petita (mas Travis), documentats un d'ells el 803, i els dos a partir de 1011, són dos petits nuclis que es troben igualment al traçat de la via romana que va a Oncés. *Gurgustia* és el plural del llatí *gurgustium*, que podriem traduir per tuguri o cabana, significat factible amb el d'un hàbitat sense gaire entitat situat a prop de la via. Lluç és un reduït poble situat també a la plana del sud de Llivia, a prop de Concellabre i al nord-est de Santa Llocaia. El seu topònim, documentat des del 888 (*villa Loci*), prové, segons Coromines, del terme llatí *Lucus*, que significa "bosc o clariana en el bosc sagrat" (*Onom. Cat.* V, p. 103).

A la mateixa zona, i a prop del poble de Santa Llocaia, J. Abelanet va recollir fragments de ceràmica sigil·lada sudgàl·lica procedents de la Graufesenque (Delcor, 1976).

D'aquesta concentració de topònims de probable origen romà, i fins i tot troballes, que es dona a la plana i especialment entorn de Llivia, coincidint amb les dades arqueològiques i d'estudi arqueomorfològic de les vies més properes, podem concloure que ens trobem en un sector densament ocupat en època romana, com es correspon a una zona central del territori, amb un important paper polític i administratiu, una àrea intensament romanitzada, amb distàncies curtes entre els diferents assentaments rurals, d'un dia de distancia a peu o amb carro, que faciliten l'arribada de matèries primeres i productes manufacturats a la ciutat (Aliaga *et al.*, 1998b).

La hipotètica centuriació del territori de *Iulia Libica*

Tota aquesta informació seria recollida per O. Olesti per a la realització de la seva tesi de llicenciatura, que se centrà en la romanització del territori i, sobretot, en la configuració de *Iulia Libica* i en la vertebració d'una possible centuriació de la plana cerdana en època altimperial a partir del territori de la *civitas*, una vegada establitzada com a nucli central de la comarca, de forma paral·lela al control centralitzat de la producció (Olesti, 1993). Aquesta proposta, basada en dades empíriques, fou la primera que afrontava la qüestió de l'ocupació i distribució de la vall en època romana, i encara es troba vigent avui en dia. No en vè, els estudis sobre el territori que situen la parcel·lació romana de la Cerdanya durant el període augusteu, contemporàniament a la fundació de Llivia, aporten noves dades en favor d'aquesta possibilitat.

De fet, la presència de diverses *stratae* a les fonts altmedievales demostra que aquesta xarxa deuria ser densa. Avui dia encara es conserva el topònim de l'Estrada en un pla situat entre Estavar i Gorguja, a llevant del castell de Llivia i al costat del Segre.

Una de les restes millor conservades de la possible centuriació a la zona de Llivia és el camí Oncés-Gorguja i la sèquia que hi corre paral·lela, la qual podria relacionar-se amb una estructura agrícola d'època antiga. Aquest camí, que segons J. Padró formava part de la via *Ilerda-Ruscino*, també podria ser un *decumanus* de la centuriació, com així ho demostren la seva orientació i la seva disposició respecte a la xarxa teòrica del cadastre. En aquesta mateixa línia, el *limite* on la documentació altmedieval cita a Gorguja sembla estar relacionat amb un camí antic. Totes les referències a *limes* o *limites*, els possibles eixos de la centuriació conservats a la zona de la plana, resulten significatives (Olesti, 1993).

En relació també amb aquesta possible centuriació, tenim la menció del coll de la Perxa com a *Pertica* a la documentació altmedieval. En llatí, una de les seves acepcions és el territori dividit o assignat en funció d'una centuriació. La *pertica* de Llivia seria el territori de la plana que comença a partir del coll de la Perxa, i el coll podria haver format part del límit fronterer entre les províncies Tarraconesa i Narbonesa, i per tant un punt força rellevant. En general, la identificació d'aquest topònim es considera com un indicatiu de l'existència d'un cadastre romà (Chouquer i Favory, 1992).

Fig. 505. Imatge del parcel·lari actual proper a Llivia, on es podrien distingir restes d'una hipotètica centuriació. Font: O. Olesti, 1993

Quant a la ciutat, i pel que sabem, no sembla que existeixi una coincidència entre l'orientació del fòrum i la d'aquesta hipotètica centuriació. Probablement la causa d'aquest fet sigui també el condicionant orogràfic que suposa l'existència de la part baixa del Puig del Castell, que influencià poderosament l'espai de construcció de l'edifici públic. Pel contrari, la orientació de la possible xarxa sí que coincideix amb algunes de les estructures d'habitatge del jaciment del Camí Ral, dels murs romans del Carrer dels Forns (Olesti, 1993), de la zona B de Les Colomines i de l'Hort de la Rectoria, perquè la ciutat té una planta no ortogonal degut a la influència del terreny, que implica la diferenciació de la orientació del fòrum respecte a la resta del nucli.

Morfologia de la ciutat

A partir de la construcció i desenvolupament del nou espai del fòrum s'organitzaria el nucli urbà fins arribar-se a formar la resta de la xarxa de la ciutat. La principal conclusió que es deriva de la comparació de les datacions dels materials ceràmics presents en tots aquests nuclis d'hàbitat és que el recinte del fòrum va ser el centre de la part pública de *Iulia Libica*, i que tots aquests enclavaments en formaven part, funcionant en un mateix moment cronològic que podem situar entre finals del segle I a.C. i el segle II d.C.

Figs. 506 i 507. Fòrum de *Iulia Libica*. Porta de l'habitació 1 i detall del marxapeu

A part de la seva posició preeminent, el fòrum esdevé l'espai dominant del centre monumental., i es troba també al centre de la xarxa, separant la part residencial, representada per la *domus*, de les vivendes o establiments comercials de la zona B (v.p.399 fig.508). L'estat actual de les excavacions no permet conèixer amb detall la trama i la topografia urbanes de la ciutat altimperial, però resulta evident una diferenciació entre sector públic i privats ja en època augustea, una considerable extensió física de les estructures de la ciutat i un progressiu desenvolupament. Amb tot, no s'han documentat encara altres edificis públics relacionats amb el fòrum, possibilitat que s'ha pogut estudiar en diversos fòrums, però no a Llivia.

Quant als edificis de serveis, en època imperial hi ha la voluntat d'apropar, com a mínim, un dels diferents centres termals de les ciutats, a l'àrea del fòrum (*Valentia*, *Tarraco*, *Baetulo*, *Barcino* i *Labitolosa*). També en una de les darreres excavacions fetes a *Emporiae* es documenta l'intent d'acostar un dels edificis termals al fòrum. Destaca el cas de *Labitolosa*, on es coneixen dos edificis termals, relativament propers a la zona de la cúria, que semblen delimitar un ampli espai públic, de caràcter polític però també amb funció de serveis (Sillières *et al.*, 1995). Això es dona també a Itàlia i les províncies occidentals, amb els casos d'*Augusta Praetoria*, *Ostia*, *Veleia* i *Augustoritum* (Limoges).

A Llívia només hi ha la possibilitat que les restes d'hipocaust i sala de foc que hi havia a prop del fòrum, al sector 11000 de la zona B de Les Colomines (v.p.57 figs.51 i 52) haguessin format part d'unes termes públiques, però és només una hipòtesi, donada la poca entitat dels vestigis conservats. Tot i això, en poblacions de topografia abrupta, on el fòrum és a la part més alta, bastir-hi les termes podia dificultar l'arribada d'aigua. Segons notícies orals facilitades per J. Campillo, hi podria haver unes altres termes en un indret concret situat al costat de la carretera que creua Llívia, a prop del Segre.

Els edificis comercials es troben ben comunicats, a prop del punt d'arribada de les mercaderies. El conjunt de la zona B, encara que no de tipus públic, podria correspondre, en la seva Fase 2, a restes alineades de *tabernae* amb activitats comercials i mercantils, en relació als eixos principals (avui encara vigents), situades ben a prop del fòrum, ubicat al lloc preeminent. En aquest sentit, hi ha similituds amb *Tarraco*, on les instal·lacions econòmiques es troben a l'est del fòrum de la colònia, i també amb *Iluro*, on són al sud del *cardo maximus*, delimitant-se un sector al sud de la ciutat amb aquestes activitats, contraposada al centre de la vida institucional, situat al nord i al nord-est. També s'ha de recordar que les *tabernae* surten del fòrum en època altimperial, i que és precisament en la primera meitat del segle I d.C. quan es defineix el conjunt d'habitacions paral·leles de la Fase 2 de la zona B. Per altra banda, les termes i els edificis d'emmagatzematge són construccions molt més habituals en època altimperial que republicana, la qual cosa reforçaria la cronologia que donem a l'hipocaust de la zona B.

Precisament la importància del conjunt públic no ha de fer oblidar el paper dels elements domèstics de la zona B de Les Colomines, definits estructuralment ja en època augustea i amb desenvolupament posterior (Fases 2 i 3). Els indicis de producció però també de residència d'aquest sector es basen en la presència de nombrosa vaixel·la de taula d'importació de qualitat, i també restes de producció de vidre, fragments de mosaic i estuc pintat, i consum local d'ostres. La proporció de peces de ceràmica emporitana tardana, ceràmica sigil·lada itàlica, ceràmica sigil·lada sudgàl·lica i ceràmica africana de cuina és infinitament superior a les recuperades al fòrum. El mateix cal dir respecte de les àmfores i d'elements més utilitaris com la ceràmica a mà o la ceràmica de roig intern pompeïà, que només són presents a la zona B.

La naturalesa del material sembla anar en la direcció que ens trobem amb les restes d'un nucli amb l'activitat quotidiana pròpia d'un barri integrat en una vida urbana plenament desenvolupada, en paral·lel al gran edifici proper, format per vivendes particulars senzilles i també comerços, manufactures o indústries, que inclourien un possible pati intern en l'espai ubicat entre els sectors 12500, 12600 i 12700. Aquesta caracterització és palesa per una evolució arquitectònica determinada, diferenciada i documentada arqueològicament respecte al fòrum; mentre aquest, destinat a funcions político-administratives i religioses molt concretes, es mantindria gairebé inalterable al llarg d'almenys un segle i mig, les estructures de la zona B aniran evolucionant en aquest mateix lapse de temps en funció de noves necessitats de tipus social o econòmic.

Per altra banda, la *domus* de l'Hort de la Rectoria exemplifica l'existència d'elits urbanes establertes en una típica vivenda privada romana de tipus altimperial.

Manca per identificar la muralla de *Iulia Libica*, de la que sospitem que molt probablement va existir (totes les ciutats romanes tenien muralla: *Tarraco*, *Barcino*, *Iesso*, *Aeso*...), tot i que no en tenim cap evidència arqueològica. Tampoc coneixem cap dada sobre el seu recorregut, característiques arquitectòniques i moment de la construcció. L'únic que podem fer és aventurar quina seria la seva trajectòria més lògica, tancant tots els espais públics i privats de la ciutat pel cantó meridional, mentre el Puig del Castell protegia la part nord.

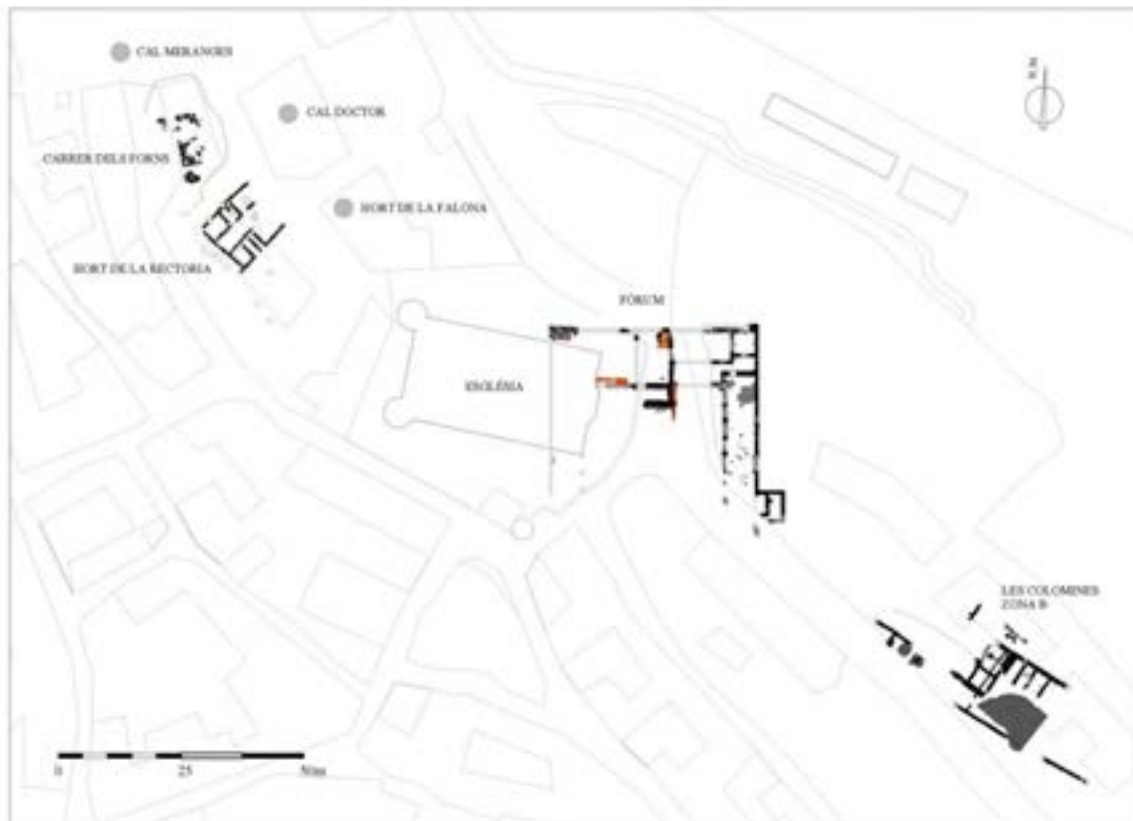

Fig. 508. Ciutat romana de *Iulia Libica* (finals segle I a.C.-segle II d.C.). Distribució de les principals edificacions, amb el fòrum al centre de la *civitas*. Any 2017. Planimetria: M. Ramon

***Lulia Libica* i les rutes comercials. Els productes**

Per força, una de les necessitats d'aquest centre romà havia de ser, atenent sobretot al valor d'algunes de les restes materials aparegudes, l'arribada del comerç a llarga distància, la potencialització de les comunicacions i un accés relativament fàcil al mercat d'aquests productes a partir del canvi d'era i al llarg del segle I d.C. (Olesti, Guàrdia i Mercadal, 2014).

Sobre aquest aspecte, si bé fins ara hem parlat de circumstàncies positives quant a l'elecció del lloc on es va fundar *Lulia Libica*, per primera vegada trobem un condicionant negatiu en relació a la ubicació de la ciutat. Aquest factor advers era la seva posició geogràfica. Per raó d'aquesta, tant ventatjosa per a condicionants de tipus geopolític o de centralitat del territori més proper, Llúvia tenia el hàndicap de no poder ser aprovionada directament per via marítima, com ho eren les ciutats costaneres i les més properes a la costa i, per tant, i a l'igual que la resta de ciutats de la Catalunya interior, només podia comptar amb el transport per via terrestre, que potser era més viable per les rutes que hi havia al sud de la Gàl·lia (en especial el tram Coll de la Perxa-*Ruscino*), que no pas a través de la ruta amb *Emporiae* i la seva àrea d'influència. Sobre les ventatges del tram fins a *Ruscino* tenim la dada de les troballes de ceràmica grisa emporitana tardana fetes a la ciutat del Rosselló (Járrega, 1990), tot i que aquesta tipologia també podria haver arribat per via marítima. Una part important del transport arribava per vies terrestres des del sud de la Gàl·lia fins, com a mínim, la vall del riu Tet (Padró, 1984; Rico, 1997), des d'on es continuaria el viatge per via fluvial.

El transport terrestre, efectuat sobre tot amb carretes tirades per animals d'ungla en vies sense desnivells, era el menys viable per les mercaderies pesants i les grans càrregues, sotmeses a grans restriccions. Els contenidors de vi i oli aguantaven un llarg viatge, sense perjudici pel producte, però les conserves necessitaven viatges més ràpids, amb grups reduïts d'animals, la qual cosa podia encarir el preu. Un cas que resulta ser paradigmàtic és el de l'acumulació de restes d'ostres a l'interior d'una de les habitacions del sector 12700 de la zona B de Les Colomines, que fa plantejar quin seria el sistema de transport utilitzat per evitar la degradació abans del consum.

Per això, l'arribada de productes des de la costa als territoris pirinencs i prepirinencs, que tenien uns corredors naturals d'accés dificultosos, era complicada i costosa; aquest fet, afegit a la manca de matèries primeres valuoses, va fer que les vies que s'hi establiren fossin de caràcter secundari: uns quants kilòmetres a l'interior de la Via Augusta, les vies terrestres es reduïen fins a mantenir una mínima estructura que la comunicà amb els territoris de l'interior.

Per la seva distància de la costa, *Aeso* i *Lulia Libica* eren al límit per un transport comercial sense costos prohibitius. Tanmateix, i tot i la seva capacitat comunicativa restringida, la ciutat trobava la millor alternativa a través dels territoris empordanesos. Segons l'estudi comparatiu entre les vies de comunicació existents entre les ciutats romanes efectuat per P. De Soto, a *Lulia Libica* s'arribava en cinc o sis dies des de *Tarraco*, en quatre des d'Empúries (tot i que perjudicial econòmicament, era la via més favorable quant a costos i temps invertit), en cinc des de *Barcino* (per la via del Congost i *Auso*), en sis o set des de *Dertosa*, en quatre des d'*Ilerda*, *Gerunda*, *Ileso* i *Aeso*, i en tres des de *Sigarra*. Des de Llúvia es trigaven quatre dies en accedir al port més proper, Empúries, tot i que per l'eix del Congost es podia arribar als ports de la costa central com *Iluro*, *Baetulo* i *Barcino*. Aquesta ruta queda documentada amb un important conjunt monetari trobat a Llúvia i procedent de *Lauro* i la costa central (De Soto, 2010).

Aquest fet anava clarament en detriment de *Iulia Libica*, doncs, a efectes comercials, l'accessibilitat dels nuclis urbans i el número de vies que sel's vinculaven era un indicador de la seva importància (De Soto, 2010). Les reformes d'August per millorar el sistema viari van incloure especialment l'extensió de la xarxa de *mansiones*. Dins les diverses tipologies destaca la *mansio civita*, situada dins les ciutats, que era la localització preferida (Busquets i Palahí, 2000), com podria ser el cas de la *domus* de l'Hort de la Rectoria (v.p.91-95), tenint en compte les similituds entre la planta d'aquest edifici i la de la Vila dels Hospitals (Tarragona), que ha estat identificada como un possible lloc d'hospedatge o parada relacionat amb el pas d'una via (Macias, 2007). També n'hi havia als passos de muntanya.

Sobre la via *Ruscino-Coll de la Perxa- Iulia Libica-Ponts-Ilerda* diu J. Padró que "El pas pel Coll de la Perxa és massa fàcil per no haver estat aprofitat com a comunicació entre la Gàl·lia i Hispània a través dels Pirineus Centrals" (Padró 1984). Alguns historiadors asseguren la utilització d'aquesta via per expedicions militars, com ara les de Sertori (83-82 a.C.), Cèsar (49 a.C.) i després Wamba (672 d.C.) (Padró, 1984; Rovira i Gasca, 1990).

Fig. 509. Visió actual del cantó nordoriental del fòrum de Llívia nevat. Les inclemències meteorològiques dels mesos de tardor i hivern representaven un seriós obstacle per les comunicacions i el comerç

Iulia Libica era al mig d'aquesta ruta entre *Ilerda* i *Ruscino* pels Pirineus, però es trobava més vinculada a la Gàl·lia. La gran majoria de jaciments romans de la plana cerdana d'aquest període es troben a banda i banda o a les proximitats del seu trajecte. En direcció sud, i a l'igual que en època republicana, quan era fortificada (v.p.325 i 326), la via passava per Bolvir, les rodalies d'All i l'Estret d'Isòvol, on creuava el Segre fins Talló, Nerellà i Els Arenys, on es localitzen els topònims Hostal Nou i Cal Romà, i arribava a la plana de la Seu seguint la vall del Segre. La via seguiria per la zona dels "Tres Ponts" (entre el Pla de Sant Tirs i Organyà), totalment impracticable. Alguns autors, com Jordi Pasques, han plantejat que la via havia de remuntar els colls laterals: en aquest punt s'hauria de passar per Noves de Segre ⁶¹ fins el Coll d'Ares ⁶², per baixar pel Vilar de Cabó i retornar a Organyà, un cop superats els "tres ponts"

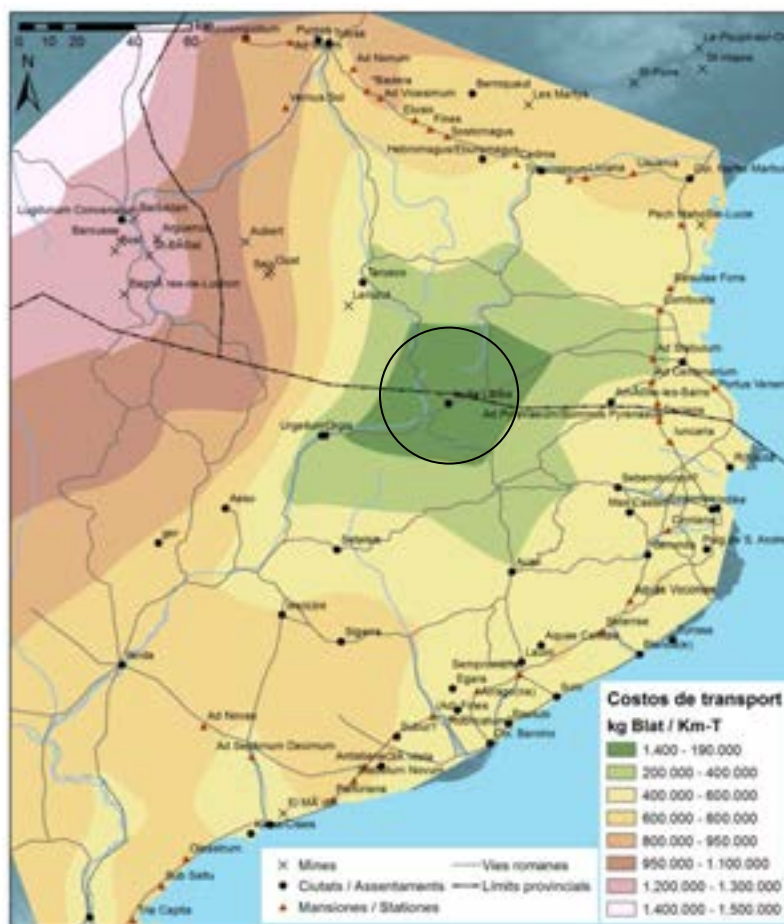

Fig. 510. Costos de transport des de *Iulia Libica* (aplicació ARC/GIS). Font: P. De Soto, 2010

A prop de Bassella, coincidiria amb l'eix que des de Ripoll i les terres més orientals es dirigia cap a ponent. A l'arribar a Ponts coincidiria amb el traçat de la via que des d'*Ilerda* es dirigia cap a *Ad Fines* (Martorell).

A l'altre extrem de la via, sembla que la navegació va poder remuntar el Segre, si més no fins *Ilerda*. La ciutat actuaria com a nus de comunicacions per la plana i zones més llunyanes com els Pirineus.

⁶¹ A Noves de Segre podrien haver-hi les restes d'un monument funerari que hauria estat situat al costat de la via

⁶² Segons sembla al capdamunt del Coll d'Ares s'hauria trobat un moneda de l'emperador Tiberi en superfície

La via Coll de la Perxa-Ripoll-Empúries és una desviació de la via anterior després de creuar el pont de St. Martí d'Avaró, que aniria cap a Alp i Das pel límit septentrional del Cadí-Moixeró, per dirigir-se cap a Ripoll passant per la Collada de Toses en direcció a la costa, sent important perquè suposava una sortida al mar. Al lloc de contacte més probable d'aquesta via amb el Segre el riu és força ample. En relació amb això, s'ha proposat la localització d'uns basaments de pont de possible origen romà, a l'alçada de la confluència amb el riu Querol, on hi ha el pont de Soler (Padró, 1976).

La zona de Ripoll és un nexa d'unió dels passos centrals i orientals dels Pirineus, la plana de Vic, amb *Auso*, el pas de la Via Augusta i els territoris de ponent. Es vincula amb els passos del Coll de la Perxa i el Coll d'Ares, que permeten arribar a les ciutats del sud de la Gàl·lia en traçats curts però difícils, especialment a l'hivern. Des de la Via Augusta s'arribava a Ripoll des de Figueres (*Iuncaria*), *Gerunda* o *Aquae Calidae*, a través de les rutes que passaven per Besalú i seguien la vall de Bianya. També enllaçaria, a l'alçada de la Via Augusta, amb Bascara, i des d'allà cap a Besalú, Castellfollit de la Roca i *Auso*. Un llarg eix viari sortia des de Ripoll i, seguint un traçat paral·lel a la Via Augusta, es dirigia vers les terres de Lleida, passant per Berga, Solsona i Ponts.

Fig. 511. Recorregut de la Via Augusta per terres catalanes

La troballa a *Iulia Libica* de monedes emporitanes (Campo i Mercadal, 2009) i de nombrosa ceràmica emporitana tardana, també documenten els lligams entre Llúvia i l'Empordà.

Respecte a la ceràmica grisa emporitana tardana, d'època augustal i post-augustal, amb una cronologia que inclou des del darrer terç del segle I a.C. fins possiblement l'època Flàvia, és present amb certa freqüència als jaciments de Llúvia (Campillo; Borràs, 1996). Al cas de la zona B de Les Colomines, però, es dona una certa indefinició quant a les seves formes o característiques més habituals, que pot fer dubtar si en realitat ens trobem davant d'aquesta mateixa tipologia, o es tracta d'exemplars d'una variant similar però procedent d'una àrea de producció i de tallers probablement no llunyana a l'actualment documentada. En tot cas, i tenint en compte aquestes reserves, a la zona B apareix, en les Fase 1 i 2, als mateixos nivells que les ceràmiques sigil·lades itàliques i sudgàliques. Crida l'atenció la concentració de fragments d'aquesta variant i la identificació d'algunes formes a la Fase 2 de l'habitació 2. Aquesta associació estratigràfica, que determinaria el final del seu període de difusió, la trobem també en l'excavació d'una cisterna a la Neàpolis d'Empúries, en relació amb les formes Drag 29 i 37 (Nolla, 1992).

A la zona B, la forma identificada més freqüentment és la copa o patera, de la qual tenim dotze fragments. De manera més escadussera han aparegut fragments de gobelet, gerreta bicònica, gerra, i un fons amb decoració pintada.

Aquesta tipologia s'origina als tallers ceràmics dels territoris d'Empúries i *Gerunda*, probablement degut a la progressiva reducció de l'arribada de les ceràmiques de vernís negre i la necessitat de distribuir ceràmiques grises de taula que les substituïssin a nivell local. Les noves formes s'originen a partir del repertori anterior de les ceràmiques grises emporitanes clàssiques i la incorporació de noves formes basades en les produccions coetànies de l'àrea mediterrània, entre les que destaquen les ceràmiques campanianes B, les ceràmiques sigil·lades itàliques i les ceràmiques de parets fines. Morfològicament s'assimilen a les ceràmiques de pasta micàcia amb engalba negra, amb les que comparteixen també el moment de la seva desaparició, en el curs del segle I d.C.

Fins el moment de la seva localització a *Iulia Libica*, la ceràmica emporitana tardana era present en nombrosos jaciments de la plana gironina datats al canvi d'era, com ara La Ciutadella i les Arenes de Roses, L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos, a Viladamat (Casas, 1989), o el Pla de Palol, a Platja d'Aro (Nolla, 2002). També a *Ruscino*, i en alguns enclavaments del Maresme i del Vallès.

Les seves característiques són una argila preferentment de tonalitat gris clar i molt ben depurada, amb presència de vegades de desgreixant. El color més fosc d'algunes pastes i un acabat de menor qualitat d'algunes peces semblen evidenciar l'existència d'una diversitat de tallers locals. Els principals d'aquests centres serien els més actius, amb capacitat de fer arribar els seus productes dins d'una àrea més extensa (Nolla; Sagrera; Burch, 2007). Aquest seria el cas de Llúvia, convertida en punt d'arribada de les produccions d'un taller o tallers rellevants, situats a una distància important, fora de l'àrea més propera a la ciutat.

La novetat que suposa la troballa d'exemplars d'aquesta tipologia a Llúvia, confirma aquesta ciutat com a centre receptor. El seu limitat radi de distribució, que es crea restringit al centre productor d'Empúries i la seva àrea d'influència més immediata, es veuria ampliat fins arribar a una nova ciutat romana dels Pirineus allunyada de la costa, de menor importància que *Emporiae*, però probablement equiparable a *Ruscino*. Possiblement estaríem parlant d'una via d'arribada terrestre per a aquesta tipologia, doncs es tracta d'una vaixella no voluminosa, que podia anar als transports de l'època destinats a l'intercanvi comercial (De Soto, 2010).

Pel que fa a les ceràmiques de pasta micàcia i engalba negra, una imitació de les de vernís negre, probablement a partir del desenvolupament de les sigil·lades, s'originen probablement a la Narbonesa i apareixen molt ocasionalment a Llúvia. La seva via d'arribada més lògica seria la vall de la Tet i/o la de l'Aude, encara que la seva existència a Empúries i als jaciments de la costa gironina en contextos augustals, podria indicar una redistribució des d'aquest port (Casas *et al.*, 1990; Passelac, 2007).

La ruta que finalitza a Empúries és força important, perquè a finals del segle I a.C. i al canvi d'era les àmfores i les ceràmiques sigil·lades itàliques, procedents de *Narbo*, podrien haver estat distribuïdes des d'aquest port mitjançant la navegació de cabotatge i el seu transport seguint la vall del riu Fluvià i la ruta terrestre que passava per Ripoll (Campillo i Mercadal, 1996-97).

A la fi de la República i l'arribada de l'Imperi, amb August, es produiràn alguns canvis econòmics que introduiran progressivament un nou model econòmic d'interdependència entre l'Estat i les províncies, segons el qual una de les prioritats és abastir els exèrcits destinats a Germània (*annonna militaris*) amb productes de primera necessitat, com l'oli i el vi (Garrote, 2003, 227). La nova situació provocà el declivi de ports comercials que havien estat importants en època republicana, com *Massilia* i *Emporiae*, i la posterior creació d'altres centres comercials a la façana mediterrània de la Gàl·lia Narbonesa, com *Narbo* i *Arelate*, dos ports fluvials molt propers al mar i també punts d'inici d'importants xarxes de transport fluvial cap al nord, que es van convertir en dos grans centres receptors i redistribuidors locals, regionals i provincials de mercaderies bètiques (Garrote i Berni, 1998). Des del segle I d.C. l'oli bètic que arribava a la Narbonesa sortia de *Hispalis* fins les illes Balears, i des d'allà arribava, a part de a Roma, a *Narbo* i *Arelate* (Berni, 1998, 70-76). En tenim testimonis en les troballes, en aquesta ruta, d'alguns pecis amb part del seu carregament format per àmfores Dress 20. L'increment de tràfic de *Narbo* possibilità l'aprofitament de les produccions de ceràmica sigil·lada sudgàl·lica procedents sobre tot de La Graufesenque com a càrrega secundària a distribuïr des d'aquest port (Nieto, 1986, 112-115).

L'arribada a Llúvia de les àmfores procedents de la Bètica, en especial del tipus Dress 7/11 i 20 i, en menor mesura, Haltern 70, es feia, com al cas de les àmfores vinàries, des del port de *Narbo*, a partir d'una desviació de la ruta principal que de manera transversal i passant per Tolosa (Labrousse, 1977) arribava a *Burdigala* (Laubenheimer; Watier, 1991) a la costa atlàntica, segons ho demostren les troballes d'àmfores d'oli bètic en ambdues ciutats. Aquesta desviació aprofitava la conca fluvial de l'Aude (Roman, 1983), potser l'Arieja, probablement la vall de la Tet i el coll de la Perxa fins a *Iulia Libica*. Igualment es devien revaloritzar els passos sud-pirinencs oberts vers les terres lleidatanes.

Un dels fragments d'àmfores oleàries trobats a la zona B de Les Colomines (Dress 20b), correspon a un llavi d'època Julia-Claudia segons la classificació de Martin-Kilcher (Martin-Kilcher, 1983).

Fig. 512. Possible ruta comercial marítima i terrestre que seguia l'oli de la Bètica fins arribar a Llívia. Des de Gades feia una escala a les Illes Balears, des d'on sortien dues rutes principals, l'una directe a Roma i l'altra cap als ports distribuïdors de *Narbo* i *Arelate*, situats molt a prop del mar a la costa de la *Gallia Narbonensis*, i des d'aquí cap per rius navegables a les tropes del *limes* estacionades a Germania (Haltern, Oberarden) i també seguint l'eix Narbonensis-Aquitania, des d'on arribaven a *Iulia Libica* i d'altres nuclis propers als Pirineus com *Ruscino*, *Tarasco* o *Lugdunum Convenarum*. Des de Llívia arribaven, potser seguint el curs del Segre o per via terrestre, a les ciutats romanes de Catalunya Interior com *Setelsis*, *Aeso*, *Iesso* i *Sigarra* (v.p.402 fig. 510)

Amb l'especialització vinícola del nord-est peninsular des d'època altimperial, derivada dels excedents productius de les *villae*, les àmfores vinàries que arribaven a la Gàl·lia procedien majoritàriament de la Tarraconesa, en detriment dels centres productors itàlics. Els nous centres s'ubiquen a les àrees meridionals i de llevant de la zona catalana (com l'exemple de Vila Vella procedent de la zona B de Les Colomines (v. p.68 i 69 fig.77)). La majoria de les troballes de Llívia corresponen ja a un moment en què la producció local de vi supera les importacions, i se centren en les formes Pasc 1 i Dress 2/4 (Miró, 1988). Al llarg del segle I d.C., però, l'activitat d'Empúries seguia vigent, ja que va ser un dels ports principals en donar suport logístic a aquest comerç d'àmfores de la Tarraconesa, dirigit al territori gal mitjançant una ruta que anava de sud a nord i viceversa, i on *Narbo* era el port receptor. El port gironí, situat a prop del Fluvià i el Ter, tenia a més una bona xarxa de comunicació terrestre amb la Via Augusta i diverses vies secundàries.

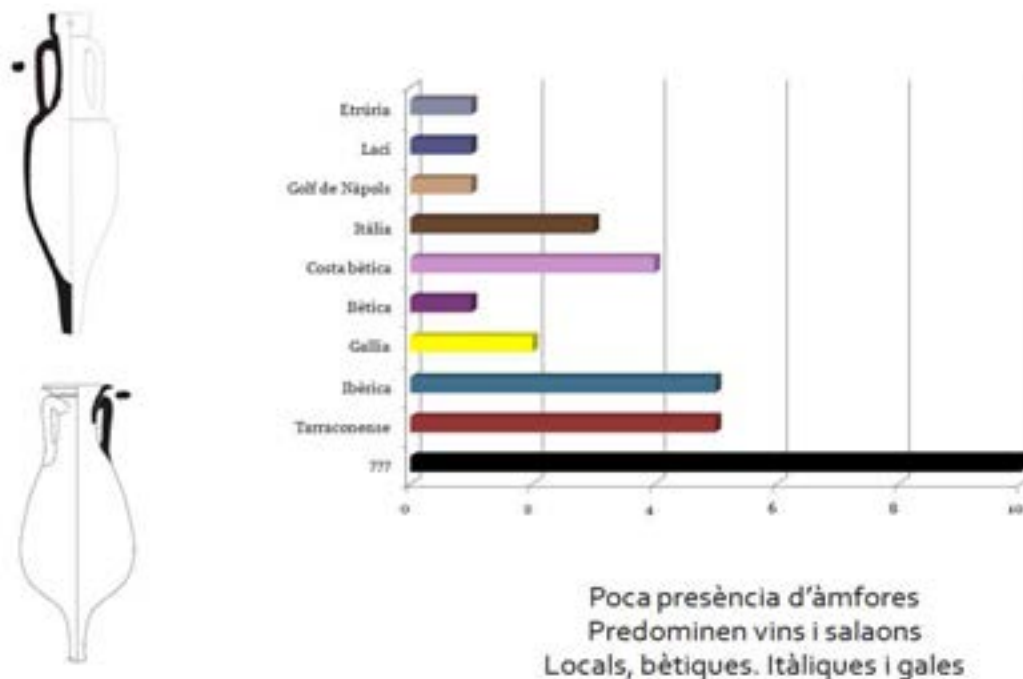

Fig. 513. *Lúlia Libica*. Circuits comercials. Àmfores. Font: J.Guàrdia, C. Carreras i P. De Soto, 2017

També l'estudi del comerç, distribució i vies d'arribada de la ceràmica sigil·lada sudgàl·lica a Llívia és important per completar el coneixement que tenim sobre l'economia romana al nord-est peninsular al llarg del segle I d.C. L'arribada d'aquest producte, a partir dels centres productors del sud de la Gàl·lia, es feia seguint la mateixa via marítima que facilitava la distribució de les àmfores, aprofitant els mateixos vaixells que ja portaven carregament de contenidors, mentre s'utilitzaria ocasionalment la via terrestre. D'entre tots els materials que permeten la interpretació del desenvolupament cronològic de la ciutat de *Lúlia Libica* s'ha de remarcar la importància que té la ceràmica sigil·lada sudgàl·lica, tant des del punt de vista quantitatiu com de la presència de formes. El volum d'informació que genera, unit a la seva ubicació, fiabilitat estratigràfica i relació amb altres materials resulta decisiu per establir la successió cronològica de la zona B de Les Colomines entre les Fases 2 i 3. A més, entre el conjunt recuperat als diversos enclavaments de Llívia, comptem amb set *sigillums* conservats, un al cosat del recinte del fòrum (v.p.161 i 162 fig.195), cinc a la zona B de Les Colomines (v.p.65 fig.69, p.79 fig.91, p.83 fig.101, 5 i 9 i p. 86) i un del Camp del Canonge (v.p.38 fig.29), i en tots els cassos hem pogut esbrinar que el taller de procedència d'aquestes peces és La Graufesenque, el principal centre productor de la Gàl·lia, a part que la peça VertB procedent de la zona B (v.p.80 fig.94 i 95 i p. 81 fig.96-98), que ha estat objecte d'anàlisi arqueomètrica, revela el mateix origen.

Fig. 514. Situació de La Graufesenque (act. Millau), el principal productor de ceràmiques sigil·lades sudgàl·liques trobades a *Iulia Libica*

Precissament la vinculació dels costos de transport amb la zona més propera de la costa mediterrània de la Gàl·lia permetria respondre a la abundant presència de ceràmica sigil·lada sudgàl·lica trobada en les diferents campanyes realitzades dins de la ciutat romana de *Iulia Libica* i al mateix temps la progressiva aparició de sigil·lades hispàniques locals, enlloc d'aquelles produïdes especialment a la vall de l'Ebre (Guàrdia, Carreras i De Soto, en premsa).

A la part gal·la, la via Cerdana, seguint la vall del Segre, passaria per *Iulia Libica* i posteriorment es dirigiria per la vall del riu Tet cap a *Ruscino* o més perpendicularment a través de la valls cap a les colònies del nord, *Tolosa* i *Carcaso*. Finalment, en un punt més occidental, ens trobem amb les vies que des d'*Ilerda*, es dirigien cap a la Vall d'Aran en direcció a *Lugdunum Convenarum*, punt on s'erigiren els trofeus d'August dedicats les victòries sobre els pobles de la Gàl·lia i Hispania i que creà una ruta d'unió entre les ciutats de *Elimberris*, *Tolosa*, *Ilerda* i *Tarraco* (Dupré, 1983).

Les vies que travessen els Pirineus d'est a oest i que de fet servien per connectar les vies perpendiculars a aquest sistema muntanyós es situen a les parts menys elevades, unint les poblacions com *Ruscino* i *Tarusco* o encara més a la plana seguint la ruta que esdevindrà la Via Aquitana, unint les colònies de *Narbo* i *Carcasso* en direcció a *Toulouse*. Malgrat que no s'hagi pogut documentar encara, és possible que existís una altra via més pròxima als Pirineus que connectés *Tarusco* amb la zona minera i amb canteres de *Lugdunum Convenarum* (Guàrdia, Carreras i De Soto, en premsa). Aquestes opcions troben el seu exemple amb la presència, al fòrum de Llívia, d'una altra producció de ceràmica comuna de pasta clara, tant la recent com amb engalba, que sembla d'origen gal (15 NMI)(Py, 1993, 222-243). S'han reconegut morters amb una clara pasta gala, molt similar a les àmfores narboneses i algunes ceràmiques com un coll d'ampolla (CLENG F3-F4) (Raynaud, 1993, 199-203). Tant la zona de Béziers, Narbona com Carcassone documenten un gran nombre de terrisseries amb producció de pasta clara (Bats, 2000, 362, fig.1).

Fig. 515. Situació de *Livia Libica* en relació a les principals vies romanes en el Pirineu Oriental. Font: P. De Soto, 2010

Alguns dels materials altimperials d'importació de Llúvia, en especial els elements marmoris procedents de canteres de la cara nord del Pirineu i d'arreu de l'arc mediterrani, evidencien importants contactes comercials amb altres zones de l'Imperi. Els preu d'adquisició i transport degueren ser molt elevats, doncs la importació de marbres escultòrics i arquitectònics va ser sempre costosa al món romà, i la seva distribució molt limitada a les àrees costaneres o d'accés fluvial. Respecte al marbre de *Luni-Carrara*, que és el tipus de material lapidi més importat, arriba des d'època augustea a la Tarraconesa, però a Llúvia es fa evident a partir del canvi d'era a través de la vall del Tet des de *Narbo*. La seva distribució no obeeix només a factors geogràfics, sinó també per la riquesa o l'interès de la pròpia ciutat, com seria el cas de Llúvia. La anàlisi de la distribució d'aquest marbre permet completar l'estudi de les rutes comercials entre Itàlia, la Gàl·lia i Hispània. A part dels grans centres com *Tarraco*, *Barcino*, *Iluro* i *Emporiae*, no s'han trobat escultures de *Luni-Carrara* a la costa catalana, la qual cosa referma encara més la importància de les troballes de Llúvia, donada la relació que s'estableix entre el seu ús en l'arquitectura i la creació d'espais públics d'importància (Gutiérrez i Rodà, 2012). La presència d'aquests elements al programa decoratiu del fòrum, o la bona qualitat d'alguns dels objectes procedents dels sectors domèstics palesen l'esforç inversor que va suposar la gènesi, l'evolució inicial i la monumentalització de la ciutat (Olesti, Guàrdia i Mercadal, 2014).

Cal destacar que entre els materials més sumptuosos emprats a Llúvia no es troben les produccions de les pedreres de marbres hispànics de la cara sud del Pirineu, que no van ser explotades fins la segona meitat del segle I d.C. (Gutiérrez, 2009).

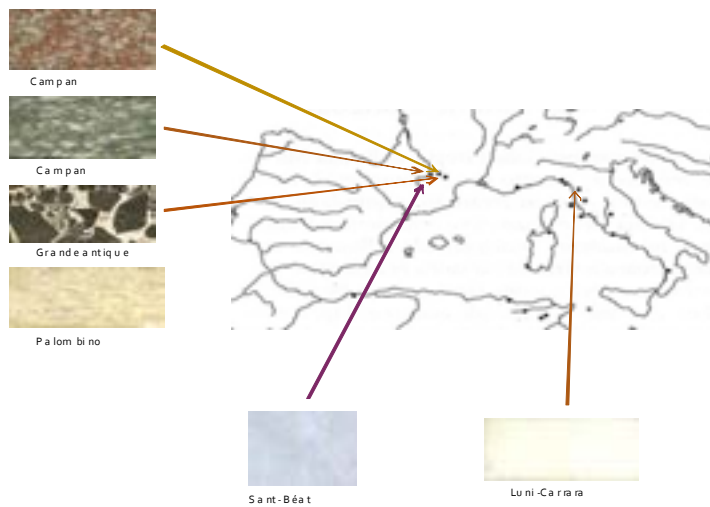

Fig. 516. Origen dels marbres de la cara nord del Pirineu i d'Itàlia

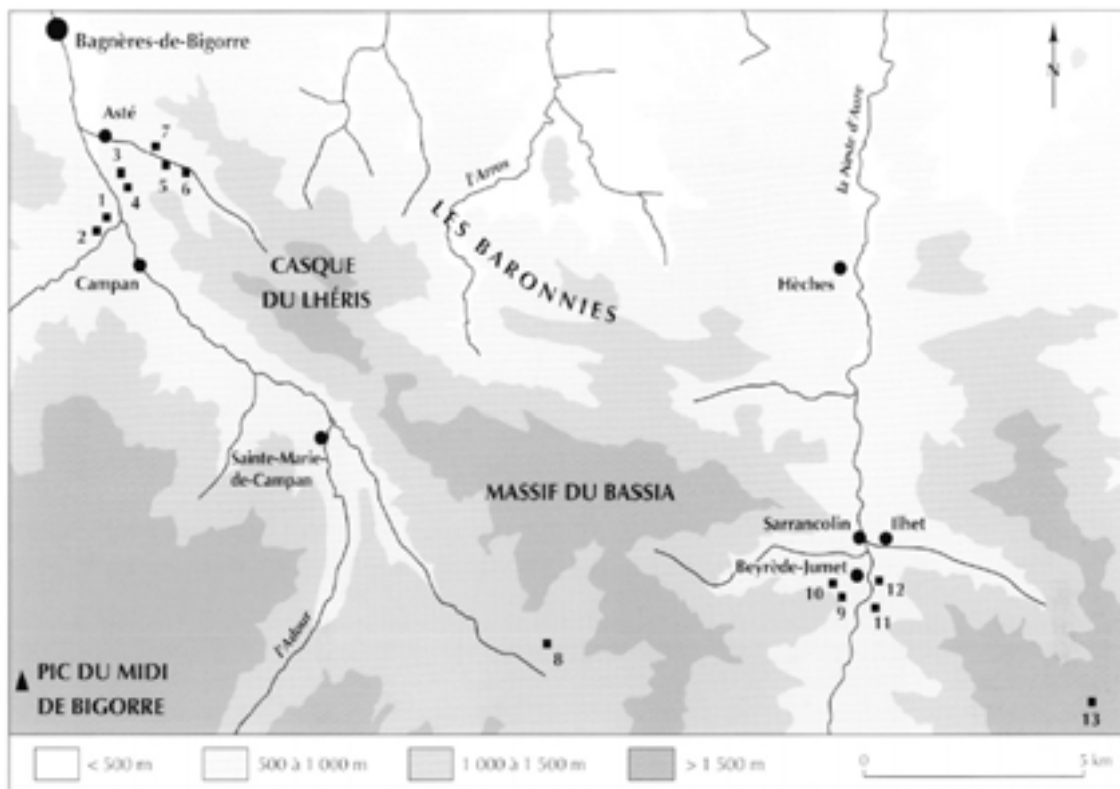

Fig. 517. Localització d'algunes de les pedreres més importants dels Pirineus i d'Itàlia trobats a Llivia. Font: Fabre i Sabrayoles, 2010

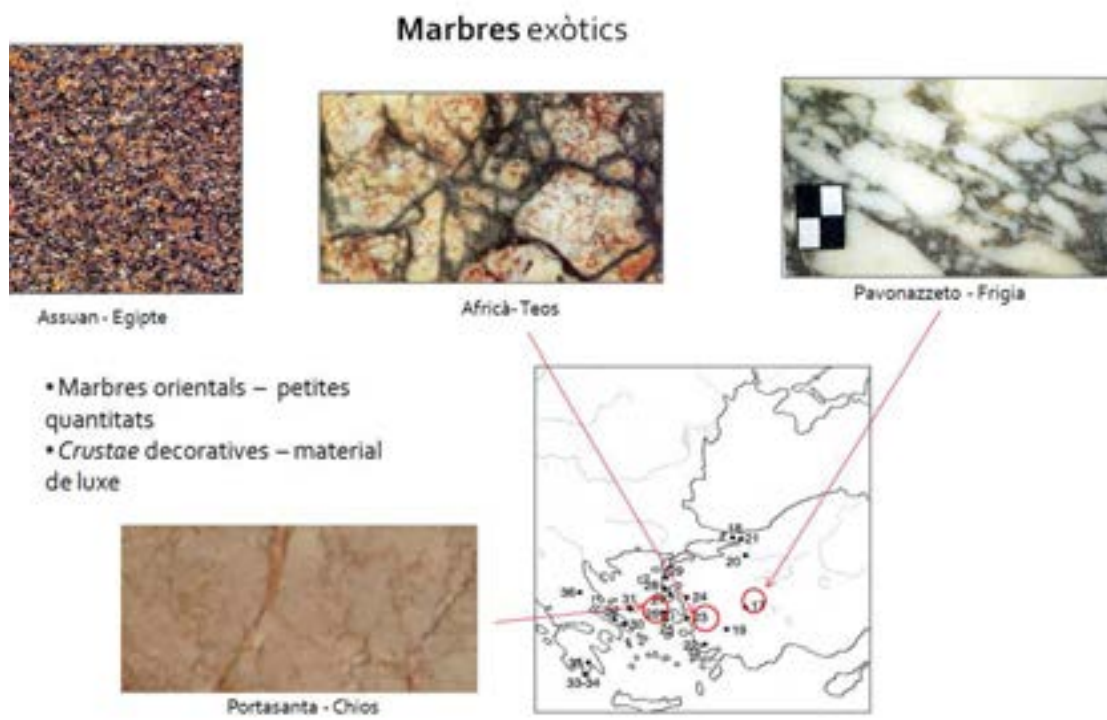

Fig. 518. Procedència d'alguns marbres del Mediterrani oriental trobats a Llúvia

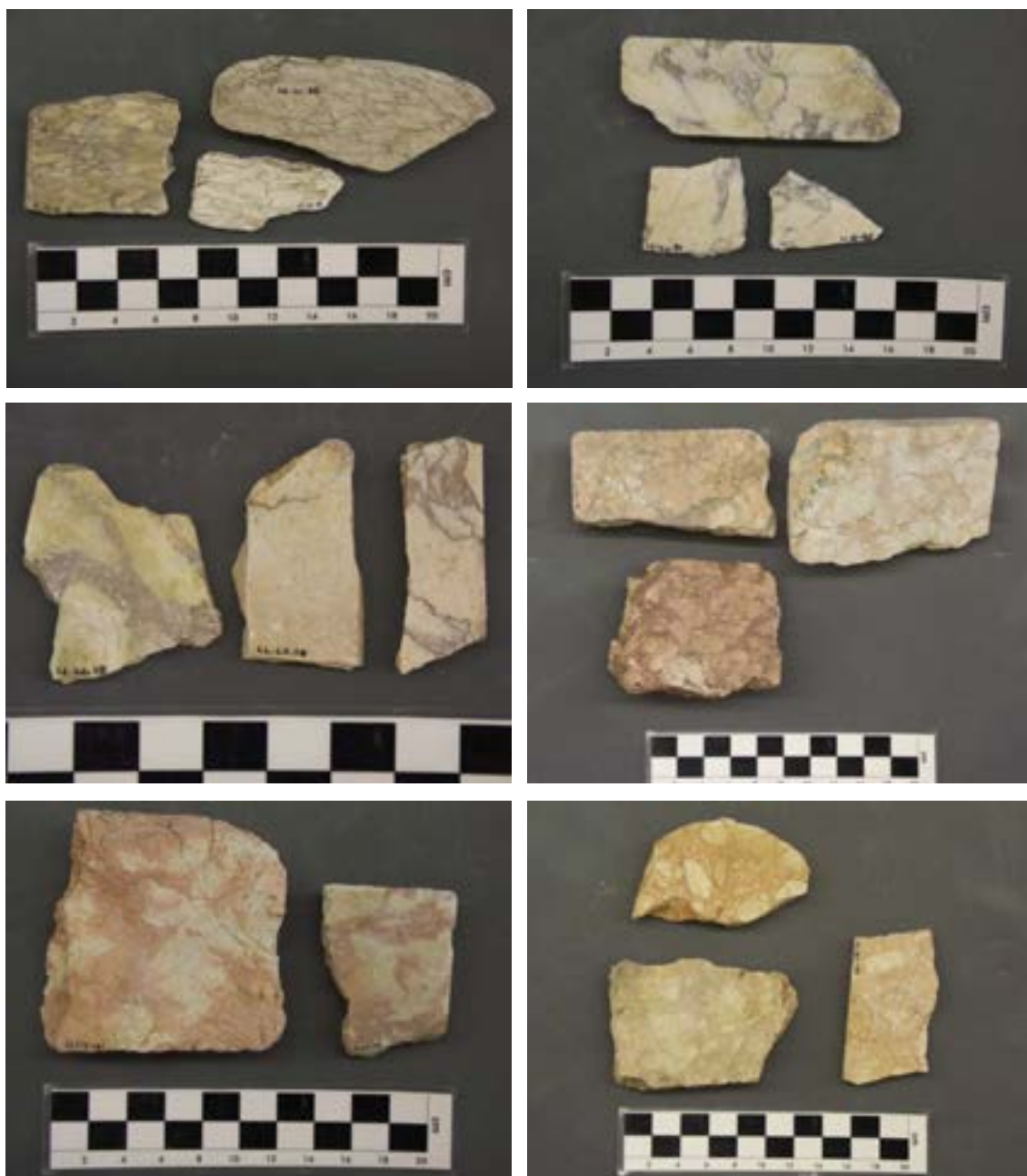

Fig. 519. Fòrum de *Iulia Libica*. Fragments de *crustae* trobats fins l'any 2015. D'esquerra a dreta i de dalt a baix Campan, Chentou (giallo antico), Pavonazetto (Afyon), portasanta, Rouge Languedoc i La Pene Martin (Saint Béat)

Les bases econòmiques. Alternatives productives per mantenir la ciutat

Les bases econòmiques haurien desenvolupat també el seu paper de recolçament a la ciutat, ja que el seu territori mostra unes pautes similars a les d'altres centres, amb sectors ben documentats, com els de l'economia tradicional (agricultura, ramaderia, terrisseria), als que s'haurien afegit noves tecnologies desenvolupades més recentment, com ara la metal·lúrgia o el vidre.

A part dels nuclis més propers, hi devia haver establiments rurals més allunyats, com el Pla de Prats (Prats i Samsor), el Mas de Santes Creus (Alp), Mosoll (Das) o Talló (Bellver), i fins i tot el Roc d'Enclar (Andorra), que seràn analitzats amb deteniment en l'apartat del territori. Aquests nuclis permetien abastir la ciutat de productes a baix preu, explotant al màxim l'entorn (Bosch *et al.*, 1998). L'àrea bàsica de comercialització de productes era als voltants de la ciutat, amb transports efectuats des de valls properes seguint un sistema d'explotació territorial segons el model de muntanya, tradicionalment relacionat amb la via *Ilerda-Ruscino* (Padró, 1976). Amb tot, la comercialització dels excedents agraris no es va veure afavorida per les condicions dels Pirineus.

Tanmateix, sembla dubtós que aquestes fonts poguessin mantindre els elevats costos de la ciutat. En aquest punt cal parlar d'alguns recursos i produccions especialitzades, pròpies de l'àrea pirinenca i documentades a l'àrea entorn de Llivia que, formant part d'una economia altimperial globalitzadora que pren com a epicentre la ciutat, sí haurien estat beneficioses. La *urbs* podia assumir el cost de productes que completessin una necessària política d'autosuficiència degut a les males comunicacions, plasmada en l'explotació dels recursos i el control polític, diferenciada dels territoris costaners, més accessibles i productius (Llovera i Rico, 1990; Gómez i Pérez, 1995). Aquest conjunt d'activitats econòmiques corresponen a un àmbit organitzat, explotat i integrat, que palesen l'interès per un territori divers però necessari pel bon funcionament d'un sistema complex com era l'economia imperial romana.

La ramaderia

Respecte a la ramaderia, s'han trobat restes de ceràmica sigil·lada sudgàl·lica en un nivell datat al segle I d.C. de la cabana 82 de l'Orri d'en Corbill (Enveig), a 1950 m d'altura, i en un abríc proper, adaptat com a hàbitat, s'ha obtingut una datació per radiocarboni del canvi d'era pel moment de la ocupació. També a la muntanya de Bell-lloc (Ur), en el punt anomenat Camp de la Creu, es va trobar una àmfora itàlica Dress 1 (Martzluff, Alessandri i Abelanet, 1988). En aquestes terres la toponímia llatina és escassa, predominant la pre-romana, fet que marca els límits de la romanització cultural, però no els del domini i l'explotació del territori per part de Roma. Les dades arqueològiques suggereixen la continuïtat d'alguns establiments pastorals i l'existència d'una transhumància vertical que implica l'explotació de pastures només a l'estiu (Rendu, 2003).

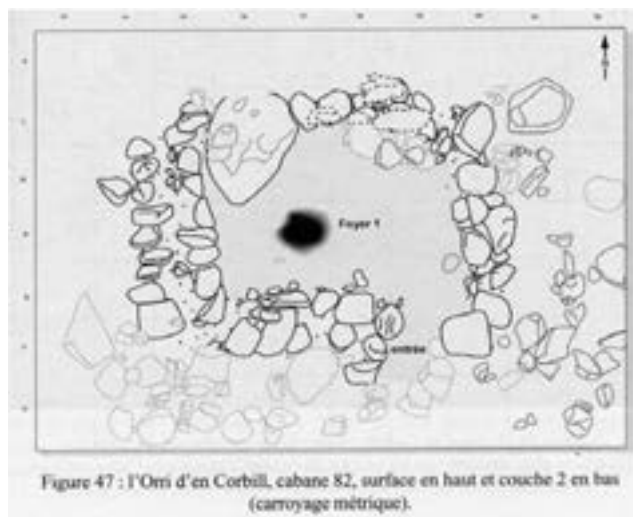

Fig. 522. Enveig. Cabana 82 de l'Orri d'en Corbill. Planta. Font: C. Rendu, 2003

És difícil vincular aquests establiments a l'explotació dels suïds, però tampoc descartable, doncs hi ha paral·lels etnogràfics de desplaçament de suïds a àrees de pastura. També els treballs desenvolupats per l'equip de l'ICAC a la zona del Cadí i Andorra, tant a nivell paleo-ambiental (Ejarque *et al.*, 2010, 1476), com per la identificació d'estructures ramaderes en alta muntanya (Leveau i Palet, 2010, 180), mostren l'important paper que torna a tenir la ramaderia a partir dels segles I-II d.C.

Tanmateix, les dades paleoambientals conegudes mostren que la continuïtat de la presència antròpica a l'alta muntanya presenta una certa pausa en època augustea; els treballs de G. Jalut al Pla de Salines (Jalut, 1974), al Ripollès, a 2200 m, mostren com en aquest període hi hagué un increment de la massa forestal, especialment del pi i del roure, tot i que ja a mitjans del segle I d.C. es recupera i estabilitza una notable presència antròpica, que redueix de nou la cobertura forestal. Aquest equilibri entre bosc i pastura, indicatiu d'activitat ramadera, es manté fins el segle III d.C.

Una evolució similar s'observa al llac de Burg, al Pallars, també al voltant dels 2000 m. Aquí, al voltant del canvi d'era, es documenta un descens de la intervenció humana (amb l'aparició, però, de noves espècies conreades en cotes més baixes, com el castanyer o el noguer), que es recupera fortament a partir del segle II d.C., amb una nova deforestació i la presència d'espècies com *poacea* i *plantago*. Sorpren a Burg que també la deforestació sigui selectiva: l'abet es redueix des del 100 d.C., en el que sembla una gestió silvícola evident, mentre que d'altres espècies no es comencen a veure afectades fins a partir del 200 d.C. Unes dades semblants provenen del polen de València d'Àneu, d'on es dedueix una gestió complexa del bosc, amb disminució de la biomassa interna però sense afectació de la cobertura arbòrea (Pélachs *et al.*, 2009).

Finalment, també els treballs d'A. Ejarque mostren certs dubtes, doncs si bé els diversos estudis realitzats tant a Orris de Sesut com a Riu de Orris mostren que és a partir del segle I d.C. quan s'incrementa l'activitat ramadera, que aquesta inflexió no és tan clara al Bosc dels Estanyons, amb un augment al segle II d.C.

Els grans recursos naturals muntanyencs (la fusta, la sal i la neu/gel) van continuar sent aprofitats també en aquest moment.

Una altra font d'ingressos seria la sal, amb l'increment de la producció i exportació de *pernae*, documentada per Estrabó en època altimperial (*Geogr.* 3, 4, 11), que arribava a Itàlia, on gaudia de notable prestigi, doncs així ho indica Marcial (*Epigr.* XIII, 54). Per aquest motiu la *Via Cardonensis*, sembla que fortificada en època republicana (v.p.327), es continuà utilitzant. Des de les mines de Cardona, on es produïa la sal, el camí anava cap a Sant Miquel de Sorba. Després, la ruta seguiria per Navès, el castell de Besora, Guilanyà i les Cases de Posada, fins a Sant Llorenç de Morunys i La Pedra i la Coma. En aquest punt el camí pujava vers el coll de Port, on entrava a la vall de la Vansa. Des d'aquí, passant pel coll de Buc, el camí baixava fins al molí de Fòrnols, i pujava la solana del Cadí fins al collet de Bacanella, a l'extrem ponentí del massís (Guàrdia i Obiols, 2014, 177).

Amb la fundació de *Iulia Libica* i l'abandonament dels *oppida* es produeix un canvi molt important en la ramaderia: els ovicaprins passen a ser el taxó principal i s'exploten fonamentalment per l'obtenció de la llana, donat que se sacrifiquen individus que no es troben en el seu òptim càrnic (adults o fins i tot senils). També es detecta un augment dels suïns i la davallada dels bovins, que havien estat el taxó més important a les etapes ceretana i romano-republicana. Creïem que aquest canvi s'ha de vincular a l'entrada del Pirineu dins el model polític i econòmic imperial, probablement per un augment de la demanda de la llana, ja sigui a nivell local o extern (Colominas, 2017) ⁶³.

⁶³ La Dra. Lidia Colominas és especialista en arqueozoologia a l'ICAC

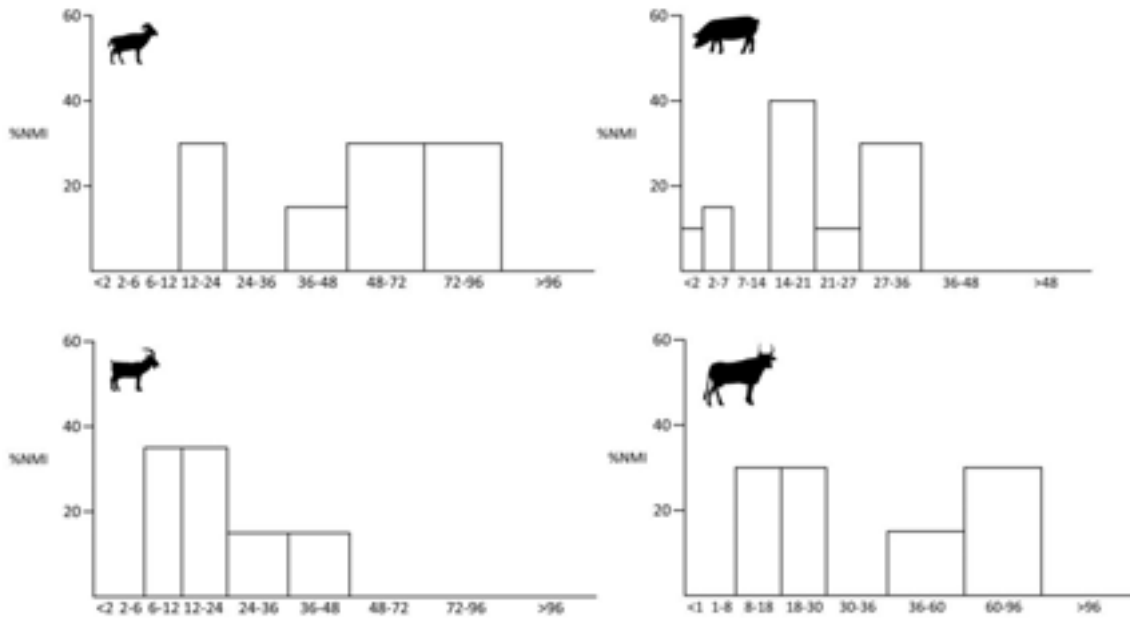

Fig. 523. Histograma d'interval·s d'edat segons desgast dentari pels ovins, caprins, suins i bovins de la fase republicana del Castellot de Bolvir i del Tossal de Baltarga. Edat expressada en mesos. NMI=54 Font: L. Colominas, 2017

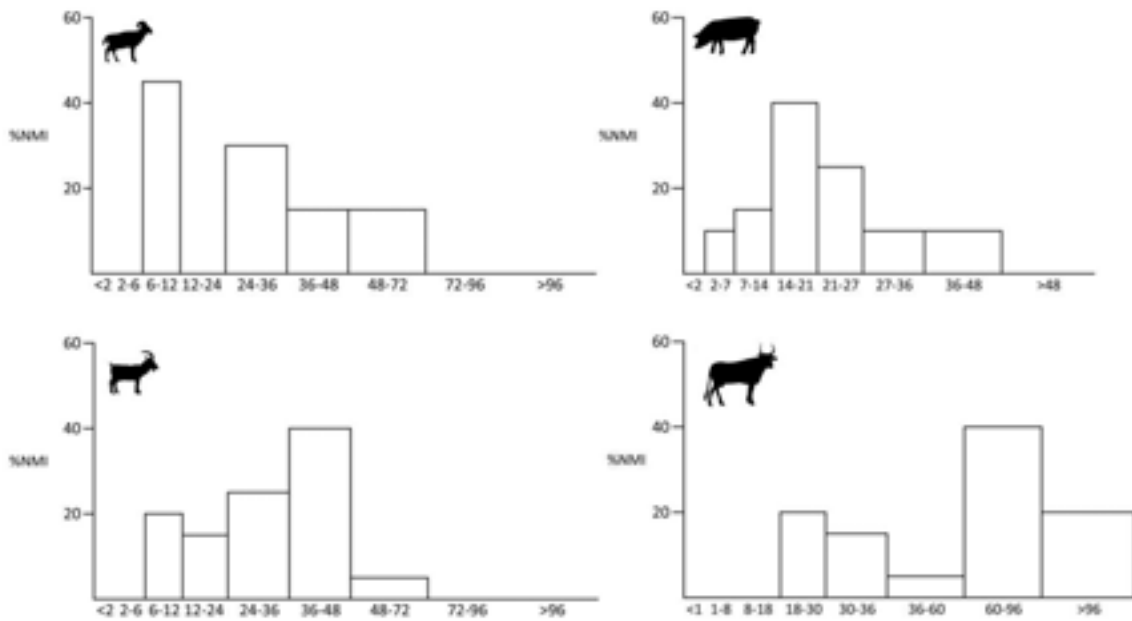

Fig. 524. Histograma d'interval·s d'edat segons desgast dentari pels ovins, caprins, suins i bovins de la fase altimperial de *Iulia Libica*. Edat expressada en mesos. NMI=36. Font: L. Colominas, 2017

La pròpia situació de Llívia, amb muntanyes i pastures en tot l'entorn de la ciutat, fa que l'estudi de les restes faunístiques localitzades al fòrum sigui de gran interès per quantificar i caracteritzar les espècies més abundants entre els segles I-II d.C. Pel que fa a l'el·laboració i distribució de la carn, s'ha de tenir en compte l'existència del *macellum* de *Lugdunum Convenarum*, on els animals eren sacrificats i esquarterats de cara a la comercialització de la seva carn salada o fumada (My, 1993)⁶⁴. El mateix cas es podria donar a la zona B de Les Colomines de Llívia.

Fig. 525. *Lugdunum Convenarum. Macellum*

⁶⁴ Fins i tot coneixem per l'Itinerari d'Antoní (452,10) a l'àrea del Pirineu central l'existència d'un *Forum Ligneum*, un punt de comerç d'aquest recurs

Els recursos forestals

L'exploració intensiva del recursos forestals, que s'ha de vincular a l'increment de l'exploració de la plana i a la reducció de la ramaderia, degué repercutir favorablement en l'economia pirinenca a partir de mitjans del segle I d.C. Aquesta exploració sembla relacionada amb la creixent demanda de fusta de cotes altes per part de les ciutats costaneres i del nord-est peninsular, encarada a la construcció i combustible. Molts arbres (faig, pí, abet, freixer, àlber balnc, til·ler) s'utilitzaven per la construcció edilícia i naval, i per fer mobles. Aprofitant les riuades, el transport es feia d'abril a agost, del Segre fins *Dertosa*, des d'on s'exportava la fusta a Itàlia, *Massalia*, *Narbo* i tot el litoral de la Tarraconesa. Els productors privats i els "negotiatores" assumien el cost del transport fins el port d'embarcament i la ulterior distribució, segons un sistema d'economia mixta. Això possibilitava la subsistència de petites comunitats estructurades a la manera romana, i la moneda suficient per fer front a les càrregues tributàries de l'Estat. Tota aquesta producció es va anar sostenint per la importància del tràfic comercial dels ports marítims de *Ruscino*, *Emporiae*, *Barcino*, *Tarraco* i *Dertosa*, els passos pirinencs i, en especial, el port fluvial de *Lugdunum Convenarum*.

Igualment hi havia demanda de pega i de producció de resina de pí, utilitzada per la impermeabilització d'envasos com àmfores o dolia, i per aromatitzar alguns vins, amb destinació clara per les grans àrees vitivinícoles del nord-est peninsular com la Laietània o l'*ager Tarraconensis*. En relació amb això, a la vall de Madriu (Escaldes-Engordany, Andorra), situada a més de 2000 m i directament vinculada a la Cerdanya i a un dia de camí de Llúvia, s'han localitzat i excavat, al pla de l'Inglà, set forns romans d'exploració de la resina, mitjançant la combustió de *pinus mugo*, l'espècie més abundant en aquesta cota i més apta per la transformació. La datació per radiocarboni atorga una cronologia d'utilització entre mitjans del segle I d.C. i mitjans del segle II d.C. (Orengo *et al.*, 2013).

Fig. 526. Vall de Madriu. Forn romà d'exploració de la pega del pí

Resulta interessant la coincidència entre el funcionament dels forns i la transformació dels boscos propers. A mitjans del segle I a.C. es documenta en els sondejos pal·linològics propers l'inici de la disminució del pí, fortament accentuada des de mitjans del segle II d.C., probablement el moment àlgid en la producció de resina. La tala selectiva de *pinus* no va provocar la seva desaparició, sinó que es va permetre la seva reproducció de forma cíclica.

L'exploració termal

Una altra d'aquestes activitats degué ser l'exploració termal, que a més fou un dels factors que afavoriren la romanització, pel focus d'atracció que representava. El topònim *caldes* està relacionat amb fonts d'aigua termal ja freqüentades en època romana. El tenim conservat a les Escaldes, Càldegues i Vilanova de les Escaldes. La presència de topònims relacionats amb el nom llatí dels banys ja havia estat documentada en el cas de Les Escaldes, nucli proper a Lívia, on alguns viatgers del segle XVII destacaren la presència d'estructures termals, no conservades avui en dia. Un altre exemple és Càldegues (*Kaldegas*, 839), indret situat al pas de la via romana principal, on hi ha aigua calenta sense unes infraestructures romanes. I al Baridà, a prop dels antics banys de Músser, es va localitzar un *tubuli*, ceràmica comuna romana i restes de consum d'ostres.

La mineria i la metal·lúrgia. Els metalls ⁶⁵

L'exploració del ferro, ben documentada en cotes altes als segles II-I a.C., decau paradoxalment a partir del cavi d'era o a inicis del segle I d.C.: en aquells territoris on teníem activitats de ferro en època republicana –com al Pallars o al Canigó– predomina una sorprenent absència d'activitat en aquest període. Sembla com si les necessitats d'aprovisionament de ferro local a la regió en època republicana, possiblement degudes a la presència militar ⁶⁶, s'haguessin reduït dràsticament a partir d'August, quan la reducció de les necessitats militars, per una banda, i l'establiment d'unes xarxes d'aprovisionament vinculades als nuclis urbans, per l'altra, farien menys necessari o adient el ferro local.

A les mines es feia una extracció només rendible a petita escala, i en general la producció sembla que es deslocalitzà, i per això no va arribar través de les xarxes locals, sinó per aprovisionament a escala regional, segons el model econòmic altimperial, amb la seva distribució per part de grans centres productors propers, especialitzats en productes ja manufacturats, com podien ser la Montagne Noire o *Lugdunum Convenarum* al sud de la Gàl·lia, o la zona d'Oiarzun a l'àrea atlàntica. Els jaciments, pel valor estratègic dels metalls, eren propietat de l'Estat, administrats per *procuratores*. Roma va fer al Pirineu una explotació minerometal·lúrgica en un sentit transversal, en què les tasques finals es realitzaven a les ciutats de la vall, on s'acabaven de realitzar els processos de reducció, de forjat i d'acabat final. Al Canigó apareixen un gran nombre de llocs vinculats a la metal·lúrgia del ferro entre els segles II a.C. i I d.C. (Pagès *et al.*, 2017).

Sobre les produccions metal·lúrgiques locals només tenim algunes dades puntuals, com la darrera fase del poblat de LLo, a Sant Feliu de Llo, datada al segle I d.C., on el centre sembla especialitzat en el treball del ferro (destacant la troballa d'un fragment de pic de miner i nombrós material de rebuig i escòria). Podria tractar-se d'una ocupació especialitzada en l'activitat artesanal o industrial d'aquest metall (Campmajo, 1989).

⁶⁵ Segons Plini (*NH.* 4, 112), or, plata, ferro i plom

⁶⁶ Recordem que en aquesta època proliferaven diversos assentaments iberoromans dalt de turons, amb funcions de control del territori sota administració romana, entre els que destaquen el Castellot de Bolvir i el Tossal de Baltarga

Fora de l'actual Cerdanya però dins l'àmbit pirinenc, al Goleró (La Vansa-Fórnoles, Alt Urgell), indret ubicat en un planell uns dos-cents metres per sobre del collet de Bacanella, vorejaria el Cadí per traçar el vessant septentrional, s'han excavat tres forns metal·lúrgics de ferro i un primer torrat de mineral, en un indret relacionat amb el pas pel Cadí del Camí Cardener. Es tracta d'estructures tumulars de planta circular i 3-4 m de diàmetre. En una prospecció superficial aparegué ceràmica africana de cuina i una vora de ceràmica sigil·lada africana A Hayes 2, i dins d'un dels forns ceràmica sigil·lada hispànica (Drag 27, 29 i 29/37), per la qual cosa sembla que el seu ús se centraria a mitjans del segle I d.C. (Palet *et al.*, 2007; Euba, 2008, 277 i ss).

Darrerament el grup PATCA ha realitzat uns sondejos arqueològics a Pratllong, al municipi de La Vansa, i molt a prop de la ruta històrica, on s'han documentat dos forns metal·lúrgics de planta circular que, pels materials recuperats (sigil·lades hispàniques i diversos recipients de vidre) es poden datar en època altimperial.

Fig. 527. Pratllong

També al pla de l'Inгла es documenta l'ús de la pineda com a combustible en un forn de forja, datat per radiocarboni entre finals del segle I d.C. i la primera meitat del segle III d.C. (Palet *et al.*, 2006).

La possibilitat d'explotació de la mineria de l'or al·luvial de l'alt Segre també podria haver resultat, a l'empar de l'intervencionisme estatal, un recurs estratègic per tal d'estabilitzar les importacions i el luxe del nucli de Llívía.

S'han detectat importants dipòsits aurífers a les terrasses miocèniques de la Cerdanya i l'Alt Urgell, relacionades amb erosions antròpiques d'origen hidràulic, que presenten morfologies coincidents amb les empremtes de les mines al·luvials d'època romana. Les raons per sostenir la hipòtesi que ja en època antiga hagués existit una activitat extractiva d'or secundari al llarg de la conca del Segre i, en especial, a la Cerdanya, són diverses. Per una banda, la mateixa ubicació dels jaciments miocènics (i aurífers), propers als principals assentaments romans, entre els que destaca *Iulia Libica* (precissament el moment altimperial de Llívía coincideix amb el període de funcionament de les mines d'or al·luvial a Hispània, entre els segles I-II d.C.). En segon terme, alguns paral·lels morfològics europeus, con les mines romanes del nordoest peninsular, les del sud de la Gàl·lia o de Pianul, al nordest de Romania, que presenten estructures antròpiques d'erosió molt similars a les identificades a la Cerdanya.

Si bé hi ha altres àrees d'indicis de mineria al·luvial d'or com a Bellver, al nord-est i sud-est de Llivia (Llo i Sallagosa, respectivament), la zona de Les Guillateres d'All, a Isòvol, sembla la més factible a partir dels treballs cartogràfics i de fotointerpretació, que mostren la presència d'unes àmplies estructures geològiques, des d'un punt de vista geomorfològic alterades antròpicament, que semblen la fossilització d'un complex sistema d'explotació aurífer d'època romana. Es troben al nord dels municipis d'Isòvol i Olopte i ocupen uns 3,2 km². Inclouen fronts i barrancs d'erosió, i tot un seguit de canals associats ubicats a les zones planeres que hi ha per sobre. El sistema seria el de l'*aurum arrugiaie* (Plini (XXXIII, 70), generant el fenomen del *ruina montium*. Un cop s'havia obtingut l'or del *ruina montium*, es portava al centre productor, que li treia les impureses per elaborar l'objecte final (arracada, cadena). L'or esdevindria un metall estratègic que hauria incitat a la implementació dels sistemes d'extracció romana típics del període.

En el decurs de diverses actuacions s'ha pogut identificar un gran retall semiovalat, reblert en temps històrics, d'uns 10 m d'ample per 15 de llargada, amb fondària conservada d'entre 1-2 m, que al seu extrem meridional sembla haver estat barrat per una estructura murària o dic, que hauria ajudat en la contenció hidràulica de la bassa o dipòsit ⁶⁷. Alguns autors creuen que s'hauria planificat, construït i reblert en l'etapa altimperial romana (Olesti *et al.*, 2013).

Fig. 528. Les Guillateres d'All, Isòvol. Estratigrafia d'un dipòsit hidràulic de possible origen antròpic

⁶⁷ Els resultats d'aquesta excavació es poden trobar a OLESTI, O.; MORERA, J.; CAUJET, B. (2014): Memòria de les intervencions arqueològiques a Les Guillateres d'All, 2011-2013, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, inèdita

Es podrien relacionar les hipòtesis sobre l'or al·luvial amb les troballes de diferents peces d'or, com una cadena a la necròpolis de Prats (v.p.443 i figs.540 i 541), a 1,5 km de distància de les mines d'All (Padró, Pons; Montero, 1989) o amb la recent troballa al Castellot d'un taller pol·limetalúrgic de mitjans del segle II a.C., on hem documentat amb seguretat el treball de l'or i la plata (Morera *et al.*, 2011; Montero *et al.*, en premsa).

Fig. 529.Necròpolis de Prats. Cadena d'or

El component social

Pel que fa a les bases socials, l'afluència de població itàlica (alts càrrecs, funcionaris, religiosos i comerciants) a la contrada, reforçarà els lligams comercials, amb un *modus vivendi* diferent del que, sens dubte, tenien els ceretans i que havien de comportar rutes d'abastiment per als productes a què eren acostumats els nouvinguts.

També és important analitzar les aspiracions dels habitants locals de millorar el seu estatus. Es tracta d'una comunitat formada per un grup reduït d'èlits amb relacions clientelars i de parentiu amb els romans, *auxilia*, treballadors metàl·lúrgics, ara especialitzats, artesans de tot tipus, mercaders, camperols i pastors majoritàriament, la ràpida integració dels quals en els mecanismes econòmics i socials del món romà, així com en la vida municipal, va ser la resposta a aquesta preocupació del poder per expandir i organitzar un territori sense urbanitzar segons el seu model de la ciutat. El propi sistema de la *civitas* facilita la integració política i cultural dels ceretans, doncs l'estatut de municipi llatí permetia als membres destacats de la comunitat rebre la ciutadania al finalitzar el càrrec de magistrat, i es convertien, cercant la promoció i les ventatges de la nova civilització, en els nous actors del procés d'aculturació, centrat a la ciutat (Olesti, 2014).

Del procés d'accés a la ciutadania en podria ser una prova la inscripció epigràfica romana localitzada al fòrum, primera i única trobada a la ciutat, i la primera coneguda a la Cerdanya que apareix dins el context estratigràfic d'un jaciment, doncs fins llavors només s'havien documentat dues o tres inscripcions descontextualitzades (Mayer; Rodà, 1980). De probable tipus honorífic, s'hi menciona un MANLI (VS), un *nomen* gentil molt poc present a l'epigrafia de la Tarraconesa (Fabre, Mayer i Rodà, 1984, 126, 170), però sí freqüentment documentat a la Gàl·lia Transalpina, i que alguns autors han relacionat amb la figura i descendents de L. MANLIVS, procònsul de la Narbonesa. Podria tractar-se d'un personatge notable de la ciutat, potser un magistrat, honorat a l'àrea del fòrum. La presència d'una *gens Manlia* a Llivia en època altimperial podria reflectir la promoció d'una de les famílies notables ceretanes.

També factors com l'activat política, les relacions clientelars i l'existència d'un alt nivell social són testimoniats per l'arqueologia a Llivia, amb la presència del fòrum porticat amb temple, els possibles banys de la zona B de Les Colomines i la *domus* de l'Hort de la Rectoria. En aquest sentit, la inscripció sobre un ara votiva tallada en granit local i descoberta l'any 1838 al cementiri d'Angostrina (*Angustrina*, 839, prové d'*angustus*, possiblement relacionat amb l'orografia del lloc), molt a prop del terme municipal de Llivia, on destaca el sobrenom de POLIBIVS, és un exemple indirecte de la difusió de les relacions de dependència romanes en aquesta contrada:

I(ovi) . O(ptimo) . M(aximo)
G(aius) . P(ompeius) . P. O. LI
BIVS
V(otum) S(oluit) L(ibens) M(erito)

El *cognomen* llatinitzat però d'arrel hel·lènica suggereix un llibert indígena o oriental per qui fa la dedicatòria. Pel que fa a la cronologia de la inscripció, tot i que inicialment es va situar al segle III d.C. (Mayer i Rodà, 1982; Fabre, Mayer i Rodà, 1984-2002, 188), segons el seu context cultural es podria també datar a inicis de l'Imperi, dins el marc d'una *interpretatio* d'una divinitat local.

Fig. 530. Ara d'Angostrina

Així mateix, la documentació d'un MARCELVVS GAIUS en un grafit rupestre a Err, localitzat juntament amb altres grafits ibèrics de datació poc concreta (Ferrer, 2013), fa pensar en un possible indígena romanitzat, un membre poc destacat de la societat ceretana altimperial.

L'assimilació de la nova cultura per part de la població indígena es faria de forma gradual: des del punt de vista dels materials, l'antiga població autòctona continua produïnt els seus estris. En tenim un exemple en les troballes de ceràmiques fetes a mà o a torn lent, que segueixen la tradició indígena iniciada a l'Edat del Bronze, que perdura fins època romana. Destaca la mida mitjana dels recipients i el perfil sinuós en forma de "S" de certes peces, sovint brunyides. D'altres presenten algunes decoracions d'origen ceretà com mugrons, raspallat o incisions, cenyides sobre tot a un repertori de cassoles i olles globulars amb tapadora, d'utilització culinària (Casas *et al.*, 1990). Proporcionalment són majoria les de cocció reduïda i, entre les formes, destaquen les olles, urnes i en general les formes globulars.

Un altre cas és el de la ceràmica de tradició ibèrica a torn, oxidada i reduïda, que apareix a gairebé en tots els punts.

Ara bé, la producció local, però, es veurà cada vegada més superada per l'arribada d'articles d'importació com ara les ceràmiques sigil·lades, que s'aniràn progressivament imposant a les ceràmiques fetes a mà o a torn ibèric (Campillo, 1995). Aquesta evidència es documenta clarament a la zona B de Les Colomines, un indret que ha donat gran quantitat de restes ceràmiques, dins les quals les d'origen romà superen en gran mesura les de factura local. No és així al cas del Camí Ral, tot i que entenem que més que un decalatage cronològic en funció del material, podria tractar-se d'un cas de divisió funcional dins el mateix període d'inicis de l'Alt Imperi, on la diferència radicaria en el tipus de barri o fins i tot en l'estatus social dels habitants. Seguint aquesta mateixa hipòtesi, l'abundància de ceràmica a mà trobada a Cal Barrier sembla incidir en la possibilitat d'utilització de materials de qualitat inferior en àrees allunyades del centre o del fòrum.

Una altra circumstància que afavorí socialment el neixement i progressiu desenvolupament de la vida urbana devia ser el propi impuls polític-administratiu per part de Roma. Lívia era petita però segurament es convertí en el centre administratiu d'un gran territori donada l'absència d'altres ciutats properes.

Les ciutats es doten d'una infraestructura adient per al seu nou estatus, mentre el fòrum permetia reflectir la ideologia del nou règim d'August, i per això la seva construcció és esperonada des del poder central, donant lloc al fenomen de l'evergetisme, mitjançant el qual les elits locals, identificades amb August⁶⁸, financien aquests processos constructius. La conciliació d'interessos entre l'Estat i les elits urbanes per transmetre un determinat tipus d'organització mitjançant la construcció pública va ser la clau de l'esclat edilici a la Tarraconesa i la Narbonesa. La ubicació de *Iulia Libica* al bellmig d'una vall pirinenca posa de manifest com el poder polític arribà a tots els confins de l'Imperi. Al mateix temps, els vestigis arqueològics deixen entreveure una riquesa decorativa que només es podien permetre grans propietaris que trobarien a Lívia una sucosa font d'ingressos a explotar convenientment, i que va possibilitar que el grau de luxe i refinament d'aquest centre localitzat a la muntanya fos similar al dels establiments de la costa mediterrània.

Relacionat amb l'evergetisme trobem el neixement del culte imperial. En un món en què era comú el culte a l'heroi, la creació del culte imperial, obra d'August, es manifestà com un gran element d'integració imperial, creant vincles polítics entre l'emperador i les aristocracies locals de les províncies, que es convertiran en agents imperials a les seves ciutats. El culte s'organitzà per agrupar els emperadors morts i divinitzats (DIVI), vius (AVGVSTI) i les dones dels emperadors. A Itàlia i les províncies occidentals s'encarregaren d'aquest culte els liberts o SEVIRI AVGVSTALES.

L'existència de culte imperial encara no està confirmat a Lívia, però sens dubte la seva màxima expressió podria ser el temple del fòrum.

En aquest punt, cal esmentar la inscripció romana feta sobre una ara, trobada a Puigcerdà i desapareguda l'any 1812. M. Sanjaume recull la informació de la *Historia Eclesiastica de España*, tom. I, p. 28, que diu que "a Puigcerdà es donà culte al deu mitològic Júpiter, abans de l'adveniment del Messies". Segons el crític Masdeu (segle XIX), però, el temple era "*in media Ceritanense civitate*" (Martí Sanjaume, 1926), que no pot ser altra que Lívia.

Fig. 531. Fòrum de *Iulia Libica*. Ara

⁶⁸ Podria ser el cas dels IIIIVIRI de Lívia

Segons Manuel Anglada aquesta ara hauria estat probablement recollida a Llivia i duta a Puigcerdà juntament amb molta altra pedra escairada, quan aquesta ciutat va ser fundada per Alfons el Cast l'any 1177 (Anglada, 1956). Segons M. Delcor (Delcor, 1976) la inscripció és potser identificable amb *deo fulgurato/ri ara* (Hübner, 1869, 258):

D(eo/ae) . (F...?) . (A...?)
altar al déu dels llamps (a) Júpiter

Segons Mayer i Rodà, però, el desenvolupament *Fulguratori* no és clar, i pensen més aviat en un culte indígena en una de les seves primeres etapes de romanització amb anteposició de *Deo* o *Deae*, mentre la resta podria ésser *F(ecit) A(nimo)*. Pel que fa a la cronologia, la presència de *D(eo)* pot ser indicatiu d'una data posterior al segle II d.C. (Mayer i Rodà, 1982). Aquesta hipòtesi, però, queda en entredit segons les dades arqueològiques més recents que fan referència a la cronologia del fòrum.

També hi havia la possibilitat d'un fòrum canònic més simple, sense temple, aplicat en ciutats petites on es donen processos d'urbanització importants a inicis de l'imperi, com a *Veleia*, únic exemple a Itàlia. Amb tot, aquesta variant representa la mateixa jerarquia de forma simplificada, amb *AEDES AVGVSTI*, substituït del temple, a la cúria. Es tracta de nuclis sense condicionaments importants d'època republicana, però sense la necessitat i/o la possibilitat de bastir-hi fòrums grans, de manera que adopten una forma menys monumental. És possible que es relacionin amb els processos d'urbanització progressiva (com al cas de *Ruscino*) i en menor grau amb una intervenció política programada (Santoro, 1983).

Fig. 532. Fòrum de *Iulia Libica*. Anell de bronze

Fig. 533. Fòrum de *Iulia Libica*. Estilets

L'evolució del fòrum i de la ciutat

L'activitat de Llívía com a veritable centre urbà, així com la funció del fòrum, es mantenen inalterables al llarg de tota la primera meitat del segle I d.C. La cronologia dels materials de Llívía que aporten més precisió és en aquest sentit coherent, doncs són les troballes d'àmfores de la Tarraconesa (Pasc 1 i Dress 2/4) i la Bètica (Dress 7/11), la ceràmica emporitana tardana, la ceràmica sigil·lada itàlica, la ceràmica sigil·lada sudgàl·lica, la ceràmica de roig intern pompeïà i la ceràmica de parets fines les més abundants i representatives, en conjunt, de tots els jaciments de Llívía.

Concretament, a la Fase 2 de la zona B de Les Colomines, on apareix el conjunt més voluminós de material, es detecta, pel que fa a la ceràmica sigil·lada sudgàl·lica, que és, amb gran diferència, la tipologia majoritària entre les sigil·lades vigents en aquest període, nombrosos fragments de plats i pateres de les formes Drag 2/21, 15/17, 17a, 17, 18a, 18 i VertB. Entre les copes, dominen les formes Drag 24/25b, 24/25, 27b, 27, 29, 33a2, Halt 14, Ludow Tu, Ritt 8b, 8 i 9, amb clar predomini de les formes 24/25 i 27 i els seus derivats. És de destacar la important preeminència de la ceràmica de procedència sudgàl·lica per sobre de la d'origen itàlic a la Fase 2. Aquest fet no fa més que evidenciar una sòlida ocupació al llarg de la primera meitat del segle I d.C. i els seus anys centrals, coincidint amb la dinastia Julia-Claudia. La ceràmica de parets fines pertany en la seva totalitat a recipients vigents a la primera meitat del segle I d.C., amb les formes Mayet 10, 33/35, 35, 37 i 37/38.

Les mateixes formes de ceràmica sigil·lada són al Camí Ral, amb inclusió d'una Drag 30, i també a Cal Doctor. També els materials de les Fases 2 i 3 del Carrer dels Forns, amb una cronologia clarament centrada al segle I d.C., coincideixen amb els trobats al *forum* i amb la Fase 2 de la zona B, amb inclusió de les formes Drag 29a i 30. A l'Hort de la Falona també es dona la coincidència cronològica del material ceràmic amb tots els jaciments esmenats. Dalt del Puig, i a part del conjunt de monedes altimperials recuperades al llarg dels anys, el gruix de la ceràmica procedent de les excavacions fetes a l'interior del Castell de Llívía pertany al segle I d.C., i és per tant coincident i coetani amb Les Colomines i la resta de *Iulia Libica*.

Segons els materials, el principal període de funcionament de l'Hort de la Rectoria també és equiparable amb el de la resta d'indrets, entre els que destaca el *forum* i la Fase 2 de la zona B de Les Colomines. Entre la ceràmica sigil·lada sudgàl·lica destaquen les formes específiques Drag 15a2, 24/25a, 33 i Ritt 8a, que no han aparegut a la resta de jaciments.

Com és habitual arreu, dins el casc urbà de Llívía la ceràmica comuna romana és l'element que aporta un més gran nombre de fragments, datables des d'època d'August i al llarg de tot el segle I d.C. Es tracta majoritàriament d'atuell de cuina i servei, entre els que destaquen les gerres, olles, tapadores, cassoles i bols entre les formes determinables (Casas *et al.*, 1990). Els recipients més ben conservats són les gerres, per davant de les olles, encara que el nombre recuperat d'ambdues formes identificades és similar.

Els indicis de forta activitat a la ciutat al llarg del període Juli-Claudi semblen mostrar la consolidació d'un centre urbà i polític d'entitat (Olesti, Guàrdia i Mercadal, 2014). En algunes àrees els anys del principat de Claudi també foren un moment important en la reorganització territorial (cal també recordar la importància de les reformes d'aquesta època a *Labitolosa*).

La segona meitat del segle I i el segle II d.C.

El canvi d'escenari a partir de mitjans del segle I d.C. que té lloc al món romà també obeeix a la identificació, a la zona B de Les Colomines, d'una darrera Fase constructiva amb material cronològicament diferenciat (Fase 3), però sembla que a la resta de jaciments de Llivia hi ha continuïtat.

Estructures i materials

Al llarg d'aquest moment, en que la cronologia ens acosta al període Flavi, continua en funcionament el *forum*, que sembla arribar almenys fins a finals del segle II d.C. D'aquest fet en tenim constància arqueològica per la troballa, per la banda de fora del mur perimetral oriental del fòrum, d'una moneda de Domicià d'època Flavia (v.p.188 fig.233 i 234) i una altra d'Antoninus Pius d'època Antoniniana (v.p.188 fig.235). S'hi documenten també, entre els elements informes, restes de peces sigil·lades sudgàl·liques decorades, com ara un fragment amb decoració d'una fulla impresa i dos fragments amb decoració de roleus i motius vegetals, pròpies de la forma Drag 37, a part de la forma Déchelette 67 al possible abocador ubicat al costat de l'exedra del fòrum. En ceràmica africana de cuina trobem les formes Lamb 10 A i Hayes 22, mentre pel que fa a la ceràmica africana clara A mencionem només una vora que pertany a un plat amb decoració impresa de segments ondulats

A la segona meitat del segle I d.C. es produeix el moment de màxima ornamentació d'aquest edificis, amb estàtues i inscripcions. Això no ho podem comprovar a Llivia, per la manca o la feblesa d'inscripcions commemoratives que datin les possibles aportacions de caràcter ornamental fetes al fòrum, i per això no coneixem el període d'activitat d'aquest espai de manera estricta. Aquestes dades epigràfiques i escultòriques que faciliten la cronologia final si es donen en altres fòrums. El fòrum de la província de *Tarraco* funciona al llarg de tot l'Alt Imperi, segons les dades de l'epigrafia i les escultures, mentre es documenten reutilitzacions de pedestals ja a partir del segle III d.C. (Ruiz de Arbulo, 1990). A *Barcino* no s'hi van vestir estàtues fins època flàvia i al llarg del segle II d.C., període a més de gran vitalitat epigràfica, fins el decliu a partir del segle III d.C. pel replegament de l'aristocràcia local (Granados, 1987).

Quan finalitza de la dinastia Julia-Claudia, l'espai públic deixa de ser controlat per les elits municipals a ser-ho per àmplies classes mitjanes o elits de l'administració. Aquesta situació es deu a les transformacions sofertes pel comerç a gran escala, que fan que les elits inverteixin en viles i latifundis i controlin els processos de producció i distribució des del camp, i també al desinterès pels càrrecs municipals, de menor importància per la intromissió de l'Estat, més potent en època flàvia. El sentiment de col·lectivitat (que havien creat aquelles burgesies que entenien el seus interessos lligats als de l'Estat) cedeix a l'individualisme, més centrat en el lleure personal, la qual cosa influenciarà una nova configuració de l'espai públic, al que s'afegeixen edificis de lleure i espectacles (Ruestes, 2001).

Pel que fa a Llivia, no coneixem la relació del *forum* amb altres possibles edificis per què no s'han trobat o no van existir, amb la possible excepció de les termes: en un nucli petit com Llivia, amb una més que probable baixa demografia, el més normal és que no hi haguessin aquests nous edificis, generalitzats a les grans ciutats a partir d'època Flàvia.

A la ciutat hi romanen unes àmplies classes mitjanes, econòmicament molt dinàmiques i lligades al comerç i l'activitat artesanal, que segurament van coincidir a Llivia amb el darrer moment del fòrum i amb la Fase 3 de la zona B, al llarg de la qual tenen lloc algunes reformes de caire estructural sobre la planta ja existent. Algunes d'aquestes reformes provoquen la reducció d'alguns espais i fins i tot es documenta una tècnica constructiva poc depurada. Des del punt de vista del material arqueològic, el moment es caracteritza per la presència d'alguns dels materials ceràmics més significatius que abasten part d'aquest període, com la ceràmica sigil·lada sudgàl·lica (Drag 27c, 29b, 35, 37a i 37), la ceràmica sigil·lada hispànica, i la ceràmica africana de cuina (Hayes 22, 23 A, 194 i 196).

La Fase 4 del Carrer dels Forns té unes clares similituds amb la Fase 3 de la zona B, amb introducció als dos llocs de la copa Drag 37 de sigil·lada sudgàl·lica i d'un repertori similar pel que fa a la ceràmica africana de cuina, amb presència al Carrer dels Forns de la forma Hayes 197, no documentada a la zona B de Les Colomines.

A l'excavació de la *domus* de l'Hort de la Rectoria es va recuperar una forma VertA1 de sigil·lada sudgàl·lica pertanyent a aquest moment, sigil·lada hispànica, hispànica de producció local (amb profusió de la forma Drag 27) i africana de cuina, amb algunes formes presents a la zona B de Les Colomines i al Carrer dels Forns. Pel que fa a la copa Drag 27 de possible producció local es troba també al Carrer dels Forns (Campillo i Borràs, 1996). També apareix la forma Drag 37 a l'Hort de la Falona i es documenta sigil·lada africana clara i africana de cuina al Puig del Castell.

Fig. 534. Les Colomines zona B. Ceràmica sigil·lada sudgàl·lica VertA1. Detall de la decoració del fons intern de la peça

L'absència de formes identificables de sigil·lades africanes clares A a la zona B i una molta major quantitat de sigil·lades hispàniques i africanes de cuina trobades al Carrer dels Forns, fa suposar que en aquest moment el tipus d'ocupació i la funcionalitat d'aquest darrer jaciment seria diferent del de la zona B de Les Colomines, caracteritzat per la presència abrumadora de ceràmica sigil·lada sudgàl·lica. De la mateixa manera, algunes troballes de sigil·lada africana clara A procedents de la *domus* tampoc s'han efectuat a Les Colomines, i el mateix podem dir respecte a algunes formes de sigil·lada hispànica, en el que sembla constituir un indicatiu per l'especialització en l'ús de determinats recipients.

El percentatge de sigil·lades africanes de cuina que arriben a partir del 70 d.C. és inferior al de les sudgà·liques de la primera meitat del segle, la qual cosa pot implicar una àmplia utilització de les formes més antigues, algunes perfectament vigents als anys centrals del segle I d.C i més enllà, al mateix temps que un retard en l'arribada de noves o, fins i tot, dificultats en la seva distribució des de rutes alternatives, mentre continuen en vigor els canals d'arribada de les sigil·lades sudgà·liques.

La ceràmica sigil·lada hispànica de producció local

Dins aquest context cal fer esment a les produccions locals de sigil·lada hispànica, que procedeixen de forns autòctons de la Cerdanya i imiten les formes de la sigil·lada hispànica comuna.

Fig. 535. Fons de plat de ceràmica sigil·lada hispànica d'origen local (Pla de Prats, Prats i Samsor). Imatge: O. Mercadal

En diverses intervencions fetes a la Cerdanya els darrers anys, principalment al Carrer dels Forns de Llivia, però també al Pla de Prats, al Roc d'Esperança, i en altres indrets com la Torre de Riu, a Alp, i la Coromina, a Urtx, s'havien anat detectant unes ceràmiques fins llavors inèdites en aquest territori (Padró, 2000). La seva pasta és de tonalitats marronoses o rosats, amb desgreixant molt fi i depurat, i estan recobertes per un vernís marró clar, vermell o taronja, escassament adherit. Les formes imiten algunes tipologies de ceràmica sigil·lada hispànica, encara que també n'hi ha algunes que s'assemblen a la forma Lucente 2 i a algunes africanes de cuina. A partir d'aquestes troballes es va pendre en consideració la possibilitat que aquesta ceràmica fos fabricada i distribuïda des de tallers autòctons, en la línia d'altres centres productors del nord-est peninsular (Campillo i Borràs, 1996).

Aquesta tipologia de probable origen local es va identificar per primera vegada a la Fase 4 del Carrer dels Forns (v.p.33 figs.24), amb representació de les formes Drag 27, 35, 37 i Hisp 7, i les inèdites Cerdanya 1 i 2. Al mateix temps, es constatà com el percentatge d'aquesta probable variant era força superior al de les hispàniques procedents de tallers indeterminats. El material més significatiu des del punt de vista de la datació que acompanyava les possibles peces autòctones era la ceràmica

sigil·lada hispànica, sigil·lada africana clara A i especialment africana de cuina de l'habitual entre els segles II i III d.C. (Hayes 22, 23 B, 183, 196 i 197).

En la intervenció feta a la necròpolis del Pla de Prats es localitzà un important aixovar relacionat amb una tomba d'incineració, entre el qual hi havia un conjunt de ceràmiques sigil·lades hispàniques possiblement locals (Drag 37 i Hisp 4 i 5), destacant la vora d'una nova forma, la Cerdanya 3 (Padró *et al.*, 1989). També a l'excavació de la necròpolis del Roc d'Esperança (Mercadal i Aliaga, 1992), aparegué un perfil sencer de bol o copa de ceràmica sigil·lada hispànica de probable origen local, forma Cerdanya 4, en context funerari. A la Torre de Riu es trobà un fragment informe fora de context, i a la Coromina d'Urtx es va recuperar un conjunt de material també descontextualitzat, entre el que hi havia una vora de possible producció local de la forma Cerdanya 5 (Mercadal *et al.*, 1995),

Tot i que la datació dels enclaus on apareixia aquesta tipologia era força àmplia (amb aparicions puntuals de ceràmiques sigil·lades africanes clares A, C i D), la seva relació amb determinades africanes de cuina feia pensar que entorn dels segles II i III d.C. es podia haver donat aquesta producció local a la Cerdanya i d'altres zones properes, com al Pla d'Abella, al Solsonès.

L'any 2001 es publicava un estudi arqueològic i arqueomètric basat en els materials procedents del Carrer dels Forns, incloent, a més, els del Pla de Prats, el Roc d'Esperança, la Torre de Riu i la Coromina d'Urtx. En aquest treball es van arribar a individualitzar fins a vuit produccions diferenciades al Carrer dels Forns, la qual cosa feia pensar que potser cap d'aquestes era local, i que Llivia podria ser un centre receptor més que no pas productor. Pel que fa al Pla de Prats, la identificació de quatre grups diferents trobats només en aquest jaciment, semblava anar en la direcció d'una producció molt localitzada associada a aquest indret (Buxeda ⁶⁹ i Campillo, 2000/01).

Les conclusions d'aquesta investigació evidenciaven la possible existència d'unes produccions locals o regionals de ceràmica sigil·lada que circularien, com a mínim, per la Cerdanya. A més, el fet que en aquest estudi no s'identifiqués cap individu provinent del taller d'Abella, contradient algunes suposicions anteriors basades en les similituds formals i tipològiques, semblava indicar que la zona dels Pirineus i pre-Pirineus catalans presentaria una important multiplicitat de produccions d'abast possiblement reduït.

Aquesta sigil·lada hispànica d'origen local també és present a la darrera Fase de la zona B de Les Colomines de Llivia. La importància de les troballes de Les Colomines rau en el fet que es tracta d'una excavació en extensió, on les peces van aparèixer associades a estructures, dins un context estratigràfic més fiable que el de les intervencions anteriors. Gairebé tots els fragments es van trobar al sector 21000 i al nivell corresponent a la Fase 3 de l'habitació 2, on eren en contacte amb algunes de les formes ceràmiques de cuina africanes també localitzades al Carrer dels Forns (Hayes 23 B, 183, 196 i 197). Entre les peces més significatives s'ha de ressaltar un perfil sencer de Hisp 5, a més d'un fragment informe de Drag 37 amb decoració de roleus, una nansa de Hisp 21, una vora de bol o copa, una vora de plat i un fons de bol.

⁶⁹ Jaume Buxeda és investigador especialista en Cultura Material i Arqueometria del Departament d'Història i Arqueologia de la UB

La relació amb les sigil·lades africanes confirmava les primeres hipòtesis establertes sobre l'abast temporal de la producció, que vindria a coincidir amb l'inici de la decadència generalitzada dels jaciments de Llúvia (Mercadal *et al.*, 1995). Amb tot, la seva localització dins de la Fase 3, datada entre mitjans del segle I i els inicis del segle II d.C., podria significar que la seva producció i difusió hauria començat abans en l'entorn de la ciutat, mentre en àrees rurals s'hauria prolongat fins època més avançada, a cavall entre els períodes altimperial i baiximperial.

Després de la intervenció arqueològica feta a la zona B de Les Colomines, i amb la intenció d'aprofundir més en el coneixement d'aquesta ceràmica, es va fer l'anàlisi arqueomètrica de vuit fragments de la possible ceràmica sigil·lada hispànica d'origen local o regional trobats al jaciment. Els resultats d'aquesta investigació van ser comparats amb els obtinguts en el primer treball arqueomètric. Entre aquests resultats destaca que quatre individus de ceràmica sigil·lada hispànica local del jaciment de Les Colomines zona B no semblen guardar relació directa amb cap dels estudiats anteriorment. Per contra, la resta forma part d'un grup amb equivalències amb diversos grups de la primera anàlisi. Aquests individus s'han comparat amb la resta de terra sigillata del banc de dades actualment disponible, i el resultat és que no es poden relacionar amb cap producció coneguda. Per tant, es tracta de quatre noves produccions de ceràmica sigil·lada hispànica d'origen local circulant per la Cerdanya. Aquesta multiplicitat identificada a la zona B de Les Colomines es correspon també amb diferències importants des del punt de vista tecnològic, que no permeten pensar en una única tradició tècnica per aquestes noves produccions, fet que remarca encara més la complexitat de la ceràmica sigil·lada hispànica local que circula a la Cerdanya i, en concret, a Llúvia.

El panorama es mostra ara més complex del que coneixíem (Buxeda i Campillo, 2000/01), caracteritzat per la possible existència d'unes produccions locals que circularien per la Cerdanya, amb l'agreujant que ara, dos jaciments de la mateixa Llúvia, com són el Carrer dels Forns i la zona B de Les Colomines, semblen respondre a realitats diferents. Els resultats confirmen que a la zona dels Pirineus i pre-Pirineus catalans hi circula un gran nombre de produccions, possiblement locals i regionals, que no comparteixen una mateixa tradició tècnica. Paral·lelament, la seva identificació també a la *domus* de l'Hort de la Rectoria de Llúvia, en especial pel que respecta a la forma Drag 27, no fa més que corroborar l'extensió d'aquesta producció.

Igualment, un dels dos forns ceràmics identificats a prop de l'hàbitat de Cal Barrier era productor de peces d'imitació local de ceràmica sigil·lada hispànica. Aquesta important troballa evidencia l'existència, sinó d'un taller a la pròpia Llúvia, sí en un indret proper situat a les immediacions, com és el cas de Cal Barrier, que gaudiria de bones condicions pels forns i la distribució, donades les necessitats d'abastiment de la ciutat.

En aquest sentit, cal pensar en que si és evident que la ciutat i el seu territori reunien els mitjans econòmics i tècnics necessaris per iniciar aquesta producció al seu moment de màxim esplendor i no ho van fer, potser l'aparició d'aquesta ceràmica no s'ha de relacionar amb el desenvolupament i el progrés de la vida econòmica, sinó més aviat amb els inicis de la crisi del model urbà, que progressivament deixa de ser destí de la vaixella d'importació, ja allunyada del seu moment àlgid del segle I d.C. Per tant, l'inici de la seva producció, juntament amb la progressiva desaparició de la ceràmica sigil·lada sudgàlica, podria haver anat relacionada amb una reorientació comercial de l'eix *Ruscino-Iulia Libica*, o lligada a la decadència del port d'Empúries (Mar i Ruíz de Arbulo, 1993).

Els forns locals s'haurien desenvolupat a l'interior de sistemes d'explotació i de propietat unitaris, les *villae*, com una possibilitat més per tal d'optimitzar els recursos materials i de mà d'obra dels que disposava el propietari. Aquest podria ser el cas del Pla de Prats i de Cal Barrier. Així mateix, tot això fa pensar en un comerç local relativament important.

Les darreries de la Fase altimperial

Pel que fa a la ciutat, en aquest període no sabem si ja ens trobem en un procés de regressió, però per motius que desconexem la zona B sembla abandonada amb posterioritat al segle I d.C., tot i que al llarg del segle II d.C. es documenten nivells residuals d'ocupació puntual en un sector molt concret. Una probable causa d'abandó podria ser la disminució progressiva del fòrum com a espai públic d'atracció. Hi destaca també la localització d'un possible abocador en una àrea sense habitacions, amb restes de materials ceràmics de gran qualitat corresponents al segle I i primera meitat del segle II d.C., que semblen indicar que ben aviat aquest sector deshabitada podria haver-se convertit en l'indret on s'aboquen deixalles provinents d'altres punts de la ciutat, incloent-se les del *forum*.

Similar és l'evolució en altres sectors de la ciutat. Així, la *domus* de l'Hort de la Rectoria, un notable edifici de caràcter privat, específicament urbà, ben proper a l'àrea pública de la ciutat, s'abandona entre finals del segle I i inicis de segle II d.C. A l'Hort de la Falona, els materials localitzats ja no inclouen peces posteriors al tercer quart del segle I d.C., i el mateix passa a Cal Doctor. Tampoc al sector del Camí Ral hi ha evidències del segle II d.C. Només al Carrer dels Forns hi ha continuïtat d'ocupació a partir de finals del segle I d.C., però es redueix la zona d'hàbitat.

Els diversos jaciments de Llúvia mostren com poc després del període de més auge de la ciutat, a mitjans del segle I d.C., s'abandonen importants sectors del nucli urbà i es reorganitzen les àrees que perduren. La presència de materials del segle II d.C. mostra que la ciutat perviu, però sota unes premisses diferents (Olesti, Guàrdia i Mercadal, 2014). En realitat, la manca d'elements arqueològics ens impedeix conèixer el desenvolupament d'aquest nucli romà amb posterioritat a la seva fase d'esplendor del segle I d.C. En general, les poques dades suggereixen un assentament de caire més reduït ja al segle II d.C.

Els elements estructurals de la ciutat altimperial tenen una vida curta, entre la fundació augustea i mitjans/finals del segle II d.C. També la davallada dels materials d'importació mostra una clara ruptura en els mecanismes de aprovisionament de productes foranis, de manera que els elements que caracteritzen una ciutat d'alt nivell de vida, testimonis de l'arribada a una àrea pirenaica dels articles de prestigi habituals en una ciutat mediterrània, gairebé no van arribar a perdurar gaire més que un segle i mig.

El marge de vida plena de dos-cents anys per la majoria de fòrums podria haver encara estat més curt per a alguns d'ells, ubicats en zones de difícil accés, a causa de la davallada d'algun o de diversos dels elements que haurien afavorit la seva fundació i manteniment. Dos fets remarcables de caràcter exògen poden ser l'origen d'aquesta davallada.

Per una banda, la pèrdua de l'hegemonia de la ciutat i el port d'Empúries, al qual *Iulia Libica* es trobava vinculada per llaços comercials, amb la consegüent crisi del transport a llarga distància. Des d'època làvia, es denota un abandonament precoç i progressiu del nucli urbà d'Empúries, interpretat en relació al canvi de les rutes comercials, segons el qual la importació de ví itàlic deixa pas a la producció local, que serà exportada a Itàlia i la Gàl·lia, des dels ports més meridionals de *Tarraco* i *Barcino*. Així, Empúries deixa de ser punt d'arribada i distribució, provocant l'emigració dels comerciants, i perd importància davant altres centres (Aquilué *et al.*, 1984).

Fig. 536. Fòrum de *Iulia Libica*. Cala efectuada sota l'actual carrer de Julia Lybica, on apareix una paret i, per sota, un nivell de ceràmiques sigil·lades sudgàl·liques amb una cronologia que arriba fins el segle II d.C.

Per l'altra banda, s'hauria de tenir en compte el procés de desmenbrament que pateixen algunes *villae* costaneres com a conseqüència d'una probable reordenació agrícola en època de Domicià, documentada a la vil·la dels Ametllers (López Mullor, 1992) i a la vil·la del Vilarenc (Palet *et al.*, 1993), i que també podria haver afectat l'abastiment de Llúvia.

Dins l'àmbit més local, la causa es podria deure a la cronologia final d'explotació d'alguns recursos, com la producció forestal especialitzada (Orengo *et al.*, 2013) o la mineria (Morera, Olesti i Viladevall, 2010).

Aquests diversos fets podien haver efectat el sistema de manteniment d'un centre polític costós, basat en les aportacions de les elits ceretanes que sostenien el sistema urbà, poc interessades en continuar amb les despeses de representació que això suposava. A Llúvia aquests condicionants devien posar fi a una breu etapa urbana, per retornar a una situació més en consonància amb les possibilitats dels territoris, com passa en altres àrees prepirinenques, on no s'ha consolidat una voluntat política continuïsta, entre diversos elements.

Aquest podria ser el cas de Llúvia, i més si tenim en compte que l'exemple més paradigmàtic, el fòrum de Ruscino, va tenir una existència realment curta. Des d'un punt de vista més estructural, a inicis del segle II d.C., i lligat al fenomen d'afebliment d'alguns nuclis de l'Alt Imperi, ciutats com *Aeso* i *Iulia Libica* degueren experimentar el que alguns autors anomenen la fi de la fase d'explosió dels nuclis urbans (Serratosa, 1996).

Fig. 537. *Labitolosa*. Cúria

A partir de la segona meitat del segle II d.C. cal parlar de pervivència més que de veritable dinamisme urbà, per que no sembla que la ciutat funcioni en el seu conjunt. La qüestió és si ja estem davant d'un nucli ruralitzat, on bona part de la seva població ha abandonat els barris residencials. De fet, tots els indicis arqueològics porten a pensar que la comunitat ceretano-romana no va poder consolidar el seu model urbà més enllà del segle II d.C., moment a partir del qual es devia produir un més que probable abandó temporal del reinte del fòrum.

Es tracta d'un fenomen de crisi urbana que presenta altres exemples, com el de *Labitolosa*, si bé en una cronologia lleugerament posterior, ja de finals del segle II d.C., o fins i tot de centres costaners com *Emporiae* o *Baetulo* (Guitart, Padrós i Fonollà, 1994), on hi ha indicis de canvis, amb abandonaments de sectors o serveis importants per l'existència d'una ciutat. Pensem que estem davant de l'entrada en crisi d'un model de *civitas*, d'una crisi de l'*urbs* política i administrativa, que tanmateix manté encara centres de caràcter públic destacables. L'exemple de *Iulia Libica* pot ser interessant per comprendre el fenomen de la crisi urbana a finals de l'Alt Imperi, i mostrar les contradiccions que aquest procés va suposar en una àrea tan particular como els Pirineus Orientals. Alguns investigadors ho plantegen com el fracàs de la urbanització en algunes àrees, com la pirinenca, i que la fundació de centres urbans pogué ser, de vegades, un fenomen artificial i poc consolidat, on el desequilibri entre els recursos del territori i les necessitats d'una ciutat antiga van limitar des del principi les possibilitats d'una veritable vida urbana.

La menció de *Iulia Libica* a Ptolomeu (*Geogr.* 2, 6, 68), indica que fins mitjans del segle II d.C., aquest nucli encara conservava el seu paper de *civitas*, i per tant de centre político-administratiu. Tot i això, el centre podria mantenir aquest caràcter, però ja no un veritable caire urbà. S'hauria convertit en una *civitas* sense *urbs* (Prieto *et al.*, 2002), de les que hi ha exemples a la península, i que responen a centres polítics d'escàs caràcter urbà (amb una mínima infraestructura administrativa i de culte oficial), però que a efectes d'organització territorial actuen como veritable capital de la *civitas*.

El territori de *Iulia Libica* als segles I-II d.C.

S'ha de dir, en primer lloc, que si per una banda la informació que hi ha fins el moment sobre Llivia en aquesta època destaca per la seva verosimilitud, basada en els resultats positius i la interpretació de les excavacions, al territori ens basem majoritàriament en dades hipotètiques, i en algunes intervencions arqueològiques de tipus puntual, efectuades ja fa un cert temps, abans de la definitiva confirmació arqueològica de l'existència de la ciutat i el fòrum de *Iulia Libica*. No per això aquestes dades deixen de tenir la seva validesa, sinó que cobren un nou valor com a aportacions complementàries que refermen un sistema plenament romanitzat que té el seu epicentre en la ciutat. Ara bé, es tracta d'un sistema que no es dona en altres territoris més poblats i amb proliferació de centres urbans propers entre sí, com la costa del llevant peninsular, la Bètica o la pròpia Itàlia, i que només funciona en un context de muntanya de caràcter estratègic.

Davant aquest escenari, l'economia i el control dels Pirineus per Roma va seguir un model diferent al de les planes litorals i fluvials; es fonamentà en l'economia forestal i l'explotació estatal del territori. Els amplis terrenys poc poblats lluny de les ciutats eren dominis imperials i es trobaven sota jurisdiccions especials, administrats per funcionaris que controlaven la producció i la població autòctona, fet que explicaria la influència romana fins i tot a les valls més allunyades.

Com anteriorment amb el cas de Llivia, la manca d'informació que hi ha fins el moment sobre el territori de la Cerdanya en època romana també havia estat interpretada com derivada de la manca de romanització, i com a argument a favor d'una teòrica supervivència d'estructures socio-econòmiques autòctones i enfrontades a les estructures romanes intrusives i superficials. Precisament les troballes del període altimperial efectuades a *Iulia Libica* palesen l'existència d'una ciutat, i per això, han de pressuposar l'existència d'un territori centralitzat i degudament organitzat entorn d'aquesta (Gómez i Pérez, 1995).

Nombroses fonts altmedievales presenten Llivia com el cap d'un gran terme d'origen antic, que abasta la gran vall cerdana des de l'estret d'Isòvol fins Sallagosa, la zona on es conserven més restes romanes, prova de la centralitat que exercia encara sobre la major part de la comarca i record de l'antiga *civitas* romana. Això fa pensar que el *pagus* de Llivia podria ser l'hereu del seu *territorium*. Segons aquestes fonts, dins l'àmbit d'aquest *pagus* es trobaven les poblacions actuals de Sallagosa, Osseja, Naüja, Ro, Dorres, Angostrina, Vilanova de les Escaldes, Ur, Enveig, Oncés, Gorguja, Cereja, Ix, Palau de Cerdanya, Càldegas, Pallerols i Vencilles, (Delcor, 1995). Al *pago Liviense* caldria afegir el *Baridanense*, *Tollonense* i *Olorbitense*, als quals cal sumar el *territorium* de Ger (Martí, 1995, 62) i *Iuvenensis* (Novell, 1997). A part del *Liviense* i *Tollonense* (Talló), la resta semblen estructurats en relació als dos principals, i es tractaria de valls colaterals o àrees secundàries. Els *territoria* d'època visigòtica esdevindrien posteriorment *pagi*, però conservarien el mateix paper vertebrador que havien tingut en el període anterior i, per tant, reflectirien aquesta estructura territorial romana.

A més de la documentació i la toponímia, als darrers anys les prospeccions i intervencions arqueològiques d'urgència han permès un augment de la documentació parcial de nous jaciments, sovint només coneguts per la presència de materials en superfície. Malgrat això, la troballa de possibles centres de producció agrària i ramadera, o basats en l'el·laboració del ferro, i fins i tot de necròpolis, fa pensar en un desenvolupament del territori paral·lel al moment d'esplendor de la ciutat, i a una més que probable interdependència entre els dos àmbits. En aquesta línia, en època romana altimperial, la organització de la regió devia seguir el model clàssic de la *civitas*, segons la dualitat ciutat/territori. La probable existència del *pagus* altimperial mostra la consolidació d'un sistema que, des de la ciutat, articulava l'espai rural dependent.

Tot i que el centre on les transformacions foren més profundes va ser Llúvia, el nou paisatge mostra les transformacions en les formes de vida locals derivades del contacte amb Roma, evidents en fenòmens de caire econòmic com una més intensa explotació de la plana (reorganització de propietats agrícoles, tasques de drenatge i bonificació d'alguns sectors), o l'aparició de tallers ceràmics. Podem pensar en un increment de la producció i dels intercanvis que afavoririen l'economia de mercat i una evolució social progressivament similar a la dels territoris costaners. Els assentaments rellevants augmenten (Camp de les Creus, Roc d'Esperança, Mas de Santes Creus) i la microtoponímia demostra una efectiva llatinització. Com a conseqüència de l'existència del nou nucli urbà i de l'*Strata Ceretana*, ja devien existir terres de propietat privada, amb la capacitat necessària per generar excedents.

Fig. 538. Roc d'Esperança. Alp. Imatge: S. Aliaga i O. Mercadal

Les importacions de vi de la Tarraconesa i salaó i oli de la Bètica, i de la vaixel·la de taula representada majoritàriament per la ceràmica sigil·lada sudgàl·lica procedent de la Narbonesa, trobades sobre tot a Llúvia, mostren l'obertura de l'economia local a la resta d'àrees veïnes i als productes predominants en el comerç. Per altra banda, es donen certes limitacions a la integració, derivades de les pervivències, que els romans van intentar potenciar en favor seu, com és el cas possiblement de la ramaderia.

Alguns jaciments anteriors com el Castellot de Bolvir o El Pi del Castellar d'Urtx són abandonats, sense tenir lloc en la nova vertebració territorial. Aquest fenomen fa pensar en trasllats o reassentaments de poblacions, lligades a un procés catastral que podria tenir lloc en aquest moment i que promou una ocupació del territori a partir d'unes noves pautes força romanitzades (Olesti, 1993). En aquest sentit, en el cas del Castellot, els seus habitants semblen desplaçar-se a escassa distància, al petit establiment de la Colomina, també a Bovir.

Pel contrari, la continuïtat detectada en alguns jaciments que responen a nuclis de tradició anterior i que persisteixen a l'ocupació, com ara el Roc d'Esperança, a Alp (Mercadal i Aliaga, 1992), o la Coromina i la Colomina, a Bolvir, sembla evidenciar que, almenys en un primer moment, l'arribada dels romans no va afectar de forma significativa els hàbitats indígenes, i que més aviat es dona un fenomen d'integració i romanització de les poblacions locals, més que no pas una arribada massiva d'elements colonials, fins al punt que ens poguem arribar a plantejar la hipòtesi d'un centre molt romanitzat (Llívia), amb poca incidència sobre el territori. Les estructures urbanes de Llívia marquen un trencament sobtat amb les tradicions indígenes, la qual cosa implica una reduïda arribada de nous elements per tal d'explicar la difusió de determinats hàbits i tècniques.

Coincidint amb l'eclosió de la ciutat, al territori de *Iulia Libica* els jaciments rurals d'època romana altimperial es concentren al sector central de la plana cerdana, mostrant una ocupació preferent d'aquestes terres. És a partir d'aquest moment que s'observa una progressiva tendència vers una explotació agrícola més intensiva del conreu dels cereals, constatable amb l'aparició de nous establiments: Palau, Age, Les Colomines de Palau de Santa Llocaia, el Pla de Prats, Estoll, Mosoll o Coborriu de Talló. Encara que sense dades arqueològiques prou significatives, aquesta extensió de l'ocupació de la plana, juntament amb una major integració de l'agricultura i la ramaderia, explicaria la creació d'excedents susceptibles de ser comercialitzats arreu. Aquest fet podria haver-se traduït en l'existència de *villae*, i posteriorment en la producció local de ceràmiques sigil·lades al llarg dels segles II-III d.C.

Un exemple de la probable existència d'aquests centres productius que abastirien la ciutat de productes bàsics pot ser el jaciment del Mas de Santes Creus, a Alp. A les rodalies de la casa d'aquest nom s'han recollit diversos fragments de ceràmica sigil·lada itàlica i sudgal·lica (Drag 18 i poss. 29), ceràmica sigil·lada *marmorata*, ceràmica de parets fines (Mayet 33), i sigil·lada africana clara A (Hayes 6 c). Aquest material, que coincideix amb el de la fase altimperial de Llívia, podria ser l'indici d'un establiment rural datable entre els segles I-II d.C., que a més hauria perdurat nominalment mitjançant el microtopònim, que pot reflectir un element d'època romana, conservat a través d'una cristianització més o menys efectiva. Per altra banda, aquest indret es troba al final d'un camí que coincideix amb un *limes intercisivi* (Olesti, 1993), la qual cosa podria reforçar encara més el seu caràcter d'assentament romà.

L'indret de Mosoll, situat a Das però molt a prop del Mas de Santes Creus, apareix documentat com a *parrochia Mosollo* el 1011. Sembla procedir de l'ètim llatí *Mausoleum*, amb paral·lels a Itàlia, on apareixen documentats a l'Edat Mitjana fent referència a l'existència de mausoleus d'època antiga. A finals del segle XIX es localitzà, a l'exterior de l'església romànica de Santa Maria de Mosoll, un conjunt de sitges retallades al substrat natural, algunes de les quals encara conservaven la seva tapadora de pedra, amb materials romans al seu interior. El 1975 s'hi realitzà una excavació arqueològica, que va incloure també les sitges que eren al subsòl de l'interior de l'església. Al costat del temple hi ha un hipogeu excavat al substrat natural, de planta de creu llatina, i amb nínxols o arcosolis a les parets. Hipotèticament podria tractar-se del columbari o mausoleu de la possible vil·la altimperial del Mas de Santes Creus. En aquest sentit, i segons fonts de transmissió oral, als segles XIX i XX fou vista, a l'interior d'aquesta cripta, una inscripció en una làpida on es llegia, en lletres capitals quadrades i amb nexes, VALER o VALET (Galceran, 1960), la qual cosa ens porta a pensar en un membre de la gens *Valeria*, amb propietats a l'àrea pirinenca potser centrades en la producció ramadera (Pons, 1982).

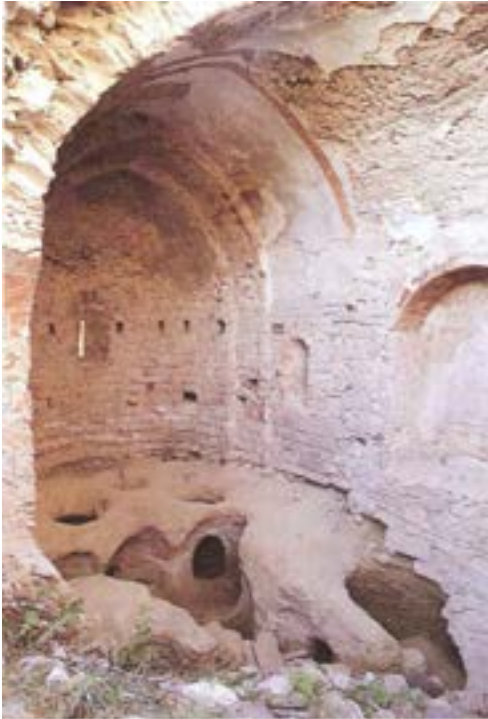

Fig. 539. Santa Maria de Mosoll (Das). Conjunt de sitges

També al costat de l'església de Santa Maria de Talló (Bellver de Cerdanya), en una intervenció arqueològica feta l'any 1993, es van recuperar materials ceretans, ibèrics, romano-republicans i altimperials, entre els que destaca la presència de ceràmica sigil·lada sudgàl·lica i *tegulae*, que denoten l'existència de restes de nivells dels segles I-II d.C., que podrien indicar l'ocupació d'aquest nucli en aquest moment, possiblement vinculat al curs de l'*Strata Ceretana* amb una possible funció com a *portus*, donada la seva situació estatègica i el seu topònim, evolució de *teloneum*, el nom que reben aquests mateixos centres fiscals en època baiximperial (Mercadal *et al.*, 2003). Molt a prop, a Coborriu de Talló, al traçat de la via que mena cap el Pendís, es va trobar un fragment de ceràmica sigil·lada sudgàl·lica.

En relació als centres productius del territori en aquesta època i els seus propietaris benestants, cal parlar de la necròpolis del Camp de les Creus, situada al Pla de Prats (Prats i Samsor) on, entre els anys 1982 i 1984, es van localitzar entre 25 i 30 inhumacions, associades amb troballes de ceràmica a mà, ceràmica sigil·lada sudgàl·lica i hispànica, ceràmica sigil·lada africana clara i ceràmica comuna romana. També es va documentar una tomba d'incineració, consistent en una fossa oberta en una estructura de morter. Les restes eren les d'una dona i un infant, dipositades en una urna conjuntament amb diversos vasos ceràmics (alguns corresponents a imitacions locals de ceràmica sigil·lada hispànica), una cadena d'or, elements de guarniment de cavall de bronze (mos i serreta), i un sesterci de finals del segle II d.C., probablement de Còmode o Septimi Sever (Miret, 1982; Padró, 1988).

Al costat dels enterraments també s'exhumà part del fonament d'un edifici de planta quadrangular, la més ben conservada de les quals tenia uns 2,80 m de costat, amb paviment intern i restes de l'encaix de carreus que devien haver format l'alçat. Aquestes restes van ser interpretades per J. Padró com els vestigis d'un mausoleu (Padró, Pons i Montero, 1989). A prop del mausoleu es van recuperar dos fragments de làpides de marbre possiblement de *Luni-Carrara* amb inscripció, que podien haver format part de les parets d'un o dos monuments funeraris. Un d'ells duia la inscripció .....STIPE..... i l'altre VO...VS, de tipus votiu. Les inscripcions van ser datades la primera al segle I d.C. i la segona entre els segles I-II d.C. segons criteris paleogràfics (Mayer i Rodà, 1985). La menció a STIPE (NDIORVM) pot fer referència a un possible veterà de l'exèrcit amb propietats, vinculat a la oligarquia local. Aquest fet mostra con, a l'igual que al cas de les elits de la ciutat, la integració del territori no només es va produir per voluntat estatal, sinó amb la participació de la població en el sistema de vida romà, potser aprofitant la complementarietat dels recursos d'aquesta àrea.

Figs. 540 i 541. Necròpolis del Camp de les Creus (Pla de Prats, Prats i Samsor). Fragments de làpides de marbre amb inscripció

A prop de la necròpolis es van documentar les restes d'un mur fet de còdols i morter, ceràmica a mà, un molí de pedra i una fossa de deixalles (que incloïa restes de fundició de vidre), que podien pertànyer a un assentament rural proper, opinió reforçada pel material procedent de la necròpolis. L'existència d'un cementiri al mig d'un pla pressuposa la proximitat d'un establiment rural, i si n'hi ha un, és versemblant que n'hi hagi més. El jaciment del Pla de Prats es pot relacionar amb una possible via romana que comunicaria Alp amb Bellver a través del coll de Saig, el traçat de la qual no ha estat encara identificat (Padró, 1984).

A 1 km de la necròpolis del Pla de Prats, Vencilles (*Vicinulas*) fou un poble molt a prop de Sanavastre, al mig de la plana cerdana. El nom ve de *vicus*, o sia, un petit hàbitat rural d'època romana. La documentació altmedieval hi cita un *limite* que sembla estar relacionat amb camins antics (Olesti, 1993). Altres topònims cerdans podrien reflectir l'existència de propietats altimperials, *fundi*, documentats per la presència del sufix *-anum*, formant adjectius derivats d'un gentilici romà. S'hi troben els següents: Montellà (*Monteliano*), Orullans (*Prullianos*), Meranges (*Meranicos*), Queixans (*Kexanos*), Maians, Marinyans, Vilallobent (*Vila Lupenti*), Vedrinyans (*Vidiniamos*), Brangolí (*villa Angolini*) i Vià (*Avizano*). Cal no oblidar, però, els nuclis que perviuen en època romana i que poden tenir un topònim pre-romà, com podria ser el cas de Bolvir, Alp i Urtx.

Tot i que la majoria d'aquests assentaments o possibles assentaments semblen gaudir d'un continuïsmen entre el període altimperial i el transcurs fins el segle III d.C., al jaciment de La Colomina d'Urtx, les ceràmiques ibèriques, sigil·lades sudgàl·liques, africanes A i produccions locals de sigil·lades hispàniques, representen, com al cas de la majoria dels diversos jaciments de Llúvia, el darrer element cronològicament remarcable.

Com al cas de la via principal, la toponímia aporta informació sobre possibles vies secundàries o eixos de la hipotètica centuriació del territori.

Així, *quadra* era una divisió interna de la centúria. El trobem a l'església de Nostra Senyora de Quadres, d'origen romànic, a prop d'All i dins del municipi d'Isòvol, situada a tocar de l'*Strata Ceretana* durant el període romà (Aliaga *et al.*, 1998b), al final de la desembocadura del Torrent Gros i a pocs m del riu Segre. A la base d'aquest edifici es poden apreciar uns grans carreus que no semblen d'època medieval. Els petits encaixos als laterals podrien indicar que suposadament podrien haver format part d'una gran estructura monumental d'època romana lligada amb grapes metàl·liques (Mercadal *et al.*, 2013, 43-44). La seva proximitat a la necròpolis de Prats, a l'altra banda del Segre, seria una altra dada a tenir en compte.

Fig. 542. Nostra Senyora de Quadres (Isòvol). Es poden observar part dels grans carreus a la base de la façana meridional de l'edifici

Ben a prop trobem l'església de Santa Maria d'All, al centre del poble d'All (municipi d'Isòvol igualment), ubicat entre la plana i l'inici de la costa. Com al cas de Quadres, s'hi troben grans blocs petris a la base, a banda i banda de la porta actual, que podrien haver estat reaprofitats d'una estructura preexistent. Per altra banda, des del punt de vista etimològic, i segons alguns autors, All podria ser una derivació de nom romà *Allius*, el que provaria l'existència d'un *fundus* ja en aquella època (Aliaga et al., 1998b, 277).

Fig. 543. Santa Maria d'All (Isòvol): Imatge de la porta d'accés amb els grans carreus a la base. Font: Achón, 2015

Als documents altmedievals, el terme *strata* fa referència a un camí anterior a la xarxa medieval. Algunes referències a *stratae* les trobem a Estoll, Savanastre, Naüja, Alp i Vencilles, localitats per on no passava la via romana principal, però sí probablement una via secundària o un límit de la centuriació. *Via* és el terme utilitzat pels romans per designar els camins. Les mencions es troben a Ger, Nas, Talló, Vencilles. Pi, Savanastre, Bor i Prullans, en alguns casos aparentment fora del traçat de la via principal.

Palatio és un nom documentat a la plana, a Palau de Cerdanya (*villa Palatium*, 982) i Palau (*Paliciol* i *villa Palazolo*, 1011), depenent de Santa Llocaia. En ambdós casos es tracta d'indrets propers a encreuaments, relacionats per R. Martí amb l'existència de vil·les amb paper fiscal en època baiximperial o visigòtica (*palatia fisci*).

A part de Llivia, el topònim *condomina* el trobem també al terme d'All, a prop de Pallerols, a Talló, a l'oest de Palau de Cerdanya, al Mas de Santes Creus (Alp), precisament al camp on han aparegut els materials romans, a l'est del nucli de Palau (Santa Llocaia), a l'oest de Riutés, a la riba dreta del riu Querol, al reduït pas que hi ha entre el riu i la muntanya, a l'est de Naüja, on s'acaba la plana, a Bolvir, per sobre de la carretera de Puigcerdà a la Seu, en un punt on s'han localitzat materials superficials datats en època romana, i a Urtx, on s'ha localitzat un jaciment (la Coromina) que mostra en superfície materials entre els segles I-V d.C.) (Mercadal *et al.*, 1995).

Age apareix com a *Age* al segle XI, i citat com a *villa Agini* el 1027. J. Coromines diu que l'origen del terme podria estar en el mot llatí *agger -eris*, que significà terraplè, amb sentit defensiu (*Onom. Cat.* V. II p. 16). La probable presència romana en aquest lloc és palesa per la troballa, no gaire lluny del nucli, d'un as llatí d'*Emporiae*, i d'un bronze gran de Júlia Mammea.

Lligats a la intercomunicació entre tots aquests nuclis de caràcter dispers, els camins naturals de la Cerdanya i la seva identificació amb possibles vies romanes, encara que sense evidències arqueològiques degut a la seva perduració, ja van ser objecte d'estudi al seu moment per part de J. Padró. (Padró, 1984). En època romana, com abans, aquestes rutes establien el lligam amb les terres sud-pirinenques (pel Coll de Finestrelles, el Coll de la Creu de Meians o Camí Vell de Barcelona, el Coll de Saig i el Coll de Pendís), i amb el nord del Pirineu (pel pas entre el Segre i el Coll de Pimorent). També hi havia diverses vies de pas: la del Tet, pel Coll de la Perxa, la del Berguedà pel pas dels Gosolans i la vall de Ridolaina, la del Solsonès a través dels passos citats o bé remuntant la vall del Segre, i la de l'Aude pel coll d'Ares a través del Capcir (Aliaga *et al.*, 1998a).

En clara referència també als camins, en aquest cas ramaders, i segons J. Coromines (*Onom. Cat.* Vol. III, 194), el nom de l'actual llogarret de Callastre, a l'Alta Cerdanya, ve del llatí *callis* (sender per al bestiar). A més, la coincidència que Callastre es trobi en un punt per on passa un camí que ve del coll de la Perxa, fa pensar que sigui un lloc de trànsit rellevant en època romana, lligat potser al pas dels ramats. Si més no, el seu traçat passa, molt a prop de Llivia, per la zona d'Estavar, on s'han donat algunes troballes de restes romanes⁷⁰. El lloc de Sant Vicenç de Portoles, proper a aquesta via que potser passaria per Callastre, Bajande, Estavar i Llivia, podria ser una *domus hospitalis* (Aliaga *et al.*, 1998b).

⁷⁰ P. Campmajó ha recollit la notícia oral de la troballa de *tégulae* a tocar de l'església parroquial romànica de Sant Bartomeu, a Bajande (Campmajó, 1991) i per altra banda s'han documentat dos blocs de granit amb forats per agafar-hi les gafes, reaprofitats a l'absis de l'església romànica de Sant Julià d'Estavar i datats als segles I-II d.C. (Castellví; Got, 1994-95). També l'any 2015 es publicà un article sobre la presència de columnes de marbre possiblement procedents de Llivia, a la façana principal de Sant Julià (Campmajó i Crabol, 2015)

Fig. 544. Sant Julia d'Estavar. Àbsis

Algunes dades de tipus cultural, com la troballa de les ares d'Angostrina, Puigcerdà i Llivia, testimonien la presència de divinitats de caràcter celestial a la Cerdanya en època altimperial, fet que indica una clara pervivència i a la vegada *interpretatio* de les manifestacions religioses. Ananat més enllà, caldria fins i tot plantejar-nos la possible existència de santuaris o llocs de culte. Així, Coromines considera que el nom del poble de Nèfol deriva del terme llatí *Nimphulum*, similar a *Nymphaeum*, lloc consagrat a les deesses aquàtiques (*Onom. Cat.* III, p. 166). A la mateixa vall, *Ciringa/Cirinna*, 1040, que ha donat lloc a l'actual Santa Magdalena de Serinyà, sembla fer referència a una nimfa, *Siringa*. A prop d'aquí, l'actual Santa Eugènia de Nerellà, *Neriniano* a la documentació del segle IX, podria haver-se originat a partir de la nimfa *Nerea*, ben documentada al món romà. El *Nemus de Bellid*, ubicat a la mateixa vall del Pi, deriva de *nemus*, un tipus de bosc sagrat en llatí.

Finalment, hi ha un sèrie d'indrets on les troballes de materials altimperials en superfície fan pensar en la possibilitat, sempre hipotètica, d'ocupacions dels llocs en concret.

Així, a la part baixa del Castellot de Bolvir, en uns camps que hi ha per sobre la N-260, entre la plana i la muntanya, trobem el jaciment de Les Espiraltes, que ha proporcionat materials del Bronze Mig i Primer Ferro, però també alguns fragments de ceràmica sigil·lada hispànica, africana de cuina i *tegulae*, per la qual cosa no es pot descartar una ocupació en època altimperial.

A principis dels anys setanta del segle XX hi ha una primera referència numismàtica que té a veure amb una troballa feta en un hort de la zona nord de Puigcerdà, propietat del Sr. Florensa. Es tracta d'un as de Tiberi (14-37 d.C.) encunyat a *Caesaraugusta*⁷¹.

Figs. 545 i 546. As de Tiberi. Anvers i revers. Imatge: O. Mercadal

Recentment, a la plaça de Santa Maria de la mateixa localitat, ha aparegut un fragment de ceràmica sigil·lada sudgàl·lica a les excavacions arqueològiques dutes a terme al subsòl del campanar de Santa Maria i part de l'església entre els anys 2012 i 2013 (Miquel, 2015)

Les troballes de monedes de cronologia altimperial al context territorial són l'índex d'un bon funcionament de l'economia, a partir de les bases productives i la seva comercialització a través de la xarxa viària. Per desgràcia, la gran majoria d'aquest material no procedeix de contextos estratigràfics fiables, sinó de troballes ocasionals sense més referències.

Sembla que durant els primers Juli-Claudis el numerari que va arribar van ser fonamentalment produccions provincials, com també va succeir a la resta de la península ibèrica i al sud de la Gàl·lia (Campo, 2006). D'aquestes emissions, que a Hispània arriben fins al regnat de Calígula, s'han recuperat set exemplars: una unitat d'*Emporiae* (Amandry, Burnett i Ripollés 1992, 251; Delcor, 1976), un as de *Nemausus* a nom d'August (Amandry, Burnett i Ripollés, 1992, 523), una unitat de *Tarraco* a nom d'August i Tiberi (Amandry, Burnett i Ripollés, 1992, 215), una unitat de *Tarraco* a nom de Tiberi i Divus Augustus (Amandry, Burnett i Ripollés, 1992, 228), idèntica a l'exemplar aparegut dins el recinte del fòrum de Llúvia, un as de *Caesaraugusta* a nom de Tiberi, localitzat a Puigcerdà (Padró, 1976); una unitat de *Tarraco* a nom de Tiberi, amb Drus i Lívia, recuperada als Banys de Dorres (Martzluff *et al.*, 1988) i igual a la peça procedent del fòrum (Amandry, Burnett i Ripollés, 1992, 233). Aquestes troballes mostren que va ser la seca de *Tarraco* la que de manera preferent va aprovisionar de numerari de bronze el territori ceretà. Dels diversos tallers situats a la Vall de l'Ebre, només s'ha recuperat un exemplar de *Caesaraugusta*, malgrat que aquesta seca va fer un enorme volum de producció. Alhora, va continuar l'arribada d'alguns exemplars de seques del sud de la Gàl·lia (Campo i Mercadal, 2009).

⁷¹ A l'anvers surt el cap lloregat de l'emperador mirant a la dreta acompanyat de la inscripció TI CAESAR DIVI AVG F AVGVSTVS i al revers un brau amb un frontó a sobre el cap, a la dreta, amb la inscripció CCA (Padró, 1976, 143; Mercadal, 2016)

Al mateix període també van circular per la Cerdanya les emissions encunyades sota l'autoritat directe dels emperadors, però les informacions sobre troballes d'aquest període són poc precises i difícils d'interpretar. En aquesta línia, s'ha documentat la troballa casual d'un dupondi del regnat de Tiberi, probablement de la seca de Roma, de les emissions d'aquest emperador en honor de DIVUS AVGVSTVS, igual al recuperat al fòrum de Llivia.

En època de Claudi, la seca imperial de Roma no va produir una quantitat suficient de moneda de bronze com per abastir els extensos territoris que havia d'aprovisionar. Això va fer que en algunes províncies, com la Gà·lia i Hispània, es fessin nombroses imitacions del numerari oficial. Malgrat que es tracta d'encunyacions molt abundants, no n'hi ha cap al territori cerdà. De fet, les darreres troballes d'aquest període corresponen ja a un sesterci d'Alexandre Sever per Júlia Mammea de la seca de Roma (Mattingly, 1962) i un altre datable entre finals del segle II i l'inici del segle III d.C., amddós de procedència incerta (Campo i Mercadal, 2009).

Els segles III-IV d.C.

Aquesta Fase es la pitjor documentada a *Iulia Libica*. Només al recinte del *forum*, a la zona B de Les Colomines i al jaciment del Carrer dels Forns hi ha indicis d'ocupació i reformes.

A partir de finals del segle II o al llarg del segle III d.C. començaran a produir-se les primeres reformes dins el recinte del fòrum, que ja no tenen cap relació arquitectònica amb l'estructura inicial de l'edifici. De fet, les noves construccions impliquen l'amortització de bona part de l'edifici, mitjançant la construcció d'elements que, tot i seguir la mateixa orientació d'algunes estructures anteriors, impliquen el desmantellament de part del conjunt tal i com va ser concebut inicialment, amb la reutilització de materials arquitectònics i ornamentals de qualitat, aplicats als paraments de les noves construccions. Aquestes reformes són més indicatives de la dificultat en mantenir els elements del fòrum que no realment d'una continuïtat de la vida pública.

La teoria de M. Anglada segons la qual la inscripció romana trobada a Puigcerdà hauria estat recollida a Llivia i duta a Puigcerdà quan aquesta ciutat va ser fundada (Anglada, 1956) resulta ben creïble si tenim en compte l'aprofitament de materials sumptuosos del fòrum en el pròpi edifici al llarg d'aquest moment.

Així mateix, a les diverses façanes de l'església parroquial de Nostra Senyora dels Àngels, es poden observar, inserits, nombrosos blocs de pedra que no tenen res a veure amb la resta del paredat, per la qual cosa sembla tractar-se d'elements reaprofitats en el moment de la construcció. Es tracta de carreus i peces de granit, i fins i tot sembla que bases de columnes de planta circular, col·locades de costat, que devien haver format part del fòrum, potser reutilitzats després al mateix conjunt, i que van quedar dispersos per tota l'àrea i al voltant de l'edifici romà a partir del moment del seu definitiu abandó.

Dins l'espai del *forum* es documenta una nova porta, una nova pavimentació i la reconversió de l'àrea porticada, mitjançant l'eliminació del pòrtic i l'amortització d'estructures fundacionals. Aquesta pervivència o reocupació es referma amb la troballa d'algún material ceràmic associat de cronologia des de la segona meitat del segle II d.C. fins mitjans del segle III d.C. (Hayes 182, 196 i 197) o posteriors (F3/4 de ceràmica comuna romana de pasta clara amb engalba procedent de la Gàl·lia). La manca de reformes a la part del fòrum més propera a l'església podria significar que aquesta reocupació no hagués estat tan evident, com sí ocorre a l'extrem oriental de l'edifici.

Sobre el moment concret a partir del qual es donen aquest canvis estructurals, cal mencionar la recuperació, l'any 2014, d'un fragment de vora d'olla de ceràmica africana de cuina de la forma Hayes 197 (175/250 d.C.) dins de l'interestrat sobre el que es recolzava l'ara, un dels elements petris reaprofitats a la zona de l'entrada a l'edifici. Aquest element podria datar la reubicació de la porta principal, l'aixecament del nivell de circulació consegüent, i amb això la pèrdua de la funció original de l'edifici degut a l'amortització de diverses estructures. Aquest marc cronològic coincideix amb les diverses dades estratigràfiques de que disposavem fins el moment de la troballa, relatives al pas de la Fase 1 a la Fase 2, en què la data *post quem* se situava entre finals del segle II i inicis o mitjans del segle III d.C.

Fig. 547 i 548. Ubicació i detall del marxapeu d'entrada a l'edifici (segles III-IV d.C.), format per una ara i una base d'estàtua reaprofitades de l'època del fòrum

Arqueològicament, les similituds de la planta del fòrum de *Iulia Libica* amb la del fòrum de *Ruscino* finalitzen a inicis d'aquest període. L'explicació és que a Llivia es donarà aquesta evolució interna del conjunt deguda a la continuïtat, encara que intermitent, de la seva ocupació, a diferència de *Ruscino*, que va ser totalment abandonat.

Amb tota probabilitat, aquesta evidència implica també la pèrdua de les funcions político-administratives i religioses originàries del conjunt i l'adaptació a noves necessitats, de la mateixa manera que succeeix en gairebé tots els fòrums alt-imperials a partir del segle III d.C., quan s'inicia el procés d'amortització i reaprofitament per a altres usos de l'espai públic, fet que durarà tot el Baix Imperi. Així, al cas d'*Emporiae*, des d'època flàvia comença a davallar l'activitat al fòrum i es produeix un progressiu procés d'abandonament, amb estructures esfondrades no reconstruïdes, però amb nivells de freqüentació (Aquilué *et al.*, 1984; Sanmartí, 1987), fins la seva fi a finals del segle III d.C., conjuntament amb l'abandonament total de la Neàpolis. Als segles III i IV d.C. al fòrum provincial de *Tarraco* es manté el recinte de culte, però es reaprofiten els basaments de les estàtues a la plaça de la representació, fins que a finals del segle IV ja es troba en runes, exemplificant molt bé com una ciutat que havia sigut capital i centre burocràtic s'ha tornat en un nucli industrial i comercial.

El declivi del fòrum de Llivia podria anar relacionat amb la manca de capacitat econòmica per restaurar-lo, com va passar en determinats moments a *Pompeii* i *Ostia*.

A la zona B es detecta una ocupació restringida a un sector molt concret, amb presència gairebé testimonial de les formes Hayes 182, 196 i 197 de ceràmica africana de cuina.

A la Fase 4 del Carrer dels Forns també hi ha ceràmica africana clara A (Hayes 8 B i 16), datable entre la segona meitat del segle II i els inicis del segle III d.C. en una part reduïda del jaciment. També a Cal Doctor trobem una forma Hayes 197.

Tot i la reocupació del fòrum i del Carrer dels Forns al segle III d.C., no es donà una veritable vida urbana, si com a tal entenem una comunitat que té al fòrum i les zones públiques els seus espais socials preeminents, amb ocupació permanent de les diverses residències, i funcionament de les infraestructures que caracteritzen la ciutat altimperial. No hi ha per tant veritables ocupacions generalitzades d'aquest moment.

Llívia perdurarà, no com a centre polític amb àrea pública, doncs sembla que els materials posteriors al segle II d.C. semblen respondre més aviat a una ocupació derivada de la seva situació estratègica, que asseguraria una pervivència mínima del poblament del nucli al llarg dels segles.

L'evolució de Llívia en aquest període depen més de les conjuntures polítiques i administratives de l'organització provincial que no pas de l'economia local de la comarca. Així, l'entrada de la ciutat en un període d'abandó o de molt feble dinamisme es vincula a la crisi del segle III d.C., que podria reflectir el final d'algunes *urbs* com a centres autònoms articuladors del territori, amb la conseqüent pèrdua del seu pes polític, i el fracàs de la difusió del model urbà en alguns indrets. Els efectes territorials i urbanístics d'aquesta crisi generalitzada de l'Estat romà es van manifestar en el probable augment de cost dels moviments, en temps, diners o risc, derivats de la manca de seguretat i progressiu abandonament de les rutes comercials allunyades de la costa, que limità el potencial d'oferir oportunitats i el manteniment de les estructures urbanes.

En aquest sentit, és força interessant l'evolució d'alguns centres principals i secundaris de la Narbonesa, que mostren vers mitjans del segle III d.C. indicis similars, amb abandonaments d'espais públics i reformes urbanístiques profundes, que semblen indicar un canvi de model urbà i administratiu (Fiches, 1996; Christol, 1996). També és el cas de *Labitolosa*, on ja no apareixen materials més enllà de finals del segle II i inicis de segle III d.C. (Magallón *et al.*, 2003). Probablement aquest fet coincideix amb les reformes territorials i administratives de Dioclecià, a partir de les quals, i des del segle IV d.C., s'estructuren les seus episcopals, sense la participació de Llívia, al no haver superat l'organització anterior. En aquest mateix context *Lugdunum Convenarum* es replega al segle IV d.C. a un petit turó i abandona el seu caire urbà (Rico, 1997), *Carcasso* també deixa de ser una *civitas*, i podria ser el cas també d'*Aeso*, on es documenta la construcció d'una torre defensiva possiblement al segle IV d.C.

El segle V-VI d.C.

Després d'un període de més d'un segle de molt baixa activitat, a partir del segle V d.C. es documenta una reorganització del nucli de Llívia, que torna a presentar importants signes d'ocupació. Tot i que l'edifici corresponent a l'antic fòrum continua ocupat, es constata molt possiblement el definitiu abandó de l'hàbitat del Carrer dels Forns, encara que s'hi troben, descontextualitzats, materials corresponents a aquesta època (formes Atlante CIV, 6, i Atlante CVII, 11-12 de ceràmica africana de cuina (v.p.30-33). També cal destacar la presència d'una forma Hayes 91 B de ceràmica africana clara D, datada entre 380 i 500 d.C., als nivells d'amortització de la *domus* de l'Hort de la Rectoria, i el possible funcionament de la necròpolis de Cal Meranges.

A l'edifici de l'antic fòrum, que és de fet l'únic espai documentat que presenta estructures, el seu funcionament durant els segles V-VI d.C. (Fase 3) queda demostrat per la presència de nivells associats a unes darreres reformes constructives d'importància, fetes sobre l'anterior espai públic, i que suposen l'afegit de noves habitacions a la part septentrional, que esdevé compartimentada, i potser el reaprofitament de l'espai de l'exedra. El material representatiu del període es troba clarament associat als darrers nivells d'ocupació dels diferents àmbits. És escàs quant a la ceràmica (bàsicament africanes sigil·lades clares D de les formes Hayes 58 i 108, una forma indeterminada de fons de plat de la variant D, i olles de ceràmica reduïda de l'antiguitat tardana), però en canvi resulta significatiu pel que fa a la troballa de monedes.

És important remarcar que aquestes darreres reformes, que modifiquen sensiblement la planta de l'edifici, se superposen i amortitzen les poques restes documentades de la Fase 2, en el que suposa clarament l'adaptació del conjunt a unes noves necessitats de tipus funcional.

Fig. 549. Aspecte de les quatre habitacions de la part nord-est de la Fase 3 de l'antic fòrum

Fig. 550. Sivella de cinturó trobada a l'interior d'una de les habitacions reutilitzades a la Fase 3

Un cas molt similar el trobem a *Tarraco*, on el fòrum de la província canviarà d'ús al segle V d.C., quan es troba en bona part obliterat, i s'hi documenta una àrea d'hàbitat i activitats artesanals i comercials. També es reaprofita el paviment (com podria haver estat també el cas de Llúvia), i s'hi fan noves construccions. S'hi localitza un nivell d'època tardoantiga amb restes procedents del desmantellament d'elements ornamentals i arquitectònics de la plaça de la representació, exactament igual que succeeix amb els nivells més tardans de l'edifici públic de Llúvia, que també inclouen materials constructius fundacionals (Ruiz de Arbulo, 1990). A *Barcino*, al segle V d.C., s'hi fa una basílica i un baptisteri.

De cara a la cronologia d'aquesta Fase cal tenir en compte la troballa del probable, encara que molt desgastat AE3 de Màxim l'usurpador, encunyat a la seca de *Barcino* entre els anys 409-411 d.C., per legitimar el seu reconeixement (Marot, 1999). Es tracta d'una moneda escassa que apareix especialment entre *Barcino* i el territori de *Gerunda*, a la zona de contacte amb el sud de la Gàl·lia.

A l'inici del segle V, a occident, les grans despeses militars van provocar l'augment considerable de les emissions d'or i el manteniment de l'encunyació de la siliqua de plata, encara que aquesta última cada vegada en menor quantitat i de pitjor qualitat. D'altra banda, les emissions de bronze, poc rentables i amb un poder adquisitiu molt reduït, es restringien a la limitada encunyació d'una única denominació de pes i de valor escàs: l'AE4 o *nummus*. És en aquest context quan Constantí III, un usurpador que es va fer fort a la Gàl·lia, va decidir iniciar les seves emissions, tot inspirant-se en el sistema monetari legítim, i adoptà tant les denominacions com les iconografies de les emissions imperials. No obstant això, aquest usurpador va invertir més interès en les denominacions de més valor i prestigi, fonamentalment *solidii* i *siliquae*, encara que també se l'hi atribueixen uns petits bronzes força rars (Kent, 1994, 347-350).

En tots els reversos s'inscriu la mateixa llegenda -VICTORIA AAVGGG- com a contracció d'Augustorum que, amb l'intenció de legitimar el seu poder i d'associar-se a l'Imperi, es refereix al reconeixement dels tres augusti: ell mateix, a més a més d'Honor i Teodosi II, emperadors legítims.

Màxim, aristòcrata hispànic que es va escindir de l'usurpació de Constantí i es va proclamar emperador a *Tarraco*, també va decidir emetre monedes a la ciutat de *Barcino*, i ho va fer a l'ombra de les del seu rival Constantí III, utilitzant similars epigrafia i iconografia, encara que va fabricar *siliquae*, AE2 y AE3. En aquest sentit, la reproducció de la mateixa inscripció de revers que les emissions de Constantí III, suggereix que la situació política desencadenada amb la proclamació de Màxim, en oposició directa de Constantí III, queda palesa en l'omissió del seu reconeixement (Marot, 1995 i 1999b).

També és important, quant a la datació d'aquest darrer moment, la descoberta del dipòsit monetari en una cantonada de l'habitació 3.

Els *minimi* reproduïen els tipus comuns al segle IV d.C., com ocorre també a la Gàl·lia i Britània. Podria ser que les còpies es fessin a Llúvia, com al cas de Mesnil-Amelot (Seine-et-Marne), on s'ha localitzat un centre de producció amb quinze imitacions de tipus monetaris del segle IV i disset objectes relacionats (Pilon, 2006).

A Occident, des d'inicis del segle V d.C., hi ha dificultats en la producció de bronze (Kent, 1994): Treveris no emet bronze des del 394-95 d.C., Lió rarament entre 394-95 i potser 418; i a Roma es fa AE 4 només entre 395 i 404.

Pel que fa a la Península Ibèrica, aquest moment coincideix amb l'arribada dels visigots, que trenquen el seu equilibri econòmic amb la resta de l'Imperi: després de saquejar Roma el 410 d.C., penetren a la Gàl·lia i Hispània, on es posen al servei de l'Imperi contra els vàndals; entre 418 i 451 Teodoric ajuda els romans a reestablir la pau a Hispània. El 454, el seu successor derrota els bagaudes a la Vall de l'Ebre. Després de la mort d'Aeci (454 d.C.), que marca la fi del domini romà al sud del Loira, Euric (466-484) s'apodera de la Tarraconesa; el 507 els visigots són derrotats pels francs a Vouillé i el regne de Tolosa és transferit a Hispània; el 551 Athanagild se subleva a Sevilla i crida les tropes bizantines, que ocupen progressivament el sud-est peninsular, acció que s'inscriu dins la temptativa de restaurar l'Imperi romà a Occident per Justinià I (527-565).

Dins aquest context les relacions comercials es veuen alentides o fins i tot suspeses, i els tallers no poden abastir els mercats amb quantitats suficient. Per això als jaciments del sud de la Gàl·lia i la Tarraconesa és rar el numerari del segle V d.C.: a St. Bertrand de Comminges (Bost i Namir, 2002), Tolosa (Geneviève, 2000), *Barcino*, a la *Porta Decumana* (Marot, 1995a), *Tarraco*, a l'Anfiteatre i la Font dels Lleons (Avella, 1991; Teixell, 2008), *Iluro*, al *Cardo Maximus* (Cerdà et al., 1997) i a *Saguntum*, al Grau Vell (Gozalbes, 1999).

Pel contrari, en aquests llocs són nombroses les emissions de 330-341/48 i 354-364 d.C., però molt febles la resta del mateix segle: sembla que l'aprovisionament monetari es caracteritza per períodes de crisi, i que el període 354-364 fou el darrer significatiu quant a la injecció, i això explica la importància dels continguts de FELT TEMP REPARATIO i SPES REI PUBLICAE en circulació, precisament els trobats a Llúvia i els darrers en arribar en importància a la circulació regional.

Les descobertes esmentades dels segles V-VI d.C. al nord-est de la Península Ibèrica i el seu entorn permeten situar Llúvia en aquest escenari en què dominen els models FELT TEMP REPARATIO i SPES REI PUBLICAE. No en và, geogràficament, Llúvia pertany a la conca i els rius de la mediterrània, per dues rutes, l'una en direcció a *Ruscino*, i l'altra cap a *Barcino* pel Cadí i després la Vall del Llobregat.

El mòdul de les imitacions disminueix, doncs de 12-13 mm al segle V d.C. es passa a 10-12 al canvi de segle, 8-10 al segle VI, i el mateix ocorre respecte al pes (a Llúvia la majoria pesen entre 0,10 i 0,30 g). En aquest sentit, es parla d'una estandarització del pes de la moneda de bronze a l'Imperi bizantí a partir de 498 d.C., sota Anastasi (Hahn, 1981), degut probablement a la manca de metall, que afavoriria aquesta uniformitat. S'ha de tenir en compte que la majoria de troballes nordafricanes i d'Itàlia del segle VI tenen el mateix pes que les monedes de Llúvia. En aquest sentit, i segons E. Arslan, en aquest segle, i dins una vasta zona mediterrània, la metrologia dels bronzes respon a una fossilització monetària i a una cultura econòmica homogènia, com hem vist en diversos exemples de jaciments.

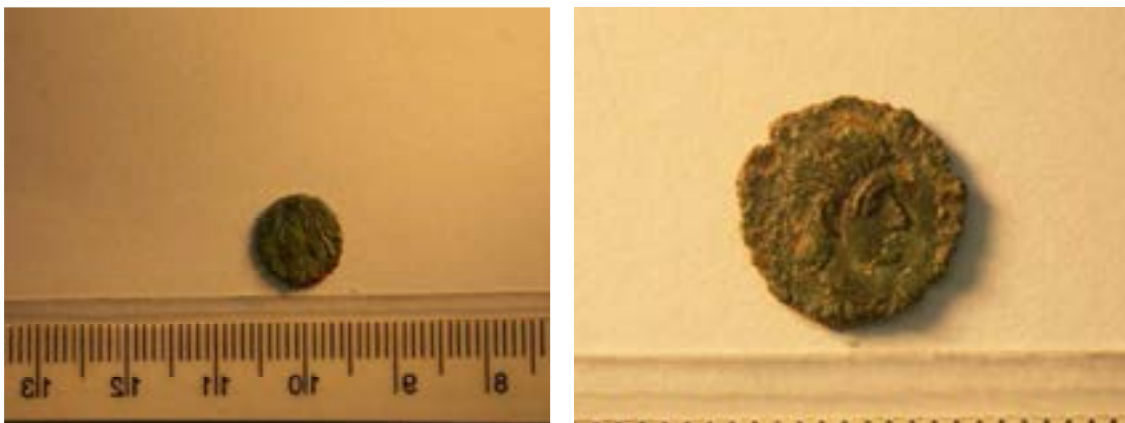

Ara bé, a Llivia no es dona el cas de monedes oficials del segle IV d.C. barrejades amb imitacions, con si circulessin alhora, sinó que no hi ha moneda oficial, però sí una protovàndala i una bissantina, potser per l'existència de dos nivells de circulació, un amb monedes oficials i imitacions, i l'altra només amb imitacions i restringida als intercanvis locals.

A Llivia, fins i tot les dues monedes oficials tenen un pes similar a les imitacions, un argument més a afegir a l'estandarització, i potser aquí radica el significat de l'ocultació, que seria en funció del pes i no segons un sistema de compte. En aquesta línia, el sistema de valor monetari de les monedes de bronze hauria cedit el lloc, des de la fi del segle IV d.C., a un sistema de circulació segons el pes (Depeyrot, 1992).

La raó de ser de les imitacions dins els circuits monetaris locals és que van ser importants en les petites transaccions comercials. Es troben freqüentment en enclavaments urbans i portuaris, com els exemples vistos amb anterioritat, on aquestes activitats van ser més desenvolupades a l'antiguitat tardana. La seva presència a Llivia confirma la continuació de pràctiques monetàries durant els segles V i VI d.C., una visió nova fins ara desconeguda i sorprenent d'aquest indret, que podria ser l'indici que l'ocupació d'aquest període fos de més entitat que el que les restes estructurals deixen entreveure.

S'inscriuen a les dinàmiques regionals i locals i són recurrents pel que fa a la tria dels tipus monetaris copiats. El volum de troballes al nord-est de la Península Ibèrica i Llivia exemplifica la seva llarga perduració.

Figs. 551 i 552. Monedes d'imitació procedents de l'habitació 3. A l'esquerra, anvers d'un exemplar del tipus FEL TEMP REPARATIO. A la dreta, anvers de la tipologia SPES REI PUBLICAE

Segons l'arqueologia, tot i la inestabilitat política i l'aprovisionament irregular dels tallers imperials, l'ús de la moneda continuà entre particulars, amb una producció imitativa molt desenvolupada. Sobre la disminució del pes (de 0,50 a 0,20 del segle V al VI d.C., s'ha de dir que la talla de la lliura de coure va passar de 1/650 a 1/1600, fet que va allargar el seu ús local, que afavorí els intercanvis privats.

Les imitacions són també l'indici d'una manera pragmàtica de perpetuar les tradicions, d'un principi d'estabilitat, garantia d'una certa continuïtat. La seva presència a Llivia significa, a nivell local, una perllongació de la vida urbana i les relacions en general, juntament amb altres indicis com les ceràmiques sigil·lades africanes clares D (Guihard *et al.*, 2016).

Així mateix, el resultat de la datació de C-14 efectuada sobre mostres òssies del macaco enterrat en una fossa a la part nord del pòrtic, no ofereix cap dubte quant al fet que la inhumació es va efectuar cap a mitjans del segle VI d.C. Pel que fa a les peces localitzades amb el cos, val a dir que la presència d'objectes metàl·lics d'ús personal és habitual dins el ritual d'enterraments humans en les necròpolis d'aquest període (Coll i Roig, 2003; Ripoll, 1987). En aquest cas es tracta dels elements típics de l'estructura bàsica d'un cinturó de cuir (sivella, passador), o de la seva decoració externa (contraplaca, làmines). Tot i això, les peces no són d'un únic cinturó: algunes són datables a finals de segle IV i d'altres ja a la segona meitat del V d.C., la qual cosa vol dir que procedien de diversos cinturons, tots ells amb clars paral·lels en contextos de tipus militar corresponents als exèrcits baiximperials i les tropes germàniques federades (Guardia *et al.*, 2007; Olesti *et al.*, 2013; Guàrdia *et al.*, 2014a). En aquesta època, el cinturó i els seus complements adquireixen gran importància, degut a que en època baiximperial desapareixen de forma progressiva les armadures dels soldats d'infanteria (*lorica segmentata*, *lorica scutata*), en favor d'una simple túnica subjectada precisament amb cinturó. Tot i l'origen germànic d'aquest tipus d'abillament, el fet és que s'estén per tot l'Imperi des de mitjans del segle IV d.C., degut sobretot a la preeminència dels oficials d'origen germànic en l'exèrcit, a partir d'aquest moment, per la qual cosa cal fer extensible aquesta costum als guerrers hispanoromans i als *foederati* visigots (Rovira, 1997).

En aquest sentit, tenim l'exemple de les tombes dels *foederati* del mateix període, on el guerrer apareix inhumat a la seva terra d'origen, al costat d'elements decoratius d'origen militar, alguns dels quals els ha obtingut durant la seva estada a l'exèrcit.

Per altra banda, la troballa de restes òssies pertanyents a simis és molt poc freqüent. Tret del cerdà, fins fa relativament poc l'exemple més conegut era el d'un macaco localitzat en una necròpolis militar al nord de França, a Moselle, malauradament en bona part inèdit (Poplin, 1986; Lepetz–Yvinec, 2002). Es tracta d'un cementiri legionari, i s'ha explicat la seva presència allà com a fruit del desplaçament d'un exèrcit provinent del nord d'Àfrica, en el decurs del qual el macaco hauria acompanyat el seu propietari.

Durant l'antiguitat tardana la presència de simis a la societat romana era notòria. Així, són diverses les mencions entre els autors tardans als simis, sobretot com un animal de referència general. Ammià Marcel·lí, Avià, o l'Antologia Llatina, recullen exemples de simis, que demostren la relativa presència d'aquest tipus d'animals en aquest període, amb certa naturalitat (Amat, 2002). Fins i tot apareixen a Isidor de Sevilla (*Orig.* I, 60), ja en el segle VII d.C., indicant que és millor per a les dones que han de donar llum no mirar-los, no fos cas que la seva lletgesa influís en els nounats.

Més enllà de les dades arqueològiques, la presència d'un macaco del nord d'Àfrica a *Iulia Libica* no sembla respondre a un animal de companyia de tipus particular. Relacionar aquest animal amb una possible funció exòtica vinculada a la presència d'èlits urbanes locals no sembla coherent amb les dades arqueològiques del nucli, doncs als segles V-VI d.C. no sembla que Llívia sigui una ciutat amb vida urbana ni manifestacions evergètiques de caire civil. Més aviat el que ens indiquen les dades és tot el contrari, ja que l'antic edifici del *forum*, ja desmantellat amb anterioritat, ha estat reocupat per segona vegada com a lloc habitable, reutilitzant-se alguns murs preexistents per construir nous espais.

Fig. 553. Enterrament del macaco

Tot i la documentació de les noves estructures afegides en aquest moment, no sabem amb certesa de quin tipus d'ocupació es tractava, i potser seria ara la d'un centre de poblament secundari i de caire domèstic. Tot i això, es podria relacionar aquesta ocupació amb la continuïtat de l'extensa necròpolis de Cal Meranges.

Ja des de mitjans del segle IV d.C. hi ha diversos fets històrics succeïts en l'àmbit dels Pirineus que es poden relacionar amb aquest procés de canvi de funcionalitat de Llivia, i que a més coincideixen amb la probable fortificació dels Pirineus, senyal inequívoca de l'inseguretat regnant. L'any 350 l'emperador Constanci II, per evitar la fugida del *comes* Magnentius, qui s'havia revoltat a la Gàl·lia, envia tropes als passos pirinencs per mar (fet confirmat per Julià, *Or.* I, 33). L'any 360, de nou amb Constanci II, es reforçaren militarment les fronteres hispanes amb motiu de la sublevació del Cèsar Julià a la Gàl·lia. Al llarg d'aquest període, Hispània també degué rebre els efectes dels moviments dels francs i els alans a la Gàl·lia (entre 352 i 376 d.C.). Aquests esdeveniments han estat posats en relació amb la construcció al riu Rom, al pas de les Alberes (Vallespir), de les *clausurae* (nom que deriva de fortalises de frontera), fortificacions ben documentades arqueològicament (amb materials inicials de mitjans del segle IV d.C.) i per les fonts literàries i toponímiques.

A banda i banda de la CN-9, s'aixequen les ruïnes d'aquestes dues fortificacions romanes, situades al pas de la *Via Domitia*, al límit de la Narbonesa i la Tarraconesa, a mig camí de les estacions d'*ad Canturiones* o *ad Centenarium* (Sant Martí de Fenollar) i del *Summum Pyrenaeum* (coll de Panissars).

El Fort de la Clusa Alta, a la riba dreta del riu Rom, té una forma poligonal allargada de fins a 105 m al costat llarg, i s'hi coneix un accés a la façana sud. Dos sondejos efectuats l'any 1996 van documentar un nivell d'abandonament datat al segle V d.C. El Castell dels Moros se situa sobre la riba esquerra, i té una planta de trapezial de 137 m de llarg per 71 d'ample, amb tres torres de planta quadrada al nord-oest i dos accessos entre elles. Al sud, en el punt més alt del jaciment, s'aixecava una altra torre. Entre els anys seixanta i vuitanta del segle vint es van dur a terme intervencions arqueològiques al voltant del recinte murat, en el decurs de les quals es van recuperar materials ceràmics del segles IV i V d.C.

Al peu del castell dels Moros s'han documentat les restes d'un edifici que podria haver estat una torre portal amb funció de control i potser duana per cobrar la *Quadragesima Galliarum*. Una excavació arqueològica efectuada el 1991 va donar material ceràmic i vidre amb cronologia de segle V d.C. (Castellví, 1997).

Fig. 554. *Clausurae* ubicades a banda i banda del riu Rom

Aquest moment d'inestabilitat es reflecteix igualment amb la construcció de la muralla de *Barcino* i el *castrum* de Sant Cugat del Vallès.

Tal i com deixen entreveure les fonts, però, aquestes fortificacions degueren implicar altres passos pirinencs, d'on no podem excloure la Cerdanya. Malauradament la *Notitia Dignitatum* no dona informació d'aquesta àrea, fora de la presència de tropes *comitatenses* en diverses zones, tropes mòbils com els *Undecimani* a Hispània (*Not. Dignit. 7, 234*), que no podem ubicar, i d'algunes unitats amb l'apel·latiu *Gallicani*, com la palatina *Auxilia Saliens iuniores Gallicani* a Hispània (*Not. Dignit. 7, 210*), o els *Lanciarri Gallicani Honoriani* i *Salli Gallicani* a la Gàl·lia (*Not. Dig. 7, 239, 7, 210*), que podrien haver deixat petjada en la toponímia cerdana (Mercadal i Olesti, 1995).

Des del segle IV d.C. les fonts antigues coincideixen en descriure un exèrcit imperial indisciplinat, que degut a la manca d'abastiment regular cada cop més es veu a allotjar-se en ciutats, i a abastir-se dels recursos locals. A més, els exèrcits ja no es troben només a les fronteres, sinó que tant els problemes d'inestabilitat interna com la necessitat de mantenir-se sense els recursos imperials, els porten a ocupar diverses ciutats de l'interior.

A partir del segle V d.C., el panorama històric es complica encara més, donat que la intervenció dels visigots es combina amb la pròpia presència dels exèrcits imperials, que a la Tarraconesa semblen haver mantingut encara una certa entitat.

Quan sota el regnat d'Honori es produeix la usurpació de Constantí III (408-409 d.C.), els parents *hispani* d'Honori, Dídim i Verinià, recluten un exèrcit privat entre els seus esclaus i treballadors rurals, i s'enfronten a les tropes de Constantí, manades per Constant i Geronci, que eren a *Caesaraugusta* (Zòsim, VI, 4, Orosi, VII, 40, 6). Un passatge d'Orosi ubica part d'aquests combats als *claustra Pyrenaei* (Orosi, 7, 40, 5), per impedir l'entrada de les forces dels usurpadors. Que es tracti dels Pirineus orientals és força probable, si tenim en compte que, com coincideixen totes les fonts, els derrotats Dídim i Verinià foren portats a *Arelate* (Arlès), per ser executats (Mayer i Rodà, 1990).

Aquest episodi demostra l'existència d'un sistema defensiu als Pirineus, estructurat en una línia de fortalises, les *claustra*, que controlaven tots els passos muntanyencs. Els *rusticanorum* que defensaven aquestes *claustra* responien a un antic costum local, on tropes rurals nadiues més o menys armades s'encarregaven de la defensa (Arce, 1982). Aquestes unitats estan testimoniades en altres regions de l'Imperi (*diogmitae*, *orophylakes*), definides com a semiarmades, no regulars, i de vigilància de camins i àrees muntanyenques contra bandolers.

Més endavant, els *Rusticani* (*eius cura permissa est remota rusticanorum fideli et utili custodia*, Orosi, *Hist.* VII, 40, 8), van ser substituïts, per ordre de Geronci, pels *Honoriaci*, bàrbars federats, en el seu paper de control dels punts estratègics dels Pirineus. Aquestes tropes eren compostes per soldats germànics reclutats per Estilicó (Arce, 2005, 49). Els *Honoriaci* van permetre el 409 d.C. l'entrada a Hispània de grups bàrbars (sueus, vàndals i alans), sense defensar els *claustra*, amb el vist-i-plau de Geronci, que s'havia revoltat contra Constantí III (Orosi, *Hist.* VII, 40, 5-9).

Isidor (Hist. Wand. 71) menciona el mateix episodi, però a la seva versió l'exèrcit privat de Dídim i Verinià es manté tres anys als seus *claustra* dels Pirineus fent front a les tropes de l'usurpador (*privato Praesidio Pyrenaei claustra tuebantur*). Aquesta possible ocupació militar de llarga durada és de gran interès per a la Cerdanya, donada la probable existència d'unitats defensives a la comarca, com Llúvia (Mercadal i Olesti, 2005) i zones properes com Andorra (al Roc d'Enclar, on és molt significativa la presència d'un passador de cinturó de bronze de finals del segle IV d.C. (Rovira, 1999), força característic dels uniformes dels soldats bàrbars federats).

El 410, Geronci es revolta contra Constanci III, i designa com emperador *Maximus*, que s'instal·la a *Tarraco* i *Barcino*. Les troballes de monedes de *Maximus* a *Tarraco*, *Barcino*, *Gerunda* i el Rosselló (Arce, 2005), mostren la seva presència, i molt probablement el seu exèrcit, al nord-est de la península, i en particular a prop de la frontera amb la Gàl·lia, d'*Arelate*, la capital de Constanci III, assetjada per *Maximus*. Les troballes als Pirineus (Roc d'Enclar i probablement Llúvia) poden confirmar aquest interès.

Després de l'arribada dels visigots a *Barcino*, el 416 d.C. s'inicien les lluites entre els visigots i els vàndals, arrel de la negociació entre Constanci i el rei visigot Vallia, que segons Jordanes (*Getica*, 165) va tenir lloc precisament *ad Claustra Pyrenaei*, una altra possibilitat per explicar la presència de militars a Llúvia. En el decurs de la primera meitat del segle V d.C., la presència de nou de tropes als Pirineus i en particular el control de les rutes principals podria ser deguda a les actuacions dels *bagaudae* a la vall de l'Ebre (Arce, 1982), i en especial a *Ilerda* (Hidaci, *Chron.* 142).

Finalment, el 473-475 els visigots d'Euric ataquen de nou la Vall de l'Ebre (Caesaraugusta, Pompaelo i Tarraco), i el 494 intenten de nou envair la Tarraconesa, que finalment serà ocupada (el 506 d.C. cau Dertosa). A partir d'aquest moment, i en especial després de la derrota dels visigots a la batalla de Vouillé (507 d.C.), l'àrea pirinenca queda sota control visigot, i amb l'establiment del regne de Toledo es desenvolupa en tot aquest sector un veritable sistema defensiu.

Al segle V d.C. li és molt difícil al govern imperial mantenir els exèrcits, i el fenomen de barbarització s'accentua, amb el reclutament de tropes federades cada cop més nombroses. La pròpia inestabilitat interna i les usurpacions imperials no faran sinó accentuar aquest procés, de manera que durant algunes fases no és fàcil saber qui mana aquestes tropes (exemple dels *Honoriani* a *Pompaelo*).

La Tarraconesa, però, sembla un territori més estable. Ha estat destacat com els problemes dels visigots per controlar aquesta província a finals del segle V d.C. (enfrontaments amb Euric el 470/75, resistències de personatges com *Burdullenus* el 496, o *Petrus* el 506, o finalment la deposició del *praefectus Hispaniarum* a Girona per part de Teudis), mostren una província encara vinculada a l'òrbita imperial, tot i l'esfondrament generalitzat ⁷². Alguns investigadors han vinculat aquesta relativa estabilitat amb l'existència d'un sistema defensiu als Pirineus, que permetria una notable capacitat defensiva (Mayer, 1993-1994).

Tots aquests episodis bèl·lics, i posteriorment els esdeveniments lligats a l'estat visigòtic (la defensa del regne de Toledo davant dels francs, amb enfrontaments durant tot el segle VI d.C.), justificàren una forta presència militar de tropes i fortaleses en aquesta zona estratègica, una veritable frontera entre les "riques" i "fidels" Hispànies i algunes regions més inestables, com la Gàl·lia, en l'època dels francs.

També a mitjans del segle VI d.C. es produeix, entre els anys 533 i 565 d.C., l'intent per part de Justinià de recuperar els territoris occidentals que fins les darreries del segle passat havien mantingut la seva unitat política com a part de l'Imperi. Precissament l'estudi del conjunt de monedes relacionades amb els nivells de la Fase 3 a l'edifici de la zona A ha possibilitat establir una datació d'època de Justinià pel moment de la ocultació (Guihard *et al.*, 2016).

⁷² És sorprenent, per exemple, l'existència d'una inscripció a *Tarraco* en honor de l'emperador Artemius (467-472)

Fig. 555. Vista parcial del conjunt de quatre habitacions existents a la Fase 3 de l'edifici de la zona A de Les Colomines de Llúvia, superposades a les estructures del fòrum

L'existència d'un sistema de *clausurae* al Pirineu, del que Llúvia sembla formar part, indica un important component demogràfic de militars a l'àrea pirinenca durant aquest període tardà. Es tractaria de guarnicions estables, que podrien aprofitar els recursos locals per mantenir-se, i també la ubicació dominant del Puig del Castell de Llúvia com a centre territorial. La presència de materials tardo-romans al Puig del Castell, des d'on es domina el pas del Segre i l'entrada septentrional de la comarca, permet pensar en un fenomen ben conegut en alguns territoris sota control militar: l'existència d'un *castrum* o fortificació a la zona alta, mentre que al peu de la fortalesa s'estableix, segons les fonts romanes, un *burgi* o *cannabae*, agrupacions de vivendes o tendes habitades per civils relacionats amb els soldats, típiques de zones de *limes*, que en cas de perill poden refugiar-se al *castellum* o *castrum* (Marín, 1956) i que en aquest cas haurien aprofitat les restes de la ciutat de Llúvia. Aquest assentament en el pla, sense cap protecció defensiva, actuaria com a lloc de residència en època de pau, i la seva població podria proporcionar serveis a la guarnició militar.

L'assentament important seria el de dalt del Puig, però les dades arqueològiques mostren la presència de materials tardoromans associats a nivells i estructures a l'edifici de la zona A, mentre que al castell es tracta d'elements descontextualitzats.

Sens dubte, aquesta hipotètica construcció seria probablement l'hereva del *castellum* tardorepublicà o altimperial que devia existir en el moment d'esplendor de la ciutat romana. Amb tot, no podem identificar les estructures d'aquest enclavament, donat que la construcció del castell medieval degué destruir-ne els vestigis, però el sector d'on procedeix la ceràmica romana tardana és el vèrtex nord-est del turó. Aquest punt coincideix amb el lloc on es va construir la torre principal del castell medieval, des d'on es controla visualment el pas de la via romana que ve de la Gàl·lia i el curs del Segre, i és probablement la part més estratègica del turó i el millor indret per establir-hi una guarnició.

A partir d'aquest període és la documentació escrita el principal ajut per conèixer l'esdevenir de la fortalesa. A tall d'exemple, en un episodi de la vida de Cai Soli Modest (Sidoni Apolinar), prefecte a Roma i després bisbe d'Auvèrnia i Clermont a partir del 471 d.C., s'esmenta que aquest personatge hauria estat empresonat als *moenia Livianorum*, identificables segons Elisabeth Bille, amb el castrum de Llivia (Bille, 2016).

L'existència d'una fortificació important i el rol estratègic de Llivia esdevenen reforçats per la *Historia expeditionis Wamba Regis*, font literària d'època visigòtica i obra de Julià de Toledo, on es menciona com arrel de la revolta del *dux Flavius Paulus* a la Septimània, l'any 672 un cos de l'exèrcit del rei Wamba va haver de creuar els Pirineus. Un terç de l'exèrcit va remuntat la *Strata Ceretana* procedent de *Tarraco* en direcció a *Narbo*, i va prendre l'anomenat *castrum Libyae*.

En aquest document es qualifica Llivia com a *castrum*, molt allunyat dels termes *civitas* o *urbs*, que fan referència a les ciutats romanes d'època altimperial que perviuen. El terme utilitzat per l'autor és indicatiu d'un establiment defensiu, un més dels *castra* que defensaven l'accés a la província. No hi ha cap referència a l'existència d'una ciutat, encara que al document es menciona la presència al *castrum* d'un comandant – *Araugisclus*–, i del bisbe Jacint, que no seria el de la pròpia Llivia, degut al context arqueològic de la ciutat i l'absència de documentació eclesiàstica al respecte. Probablement es tracti del bisbe de La Seu d'Urgell, seu episcopal ja documentada al segle VI d.C., però curiosament, aquest personatge no apareix citat en cap altre document episcopal o d'un altre tipus. En el mateix passatge es diu com des de Llivia, aquest cos de l'exèrcit de Wamba va anar fins el *castrum Sardonia*, possiblement situat també a la Cerdanya (Delcor, 1977). Els altres dos terços de l'exèrcit van creuar els Pirineus per Ausonia i per la costa. Aquest episodi confirma l'existència de diverses fortaleses als Pirineus, el *castrum Lybiae*, els *castri Sardonia*, *Caucoliberi* i *Vultuaria*, i les *Clausurae*, una veritable línia defensiva que protegia els passos d'aquesta cadena muntanyenca (Salrach, 1983).

Així doncs, Llivia ha passat de ser un municipi romà a esdevenir un centre de poblament secundari, de funció eminentment defensiva, abandonant el caire oficial que hauria conservat durant escassament dos segles (Olesti i Mercadal, 2005). Històricament, l'absència d'un bisbat al nucli en època tardana, contraposada a la documentació d'un bisbe a la relativament propera *Urgellum* (La Seu d'Urgell) a partir del s. VI d.C., permet pensar en una decadència del centre polític, ja documentada a partir del segle III d.C. amb l'inici del procés d'amortització de les estructures del fòrum, i en la impossibilitat de promoció per les noves elits urbanes. Per tant no hi ha indicis d'entitat urbana a Llivia entre els segles V-VII d.C., i tant les fonts arqueològiques com literàries coincideixen en ubicar en aquest punt un centre estratègic de control del territori (Guàrdia *et al.*, 2007; Olesti *et al.*, 2013).

Alguns anys més tard, l'any 731, l'Anònim de Còrdova esmenta el nucli de Llivia com a *Cerritanensem oppidum* en relació al setge fet per Abderraman l'any 732 (Delcor, 1977), confirmant aquest caràcter de caire defensiu de l'enclavament.

La conversió de Llivia de ciutat a fortalesa es pot explicar perquè el sistema defensiu del Pirineu es fonamentava en la creació de dues línies: la primera formada per *castella* i *turres*, al peu dels passos de muntanya, i més a la rera guarda la segona, amb nuclis urbans emmurallats, com va ser Aeso. La lògica d'aquest sistema degué desaconsellar Llivia com a principal centre de la zona, per la seva situació exposada en una cruïlla de passos, per la qual cosa restà més com a *castellum* de la primera línia. En relació a la considerable perduració del *castrum* de Llivia, cal tenir en compte que els sistemes defensius basats en el *limes* van tenir la seva continuïtat en època visigòtica pel que respecta als Pirineus.

Considerant totes aquestes dades històriques i arqueològiques, i la cronologia de l'enterrament, la funció del macaco trobat enterrat dins l'espai de l'antic fòrum, seria possiblement la de mascota, totem o *signum* d'una unitat militar visigoda, franca o bisantina desplegada al lloc. Quant a l'origen del seu propietari és més complex, però per les dades que hem anat aportant, des de la descripció de la troballa, la anàlisi de l'aixovar, i les referències als esdeveniments del període cronològic en concret, podria tractar-se d'un soldat de rang superior.

Si tenim en compte l'atribució militar dels objectes que acompanyen el macaco, la seva inhumació es podria haver efectuat pel destacament militar assentat al Puig del Castell, en l'assentament secundari a l'ombra del turó. Una altra possibilitat és que es tractés d'un enterrament fet en un indret més o menys estable, per part d'una expedició o moviment de tropes de caràcter puntual, potser provinent del nord d'Àfrica, dins un període de gran inseguretats política, com és el que s'inicia a tota l'Europa occidental a partir del segle V d.C.

La ubicació de tropes en aquest punt es degué només a la situació privilegiada de la ciutat, ubicada prop del Coll de la Perxa, sinó també a haver mantingut, al llarg de molts segles, una capacitat de vertebració política del territori, conservant un rol de centre actiu sobre unes àrees depenents de notable valor econòmic.

A Llivia només hi ha dades històriques sobre el *castrum*, però potser es tractava d'un assentament similar al del Roc d'Enclar, del que si hi ha evidències arqueològiques. Aquest jaciment se situa dins el mateix escenari de la importància que a partir de mitjans del segle IV d.C. van assolir els passos pirinencs i les seves fortificacions en les lluites dinàstiques i sobretot en els conflictes amb els pobles germànics. Es troba relativament proper a la Cerdanya, i va ser un centre defensiu ubicat als passos més centrals entre els segles IV i VI d.C. Es tracta dels vestigis d'una fortificació tardoromana, aixecada entre la segona meitat del segle IV i el principi del segle V d.C., en un contrafort de la serra d'Enclar (1225 m), a Andorra la Vella, des d'on dominava la vall central d'Andorra.

S'hi han documentat restes d'estructures defensives corresponents a tres torres de planta quadrangular i una muralla perimetral. Sembla que una de les torres, la ubicada al lloc més estratègic, podria ser anterior a les altres dues. Al Roc d'Encar es documenten vestigis de producció de vi a la manera romana, amb restes d'*opus signinum* i una premsa. Les troballes han estat d'àmfores tardanes, ceràmica D.S.P., vidre, peces de bronze d'uniforme o armament -com un passador de cinturó decorat de finals del període, típic en la indumentària dels bàrbars federats segons models de l'est del Rin (Rovira, 1997)-, i monedes (una peça d'Honori, i també monedes de Gal·li i Magne Màxim, personatges tot ells destacats en l'organització defensiva d'Hispania), amb una cronologia que arriba fins el segle VI d.C (Llovera *et alii*, 1997). Alguns d'aquests elements arqueològics de tipus domèstic, absents a Llivia, testimonien una unitat de poblament estable a l'interior del recinte, sorgit com a conseqüència de la infraestructura militar i d'una situació d'inestabilitat, que denota una continuïtat del sistema defensiu romà en època visigòtica. Aquest context presenta similituds amb el de la Fase 3 de la zona A de Les Colomines de Llivia.

A l'igual que la zona de Llivia, la vall andorrana degué estar integrada en el nou sistema defensiu dels *claustra Pyrenai*.

Figs. 556 i 557. Roc d'Encar. Andorra

La davallada de Llivia contrasta amb l'ascens de Talló: l'hipotètic *teloneum* de que parlen alguns autors (Mercadal, Aliaga i Olesti, 2003) s'hauria de trobar al nucli principal, però Llivia havia perdut el seu paper preponderant enfront d'altres centres territorials més lligats a les estructures polítiques baix-imperials i visigòtiques que no pas a la xarxa de *civitates* altimperialis, que seran els *pagi*.

En aquest sentit, i a partir de la incidència de la crisi del segle III d.C. en l'àmbit dels Pirineus, alguns autors indiquen la progressiva decadència dels centres existents i el creixement de la gran propietat. Aquesta crisi, que degué influir en el canvi dels tradicionals punts de referència de la zona, podria haver marcat, especialment entre els anys 260 i 409 d.C. l'inici de la decadència de la *civitas* de *Iulia Libica* i el progressiu ascens d'*Urgellum* (Yàñez i Bosch, 1998). Creiem que aquesta comparació pot no ser del tot certa, donat que segons les dades arqueològiques, *Iulia Libica* entra en decadència molt abans, mentre el material que aporta la ciutat en aquest període ens apareix en gran mesura descontextualitzat.

Segons això, i tenint en compte també dades arqueològiques, no és fins al segle VI d.C. que *Urgellum*, a la plana de l'Urgellet, es converteix en seu episcopal i nucli urbà amb un territori exterior compost per valls i nuclis menors, lligat a zones agrícoles, ramaderes i forestals, com al cas de Llivia en les èpoques altimperial i tardana.

En aquesta línia, les troballes efectuades en intervencions d'urgència a l'entorn de la catedral romànica de Santa Maria d'Urgell entre 1991 i 1997 presenten el mateix problema típic de l'arqueologia urbana que també era comú a les primeres actuacions fetes a Llivia, amb absència d'una autèntica excavació en extensió i amb la proliferació de diversos elements aïllats, apareguts com a conseqüència de les obres de restauració de la catedral, que no permeten una visió definitiva del conjunt. A més, al cas de la Seu d'Urgell la situació s'agreuja per l'absència de materials que permetin una datació acurada.

En la intervenció feta a l'església de Santa Eulàlia destaca la documentació de dos trams de mur revestits amb *opus signinum*, indicis de l'existència de dipòsits, i també un possible baptisteri de tipus paleocristià. A partir d'aquesta troballa, els antecedents romans de la ciutat pelecristiana a les immediacions de l'actual catedral es relacionen, de manera molt hipotètica, amb l'existència d'una concentració de *villae* o un petit *vicus*, en un nucli viari molt ben situat, on l'*Strata Ceretana* connectava amb els camins que portaven cap a Andorra, el Pallars, les valls del Cardener i del Llobregat i la continuació Segre avall.

En l'actuació a la plaça dels Oms es van excavar dues tombes, l'una de lloses i restes de *tegulae*, i l'altra, que era infantil, feta amb còdols, i la fonamentació d'un potent mur, paral·lel a la façana de la catedral, sobre el que es recolzava un mur semi-circular que podria correspondre a un àbsis de la catedral. També en dues rases obertes al costat de la façana oest de la catedral es van posar al descobert dues sòlides estructures amb restes de paviment adossat, anteriors a la fonamentació de l'edifici.

Amb motiu de les obres de restauració de l'ala sud del claustre de la catedral, es van localitzar dues tombes al subsòl de la part coberta, fetes amb caixa de *tegulae* de secció quadrangular. Un d'aquests enterraments, el situat a un nivell inferior respecte de l'altre, es localitzà intacte i era recobert per un revestiment de calç. Aquesta tipologia funerària, poc freqüent a Catalunya, es pot datar entre la segona meitat del segle V i la primera meitat del segle VI d.C. (Villaró, 1998).

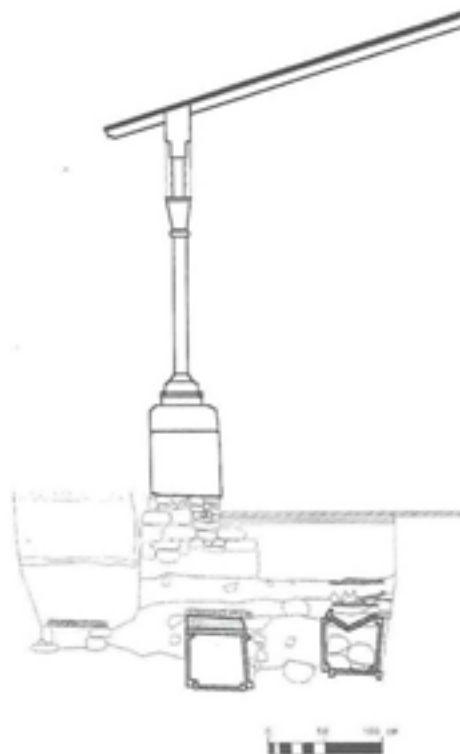

Fig. 558. Catedral de la Seu d'Urgell. Claustre. Tombes tardoromanes. Secció. Planimetria: Albert Villaró, 1998

El territori de *Iulia Libica* als segles III-VI d.C.

A diferència del que succeeix en el context urbà, sembla que al territori no es detecta el final abrupte de finals del segle I i inicis del segle II d.C., sinó que predomina clarament la pervivència, doncs a nivell arqueològic s'ha documentat una certa continuïtat de les estructures productives en el que podem considerar el territori dependent de la ciutat (Mercadal i Olesti, 2005). Tot i que la necessitat de vertebrar el territori dels Pirineus com una barrera contra les invasions germàniques a la fi d'aquest període comportà una reorganització dels nuclis i un canvi dels punts de referència tradicional, no sembla que la progressiva desaparició de la vida urbana a la ciutat, l'existència de les *clausa* i del *castrum* de Llúvia, així com d'un punt de cobrament del *teloneum*, haguin implicat grans canvis en l'organització territorial de la Cerdanya.

Aquests fets no van provocar la fi de la presència i les formes de vida romanes, sinó que la continuïtat dels jaciments rurals i el seus indicis de prosperitat mostren com Roma també va saber adaptar-se a aquelles àrees on el model urbà va tenir problemes per subsistir. En realitat, l'ocupació d'aquest període mostra una presència romana directa, lligada als esdeveniments bèl·lics del segle IV-VI d.C., que justificaren l'existència d'aquesta "frontera". Mentre el centre polític es podria haver desplaçat a la Seu d'Urgell (seu episcopal), la Cerdanya seria controlada més des del punt de vista militar per part de l'administració provincial i posteriorment per part de l'estat visigot.

Amb aquesta nova fase iniciada al segle III d.C., i caracteritzada per una evolució política i territorial, juntament amb els canvis socio-econòmics, es podria haver augmentat la producció extensiva al món rural, disminuint la de mercat i l'intercavi. En aquest sentit, els nous aconeixements permeten intuir un fenomen d'increment de la dimensió de les finques agrícoles i la concentració de la propietat (Badan, Brun i Congès, 1996). En aquesta línia, es documenta una presència important de topònims relacionats amb els *fundi* romans, que podrien fer referència a propietats grans, fet que implicaria probablement un procés de ruralització de les elits locals. Aquesta hipotètica ruralització, que hauria estat afavorida per la davallada de Llúvia, s'ha pogut documentar arqueològicament només de manera molt puntual, perquè bàsicament no s'han trobat, de moment, restes estructurals corresponents a cap vila de tipus latifundista, que van ser les habituals en aquest període. No obstant, la presència d'algunes restes disperses però significatives en indrets clau, fan pensar que podria ser un període més pròsper de l'imaginable amb la decadència de la ciutat, amb unes pautes que mostren certa adaptació de la població a la nova situació. En aquesta línia, la distribució dels jaciments entre els segles III-VI d.C. mostra una clara continuïtat en les pautes d'ocupació, doncs nombrosos assentaments rurals semblen arribar fins aquest moment.

Probablement la crisi de Llúvia no ha afectat els jaciments de la plana, i sembla fins i tot que és a partir d'aquest moment quan Talló, Palau de Cerdanya i Palau de Santa Llocaia es potencien més. Al cas del topònim "palau", el 982 trobem la *villa Palatium* (Palau de Cedanya) i el 1011 *Paliciol* i *villa Palazolo* (Palau de Santa Llocaia). Segons R. Martí (Martí, 1995), aquest topònim altmedieval es pot relacionar amb vil·les amb un paper fiscal, els *palatia fiscali*, d'època baiximperial o visigòtica, fet evidenciat amb les troballes de materials romans a Palau de Santa Llocaia.

En l'excavació arqueològica efectuada el 1993 al costat de la façana meridional de l'església romànica de Santa Maria de Talló (Bellver de Cerdanya), a part de la documentació de diversos enterraments d'adults en fossa simple, coberta de lloses o d'obra, es van identificar tot un seguit de tombes d'individus perinatals, molt concentrades al sector més proper a la capçalera. Algunes retallaven el subsòl natural, mentre d'altres eren a dins de fosses de planta elíptiques obertes en un paviment de còdols, que aprofitaren com a *loculi*. La datació radiocarbònica de la suposadament més antiga va donar com a resultat el període 550-650 d.C.

El 1994, en una intervenció feta al presbiteri, es documentà el fonament d'un mur molt ample (1,40 m), paral·lel a la nau romànica, de possible origen tardoromà, donada la seva factura i el fet de trobar-hi, entre el farciment, un fragment de ceràmica sigil·lada africana clara, possiblement de tipus C, i diverses restes de *tegulae*. Una nova intervenció realitzada el 1998 a l'exterior de l'església possibilità la localització de dues tombes d'adults, molt malmeses, amb datació similar a les dels perinatals (Aliaga i Olesti, 2003).

L'any 2002, en un sondeig realitzat a l'exterior de la capçalera de l'església, es van documentar diverses tombes de lloses excavades al subsòl, dues de les quals van aparèixer seccionades per la fonamentació d'un petit àbsis lateral d'època romànica. Dins del reompliment d'una d'aquestes dues tombes es van localitzar una vora de ceràmica grisa tardoromana DSP (Rigoir 18b), amb decoració incisa a base de cercles i rectangles tramats, datable entre els anys 370-500 d.C., i una altra vora del mateix tipus, en aquest cas amb decoració de cercles. A tocar dels enterraments es va identificar part d'un retall reblert per un nivell de cendres, dins el que hi havia material del mateix període que el les tombes, i fins i tot anterior: una vora de ceràmica sigil·lada africana clara C (Ostia I), de cronologia entre 200 i 250 d.C., una vora de copa de ceràmica grisa tardoromana del tipus DSP 52, datable entre els anys 400-500 d.C., un fons de ceràmica ataronjada tardoromana, una vora de ceràmica reduïda de l'antiguitat tardana i restes de *tegulae* (Guàrdia, 2002).

En una nova intervenció efectuada l'any 2006 a l'entorn de la zona de l'àbsis, es va completar l'excavació d'algunes de les tombes localitzades el 2002, i es va recuperar àmfora africana, ceràmica sigil·lada africana clara D, ceràmica grisa estampillada ⁷³ i restes de consum d'ostres (Aliaga i Mercadal, 2006).

Aquesta presència d'àmfores i vaixel·la d'importació a Talló denota una notable vitalitat de les rutes comercials, tot i que aquesta xarxa de distribució dels productes i l'explotació del territori no tenen res a veure amb el model urbà altimperial, donat que el context militar d'alguns indrets (Llívia, i possiblement Gal·liçà) deixa entreveure un interès pel control dels passos pirinencs abans que un procés de manteniment de les ciutats.

Tot aquest conjunt de dades s'ha d'afegir a la recuperació de dues monedes, un *nummus* de sèrie urbana (c. 330-337 d.C.) d'*Arelatum*, i un AE3 de Constantí II (c. 351-361 d.C.) de l'emissió FEL TEMP REPARATIO, d'*Arelatum* (una de les monedes imitades al tresoret de la Fase 3 d'ocupació del fòrum de Llívia). Les troballes suggereixen una ocupació datable entre els segles III i V d.C. per al lloc de Talló, que a partir dels segles VI-VII es constituí en necròpolis, segons les dades estratigràfiques i de C-14.

⁷³ Amb un possible taller de imitacions locals de DSP al territori de Talló

Figs. 559-562. Santa Maria de Talló (Bellver de Cerdanya). A dalt, planta dels enterraments excavats al costat de l'absis entre 2002 i 2006. A la cantonada superior, torre i absis de l'església. A baix a l'esquerra, enterraments de perinatals al costat de la façana meridional (any 1993). A la dreta, tombes tallades per un pou al costat de l'absis. Any 2002. Planimetria i imatges: O. Mercadal

A prop de Talló, a l'actual poble de Bellver de Cerdanya, es van trobar un *nummus* de Constanci (c. 330-335 d.C.), de l'emissió GLORIA EXERCITUS amb dos estendards, i un *nummus* també de l'emissió GLORIA EXERCITUS amb un estendard (c. 335-341 d.C.). Es tracta de dues monedes d'imitació idèntiques a les del tresoret localitzat a dins l'edifici que havia estat el fòrum de Lívia, en la seva Fase 3. A part, també tenim un *nummus* de Constantí II Cèsar (c. 324-330 d.C.) amb la inscripció PROVIDENTIAE CAESS al revers, procedent del Tossal de Baltarga.

Sobre quin tipus d'assentament hi havia a Talló i la seva àrea d'influència abans de convertir-se en necròpolis, l'etimologia relaciona l'indret amb un *Teloneum/Telonium*, un centre fiscal d'època tardoantiga, que gravava les mercaderies en indrets estratègics per on havia de passar el trànsit (De Laet, 1949), com podria ser el cas de Talló. Aquest nucli es troba al curs de la via romana *Ruscino-Ilerda*, en l'estret d'Isòvol, on es tanca la plana, i en l'encreuament d'aquesta via i la que es dirigeix vers la vall del Llobregat i *Barcino* pel coll de Pendís, el de menys alçada de la comarca en direcció sud. Sabem que aquests impostos eren recaptats en altres valls pirinenques, com la XL GALLIARUM a *Lugdunum* (Rico, 1997). La pervivència en època visigòtica i altmedieval d'aquest impost justificaria la continuïtat del nucli i del topònim. La importància estratègica d'aquest sector esdevé reforçada al *Liber Ceritaniae*, de 1293, on s'esmenten unes terres ubicades a Coborriu de Talló, al traçat de la via que mena cap el Pendís, situades *in loco vocato Clausa romane*. Podria haver-hi per tant una *Claus*a vigilant una bifurcació de vies importants on hi ha un possible *teloneum*. En relació amb això, se sap que les *stationes* eren protegides per postes militars que n'asseguraven el cobrament i el control. Aquesta estructura defensiva complexa i la incorporació d'un centre fiscal havien de respondre a una voluntat oficial que esdevé possible a partir de l'estudi documental i de la toponímia, però sense dades arqueològiques fins el moment (Mercadal, Aliaga i Olesti, 2003).

Al serrat de Galliçà, també a Bellver, que es troba estatègicament situat arran del Segre i del pas de la via cap a *Ilerda*, s'hi va localitzar un AE2 de Teodosi I (c. 378-383 d.C.), de l'emissió REPARATIO REIPVB d'Antioquia. És tracta d'un nucli freqüent a la documentació altmedieval, i el topònim, *Gallichano*, del segle XII, es podria referir a una ocupació de tropes vinculades administrativament a l'àmbit de la Gàl·lia, que serien els qui hipotèticament controlarien la *clausa* dels documents medievals (Mercadal i Olesti, 2005).

Fig. 563. Serrat de Galliçà (Bellver de Cerdanya)

De tot això es desprèn que és possible que arrel de la crisi de Llivia, Talló, inicialment un nucli secundari, arribés a ser el centre principal, el que podria haver propiciat el seu important paper en la futura estructura eclesiàstica i territorial.

Igualment es denota la pervivència i explotació de la plana per part de molts dels jaciments coneguts, com la Colomina de Bolvir, el Roc d'Esperança, la Coromina d'Urtx o Càdegues. Concretament, al costat del cementiri de Càdegues s'han trobat en superfície materials baiximperials i possiblement visigòtics, entre els que destaca un fragment de ceràmica sigil·lada africana clara D del tipus Hayes 91C (500-600 d.C.). A Age, el continuisme queda testimoniats amb les troballes de gran varietat d'antoninians de Gordià III, Filip l'Àrab, Pòstum, Salonina, Gal·liè, Claudi II i Aurelià.

Un dels resultats d'aquest canvi és l'augment de la població dels assentaments. Alguns indrets del pla com Mosoll (Galceran, 1960) o Beders (Subiranas, 2010), a Bellver de Cerdanya, presenten algunes sitges que podrien tenir un origen tardoromà i vindrien a confirmar la continuïtat de la producció agrària.

També sembla que hi ha ocupació a La Colomina de Dorres, a 1.450 m d'alçària, on es trobà un *nummus* de Constantí I o II (312-337 o c. 324-330 d.C.) i un AE2 d'Honori (393-395 d.C.) emès a Constantinoble, i associat amb una possible estela de granit tardoromana, o a la Devesa d'en Sicart, també a Dorres, on aparegueren diversos fragments de ceràmica DSP juntament amb una bola de pasta vítria i vidre romà que podrien datar-se entorn dels segles IV-V d.C. (Martzluff, Alessandre i Abelanet, 1988) i a Targasona.

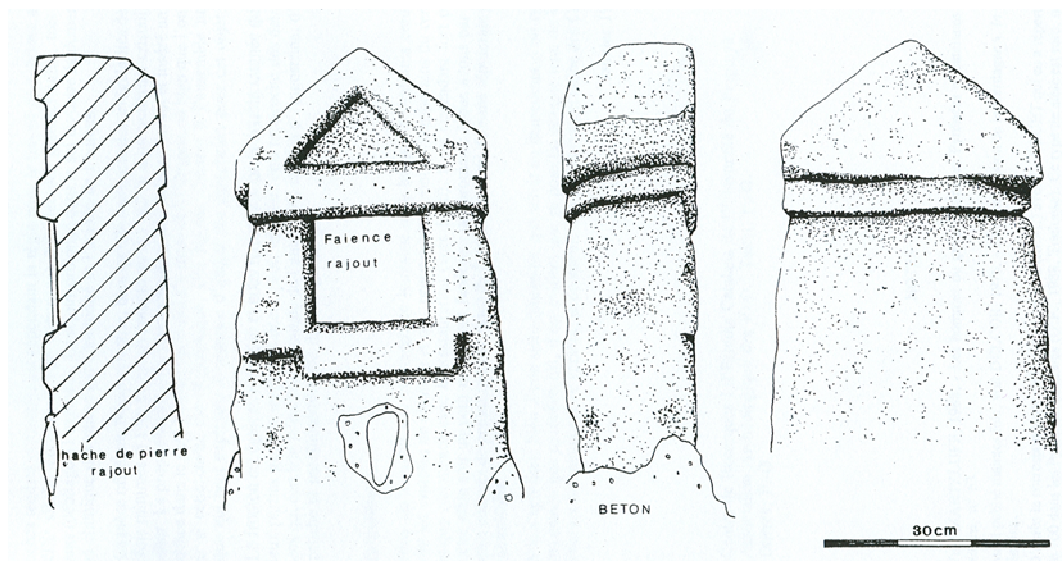

Fig. 564. Possible estela tardoromana de Dorres

Un dels indrets esmentats on es dona aquesta continuïtat d'assentament, que no funcional, és la necròpolis del Roc d'Esperança, situada al nord del nucli d'Alp, en l'encreuament de la possible via que anava d'Alp a Llivia, i la que anava de Bellver de Cerdanya a Alp, seguint un dels trets més característiques de les àrees d'enterrament romanes, com és la proximitat als llocs de pas.

A la seva Fase 2 s'hi documenta un conjunt d'enterraments de tipologia diversa, entre els que destaca un sepulcre d'obra, una possible tomba familiar, fet amb còdols i lligam de morter de calç, amb un enllosat de pissarra, que presentava una inhumació col·lectiva i secundària de tipus inèdit, amb vuit individus: set adults (possiblement quatre de masculins i tres de femenins) i un infant. La localització d'un antoninià de Galiè, de possible procedència de *Mediolanum* (256-259 d.C.) en un nivell retallat per l'enterrament, ens indica una cronologia a partir de mitjans del segle III d.C. per l'inici de la necròpolis.

Cal situar també en aquest moment dos sepulcres de fossa simple coberta de pedres, retallats al subsòl geològic, un d'individual i l'altre doble, amb inhumacions disposades en decúbit supí. Aquesta tipologia, habitual entre finals de l'Alt Imperi i sobre tot al Baix Imperi, també es troba a la necròpolis del Camp de les Creus. A la tomba individual destaca la troballa d'un perfil sencer de bol o copa de ceràmica sigil·lada hispànica de probable origen local, forma Cerdanya 4, que recorda la forma Drag 29 sudgàlica, les formes transicionals entre Drag 29 i 37 o les Drag 37 hispàniques tardanes. A la tomba doble es localitzà un fragment de ceràmica sigil·lada africana clara C (Hayes 50 a, una dena d'atzabeja, i una agulla de bronze de cap quadrat.

Es van recuperar també dos plats més, un d'ells sencer i l'altre gairebé, que possiblement haurien anat associats a d'altres sepultures. Un d'ells es tracta d'una forma Hayes 67 de ceràmica sigil·lada africana clara D, mentre l'altre, sense forma assimilable, mostra unes característiques properes a les ceràmiques sigil·lades africanes clares del tipus D o a algunes ceràmiques comunes romanes. També es va recuperar una forma Hayes 182 de ceràmica africana de cuina.

El funcionament d'aquesta necròpolis, segons la cronologia dels materials, va tenir lloc entre mitjans del segle III i el segle V d.C. El nombre mínim d'individus inhumats podria arribar als 30-50 (Mercadal i Aliaga, 1992).

Com un altre possible símptoma de continuïtat, a la necròpolis del Pla de Prats, en funcionament al període anterior, es va trobar, al nivell superior, un antoninià de Probus encunyat l'any 277 d.C., encara que potser sense relació amb els enterraments (Padró *et al.*, 1989).

Darrerament, en el decurs d'una intervenció arqueològica feta a la necròpolis medieval entorn l'església de Santa Maria d'All, a Isòvol (v.p.445), es va excavar una tomba en caixa de lloses de secció triangular, de cronologia tardoromana (Achón, 2015).

De forma paral·lela al fenomen de continuïtat de diversos enclaus, es recuperen assentaments en poblats en alçada, com ho demostra la localització d'una moneda de Constanci II a Llo, i es reocupen de manera esporàdica coves i grutes de muntanya, on sovintegen les troballes de monedes dels darrers emperadors. Entre aquestes cal destacar les Coves del Toni i la Cova d'en Pep, al municipi d'Isòvol, on entre el material es va recuperar un plat de ceràmica sigil·lada grisa estampillada de la forma Rigoir 1 del segle V d.C. (Járrega, 1992, 223).

Aquest fet pot suggerir una tornada a models d'hàbitat vinculats a un increment de la ramaderia. Les evidències d'ocupació a prop de l'Orri d'en Corbill, a pràcticament 2000 m d'altura, amb indicis de producció de carbó, mostren aquesta continuïtat en la freqüentació de les terres més elevades, corroborada pels estudis paleo-ambientals, que observen un augment de la pressió i la deforestació sobre aquestes àrees, probablement en relació a les estratègies ramaderes. Tanmateix, segons Ch. Rendu, es dona una continuïtat de la ramaderia i la transhumància, però sense implicar una major importància envers el període precedent. Més aviat la tradició ramadera de la Cerdanya i el sistema de transhumància vertical van permetre adaptar-se a les noves circumstàncies, justificant la relativa prosperitat dels jaciments d'aquest període ⁷⁰.

En època de Dioclecià (301 d.C.), una nova referència a les *pernae Ceretanae* a l'*Edictum de Pretiis* (*Edictum*, 4, 1, 8), fa pensar en un territori que almenys fins a principis del segle IV d.C. va estar encara present a les rutes comercials i integrat en les formes productives i comercials del Baix Imperi.

⁷⁰ En algunes zones, com al Gros Roc (2.370 m), les anàlisis políniques mostren una nova fase de replegament de l'ocupació de les cotes altes a partir dels segles V-VI d.C., lo que s'interpreta como un retrocés en les activitats ramaderes (Rendu, 2003)

Quant a la circulació monetària, les troballes efectuades a la Cerdanya de monedes d'època baiximperial són en general fora de context arqueològic, sense relació amb cap altre element datable (estructures o material), i provenen de diversos indrets de la comarca, encara que es concentren especialment a Age i al municipi de Bellver de Cerdanya (Bellver, Talló i el Tossal de Baltarga). En alguns casos no es coneix l'origen o lloc de la descoberta, o només per referències orals, o fins i tot de vegades les peces han desaparegut. La gran majoria van ser recopilades per M. Delcor, qui les va publicar (Delcor, 1977) i posteriorment les donà al museu de Puigcerdà. No obstant això, la seva sola presència al territori resulta un indicador de contactes comercials derivats d'un mínim desenvolupament de l'economia.

L'absència de sestercis tardans al segle III d.C. suggereix la seva desaparició, com s'evidencia en molts altres indrets de l'Imperi, a causa de la incorporació predominant de l'antoninià (Callu, 1969). No obstant, estudis més recents semblen defensar la circulació paral·lela del sesterci, en vies de desaparició, i de l'antoninià, incorporat en els circuits des de mitjans del segle III d.C. (Marot, 1999).

Les troballes monetàries reflexen aquestes fluctuacions, amb la presència d'un antoninià ja en època de Gordià III (238-244 d.C.) i un altre del regnat de Filip I (244-249 d.C.). Amb tot, la seva introducció definitiva se situa a partir del govern de Gal·liè (253-268 d.C.), quan la seva emissió va ser majoritària, malgrat que la llei i el pes d'aquesta moneda va empitjorar progressivament. Aquesta pujança dels antoninians en aquest període queda demostrada amb la troballa de sis unitats, una de les quals correspon a l'emperadriu Salonina.

Les emissions d'antoninians van arribar fins i tot a incrementar-se amb el regnat de Claudi II (268-270 d.C.), del qual se'n ha documentat un exemplar, durant l'etapa inflacionista documentada arreu de l'Imperi (Callu, 1969).

També trobem tres antoninians encunyats sota l'Imperi gal, en època de Pòstum (259-267 d.C.). Aquestes monedes eren freqüents, i, en molts casos, es van caracteritzar per ser un numerari de més bona qualitat -pes i llei del metall- que l'emès pel govern oficial. La seva distribució, probablement més valorat que l'oficial, es va limitar a l'entorn de la Gàl·lia. En aquest context, la proximitat i les comunicacions naturals entre el territori gal i la Cerdanya van afavorir la seva presència en aquestes terres, al costat de les emissions devaluades dels governants oficials.

Igualment s'ha recuperat un exemplar d'antoninià de Vabalat (270-275 d.C.), que va realitzar emissions d'antoninians en el taller oriental d'*Antiochia* en ocasió de la revolta de Palmyra, en el context de les guerres contra els parts. En l'anvers de les seves emissions apareix la seva imatge amb els atributs imperials i l'inscripció VCRIDR –*Vir Consularis Romanorum Imperator Dux Romanorum* (Augé, 1989), o *Vir Consularis Rex Imperator Dux Romanorum* (Callu, 1969). El revers es dedica a l'efígie i a la titulatura de l'emperador Aurelià. Aquestes monedes són relativament rares i circumscrites a l'entorn oriental. Després de la victòria d'Aurelià sobre el regne de Palmyra, van ser retirades de la circulació (Brenot-Pflaum, 1965).

Des del punt de vista cronològic, el darrer exemple localitzat d'aquest segle és l'antoninià de Probus procedent del Camp de les Creus.

Respecte als segles IV i V d.C., els estudis sobre la circulació monetària a Hispània s'han supeditat al coneixement sobre la interrupció del subministrament de numerari imperial, sobretot a finals del segle IV i inicis del segle V d.C., sovint relacionat amb la davallada de l'economia monetària. Malgrat que les troballes de la Cerdanya corresponents a aquest període són escasses, resulten indicatives d'un cert dinamisme monetari, amb un degoteig d'emissions representatiu al llarg de tot el segle IV d.C. A part dels exemplars procedents dels jaciments de Dorres i la zona de Bellver, cal esmentar una *siliqua* de Constantí III (407-411 d.C.), on apareix el bust de l'emperador amb la corona radiada a l'anvers i una figura femenina nua al revers, procedent de Vilanova de Puigcerdà.

Bibliografia

- ACHÓN, O. (2015): Informe de la intervenció arqueològica al solar de la rectoria d'All (Isòvol), Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, inèdit
- ALIAGA, S.; CAMPILLO, J.; CAMPMAJÓ, P.; MERCADAL, O.; RANCOULE, G. (1998a): "Les vies de penetració humana a la Cerdanya entre la fi de l'Edat del Bronze i l'època romana", XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, p. 209-222
- ALIAGA, S.; ANDREU, R.; MERCADAL, O.; OLESTI, O. (1998b): "Territori i vies de comunicació a la Cerdanya en època romana", XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, p. 261-283
- ALIAGA, S.; GUÀRDIA, J. (2000): "Excavació arqueològica a La Colomina (Llívia, La Cerdanya) dins de la U.A.3. Zona B", Actes de les Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines, Olot, p. 180-184
- ALIAGA, S.; CABALLÉ, G.; SUBIRANAS, C. (2002): Memòria de la intervenció arqueològica al castell de Llívia (La Cerdanya). 1999-2000, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, inèdita
- ALIAGA, S.; CABALLÉ, G.; SUBIRANAS, C. (2003): "Intervencions arqueològiques al castell de Llívia (campanyes 2000-2001). Darreres interpretacions", II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, Sant Cugat del Vallès, p. 680-685
- AMANDRY, M.; BURNETT, A.; RIPOLLÉS, P. (1992): Roman Provincial Coinage, Paris-London
- AMELA, L. (2000): "Las ciudades fundadas por Pompeyo Magno en Occidente: Pompaelo, Lugdunum Convenarum y Gerunda", Polis. Revista de ideas i formas polítiques de la Antigüedad Clásica, 12, p. 7-41
- AMELA, L. (2011): "Cn. Domicio Calvino y los ceretanos", Hispania Antiqua, 25, p. 43-46
- ANDREU, J.; GARCÍA LÓPEZ, J. F. (2013): "El Plan de Investigación de Los Bañales (Uncastillo, Zaragoza)", en ALMANSA, Jaime (coord.), Arqueología Pública en España, JAS Arqueología, Madrid, p. 273-290
- ANGLADA, M. (1956): "Julia Lybica-Roma", Tramontane, 390-391, Perpinyà, p. 228-229
- ANGLADA, M. (1962): Vint-i-cinc anys a Llívia. Estampes de Cerdanya, Barcelona, p. 205
- AQUILUÉ, J.; MAR, R.; NOLLA, J.M.; SANMARTÍ, E. (1984): El fòrum romà d'Empúries, Barcelona
- ARANEGUI, C.; HERNÁNDEZ, M.; LÓPEZ PIÑOL y colaboradores (1987): "El foro de Saguntum. La planta arquitectònica". A: Los foros provinciales de Occidente, Ministerio de Cultura, Madrid, p. 73-97
- ARMENDÁRIZ, R. M^a.; MATEO, M.R.; SÁEZ DE ALBÉNIZ, Mª P. (2001): "Santa Criz, ciudad romana", Isturitz, 11, p. 259-263
- ARCE, J. (1982): El último siglo de la España Romana: 284-409, Madrid, p. 151 i 157
- ARCE, J. (2005): Bárbaros y romanos en Hispania (400-507 AD), Marcial Pons Ed. p. 58
- ARSLAN, E.A. (2010): "Produzione e circolazione dei nominali inferiori in rame nel VI secolo in Italia, tra Longobardi e Bizantini: il complesso di Brescello (RE)". In: Mélanges Cécile Morrison, Paris, 1-34

- ASENSIO, D.; CARDONA, R; MORER DE LLORENS, J.; POU, J.; GIL, B; CANTERO, F.J.; SÁNCHEZ, L. (2016): “*Novetats de la recerca en els nuclis lacetans de Castellvell (Olius) i Sant Miquel de Sorba (Montmajor)*” Actes de les II Jornades d’Arqueologia de la Catalunya Central, Vic, 13-15 de desembre de 2012, p 104-110
- ASOLATI, M. (2006): “*Il ripostiglio di Camporegio (GR). Note sulle imitazioni di bronze di V sec. d.C. e sulla questione della cosiddetta, Moneta in rame nell’Italia longobarda*”, Rivista italiana di numismática, 107, p. 127-129
- ASOLATI, M. (2012): Praestantia Nummorum. Temi e note di numismatica tardoantica e alto medievale, Padova
- AURRECOECHEA, J. (2001): *Los cinturones romanos en la Hispania del Bajo Imperio*, éd. Monique Mergoil
- AUGÉ, C. (1989): “*La monnaie hellénistique et romaine en Syrie*”, Archéologie et Histoire de la Syrie, Vol. II, Saaebrücken, p. 160-189
- AVELLA, L. (1991): El anfiteatro de Tarraco. Estudio de los hallazgos numismáticos, Tarragona
- BADAN, O.; BRUN, J.P.; CONGÈS, G. (1996): Les bergeries romaines de la Crau d’Arles: les origines de la transhumance en Provence, CNRS éd, Paris
- BALTY, J. CL. (1991): *Curia ordinis*. Recherches d’architecture et d’urbanisme antique sur les curies provinciales du monde romain, Académie Royale de Belgique, Mémoires de la classe des beaux-arts, Collection in-4º, 2e série, T. XV, fascicule 2, Bruxelles
- BARAUT, C. (1978): “*Les Actes de Consagracions d’esglésies del Bisbat d’Urgell als segles IX-XII*”, Urgellia, 1, La Seu d’Urgell
- BARAUT, C. (1979): “*Els documents dels segles IX-X conservats a l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell*”, Urgellia, 2, La Seu d’Urgell
- BARAUT, C. (1980): “*Els documents dels anys 981-1010 de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell*”, Urgellia, 3, La Seu d’Urgell
- BARAUT, C. (1981): “*Els documents dels anys 1011-1035 de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell*”, Urgellia, 4, La Seu d’Urgell
- BARAUT, C. (1982): “*Els documents dels anys 1036-1050 de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell*”, Urgellia, 5, La Seu d’Urgell
- BARAUT, C. (1983): “*Els documents dels anys 1051-1075 de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell*”, Urgellia, 6, La Seu d’Urgell
- BARAUT, C. (1985a): “*Els documents dels anys 1076-1092 de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell*”, Urgellia, 7, La Seu d’Urgell
- BARAUT, C. (1985b): “*La data de l’Acta de Consagració de la Catedral Carolíngia de la Seu d’Urgell*”, Urgellia, 7, La Seu d’Urgell
- BARAUT, C. (1985c): El Llibre Ferrat. Privilegis i ordenacions de la Vila de Llivia, Llivia, p. 12, lám. 2
- BARAUT, C. (1987): “*Els documents dels anys 1093-1100 de l’Arxiu Capitular de la Seu d’Urgell*”, Urgellia, 8, La Seu d’Urgell
- BARREDA, M.A. (1989): “*Estampilles sobre àmfora, tegula, comuna oxidada romana i un exemple de graffiti zoomòrfic sobre comuna oxidada romana – Sant Boi*”. A: I Jornades arqueològiques del Baix Llobregat, Preactes, Vol. I, p. 470-476

- BARRUOL, G.; NICKELS, A. (1980): "*Le forum et le centre monumental de Ruscino*", 41-66, in: Barruol (éd.) 1980: Ruscino, Château-Roussillon (Pyrénées Orientales). Études archéologiques I, Actes du colloque archéologique organisé par la D.A.H. du Languedoc-Roussillon, Perpignan, 1975, RAN Suppl. 7, Paris
- BARRUOL, G.; MARICHAL, R. (1987): "*Le forum de Ruscino*". A: Los foros provinciales de Occidente, Ministerio de Cultura, Madrid, p. 45-54
- BATS, M. (ed.) (2000) *Les céramiques communes de la Campanie et de Narbonnaise*. Col. Du Centre J. Bérard 14, Paris.
- BEHRENS, G. (1950): "Römische Fibeln in Inshiff", Reinecke Festschrift, Mayence
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. (2007): "*El urbanismo romano y tardoantiguo de Barcino (Barcelona): Una aportación a la topografía de la colonia*", *Civilización*, p. 87-96
- BERNI, P. (1998): "*Las ánforas de aceite de la Bética y su presencia en la Cataluña romana*", *Col·lecció Instrumenta*, 4, Barcelona, p. 70-76
- BERNI, P.; CARRERAS, C. (2013): "*Corpus epigràfic de segells en àmfora, dolia, tegulae i gerres de ceràmica comuna oxidada del Baix Llobregat*". A C. Carreras, A. López Mullor i J. Guitart (eds.) *Barcino II: Marques i terrisseries d'àmfores al Baix Llobregat*, Barcelona, p. 127-286, nº 120
- BERROCAL, A. (2015): *Informe dels resultats de l'anàlisi carpològic del rentat de les mostres de sediment del jaciment del Castellot (Bolvir, la Cerdanya)*, inèdit
- BILLE, E. (2016): "*Le chateau de Llivia (IXe-XVIIe siècles). Le singulier destin d'une sentinelle de pierre*". A: *Sources*, 4, La Guingueta d'Ix, Groupe de Recherche Archéologique et Historique de Cerdagne (GRAHC), p. 145-170
- BOST, J.P.; NAMIR, C. (2002): *Les monnaies*. Collections du Musée archéologique départemental de Saint-Bertrand-de-Comminges 5, Saint-Bertrand-de-Comminges
- BRENOT, C.; PFLAUM, H.G. (1965): "*Les émissions orientales de la fin du IIIe s. Après J.-C. À la lumière de deux trésors découverts en Syrie*", *Revue Numismatique*, VI, 7, p. 134-205
- BRENOT, C.; SCHEERS, S. (1996): *Catalogue des monnaies massaliètes et monnaies celtiques du Musée des Beaux-Arts de Lyon*, Lovain, p. 64 núm. 151-158
- BURÓN, M. (2006): "*El trazado urbano de Asturica Augusta: génesis y evolución*", *Nuevos elementos de Ingeniería Romana*, III Congreso de Obras Públicas Romanas, Astorga, Junta de Castilla y León, Colegio de Ingenieros, T. de O.P., TRAIANVS, p. 289-292
- BUSQUETS, F.; PALAHÍ, L. (2000): "*Jaciment del camí de Panissars (La Jonquera, Alt Empordà)*", *V Jornades d'Arqueologia de les comarques gironines*, Olot, 114-123
- BUXEDA, J.; CAMPILLO, J. (2000/01): "*Identificació arqueològica i arqueomètrica de noves produccions de Terra Sigillata Hispànica a l'àrea dels Pirineus catalans*", *Pyrenae*, 31/32, Barcelona, p. 113-131
- CADIOU, F. (2015): "*Praesidia et castella dans les sources littéraires*", *Revista Arqueològica de Ponent*, núm. 25, p. 231-243
- CALLU, J.P. (1969): *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Paris, p. 115-119 i 325
- CAMPILLO, J. (1995a): "*El moment altimperial a Iulia Lybica: el jaciment de l'Hort de la Falona*", *X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, p. 533-542

CAMPILLO, J. (1995b). apartat dins "*Castell i vila de Llívía*" A: Catalunya Romànica vol. VII. La Cerdanya. El Conflent, Fundació Enciclopèdia Catalana, p. 177

CAMPILLO, J.; BORRÀS, E. (1996): "*Noves dades sobre Iulia Lybica (Llívía, la Cerdanya) a partir de la revisió de materials*", Cypsela XI, Girona, p. 99-103

CAMPILLO, J.; MERCADAL, O. (1996-97): "*El paper de la Cerdanya en les relacions transpirinenques en l'època antiga*", Annals de l'Institut d'Estudis Gironins (Roma i Hispània. Homenatge al Dr. Pere de Palol), Vol. XXXVII, Girona, p. 879

CAMPILLO, J.; GRAU, M.; GUÀRDIA, J. (1998): "*Primers resultats de les excavacions dutes a terme a la zona de Les Colomines de Llívía, Cerdanya*", XI Congrés Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, p. 285-294

CAMPILLO, J. (2000): "*Estudi de la ceràmica de la facies romana de Llívía*". A: Excavacions arqueològiques a Júlia Líbica, CIAG Sèrie monogràfica-20, Girona, p. 51-59

CAMPILLO, J.; GUÀRDIA, J.; GRAU, M.; ALIAGA, S. (2001): Memòria de l'excavació arqueològica realitzada a la unitat d'actuació-3 de Les Colomines de Llívía. Zona B. (Llívía, La Cerdanya). 7 d'abril de 1997-30 d'abril de 1998, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, inèdita

CAMPMAJO, P. (1976): "*L'abri sous roche de Bena*", Cypsela, I, Girona, p. 118

CAMPMAJÓ, P. (1983): Le site Protohistorique de Llo, Perpinyà

CAMPMAJÓ, P. (1991): "*El poblament de la Cerdanya des dels orígens fins a l'ocupació romana*", Ceretania, 1, Institut d'Estudis Ceretans-GRAHC, Puigcerdà, p. 21-38

CAMPMAJO, P.; UNTERMANN, J. (1991): "*Corpus des gravures ibériques de Cerdagne*", Ceretania, 1, Institut d'Estudis Ceretans-GRAHC, Puigcerdà, p. 39-59

CAMPMAJO, P.; FERRER, J. (2010): "*Le Nouveau Corpus d'Inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne (I): Premiers resultats*", Palaeohispanica, 10, p. 249-274

CAMPMAJÓ, P.; CRABOL, D. (2015): "*Colonnes de marbre incluses dans le mur-clocher de l'église de Sant-Julia d'Estavar*", Sources, 3, p.129-133

CAMPO, M. (2006): "*Roma i l'aprovisionament de moneda de bronze a Hispània durant l'alt imperi*". A: VIII Curs d'Història monetària d'Hispània: La moneda de l'Imperi romà, Barcelona, p. 49-69

CAMPO, M. (2009): "*Circulació monetària i vies de comunicació als territoris dels indigets, els ceretans i els sordons*" A: Ús i circulació de la moneda a la Hispania Citerior. XIII curs d'Història monetària d'Hispania, Barcelona, p. 9-27

CAMPO, M.; MERCADAL, O. (2009): "Aproximación a la circulación monetaria en la Cerdanya (siglo III a.C.- mediados siglo I d.C.)". A: *Actas del XIII Congreso Nacional de Numismática*. Cádiz, 22-24 de octubre de 2007. Madrid, p. 353-367

CARRERAS, C.; GUÀRDIA, J.; GUITART, J.; OLESTI, O. (2014): "*Prospecció arqueològica i sondejos al forum de Iulia Libica (Llívía, Cerdanya)*", XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines, Besalú, 253-260

CARRERAS, C.; GUÀRDIA, J. (en premsa): "The Roman city of *Iulia Libica* (Llívía): latest archaeological news"

CASAS, J. (1989): L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos. Dos establiments agrícoles d'època romana a Viladamat, Sèrie Monogràfica, 10, Centre d'Investigacions Arqueològiques, Girona

CASAS, J.; CASTANYER, P.; NOLLA, J.; TREMOLEDA, J. (1990): Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona, CIAG Sèrie Monogràfica-12, Girona

CASTELLVI, J. ; GOT, S. (1994-95): "*Vestiges romains en Cerdagne: blocs de remploi à l'église d'Estavar (Pyrenees Orientales)*", Etudes Roussillonaises, XIII, Canet, Amis du Vieux Canet, p. 59-61.

CASTELLVI, J. (1997): "*Voies romaines du Rhône à l'Ebre: via Domitia et via Augusta*", Documents d'archéologie française, 61, Paris, p. 26-27, 53-57, 82-87 i 201-214

CAVAGLIERI, G.; MASSARI, G.; ROSSIGNANI, M. P. (1982): Piemonte, Valle d'Aosta, Liguria, Lombardia. Guide Archeologique Laterza, 1, Bari, p. 31-34

CERDÀ, J.A.; GARCIA, J. ; MARTÍ, C. ; PUJOL, J. ; PERA, J. ; REVILLA, V. (1994): "*Iluro, oppidum civium romanorum: estat de la qüestió*". A: La ciutat en el món romà. Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 1993, 5-11 de setembre), Vol. 2, Tarragona, p. 97-99

CERDÀ, J.A.; GARCÍA, J.; MARTÍ, C.; PUJOL, J.; PERA, J.; REVILLA, V. (1997): "*El Cardo Maximus de la ciutat romana d'Iluro (Hispania Tarraconensis)*", vol. 2, Laietania, 10, Mataró, p. 142-157

HÜBNER, E. (1869): Corpus Inscriptionum Latinarum II. Inscriptiones Hispaniae Latinarum, Berlin

COARELLI, F.; LA REGINA, A. (1993): Abruzzo Molise, Guide Archeologique laterza, 9, Bari, p. 167-170 i 209-229

CODINA, D. (1997): Memòria del seguiment arqueològic realitzat a l'Hort del Canonge, Llívia (La Cerdanya), entre els dies 9-12 de juliol de 1997, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, inèdita

COLOMINAS, L. (2017): "Pràctiques ramaderes a la plana de la Cerdanya entre els segles III ane - III dne: més que *pernae*". A: O.Olesti, J.Oller, J. Morera (Eds.): Actes del I Congrés d'Arqueologia dels Pirineus, Arqueopyrenae. L'exploració dels recursos naturals al Pirineu oriental en època antiga. Bolvir (1-3 octubre 2015), Treballs d'Arqueologia, núm. 21, p. 129-147, UAB

COLL, J.M.; ROIG, J. (2003): "*Les sivelles de cinturó d'època visigoda (s.VI-VIII) a les comarques de Barcelona*". A: II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya vol. II, Sant Cugat del Vallès, p. 831-836

COROMINES, J. (1992-97): *Onomasticon Cataloniae*, VII Vols., Barcelona

COTS, P. (2007): "El planell de Sanaüja (la Pobla de Segur, Pallars Jussà). Assentament "ibèric" més septentrional al Pallars?". A: Actes del XIV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, 10-12 novembre de 2006, Institut d'Estudis Ceretans, p. 685-695

CRAWFORD, M.H. (1974): Roman Republican Coinage, Cambridge University Press. Reprinted 1999

CRESPO, C. (2011): *Recepy Pyraneum*. Estudi històric dels Pirineus en època antiga, Tesi doctoral dirigida pel Catedràtic d'Història Antiga de la UAB Dr. Alberto Prieto Arcinega

CRINITI, N. (1970): L'epigrafe di Ausculum di Gneo Pompeo Strabone, Milano

CHASTAGNOL, A. (1995): "*La Gaule romaine et le droit latin. Recherches sur l'histoire administrative et sur la romanisation des habitants*", Scripta Varia, 3, Collection du Centre d'Etudes Romaines et Gallo-Romaines 14, Lyon

- CHOUQUER, G.; FAVORY, F. (1992): Les arpenteurs romains. Théorie et Práctique, Ed. Errance, Paris, p. 54
- DE LAET, S. J. (1949): *Portorium*. Étude sur l'organisation douanière chez les romains surtout à l'époque du haut-empire, Bruges
- DELCOR, M. (1976): "La romanisation de la Cerdagne", Cypsel, I, Girona, p. 145-154
- DELCOR, M. (1977): Estudis historiogràfics sobre la Cerdanya, Col. Tramuntana. Ed. Barcino, Barcelona, p. 25, 42 i 151
- DELCOR, M. (1995): "Castell i vila de Llivia". A: Catalunya Romànica Vol. VII. La Cerdanya. El Conflent, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 176
- DE PALOL, P. (1987): "El foro romano de Clunia". A: Los foros provinciales de Occidente, Ministerio de Cultura, Madrid, p. 153-163
- DEPEYROT, G. (1992): "Le système monétaire de Dioclétien à la fin de l'Empire Romain", Revue Belge de Numismatique, p. 33-106
- DE SOTO, P. (2010): Anàlisi de la xarxa de comunicacions i del transport a la Catalunya romana: Estudis de distribució i mobilitat, tesi doctoral, UAB-ICAC, Tarragona
- DUPRÉ, N. (1983): "La vallée de l'Ebre et les routes transpyrénéennes antiques", Caeserodunum, 8, XVIII, 393-41, p. 398
- EJARQUE, A.; MIRAS, Y.; RIERA, S.; PALET, J.M.; ORENGO, H.A. (2010): "Testing microregional variability in the Holocene shaping of high mountain cultural landscapes: a paleoenvironmental case-study in the Eastern Pyrenees", Journal of Archaeological Science 37 (7), p. 1468-1479
- ESCAIOLA, N. (2017): El Fòrum de Iulia Libica; reproducció virtual i proposta de restitució, Treball de Grau d'Arqueologia, Curs 2016-2017, UAB, Drs. Josep Guitart i Cèsar Carreras
- ESMONDE-CLEARY, S. (2008): Rome in the Pyrennes. Lugdunum and the Convenae from the First Century B.C to the Seventh Century A.D., Routledge Monographs in Classical Studies, New York
- ESPINOSA, D. (2014): Plinio y los 'oppida de antiguo Lacio': el proceso de difusión del *Latium* en *Hispania Citerior*, BAR International Series 2686 Oxford
- EUBA, I. (2008): Anàlisi antracològic de estructures altimontanes en el valle de la Vansa-Sierra del Cadí (Alt Urgell) y en el vall del Madriu (Andorra): explotació de recursos forestals del Neolític a època moderna, Tesi doctoral dirigida pel Dr. Josep Mª Palet
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. (1984): Inscriptions romaines de Catalogne I. Barcelone (sauf Barcino), Paris
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. (1984-2002): Inscriptions romaines de Catalogne III, Paris
- FABRE, J.M.; SABLAYROLLES, R. (2002) "Carrières de marbre des Pyrénées Centrales. Le point sur la recherche". Gallia tome 59, p. 61-81
- FATÀS, G. (1990): "Para un estudio del Pirineo prerromano", Actes del VIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, 8-11 de desembre de 1988, Institut d'Estudis Ceretans, p. 19-22
- FATÀS, G. (1993): "Los Pirineos meridionales y la conquista romana", A F. Villar y J. Untermann (eds.): Lengua y Cultura en Hispania preromana: Actas del V Coloquio sobre lenguas y cultura de la Península Ibérica, Colonia, 25-28 de noviembre de 1989, p. 289-316

- FAUDUET, I. (1978): "Recherches sur la parure dans le Nord-Est de l'Aquitaine à l'époque romaine", Thèse du III Cycle, inédite, Paris
- FERRER, J. (2013): "*Els sistemes duals de les escriptures ibèriques*", *Paleohispanica*, 13, p. 445-459
- FERRER, J.; VELAZA, J.; OLEST, O. (2017): Nuevas inscripciones rupestres latinas de Oveja y los *Illiviri ibéricos* de *Iulia Lybica*
- FEUGÈRE, M. (1985): Les fibules en Gaule Méridionale. De la conquête a la fin du Ve siècle après J.C., *Revue Archéologique de Narbonaise*, supplément 12, Éditions du CNRS
- FICHES, J.L. (Ed.) (1996) : "*Le IIIe siècle en Gaule Narbonnaise. Données régionales sur la crise de l'Empire*", Sophia Antipolis
- GALCERAN, S. (1960): "*Investigaciones científicas en Cerdanya. Importante descubrimiento en el pueblo de Mosoll*", *Afán*, 5, març, Puigcerdà
- GARCÉS, I; REYES, T . (2014): *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà*. Isona, Pallars Jussà, Memorial Josep Barberà i Farras, onzena edició, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona.
- GARCÍA-BELLIDO, M.P.; BLÀZQUEZ, C. (2001): Diccionario de Cecas y pueblos hispánicos, 2 vols., CSIC, Madrid
- GARCIA, J.L. (2003). La Península Ibérica en la Geografía de Claudio Ptolomeo, *Anejos de Veleia*, Series Minor, 19, Vitoria-Gasteiz
- GARROTE, E.; BERNI, P. (1998): "*L'eix Empúries-Narbona en els circuits comercials de l'oli bètic durant l'Imperi romà*", XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, p. 243-251
- GARROTE, E. (2003): "*Los puertos de Narbo Martius y Arelate y su relación con los circuitos comerciales del aceite bético*", *Actas de las IV Jornadas de Arqueologia subacuática. Puertos fluviales antiguos: ciudad, desarrollo e infraestructura*, p. 227
- GENEVIÈVE, V. (2000): *Monnaies et circulation monétaire à Toulouse sous l'Empire romain*, Toulouse
- GETCHER, M. (1979): "*Die Anfänge des Niedergermanischen*", *Limes BJB* 179-1979
- GÓMEZ, J.M.; PÉREZ, J.M. (1995): "*Explotació dels recursos naturals i control polític dels Pirineus en època romana*", X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Puigcerdà, 525-531
- GOZALBES, M. (1999): *Los hallazgos monetarios del Grau Vell (Sagunt, València)*, ed. Generalitat Valenciana, València
- GRANADOS, J.O. (1987): "*Notas sobre el estudio del foro romano de la colonia Barcino*". A: *Los foros romanos de las provincias occidentales*, Madrid, p. 61-68
- GROS, P. (1996): *L'architecture romaine: du début du III siècle av J.-C. à la fin du Haut-Empire*. Vol. I: *Les monuments publics*, Paris
- GUÀRDIA, J.; GRAU, M.; CAMPILLO, J. (2000): "*Iulia Lybica (Llívia, Cerdanya). Darreres intervencions i estat de la qüestió*", *Tribuna d'Arqueologia 1997-1998*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, p. 97-124

GUÀRDIA, J.; MARAGALL, M. (2002): "Excavació arqueològica realitzada a la Unitat d'Actuació-3 de Les Colomines de Llívia (La Cerdanya). Zona A.", Actes de les Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Sant Joan de les Abadesses, p. 209-214

GUÀRDIA, J. (2002): Memòria del sondeig arqueològic realitzat a l'església de Santa Maria de Talló (Bellver de Cerdanya), Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, inèdita

GUÀRDIA, J. (2003): Memòria de la intervenció arqueològica efectuada al carrer dels Forns, 3-5 de Llívia (la Cerdanya) -seguiment i delimitació-, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, inèdita

GUÀRDIA, J.; MARAGALL, M. (2004): "Periodització del jaciment de Les Colomines de Llívia zona A (segles I-VI d.C.)", Actes de les Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, La Bisbal d'Empordà, p. 247-252

GUÀRDIA, J.; MARAGALL, M.; MERCADAL, O.; OLESTI, O.; GALBANY, J.; NADAL, J. (2007): "Enterrament d'època tardoromana d'un macaco amb aixovar al jaciment de Les Colomines (Llívia, La Cerdanya)", *Empúries*, 55, Barcelona, p. 199-227

GUÀRDIA, J. (2012): *Iulia Libica. Les darreres excavacions i el replantejament de la seva topografia urbana*, treball final Màster d'Arqueologia Clàssica (ICAC, URV, UAB), inèdit

GUÀRDIA, J.; MARAGALL, M.; MERCADAL, O.; OLESTI, O.; GALBANY, J.; NADAL, J. (2014a): "Mourir dans les Pyrenees. Enterrement d'un macaque de l'antiquité tardive en Iulia Libica (Llívia, la Cerdagne, Catalogne, Espagne)" *Sources*, 2, p. 73-93

GUÀRDIA, J.; GUITART, J.; OLESTI, O.; CARRERAS, C. (2014b): "El fòrum de Iulia Libica", *Dissetè Quadern d'Informació Municipal*, p. 60-77, Llívia

GUÀRDIA, J.; CARRERAS, C.; GUITART, J.; OLESTI, O.; RAMON, M. (2016). "Excavacions al fòrum de Iulia Libica. Campanyes 2014 i 2015", XIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Banyoles, p. 209-216

GUÀRDIA, J.; GUITART, J.; CARRERAS, C.; OLESTI, O. (2017): "El fòrum de Iulia Libica i la capitalitat ceretana en època altimperial. Novetats arqueològiques", A: O.Olesti, J.Oller, J. Morera (Eds.): Actes del I Congrés d'Arqueologia dels Pirineus, Arqueopyrenae. L'explotació dels recursos naturals al Pirineu oriental en època antiga. Bolvir (1-3 octubre 2015), Treballs d'Arqueologia, núm. 21, p. 181-204, UAB

GUÀRDIA, J.; CARRERAS, J.; DE SOTO, P. (2017): Circuits comercials de Iulia Libica (Llívia): visions a partir de les ceràmiques i els marbres, *Revista Arqueològica de Ponent*, 27, 147-168

GUÀRDIA, J.; CARRERAS, C. (2018): Memòria de la intervenció arqueològica al fòrum de Iulia Libica (Llívia, Cerdanya). 5 setembre-31 octubre de 2016 i 4 maig-30 juny/28 agost-30 octubre de 2017

GUÀRDIA, J.; CARRERAS, C.; GUITART, J.; OLESTI, O. (en premsa): "El fòrum de Llívia (2001-2016)". A: Mercadal, O. (Ed.), *Història de la Cerdanya*. Diputació de Girona

GUÀRDIA, J.; GUITART, J.; CARRERAS, C. (en premsa): "Les escultures del fòrum de Llívia"

GUÀRDIA, C; OBIOLS, LL. (2014): "Pel camí cardoner de la serra del Cadí", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 78, p. 177-180

GUIHARD, P.M.; OLESTI, O.; GUÀRDIA, J.; MERCADAL, O. (2016): "Soutenir l'usage monétaire dans la péninsule Ibérique au VIe siècle: le cas du dépôt d'imitations et d'espèces nord-africaines de l'antique Iulia Libica (Llívia, Espagne), a Produire et Recycler la Monnaie au Bas-Empire. Recontres internationales de numismatique I, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mayence (Allemagne), maig de 2014, Mainz

- GUIART, J.(1994): *"Un programa de fundacions urbanes a la Hispania Citerior del principi del segle I a.C."*. A: La ciutat en el món romà. Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 1993, 5-11 de setembre), Vol. 1, Tarragona, p. 205-212
- GUIART, J.; PADRÓS, P.; FONOLLÀ, A. (1994): *"Aproximació a l'esquema urbanístic fundacional de la ciutat romana de Baetulo (Badalona)"*. A: La ciutat en el món romà. Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 1993, 5-11 de setembre), Vol. 2, Tarragona, p. 188-191
- GUIART, J. (2010): *"L'origen de les primeres ciutats romanes de Catalunya. Una aproximació des de l'arqueologia"*, Catalan Historical Review, 3, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, p. 159
- GUIART, J.; PERA, J.; ROS, J.; PADRÓS, N. (2011): *"Excavacions a la ciutat romana de IESSO (Guissona, Segarra). Les termes públiques i les darreres intervencions"*, Tribuna d'Arqueologia 2009, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, p. 149-186
- GUTIÉRREZ, A. (2009): Roman quarries in the northeast of Hispania (modern Catalunya), Tarragona
- GUTIÉRREZ, A.; RODÀ, I. (2012): *"El marmol de Luni-Carrara en la fachada mediterrànea de Hispania"*. A S. Keay (ed.): Rome, Portus and the Mediterranean, Archaeological Monographs of the British School at Rome, London, p. 305
- HAHN, W. (1981): Moneta Imperii Byzantini 3. Von Heraclius bis Leo III Alleimegierung (610-720), Wien, p. 39-41
- HAHN, W.; METLICH, M. A. (2000): Money of the Incipient Byzantine Empire (Anastasius I-Justinian I, 491-565), Wien, p. 192-193
- HARFOUCHE, R ; POUPET, P. (2014): *"Approche pédoarchéologique des espaces de production agricole à l'âge du Bronze dans les montagnes méditerranéennes (exemples des Pyrénées-Orientales et de la Haute-Corse, France)"* A: Préhistoires Méditerranéennes 4 | 2013 (en línia), 31 pàgs.
- HÜBNER; E. (1869): Corpus Inscriptionum Latinarum Vol. II. Inscriptiones Hispaniae Latinae
- JALUT, G. (1974): Evolution de la végétation et varations climatiques durant les quinze derniers millénaires dans l'extrémité orientale des Pyrénées, Thèse d'État, Université P. Sabatier, Toulouse
- JÁRREGA, R. (1990): *"Les ceràmiques de tipus emporità"*, Laietania, 5, Barcelona, p. 43-48
- JÁRREGA, R. (1992): Poblamiento i economia de la costa este de la Tarraconense en època tardoromana (siglos IV-VI d.C.), Tesi doctoral dirigida per Javier Arce, Universitat Autònoma de Barcelona
- KENT, J.P.C. (1994): The Roman Imperial Coinage X. The Divided Empire and the Fall of the Western Parts 395-491, p. 23-41, London
- LABROUSSE, M. (1977): *"Marques d'amphores à huile espagnoles trouvées à Toulouse, Cahors et Rodez"*, Mémoires de la société Archéologique du Midi de la France, LXI, p. 7-38
- LAFURIE, J. (1959-1960): *"Trésor de monnaies de cuivre trouvé à Sidi Aïch (Tunisie)"*, Revue Numismatique, p. 113-130
- LAUBENHEINER, F.; WATIER, B. (1991): *"Les amphores des Allées de Tourny a Bordeaux"*, Aquitania, IX, p. 5-39

LEVEAU, PH. ; PALET, J.M. (2010): "*Les Pyrénées romaines, la frontière, la ville et la montagne*", Pallas, 82, p-171-198

LÓPEZ MULLOR A. (1992): "*Les primeres estratigrafies a la vil·la romana dels Ametllers (Tossa), Selva*", Tribuna d'Arqueologia 1990-1991, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, p. 73-95

LÓPEZ MULLOR A. (1998): "*El centre productor d'àmfores de Sant Boi de Llobregat (Barcelona)*". A: El Vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, Badalona 6/9 de maig 1998, Monografies badalonines 14, Museu de Badalona, Badalona, p. 233-245

LLOVERA, X.; RICO, C. (1990): "*Apunts per a l'estudi de la romanització i del poblament d'època romana a les Valls d'Andorra*", BCACH 3, 1989-1990, p. 23-38

LLOVERA, X. *et al.* (1997): Roc d'Enclar: transformacions d'un espai dominant segles IV-XIX, Monografies del Patrimoni Cultural d'Andorra, 4, Andorra, p. 146

MACIAS. J.M.; MENCHÓN, J.J.(2007): "*La vil·la romana dels Hospitals (el Morell, Tarragona). Un assentament de la via De Italia in Hispanias*", Hic et Nunc, 1, Tarragona, p.157

MACIAS. J.M.; MENCHÓN; J.J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. (2006): "*Intervencions arqueològiques a la catedral de Tarragona: treballs del Pla Director (2000-2003)*", Tribuna d'Arqueologia 2003-2004, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, p. 221-246

MACIAS. J.M.; MUÑOZ, A.; PEÑA, A.; RAMON, M.; TEIXELL, I. (2011): Praesidium, Templum et Ecclesia. Les Intervencions arqueològiques a la catedral de Tarragona 2010-2011 –Memòria d'una exposició temporal- Tarragona, p.7-9

MAGALLÓN, M.A.; NAVARRO, M.; RICO, CH.; FINCKER, M. (2003): "*Excavaciones en la ciudad hispano-romana de Labitolosa (La Puebla de Castro, Huesca). Informe preliminar de la campaña 2002*", Salduie, 3, 343-353

MAGNANI, E.; REBECCHI, F.; STRAZZULLA, M. J. (1993): Emilia Venetie. Guide Archeologique Laterza, 2, Bari, p. 280-286

MARICHAL, R. (2002): "*Ruscino (Château-Roussillon), Perpignan (Pyrénées-Orientales)*", in: Fiches, J.L. (éd.) 2002: Les agglomérations gallo-romaines en Languedoc-Roussillon, tome 1, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 13, Lattes

MARÍN, M. (1956): Instituciones militares romanas, CSIC, Madrid, p. 436

MAROT, T. (1995a): "*Monedas procedentes de la Porta Decumana de Barcino: un ejemplo de circulación monetaria tardoromana*", IX Congreso Nacional de Numismática, Elx, p. 203-214

MAROT, T.; LLORENS, M.M. (1995b): "*La Punta de l'Illa de Cullera: aproximación a la circulación monetaria durante el siglo VI en el área valenciana*", A: La moneda Hispànica. Ciudad y territorio, CSIC. Madrid

MAROT, T. (1997a): "*Aproximación a la circulación monetaria en la península ibérica y las islas baleares durante los siglos V y VI: la incidencia de la emisiones vándalas y bizantinas*", Revue Numismatique, p. 157-190

MAROT, T. (1997b), "*Consideraciones sobre la significación de las emisiones del usurpador Máximo en Barcino*", Congreso Internacional La Hispania de Teodosio. Segovia-Coca, 3-6 octubre 1995, Salamanca, p. 569-580.

MAROT, T. (1999): "*El conjunt de sestercis del segle III. Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)*", Empúries, 51, p. 218-220

- MAROT, T. (2000): "*Consideraciones sobre las monedas tardoromanas de imitación en Hispania*", a Akten XII. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997
- MARTÍ SANJAUME, J. (1926): "*Dietari de Puigcerdà, amb sa vegueria de Cerdanya i sotsvegueria de Vall de Ribes*", Vol I, Cerimonial, Prehistòria-1920, Ripoll, p. 78, 109 i ss.
- MARTÍ, R. (1995): "*Territoria en transició al Pirineu Medieval (segles V-X)*". A: Actes del 3r curs d'arqueologia d'Andorra, Andorra
- MARTIN-KILCHER, S. (1983): "*Les amphores romaines à huile de Bétique (Dressel 20 et 23), d'Augst (Colonia Augusta Rauricorum) et Kaiseraust (castrum Rauracense). Un rapport préliminaire*", Producción y comercio del aceite en la antigüedad. II Congreso (Sevilla, 1982), Madrid, pàg. 337-361
- MARTÍN, A. (1981): "*Treballs arqueològics realitzats a Llivia pel Servei d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació de Girona*", 2on Quadern d'informació municipal
- MARTZLUFF, M.; ALESSANDRI, P.; ABELANET, J. (1988): "*La romanisation de la Cerdanya: bilan des recherches sur la Solana orientale*", VIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, p. 63-67
- MATEU, F. (1953): "*Hallazgos monetarios, VII*", Numario Hispánico, I, p. 240 núm. 493
- MATTINGLY, H.; SYDENHAM, E. A. (1962): *The Roman Imperial Coinage IV-1. Pertinax to Geta*, London
- MATTINGLY, H. (1962): *The Roman Imperial Coinage IV-2, Macrinus to Pupienus*, London
- MAYER, M. (1982): "*Algunes consideracions sobre les fonts clàssiques de la Cerdanya*", IV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, p. 221-224
- MAYER, M.; RODÀ, I. (1982): "*Epigrafia romana de la Cerdanya*", IV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, p. 239-246
- MAYER, M.; RODÀ, I. (1985): "*L'epigrafia romana a Catalunya, estat de la qüestió i darreres novetats*", Fonaments, 5, Curial Edicions Catalanes, Barcelona, p. 172-175
- MAYER, M. (2016): "El espectáculo epigráfico del foro de *Ruscino*", Epigrafia E Antichità, 37. L'Iscrizione Esposta. Atti del Convegno Borghesi 2015, p. 121-145
- MERCADAL, O.; ALIAGA, S. (1992): "*El Roc de l'Esperança (Alp): Noves evidències de romanització a la Cerdanya*", IX Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Suplement: Investigacions arqueològiques a la Cerdanya i zones limítrofes, Puigcerdà, p. 19-20
- MERCADAL, O.; OLESTI, O. (1995): Memòria de la prospecció arqueològica a El Castellot (Bovir, la Cerdanya), Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, inèdita
- MERCADAL, O.; ALIAGA, S.; CAMPILLO, J.; VALIENTE, P. (1995): "*Noves interpretacions sobre el poblament humà de la Cerdanya (4000 a.C.- s. IX d.C.)*", X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, p. 711-719
- MERCADAL, O.; ALIAGA, S.; OLESTI, O. (2003): "*Sta. Maria de Talló (Bellver, Cerdanya). La pervivència d'un centre territorial de la tardoantiguitat?*". A: Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia Vol. 2, Lleida, p. 225-248
- MERCADAL, O.; OLESTI, O. (2005): "*La Cerdanya: transformacions d'un poble i d'un paisatge pirinenc en època antiga*". A: *Protohistoria et Antiqua Historia Pyrenaica*. Actes del II Congrés Internacional d'Història dels Pirineus, Girona, p. 181-274

- MERCADAL, O.; ALIAGA, S. (2006): Memòria de l'excavació arqueològica realitzada a Santa Maria de Talló (Talló, Cerdanya), Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, inèdita
- MERCADAL, O.; OLESTI, O.; VILADEVALL, M.; MORERA, J.; CAUJET, B. (2013): "L'or a Cerdanya, mite o realitat?". A: KER, Revista del Grup de Recerca de la Cerdanya, 6, p. 42-49
- MERCADAL, O. (2016): "Un assentament romà al mont cerdà?". A: A: KER, Revista del Grup de Recerca de la Cerdanya, 9, p. 36-52
- MEZQUÍRIZ, M.A. (1976): "Algunas aportaciones al urbanismo de Pompaelo", Symposium de ciudades augusteas, vol. II, Zaragoza, p. 189-195
- MEZQUÍRIZ, M.A. (1983): "Excavaciones arqueológicas en el área urbana de Pamplona", Jornadas de Arqueología en las ciudades actuales, Zaragoza, p. 97-99
- MIQUEL, J. (2015): Memòria de les intervencions arqueològiques realitzades al campanar de l'església de Puigcerdà, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, inèdita
- MIRÓ, J. (1988): La producción de ánforas romanas en Cataluña. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.- I d.C.), BAR, 473
- MOIX, E. (2010): "Intervenció arqueològica a Cal Barrier (Llívia)", Actes de les Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines, Arbúcies, p. 259-266
- MOLAS, M.D. (1982): Els ausetans i la ciutat d'Ausa, Patronat d'Estudis Ausonencs, Vic, p. 92-107
- MOLAS, D.; OLLICH, I.; CABALLÉ, A. (2008): "De l'Auso romana al Vicus Ausonensis medieval", AUSA, XXIII, 161-162, p. 719-722
- MOLLO, R. (1999): "Il complesso forense di Augusta Praetoria (Aosta). Problematiche, realtà e prospettive" in M. Barra Bagnasco, M.C. Conti (a cura di), Studi di archeologia classica dedicati a Giorgio Gullini per i quarant'anni di insegnamento, Torino, p. 97-119
- MONTERO, I.; OLESTI, O.; GARCIA, O. (en prensa): "El taller metalúrgico del Castellot de Bolvir (II-I a.C.) y la presencia romana en el Pirineo", VIII Congreso Internacional sobre minería i metalurgia históricas en el Occidente Europeo (Granada, 11-15 junio 2014), Granada
- MORERA, J. (2016): Territori i poblament de Cerdanya a l'Antiguitat. La iberització i romanització de la vall cerdana, Tesi doctoral dirigida pel Dr. Oriol Olesti Vila, Universitat Autònoma de Barcelona
- MORERA, J.; OLESTI, O.; VILADEVALL, M. (2010): "Les Guillateres d'All (Isòvol, Cerdanya): unes possibles mines d'or al·luvial d'època romana". A: Actes de les Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines, Arbúcies, p. 241-248
- MORERA, J.; MERCADAL, O.; OLESTI, O.; CRESPO, C. (2011): "El Castellot de Bolvir (Cerdanya): ocupacions ceretana, iberoromana i altmedieval", Tribuna d'Arqueologia 2009-2010, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, p. 281-304
- MORERA, J.; OLLER, J. (2016): Memòria de les intervencions arqueològiques realitzades al Castellot de Bolvir. 2015, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, inèdita
- MORRISSON, C. (2003): "L'atelier de Cartage et la diffusion de la monnaie frappée dans l'Afrique vandale et byzantine (439-695)", Antiquité Tardive 11, 65-84
- MY, N. (1993): "Les ossements animaux du macellum gallo-romain de Saint-Bertrand-de-Comminges (-40 ; +15): le boeuf et le cerf". Thèse d'exercice: médecine vétérinaire: Toulouse 3
- NIETO, J. (1986): "El pecio Culip IV: observaciones sobre organización de los talleres de terra sigillata de la Graufesenque", Archaeonautica, 6, Paris, p. 112-115

NOLLA, J.M. (1992): "L'abandonament de la Neàpolis emporitana. Estat de la qüestió i noves dades". A: Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens, Tarragona, p. 83-89

NOLLA, J.M.; RODÀ, I. (1995): "El sector meridional dels Pirineus a l'època antiga. Unes reflexions", X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, p. 507-515

NOLLA, J.M. ed. (2002): Pla de Palol. Un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro, Castell-Platja d'Aro

NOLLA, J.M.; SAGRERA, J.; BURCH, J. (2007): "Les ceràmiques emporitanes tardanes. Una producció terrissaire d'abast regionala cavall del canvi d'era. Estat de la qüestió". A Mercè Roca Roumens i Jordi Principal i Ponce (eds.): Les imitacions de vaixel·la fina importada a la Hispania Citerior (s. I a.C.- I d.C.), Sèrie Documenta, 6, ICAC, Tarragona, p. 47-67

NOVELL, A. (1997): Pagus tollonensis: fins al segle XII, Ajuntament de Bellver de Cerdanya

OLESTI, O. (1993): "La Cerdanya en època antiga: romanització i actuació cadastral", Estudios de la Antigüedad, 6/7, p. 133-154

OLESTI, O. (1997): "El origen de las villae romanas en Cataluña", Archivo español de arqueología, Vol. 70 nº 175-176, Madrid, p. 71-90

OLESTI, O. (2000): "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I aC: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral", Empúries, 52, p. 55-86

OLESTI, O. (2010): "Urbanització, integració i gestió del territori al NE de la Península Ibèrica en època republicana (s. II-I a.C.)" A: Time of changes. In the beginning of the Romanisation, Studies on the rural world in the Roman Period, 5, Girona, p. 11-60

OLESTI, O.; GUÀRDIA, J.; MARAGALL, M.; MERCADAL, O.; GALBANY, J.; NADAL, J. (2013): "Controlling the Pyrenees: a Macaque's Burial from Late Antique Iulia Libica (Llívia, La Cerdanya, Spain)". A A. Sarantis i N. Christie (eds.): War and Warfare in Late Antiquity, Brill, Leiden-Boston, p. 703-731

OLESTI, O.; CAUQUET, B.; MERCADAL, O.; MORERA, J.; VILADEVALL, M. (2013): "Una mineria d'or d'època preromana i romana a la Cerdanya?". A: KER, Revista del Grup de Recerca de la Cerdanya, núm 6, p. 50-60

OLESTI, O.; GUÀRDIA, J.; MERCADAL, O. (2014): "El fin del sueño urbano en Iulia Livica (Llívia, Cerdanya)". A S. F. Ramallo Asensio & A. Quevedo Sánchez (eds.): Las ciudades de la Tarraconense oriental entre los s. II-IV d.C. Evolución urbanística y contextos materiales, Universidad de Murcia, Servicio de Publicaciones, Murcia, p. 61-88

OLESTI, O. (2014): "Paisajes de alta montaña: Roma y los Pirineos". A O. Olesti (ed.): Paisajes de la Hispania romana. La explotación de los territorios del Imperio, Dstoria edicions, Sabadell, p. 321-374

OLESTI, O.; GUITART, J.; CARRERAS, C.; GUÀRDIA, J. (2015): "El fòrum de Iulia Libica", Era. Revista cerdana de recerca, núm. 1, p. 97-111

OLESTI, O. (2015): "August i els Pirineus", Tarraco Biennal. Actes del Segon Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. August i les províncies occidentals, 2000 Aniversari de la mort d'August, Tarragona, 26-29 de novembre de 2014, vol. 1, p. 185-191

OLIVA, M. (1976): "Troballes romanes a Llívia", I Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, p. 136-140

OLLER, J.; MORERA, J.; OLESTI, O.; MERCADAL, O. (2015): "*El Tossal de Baltarga: un nou assentament iberoceretà a la Cerdanya*", Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i Aran, Coll de Nargó i La Seu d'Urgell, 29 i 30 de novembre de 2013, p.148-155

ORENGO, H.; PALET, J.M.; EJARQUE, A.; MIRAS, Y.; RIERA, S. (2013): "*Pitch production during the Roman period: an intensive mountain industry for a globalised economy?*", *Antiquity*, 87, 802-814

PADRÓ, J. (1976): "*Aportacions al coneixement de la via Romana de Iulia Livia a Ilerda*", *Cypsela I*, Girona, p. 143

PADRÓ, J.; FERRAN, A.M^a.; CURA, M. (1977): "*Treballs arqueològics a Llivia*", *Cypsela II*, Girona, p. 233-246

PADRÓ, J.; CAMPMAJO, P. (1978): "*Els ceretans*", II Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà

PADRÓ, J. (1984): "*Les vies de comunicació romanes al Pirineu català*". *Hannibal Pyrenaeum transgreditur*. XXII centenari del pas d'Annibal pel Pirineu, 218 a.C., V Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, p. 61-87

PADRÓ, J.; PIEDRAFITA, C. (1987): "*Les étapes du controle des Pyrénées par Rome*", *Latomus*, Tome XLVI, Brussel·les

PADRÓ, J.; PONS, E.; MONTERO, T. (1989): "*Excavacions al jaciment romà del pla de Prats (Prats de Cerdanya)*". A: Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida. Exc. Arqueològiques a Catalunya, 9, Departament de Cultura Generalitat de Catalunya, Barcelona, p. 133-161.

PADRÓ, J. (2000): Excavacions arqueològiques a Júlia Líbica, Sèrie monogràfica, 20, Centre d'Investigacions Arqueològiques, Girona, p. 15-48

PADRÓS, C. (2010): "*Els camins antics i les vies romanes a la comarca d'Osona (Barcelona). Estat de la qüestió*", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 28, p. 233-245

PADRÓS, C. ; PUJOL, A. ; SALA, R. (2015): "*Puig Ciutat (Oristà, Barcelona). Un praesidium pompejà als peus dels Pirineus?*", *Revista Arqueològica de Ponent*, núm. 25 p. 279-292

PAGÈS, G. (2017): "*Des tas de déchets petits et grands: vers des critères d'enregistrements communs nécessaires aux bases données pour étudier dans la diachronie les productions sidérurgiques*" A: O.Olesti, J.Oller, J. Morera (Eds.): *Actes del I Congrés d'Arqueologia dels Pirineus, Arqueopyrenae. L'explotació dels recursos naturals al Pirineu oriental en època antiga*. Bolvir (1-3 octubre 2015), *Treballs d'Arqueologia*, núm. 21, p. 247-262, UAB

PALET, J.M.; POU, J.; REVILLA, V. (1993): "*La villa del Vilarenc i el poblament romà a l'àrea del Penedès*", *Homenatge al Prof. Miquel Tarradell*, Barcelona, p. 725-781

PALET, J.M.; EJARQUE, A.; MIRAS, Y.; RIERA, S.; EUBA, I.; ORENGO, H. (2007): "*Formes d'ocupació d'alta muntanya a la vall de la Vansa (Serra del Cadí, Alt Urgell) i a la vall del Madriu-Perafita-Claror (Andorra): estudi diacrònic de paisatges culturals pirinencs*", *Tribuna d'Arqueologia 2006*, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, p. 229-253

PANCORBO, A. (en premsa): "*Resultats preliminars de la intervenció arqueològica duta a terme al camp de futbol de Cardona (Bages): el jaciment del Campet de la Sal*", IV Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central, Solsona, 2016

PANOSA, M. I. (1995): "*El paper de la Cerdanya com a nexa entre el territori ibèric del nord i el sud del Pirineu. Problemàtica del seu corpus d'inscripcions ibèriques*", X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, p. 465-482

- PASCUAL, R. (1991): Índex d'estampilles sobre àmfors catalanes, Quaderns d'arqueologia-5, Barcelona
- PASQUES, J. (en premsa): "Nous indicis de la presència romana al Pirineu i Pre-Pirineu. Jaciments, vies i recursos naturals", *Actes del Primer Col·loqui Internacional d'Arqueologia Pirinenca* Arqueopyrenae, celebrat a Bolvir el 1-3 d'octubre de 2015
- PASSELAC, M. (2007): "Imitations et fabrications de céramiques fines de type italique en Languedoc occidental et Roussillon pendant le période tardo-républicaine et au début de l'Empire". A Mercè Roca Roumens i Jordi Principal i Ponce (eds.): Les imitacions de vaixel·la fina importada a la *Hispania Citerior* (s. I a.C.- I d.C.), Sèrie Documenta, 6, ICAC, Tarragona, p. 17-45
- PAYA, X.; PUIG, F.; REYES, T.; AGELET, J. (1992-93): "Darreres intervencions al municipi romà d'Aeso (Isona, Pallars Jussà)", *Tribuna d'Arqueologia*, Barcelona, p. 115-124
- PÉLACHS, A.; NADAL, J.; SORIANO, J.M.; CUNILL, R.; MOLINA, D. (2009): "Changes in Pyrenean woodlands as a result of intensity of human exploitation: 2000 years of metallurgy in Vallferrera", *Veget. Hist. Archeobot.*18, p. 403-416
- PENSABENE, P.; REBÉ, I.; RODÀ, I. (2012): "The marmora from the forum of Ruscino", *Interdisciplinary studies on Ancient Stone*, Tarragona, p. 113-116
- PÉREZ, V. LL. (2010): "Fortificacions i espai urbà a l'època romana en el Conventus Tarraconensis". Tesi doctoral dirigida pel Dr. Ricardo Mar
- PÉREZ-ALMOGUERA, A. (1996): "De la Arketurki preromana a la Urgellum visigoda ¿Una continuïtat?", *Cypsela*, 11. Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 153-160
- PILON, F. (2006): "Un premier atelier irrégulier du milieu de IVe siècle en Gaule (Le Mesnil-Amelot, Seine-et-Marne, France)", *Revue Numismatique* 162, p. 311-336
- PONS, J. (1994): Territori i societat romana a Catalunya, dels inicis al baix imperi, Ed. Edicions 62, Barcelona
- POVEDA, A.M.; UROZ, J.; MUÑOZ, F.J.(2008): "Hallazgos escultóricos en la colonia romana de Libisosa (Lezuza, Albacete)", *Escultura romana en Hispania V*, Murcia, p. 481-497
- PRINCIPAL, J.; CAMAÑES, M. P.; PADRÓS, C. (2015): "Un edifici singular al castellum romanorepublicà de Monteró 1 (Camarasa, la Noguera), i l'urbanisme complex d'un pòs avançat del nord-est de la Citerior", *Revista Arqueològica de Ponent*, núm. 25 p. 309-325
- PUIG, F. (1999): "Ciutat i muralla de Bàrcino", A Del Romà al Romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X, Enciclopèdia Catalana, p. 85
- PY, M. (1993): "Céramique à pâte claire récente", *Lattara* 6, p. 222-243
- RAYNAUD, C. (1993): "Céramique à pâte claire engobée de Gaule méditerranéenne", *Lattara* 6, p. 199-203
- RÉBÉ-MARICHAL, I. (2012): "Recherches récentes sur la partie orientale du forum de Ruscino (Perpignan, Pyrénées-Orientales)". A: Bonet, A. (éd.): *Le forum en Gaule et dans les régions voisines*, Bordeaux, 141-147
- RENDU, C. (2003): La montagne d'Enveig. Une estive pyrénéenne dans la longue durée, éd. Du Trabucaire, p. 375, Perpinyà
- RICO, CH. (1997): Pyrénées romaines. Essai sur un pays de frontière (IIIe siècle av. J.-C.-IVe siècle ap. J.-C.), Bibliothèque de la Casa de Valázquez, núm. 14, Madrid

RICO, CH. (2009): "L'"invention" romaine des Pyrénées, ou les étapes de la formation d'une frontière" A: G. Cruz Andreotti, P. Le Roux, P. Moret: L'"invention" romaine des Pyrénées, ou les étapes de la formation d'une frontière, 2005, Madrid, p.199-215.

RIPOLL, G. (1987): "*Bronces romanos, visigodos y medievales en el M.A.N.*", Boletín del Museo Arqueológico Nacional, nº IV, 1986, p. 55-82

RIVERO GRACIA, M.P. (2002): "*La campaña militar de Domicio Calvino en el 39 a. C. y la ubicación de los Cerretanos*", Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua "La Península Ibérica hace 2000 años", Valladolid, 23- 25 de noviembre de 2000, p. 159-163.

RODÀ, I. (2007): "*Documentos e imágenes de culto imperial en la Tarraconense septentrional*" a T. Nogales i J. González (eds.): Culto imperial. Política y poder. Actas del congreso internacional culto imperial: política y poder (Mérida, 2006), p. 739-61. Roma, "L'Erma" di Bretschneider

ROJAS, A. (2002): "*Excavació d'una casa romana a l'Hort de la Rectoria, Carrer dels Forns, 3-5 (Llívia, La Cerdanya). Octubre-desembre 2001*", Actes de les Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines, Sant Joan de les Abadesses, p. 237-242

ROMAN, Y. (1983): De Narbonne à Bordeaux, un axe économique au Ier s. av. J.C., Lyon

ROS, J. (1999): La recerca arqueològica al jaciment de la ciutat romana de IESSO a Guissona (la Segarra), Miscel·lània Cerverina-13, p. 9-27

ROVIRA, J. (1977): Hábitat i poblamiento prehistóricos en el alto valle del Segre y la Cerdaña, Tesi de Llicenciatura, Facultat de Filosofia i Lletres, Universitat Autònoma de Barcelona

ROVIRA, C. (1997): "*Els accessoris dels vestits*", A : Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant, Monografies del Patrimoni Cultural d'Andorra, 4, p. 143-149

ROVIRA, J.; GASCA, J. (1990): "*Una statio con restos de una turris en el Tossal de Cal Montblanc y su via romana*", La Red viaria en la Hispania romana. Simposio de Tarzona, 1987, p. 113-129

RUESTES, C. (2001): L'espai públic a les ciutats romanes del conventus Tarraconensis: els fóruns, Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, UAB, Servei de Publicacions, Bellaterra

RUIZ DE ARBULO, J. (1990): "*El foro de Tarraco*", Cypsela, VIII, Girona, p. 119-138

RUIZ DE ARBULO, J. (1992). "*El templo del foro de Ampurias y la evolución de los foros republicanos*". A: Templos romanos de Hispania, Cuadernos de Architectura Romana, 1, Murcia, p. 11 i ss.

RUIZ DE ARBULO, J. (1998): "*Tarraco. Escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana (s. II a.C. - II d.C.)*". A: Fora i places públiques a l'urbanisme romà d'Hispania, Empúries, 51, Girona, p. 31-61

SALRACH, J.M. (1983): "*La Cerdanya entre l'antiguitat i l'Edat Mitjana*", Primer Congrés Internacional d'Història de Puigcerdà, Puigcerdà

SANMARTÍ, E.; LÓPEZ MULLOR, A. (1982): "*Vic*" A: Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys, Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys, núm. 1, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 358-360

SANMARTÍ, E. (1987): "*El Foro Romano de Ampurias*". A: Los foros provinciales de Occidente, Ministerio de Cultura, Madrid, p. 55-97

SANMARTÍ, E.; NOLLA, J.M. (1988): *Empúries*. Guia itinerària, Diputació de Barcelona, Servei de Cultura

SANTORO, S. (1983): *Urbanistica romana delle città d'altura in Emilia-Romagna*, Studi sulla città antica. L'Emilia Romagna, Roma, p. 175 i ss.

SCAGLIARINI, D. (1991): *Impianti urbani e monumentalizzazione nelle città romane dell'Italia settentrionale*. A: Die Stand in Oberitalien und der nordwestlichen Provinzen des Römischen Reiches, Deutsch-Italienisches Kolloquium im italienischen Kulturinstitut Köln (1989), Mainz am Rhein, p. 159-178

SCHAAD, D.; VIDAL, M. (1992): "Origines et développement urbain des cites de Saint-Bertrand-de-Comminges, d'Auch et d'Eauze", a *Villes et agglomérations urbaines antiques du Sud-Ouest de la Gaule*. Histoire et Archéologie, Bordeaux, p. 211-221, 212

SERRATOSA, A. (1996): *El sistema viario y la política territorial*, OP. Accesibilidad y territorio I, núm. 35, Barcelona, p. 12-17

SILLIÈRES, P.; MAGALLÓN, M.A.; NAVARRO, M. (1995): *El municipium Labitolosanum y sus notables novedades arqueológicas y epigráficas*, Archivo Español de Arqueología, 68, p. 107-130

SUBIRANAS, C. (2010): Intervenció arqueològica a l'església de Santa Cecília de Beders, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, inèdita

SUTHERLAND, C. H. V. (1984): *The Roman Imperial Coinage I. From 31 BC to AD 69*, 91, London

TEIXELL, I. (2008): *La Font dels Lleons: aproximació a la circulació monetària de Tarraco (segona meitat del segle III d.C.-primer quart del segle V d.C.)*, Biblioteca Tarraco d'Arqueologia, Fundació Privada Liber

TORELLI, M. (1993): *Etruria. Guide Archeologique Laterza*, 3, Bari, p. 248-249 i 268-275

VILLARÓ, A. (1998): *Excavacions d'urgència a la ciutat d'Urgell: una aproximació als seus orígens tardoromans*, XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, p. 435-447

VILLARONGA, L. (1994): *Corpus nummum Hispaniae ante Augusti aetatem*, Madrid

VOLK, T. R. (1997): *Hispania and the gold and silver coinage of Augustus*, a *La moneda en temps d'August*, Ier Curs d'Història monetària d'Hispania, Barcelona, p. 163

V.V.A.A. (1986): *La terre sigillée gallo-romaine. Lieux de production du Haut Empire. Implantations, produits, relations*. Sous la direction de Colette Bémont et de Jean Pascal Jacob, D.A.F. n° 6

YÁÑEZ, C.; BOSCH, J.M. (1998): *El Roc d'Enclar. Entre la decadència de Iulia Libica i la puixança d'Urgellum*. Una reflexió sobre els efectes territorials i urbanístics de l'*Strata Ceretana*, XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, p. 345-355